

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

**Навчальний посібник
(модульний варіант)**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів,
лист № 1/11-3549 від 29.04.2010*

Хмельницький 2010

УДК 338(09):330.83(075.8)
ББК 65.9(2)
І-90

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів,
лист № 1/11–3549 від 29.04.2010*

Авторський колектив:

Д. П. Богиня, д-р екон. наук, проф. – “Передмова”, тема 4, додаток В;
Н. М. Краус, канд. екон. наук – теми 2, 7, “Глосарій”;
О. В. Манжура, канд. екон. наук – теми 1, 6, додатки А, Б;
В. М. Нижник, д-р екон. наук, проф. – теми 3, 9;
О. М. Шевченко, канд. екон. наук, доц. – теми 5, 8, “Тести вхідного контролю”

Рецензенти:

А. Е. Фукс – д-р екон. наук, проф. кафедри політичної економії, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана;
А. Ф. Шевченко – д-р екон. наук, проф. кафедри економічної теорії, Полтавський університет споживчої кооперації України;
Г. В. Задорожний – д-р екон. наук, проф. кафедри економічної теорії та економічних методів управління, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

І-90 **Історія** економіки та економічної думки : навч. посібник (модуль-ний варіант) / Д. П. Богиня, Н. М. Краус, О. В. Манжура та ін. – Хмельницький : ХНУ, 2010. – 428 с.
ISBN 978-966-330-104-4

У посібнику подані економічні вчення та розвиток економічної думки з аналізом існуючого господарства та світогосподарських зв'язків. Модульний варіант представлення матеріалу допомагає краще засвоїти основні категорії та поняття, визначити за допомогою тестів рівень засвоєння дисципліни.

Для студентів, науковців, викладачів, аспірантів, усіх, хто цікавиться історією економіки, економічної думки та економічною теорією.

УДК 338(09):330.83(075.8)
ББК 65.9(2)

ISBN 978-966-330-104-4

© Авт. колектив, 2010
© ХНУ, оригінал-макет, 2010

Передмова	3
-----------------	---

**Модуль І. Економічні вчення і розвиток господарства
(VIII ст. до н.е. – 60-ті роки XIX ст.)**

Тема 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки.

Господарство та економічна думка на етапі ранніх цивілізацій (до VIII ст. до н.е.)	5
1.1. Предмет, методи і завдання курсу. Етапи та напрями розвитку науки	6
1.2. Господарство як підсистема суспільства та об'єкт економічної науки	8
1.3. Критерії періодизації господарського розвитку	9
1.4. Форми господарства у первісному суспільстві	12
1.5. Економічна думка країн Давнього Сходу	18
Висновки	24
Основні категорії та поняття	25
Контрольні питання та завдання	25
Тестові завдання	25

Тема 2. Господарський розвиток та економічна думка в період формування світових цивілізацій

(VIII ст. до н.е. – XV ст. н.е.)	28
2.1. “Осьовий час” і формування Східної та Західної цивілізацій	28
2.2. Економічна думка античного світу	34
2.3. Особливості господарського розвитку та економічної думки Середньовіччя	39
2.4. Економічний розвиток і економічна думка Давньоруської держави	42
Висновки	48
Основні категорії та поняття	49
Контрольні питання та завдання	50
Тестові завдання	50

Тема 3. Формування передумов виникнення ринкового господарства. Їх відображення в економічній думці (XVI – перша половина XVII ст.)

.....	53
3.1. Передумови формування ринкового господарства в суспільствах Європейської цивілізації	53
3.2. Великі географічні відкриття та їх соціально-економічні наслідки	59
3.3. Меркантилізм – перша школа політичної економії	60
Висновки	71
Основні категорії та поняття	72
Контрольні питання та завдання	72
Тестові завдання	72

Тема 4. Розвиток ринкового господарства в суспільствах Європейської цивілізації та його відображення в економічній думці (друга половина XVII – 60-ті роки XIX ст.)

.....	75
4.1. Основні закономірності розвитку ринкового господарства в країнах Європейської цивілізації	75
4.2. Промисловий переворот у провідних країнах світу	83
4.3. Виникнення та характерні особливості класичної школи політичної економії	94
4.4. Завершення класичної політичної економії	116
4.5. Марксистська економічна теорія. Основні проблеми “Капіталу” К. Маркса	122
Висновки	136

Основні категорії та поняття.....	137
Контрольні питання та завдання.....	138
Тестові завдання.....	139

**Модуль II. Господарство та економічна думка
(70-ті роки XIX ст. – початок XXI ст.)**

**Тема 5. Господарство і економічна думка країн Західної Європи
на етапі монополістичного розвитку ринкової
економічної системи (70-ті роки XIX – початок XX ст.).....**

5.1. Нові тенденції у розвитку господарств. Структурні зміни в економіці провідних держав Західної Європи.....	147
5.2. Маржиналістська революція та її зв'язок зі змінами у світовому господарстві.....	158
5.3. Австрійська школа граничної корисності.....	162
5.4. Математична школа в економічній теорії.....	167
5.5. Формування неокласичної традиції в політичній економії.....	169
5.6. Американська школа маржиналізму.....	173
Висновки.....	177
Основні категорії та поняття.....	178
Контрольні питання та завдання.....	178
Тестові завдання.....	179

**Тема 6. Особливості розвитку ринкового господарства
та основні напрями економічної думки в Україні
(друга половина XIX – початок XX ст.).....**

6.1. Економічні передумови і сутність аграрних реформ 1848 р. в Австрії та 1861 р. – в Росії. Їх наслідки для України.....	184
6.2. Завершення промислового перевороту, виникнення акціонерних товариств та монополій.....	191
6.3. Особливості розвитку економічної думки України в другій половині XIX – початку XX ст. Ліберальний та радикальний (революційно-демократичний) напрями економічної думки.....	198
6.4. Розвиток в Україні ідей класичної політичної економії.....	202
6.5. Марксистська течія в українській економічній думці.....	205
6.6. Економічна теорія М. Туган-Барановського.....	207
6.7. Економіко-математичні дослідження Є. Слуцького.....	211
Висновки.....	212
Основні категорії та поняття.....	213
Контрольні питання та завдання.....	213
Тестові завдання.....	214

**Тема 7. Світове господарство і економічна думка
початку XX ст.....**

7.1. Розвиток світового капіталістичного господарства на початку XX ст. та у період Першої світової війни.....	218
7.2. Становлення системи регульованого капіталізму та її відображення в економічній думці.....	227
7.3. Світова економічна криза (1929–1933 рр.), її вплив на розвиток капіталістичних країн. Виникнення кейнсіанства.....	234
7.4. Економіка європейських країн і США у період Другої світової війни та її вплив на структуру народного господарства.....	251
7.5. Виникнення і загальна характеристика неолібералізму.....	263
7.6. Інституціоналізм.....	271
Висновки.....	277
Основні категорії та поняття.....	278
Контрольні питання та завдання.....	278
Тестові завдання.....	279

**Тема 8. Тенденції розвитку національних економічних систем
та основні напрями економічної думки в глобальному
середовищі (50-ті роки XX – початок XXI ст.).....**

8.1. Світова система господарства та фактори розвитку господарських сфер суспільств у повоєнний час.....	283
8.2. Особливості економічних систем і форм господарювання	

провідних країн у другій половині ХХ ст.	292
8.3. Основні напрями розвитку економічної думки (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.).....	303
Висновки	332
Основні категорії та поняття.....	333
Контрольні питання та завдання	333
Тестові завдання	334
Тема 9. Господарство та економічна думка України в умовах командно-адміністративної системи та відновлення основ ринкової системи господарства (20-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.)	336
9.1. Господарство України в період “воєнного комунізму” та нової економічної політики	336
9.2. Методологічні дискусії 20–30-х років ХХ ст.	340
9.3. Розвиток економічної теорії в Україні радянського періоду.....	344
9.4. Розбудова національної економіки України в умовах незалежності, її ринкова трансформація	347
9.5. Сучасний стан розвитку української економічної думки	355
Висновки	358
Основні категорії та поняття.....	358
Контрольні питання та завдання	359
Тестові завдання	359
Глосарій.....	362
Тести вхідного контролю.....	387
Література.....	390
Додаток А Індивідуальні завдання та методологія виконання.....	393
Додаток Б Б.1. Тематичний план дисципліни та розподіл бюджету часу	398
Б.2. Приклади модульних контрольних робіт	402
Б.3. Приклади екзаменаційних білетів	414
Додаток В Система оцінювання знань студентів	

ПЕРЕДМОВА

У системі економічних дисциплін “Історія економіки та економічної думки” займає одне з провідних місць, накопичуючи конкретні факти економічного розвитку окремих країн та аналізуючи конкретні погляди та теорії, які формувалися в різні епохи. Дисципліна дозволяє побачити, як здійснюється сам хід перетворень одних господарських форм на інші, в якому напрямку відбувається процес змін, чим саме було підготовлено сучасний народно-господарський лад. Виходячи з цього, вивчення історії економіки та економічної думки значною мірою сприяє формуванню економічної культури майбутніх фахівців.

Навчальний посібник з курсу “Історії економіки та економічної думки” розроблений, відповідно до вимог Міністерства освіти і науки України для навчання за кредитно-модульною системою. Це підвищує його актуальність і корисність для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, які переходять до Болонської системи навчання.

Матеріал посібника складено відповідно до навчальної програми. Особливістю його є те, що наведений теоретичний матеріал згруповано у два модулі. До першого включено теми, що стосуються розвитку економічної думки та господарств, починаючи з ранніх цивілізацій і завершуючи розвитком ринкового господарства в суспільствах європейської цивілізації та його відображенням в економічній думці. Тематика другого модуля присвячена господарству та економічній думці на етапі монополістичного розвитку ринкової економічної системи, формуванню світового господарства і економічної думки початку XX століття, розвитку національних економічних систем та основних напрямів економічної думки у глобальному середовищі, розвитку господарства і економічної думки України другої половини XIX – початку XXI століття.

До кожної теми додатково включені питання для самоконтролю, тести, а також терміни і поняття, які необхідно знати студентам. В умовах кредитно-модульної системи навчання основний акцент робиться на самостійній та індивідуальній роботі студентів.

Посібник передбачає опанування студентами навчальної дисципліни поступово за окремими сегментами (модулями), а оцінка отриманих знань та вмінь формується на основі всіх результатів, досягнутих у процесі їх навчання.

Використовуючи запропонований посібник можна реалізувати наступні варіанти контролю знань:

- поточний – здійснюється на практичних і семінарських заняттях у межах визначених модулів;

- модульний – оцінюється рівень засвоєння студентами сегменту загального обсягу матеріалу дисципліни під кінець терміну, відведеного на його опанування;

- підсумковий – узагальнюється ступінь та якість виконання робочої навчальної програми дисципліни.

Історія економіки та економічної думки є складовою частиною економічної теорії, що відноситься до навчальних дисциплін, передбачених освітньо-професійною програмою підготовки бакалавра і з якої студенти здають державний іспит.

ЕКОНОМІЧНІ ВЧЕННЯ І РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА (VIII ст. до н.е. – 60-ті роки XIX ст.)

Тема 1.

Предмет і метод історії економіки та економічної думки.

Господарство та економічна думка на етапі ранніх цивілізацій (до VIII ст. до н.е.)

Історія економіки та економічної думки (ІЕЕД) займає фундаментальне місце у вищій економічній освіті. Її предметом є вивчення економічних систем та економічних вчень, що формувались в різних країнах з урахуванням національних, природних, політичних та інших особливостей у процесі їх історичного розвитку від первісної доби до сучасності. Вивчаючи конкретні аспекти економіки, дисципліна допоможе краще зрозуміти сучасні господарські проблеми, прогнозувати їх наукове вирішення.

Історія економіки та економічної думки забезпечує тісний зв'язок історико-економічного пізнання з розвитком економічних знань у цілому. У цій темі ми з'ясуємо, що первісна доба була найбільш тривалою в історії людства. Матеріальна культура первісного суспільства поділялася на кам'яний, бронзовий та ранній залізний віки. Склалися два типи господарської цивілізації – східне та античне рабство. Вивчення східного рабства ми розглянемо на прикладі Стародавнього Єгипту (IV тис. до н.е.) та інших країн Сходу.

Мета теми – розкрити роль історії економіки та економічної думки як науки, визначити її предмет, об'єкт та методологію, визначити особливості економічного розвитку стародавніх цивілізацій, їх вплив на формування і розвиток економічної думки.

▪ **Предмет, методи і завдання курсу. Етапи та напрями розвитку науки**

- Господарство як підсистема суспільства та об'єкт економічної науки
- Критерії періодизації господарського розвитку
- Форми господарства у первісному суспільстві
- Економічна думка країн Давнього Сходу

1.1. Предмет, методи і завдання курсу. Етапи та напрями розвитку науки

Предметом історії економіки та економічної думки є вивчення економічної системи та економічних учень, що формувалися в різних країнах з урахуванням національних, природних, політичних та інших особливостей в процесі їх історичного розвитку від первісної доби до сучасності. А також економічні погляди та вчення про політику і закономірності економічного життя в Україні.

Історія економіки та економічної думки обов'язково включає вивчення внутрішньої і зовнішньої політики держави, суспільних рухів, війн, національних і етнографічних особливостей, законів, релігійних культур, науки і мистецтва тощо. Але всі ці проблеми вивчаються не самі по собі, а тільки з погляду їхньої ролі в розвитку економіки.

Мета викладання – формування у студентів системи знань про сутність, характерні риси, законність, різноманітність форм прояву господарства країн світу та розвиток економічної думки в історичному минулому і сприяти становленню сучасного світогляду в студентів, розвитку їх як професіоналів з глибоким розумінням соціально культурної та економічної ситуації, сучасних напрямів розвитку економічної думки.

Початок дослідження історії економіки та економічної думки можна віднести до XVII–XVIII ст. Тривалий час її складові – історія економіки та історія економічної думки – в навчальних закладах вивчалися окремо. З 2007–2008 навчального року курси “Економічна історія” та “Історія економічних учень” вирішено об'єднати в одну навчальну дисципліну – “Історія економіки та економічної думки”. У зв'язку з цим методологія дослідження даної дисципліни включає в себе методи економічної історії та методи історії економічної думки.

Методи економічної історії:

- а) традиційна економічна історія:
 - вивчення причинно-наслідкових зв'язків та відносин на рівні виробничих систем;

- методи індукції (від окремого до загального) – описання економічних інтересів і явищ на основі збору інформації;
 - статистичний метод;
 - б) нова економічна історія:
 - використання фактичного аналізу – можливість вивчати вплив факторів на виробництво в різні проміжки часу;
 - принцип “за інших незмінних обставин”;
 - використання економічної теорії для вивчення історії економіки;
 - метод дедукції, який дозволяє будувати гіпотетичні моделі для пояснення минулого;
 - поєднання статистичних методів із використанням електронно-обчислювальних машин;
 - в) сучасна історія економіки (70-ті роки XX ст.):
 - поєднання методів традиційної та нової економічної історії;
 - використання аналізу динамічних рядів, циклічності економічного розвитку, дослідження історико-економічних мікроявищ та мікропроцесів;
 - використання духовних, морально-етичних складових економічного розвитку, впливу антропогенного фактору на розвиток соціально-економічних систем.
- Методи історії економічної думки:
- історичний (генезис тієї чи іншої теорії);
 - каузальний (розкриття внутрішньої будови явищ);
 - аналітичний (розкриття причинно-наслідкових зв'язків);
 - функціональний (дослідження функціональної залежності ринкових факторів на основі їх математичної інтерпретації);
 - проблемно-тематичний (пізнання теоретико-методологічної сутності теорії);
 - хронологічний (еволюція економічної думки, урахування спадковості і наступності ідей).
- Завдання курсу історії економіки та економічної думки є:
- дослідити що, де, коли і як відбулося в господарській сфері;
 - здійснити аналіз і узагальнення господарського розвитку;
 - з'ясувати логічні причинно-наслідкові зв'язки економічних явищ;
 - пізнання основних тенденцій і напрямів розвитку економічної думки;
 - вивчення змісту провідних теоретичних напрямів, течій та наукових шкіл.

Етапи і напрями розвитку “Історії економіки та економічної думки” складаються з етапів економічної історії та історії економічної думки.

Етапи економічної історії (ЕІ):

- I. Період становлення (XVII – середина XIX ст.).
- II. Традиційна економічна історія (історія народного господарства середини XIX – кінця XX ст.).
- III. Нова економічна історія (кліометрія, кінець 50–60-х років XX ст.).
- IV. Напрямок історико-економічних досліджень на основі вивчень довгострокових тенденцій (кінець XIX ст. – до 70-х років XX ст.).
- V. Історична економіка (70-ті роки XX ст. – до сьогодення).

Етапи розвитку історії економічної думки (ІЕД):

- I. Докласична економічна думка (економічна думка Стародавнього Світу, Середньовіччя, меркантилізм).
- II. Класична політична економія.
- III. Альтернативні класичній школі напрями: історична школа і марксистська економічна теорія.
- IV. Неокласичний напрям (маржиналізм).
- V. Основні напрями економічної думки XX–початок XXI ст.: неолібералізм; кейнсіанство; інституціоналізм та неоконсерватизм.

1.2. Господарство як підсистема суспільства та об’єкт економічної науки

Господарство суспільства – сукупність господарських одиниць (історичних форм господарства), що взаємодіють, створюють та обмінюють матеріальні блага та послуги в рамках встановленого інституційного середовища.

У основу поділу економічної історії світу покладено поділ на доіндустріальне (аграрно-ремісничє, традиційне) та індустріальне (прогресуюче) і постіндустріальне суспільство. В основу цього поділу покладено рівень розвитку виробництва, а також галузевий і професійний поділ праці. У концепції “постіндустріального суспільства” стверджується, зокрема, що залежно від технічного рівня суспільства в історичному аспекті послідовно домінує “первинна” сфера господарської діяльності – сільське господарство; “вторинна” сфера економічної діяльності – промисловість, а на сучасному етапі –

“третинна” сфера – сфера послуг та інформатики, в якій провідне місце належить науці та освіті.

Певну роль у розвитку періодизації історії, в т. ч. історії господарства, відіграла формаційна теорія К. Маркса. Однак вона спрощено розглядала історію як лінійно-прогресивний процес зміни нижчих суспільних форм вищими, в основі якого лежать матеріальні фактори.

Найповніше відповідає потребам і запитам історико-економічної науки, наступна схема поділу господарства економічної історії світу і України:

I. Господарство первісної доби та перших цивілізацій (від найдавніших часів – V ст. н.е.);

II. Господарство доби Середньовіччя (кінець V–XV ст.);

III. Господарство періоду формування індустріального суспільства (XVI – перша половина XIX ст.);

IV. Господарство індустріального та постіндустріального суспільства (друга половина XIX – початок XXI ст.).

Звичайно, це найбільш узагальнена схема, яка дозволяє зрозуміти внутрішню логіку розвитку господарської діяльності. Більш повно форми цієї діяльності будуть розглядатися у наступних лекціях.

1.3. Критерії періодизації господарського розвитку

Для економічної історії дуже важливою є проблема її періодизації. **Періодизація** – це визначення певних хронологічно-последовних етапів у господарському розвитку суспільства.

Вивчаючи періодизацію економічної історії, слід мати на увазі певну умовність та відносність кожного з варіантів періодизації, що цілком піддається поясненню: адже кожна періодизація – це спроба зробити класифікацію фактів, яка враховує лише певну їх частину. Отже, сфера застосування тієї чи іншої періодизації завжди обмежена.

Власне, якщо говорити про періодизацію економічної історії, слід зазначити, що нині існує два основних підходи. Відомий американський вчений українського походження, спеціаліст з економічної історії І. Коропацький стверджує, що це так звані реалістичний підхід та конвенційний. Для першого притаманне визначення певних періодів на підставі економічних критеріїв, які у свою чергу

повинні підтверджувати значні зміни, що означають перехід від однієї господарської системи до іншої.

В той же час прихильники другого підходу стверджують, що тривалість дії цих змін не дає можливості з достатньою достовірністю ідентифікувати їх. Проте, і перші, і другі вважають, що розподіляти історію господарського буття людства на періоди є надзвичайно важливим, навіть якщо визначення їх за певними ознаками не є достатньо досконалим.

Напевно, подібна точка зору існувала і раніше, власне, від початку оформлення економічної історії як науки. Так, ще в першій половині XIX ст. з'являється періодизація Ф. Ліста, відомого німецького економіста кінця XVIII – першої половини XIX ст., в основу якої покладено переважаючий тип господарської діяльності людства. Відповідно до цього він виділяв п'ять періодів:

- мисливський;
- скотарський;
- землеробський;
- землеробсько-мануфактурний;
- землеробсько-мануфактурно-торговий.

Власне, найбільший внесок у розробку різних схем періодизації економічної історії зробили німецькі вчені XIX ст., які використовували різноманітні критерії. Так, Б. Гільдебрант в основу своєї періодизації поклав пануючий спосіб обміну і поділив історію на три етапи: натуральне, грошове та кредитне господарства.

Дуже близько до нього був К. Бюхер, який ділив історію господарського буття людства на натуральне, муніципальне (міське) та грошове господарства.

Але запропоновані періодизації не пов'язують економічний розвиток з розвитком соціальних інституцій, що робить їх неповними та обмеженими. Спробу синтезувати соціологію та економіку для пояснення еволюції економічних процесів зробив К. Маркс у своїй теорії суспільно-економічних формацій, кожна з яких характеризується певним рівнем розвитку продуктивних сил (під якими розуміється все те, що забезпечує матеріальне існування людини, і сама людина) та виробничих відносин (тобто, соціальні відносини та принципи розподілу матеріальних благ). На певному етапі історичного поступу рівень розвитку продуктивних сил та виробничих відносин заходять у суперечність, яка й приводить до зміни однієї суспільно-економічної формації на іншу. Історія людства за К. Марксом ділиться на три етапи та п'ять суспільно-економічних формацій:

- докласове суспільство (первіснообщинний лад);
- класове суспільство (яке поділяється на рабовласницький, феодалний та капіталістичний лади);
- безкласове суспільство (комуністичний лад, першим етапом якого є соціалізм).

Враховуючи, що курс економічної історії став обов'язковим у багатьох університетах Російської імперії ще в другій половині XIX ст., великий внесок у розробку схем її періодизації внесли російські вчені. Так, професор Харківського університету В.Ф. Левитський пропонував періодизацію, близьку до К. Бюхера:

- період замкнутого натурального господарства;
- період міського господарства, який характеризується зростанням обміну та торгівлі, цеховим ремеслом, а також союзом міст;
- період народного господарства або грошового та капіталістичного господарства.

Цілком інший принцип покладений у періодизацію Л. Мечнікова, який ділив історію людства за шляхами, які забезпечували обмін (тобто торговельними шляхами): річковий, середземноморський та океанічний періоди.

Щоправда, усі ці теорії можна застосувати до економічної еволюції народів Західної Європи, на матеріалах якої вони й були сформульовані, а при аналізі господарського розвитку країн Африки, Азії, Австралії вони практично не спрацьовують.

Сучасний період історико-економічних досліджень характеризується широким звертанням до так званого цивілізаційного підходу, основу якого поклав відомий американський історик А.Дж. Тойнбі. Він стверджує, що існує історія окремих своєрідних та замкнутих цивілізацій (спочатку їх було 21, потім 13). Кожна цивілізація проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому та розкладу, після чого гине, поступаючись іншій. Він вважав, що соціальні процеси, які відбуваються в окремих цивілізаціях – аналогічні, тобто дають можливість передбачити головні події сучасного світу.

Рушійною силою розвитку цивілізацій є “творча меншість”, носій “життєвого пориву”, яка, відповідаючи на різні історичні виклики, тягне за собою “інертну більшість”. Своєрідність цих “викликів” та “відповідей” визначає специфіку кожної цивілізації, ієрархію її соціальних цінностей та філософську концепцію “змісту життя”. Але, ставши неспроможною вирішити чергову соціально-історичну проблему, творча еліта перетворюється в пануючу мен-

шість, яка нав'язує свою владу силою, а не авторитетом; відчужена ж маса населення стає “внутрішнім пролетаріатом”, який спільно з варварською периферією або зовнішнім пролетаріатом у кінцевому підсумку руйнує дану цивілізацію, якщо вона спершу не загине від воєнної поразки або природних катастроф.

Але й теорії історичного кругообігу та цивілізації, підкреслюючи специфіку національних економік, обмежують можливості дослідження при співставленні господарського розвитку окремих країн та континентів у різні періоди їх історії. Таким чином, вибір варіанта періодизації, якому надати перевагу, повинен залежати від конкретно поставленого завдання та відповідати специфіці країни або регіону, що вивчається.

Найважливішим об'єктом аналізу є проблема факторів, що впливають на темпи та характер економічного розвитку та визначають в кінцевому підсумку рівень та специфічність національних економік. Вивчення факторів може допомогти з'ясувати, чому господарства одних країн розвиваються швидко та ефективно, інших – повільно та нестабільно, а економіка третіх взагалі ніби “ходить по колу”, тобто підпадає під вплив так званих “хибних кіл розвитку”. Аналіз факторів економічного зростання також дає можливість ученим виділити найбільш або найменш сприятливі періоди в господарському розвитку окремих країн, що може бути корисним при вивченні іншої провідної проблеми економічної історії – економічної політики держави.

1.4. Форми господарства у первісному суспільстві

Первісна доба була найбільш тривалою в історії людства. За найновітнішими даними науковців, людина з'явилася в теплих сприятливих умовах Євразії та Африки понад 3 млн років тому. Людство пройшло шлях від зародження людини як біологічного виду до сучасного фізичного типу, від первісного людського стада до родової та сусідської громад, племен та їхніх союзів, зародження державності, виникнення на рубежі IV–III тисячоліття до н.е. стародавніх цивілізацій.

Матеріальна культура первісного суспільства поділяється на кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), бронзовий і ранній залізний віки. Найважливішими рисами первісної доби були перехід від періоду привласнення до періоду відтворення господарства, існування

роду як господарської одиниці, який поділявся на великосімейні виробничі колективи та громади спільної власності на землю.

Перший в історії людства – первіснообщинний спосіб ведення господарства – пройшов довгий та складний шлях. Археологічні дослідження дозволяють визначити його витoki 5–3 млн років до н.е. Історія первісного господарства може бути умовно поділена на ряд етапів – від передісторії господарства та матеріальної культури (до 1 млн років до н.е.), примітивно-привласнюючого (до XI тисячоліття до н.е.), розвинутого привласнюючого (до IX тисячоліття до н.е.), зародження відтворюючого господарства (IX–VIII тисячоліття до н.е.) до доби відтворюючого господарства (VIII–V тисячоліття до н.е.). Кожний з цих етапів має певний ступінь розвитку знарядь праці, вихідних матеріалів для їх виготовлення, організації ведення господарства, якості житла тощо.

В основі первіснообщинного способу господарської діяльності лежить примітивна колективна праця та споживання, обумовлені низьким рівнем розвитку продуктивних сил, надзвичайна залежність від навколишнього середовища.

В економічній історії роль первіснообщинної доби досить велика. Саме в цей період закладено основи докапіталістичних економічних структур, що визначали форми подальшого розвитку людства на тисячоліття вперед. Створені й передані наступним поколінням найважливіші галузі економіки. Слідом за першим великим поділом праці (скотарство відокремилася від землеробства) настає наступний великий розподіл праці (відокремлення ремесла від сільського господарства). Це, в свою чергу, потягло розвиток обміну, спочатку без участі грошей, натурального, потім – товарного виробництва, зародження та створення перших в історії людства міст.

Протягом багатьох тисячоліть, разом з основною продуктивною силою – виробниками – у процесі розвитку людства вдосконалювались предмети та знаряддя праці. Вони еволюціонували від недосконалих кам'яних рубал до сокир, молотків, луків, списів, сільськогосподарських знарядь.

Нові потреби сільськогосподарського розвитку сприяли появі металевих знарядь, спочатку з міді, потім – з бронзи. В первісну добу закладено основи гончарного та текстильного виробництва, будівництва глинобитних та кам'яних жител, гірничої справи та металургії, деревообробки та теслярської справи, транспортування за допомогою винаходу колеса, вітрила тощо.

Яскравим прикладом господарського розвитку цієї епохи є трипільська культура, яка була поширена на території України в період 3500–1700 років до н.е. Природні умови цього регіону сприяли не лише мисливству та збиранню плодів.

Трипільським племенам був притаманний високий рівень культури, який позначився на всіх сферах їх життя. Тут було розвинуте гончарство, посуд ліпили вручну, піддавали випалу в печах, потім розфарбовували. Жили в дерев'яних або глинобитних житлах, побілених та розмальованих. При цьому слід зазначити, що декоративний розпис будинків, форма та розпис кераміки стали невід'ємною частиною сучасної української культури.

Головну роль у господарстві трипільців відігравало мотичне землеробство та скотарство. Основні сільськогосподарські культури – пшениця, ячмінь, просо. Землю обробляли дерев'яними мотиками з кам'яними або роговими наконечниками; врожай збирали за допомогою кам'яних серпів з крем'яними лезами, молотили ціпами. Мололи зерно на кам'яних жорнах.

Скотарство відігравало значно меншу роль, хоча в господарстві трипільців були майже всі види сучасних свійських тварин. Проте скотарство та землеробство не могли повністю задовольнити потреби, тому у трипільських племен мисливство та рибальство зберігали своє значення.

З часом у господарстві трипільців поряд з кам'яними знаряддями праці з'являються й мідні. В трипільських поселеннях археологами знайдено мідні сокири та гачки.

Зростання продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці, розвиток товарного виробництва та обміну привели до виникнення приватної власності, індивідуального господарства та розпаду роду. Виділення більш заможної верхівки, перетворення в рабів спочатку військовополонених, а потім і збіднілих одноплемінників поступово розкладали громадське господарство та колективну власність. Поява певних надлишків у процесі виробництва, в результаті війн та пограбувань, виникнення майнової нерівності прискорили формування приватної власності, класового суспільства, утворення державності.

Головною господарською формою була громада. В процесі розкладу первісного ладу на зміну родовій та сімейній прийшла сусідська громада. В цьому процесі відбивався перехід від особистих (родових) відносин до майнових.

Залежно від природних особливостей того чи іншого племені, економічних умов, відносин із сусідніми народами, склалися громади “азіатського” та “античного” типу, які дали початок формуванню ранніх рабовласницьких держав. У свою чергу, “германські” або “слов’янські” громади стали колискою ранньофеодальних держав Центральної та Східної Європи.

Основою виробничих відносин рабовласницького способу ведення господарства стає власність рабовласника на засоби виробництва та на раба. У виробництві діяв пряий позаекономічний примус. Долею “розмовляючого знаряддя” (раба) стає непосильна праця, недостойне існування, рання смерть.

Азіатський тип характеризувався будівництвом зрошувальних каналів, об’єднанням родин в громади. Поява громад вела до створення територіальних утворень – держав. Найперші держави на землі з’являються в долинах великих рік Нілу, Тигру, Євфрату, там, де існувала можливість створення зрошувальних (іригаційних) систем, які стали основою поливного землеробства. Будівництво іригаційних споруд вимагало спільної роботи багатьох людей, її чіткої організації і було однією з найважливіших функцій перших держав, початковою формою яких були так звані номи.

Ном являв собою землі декількох територіальних громад, адміністративним, релігійним, культурним центром яких було місто. Такі міста-держави вперше виникли наприкінці IV тисячоліття до н.е. в Єгипті та Південній Месопотамії (між річками Тигр та Євфрат). З часом номи перетворювалися в об’єднання якого-небудь річкового басейну або об’єднувалися під владою більш сильного ному, який збирав данину з більш слабких.

З появою в III тисячоліття до н. е. великих держав починає складатися особлива форма соціально-політичного устрою – деспотія, притаманна більшості давньосхідних країн протягом всієї їх історії. Правитель держави у розвиненій деспотії мав усю повноту влади, вважався богом або, у крайньому випадку, нащадком бога. Велику роль в управлінні країною відігравав бюрократичний апарат, де існувала чітка система рангів та субординація. На все трудове населення деспотичної держави, крім податків, накладалися й державні повинності – так звані громадські роботи.

У II тисячоліття до н.е. у давньосхідних державах відбувається деяке вдосконалення знарядь праці, спостерігається прогрес у ремеслі та сільському господарстві, зростає товарність виробництва,

отримує розвиток лихварство, боргове рабство. Державні землі на різних умовах починають надаватися приватним особам. У той же час між різними регіонами Близького Сходу встановлюються економічні, політичні та культурні зв'язки, формуються міжнародні торговельні шляхи, зростає число торговельних поселень на території інших держав. Водночас загострюється боротьба за перевагу на торговельних шляхах, стають частішими війни.

Кінець II тисячоліття до н.е. – складний період у житті давньосхідних держав. Закінчується бронзовий вік, коли знаряддя праці та зброю виготовляли переважно із бронзи, починається вік залізний. Культуру заліза на територію давніх держав приносять молоді народи, зокрема так звані народи моря, які вторгалися на територію цих держав та накладали значний відбиток на історію Давнього Сходу.

Отже, давньосхідна економіка була прикладом найсуворішої державної централізації, де застосовувалася праця як рабів, так і вільних членів громади. Вивчення економічної структури та соціальних інституцій у давньосхідних суспільствах, де праця рабів не мала великого виробничого значення, дають підставу вважати, що рабовласницьке виробництво на Давньому Сході носило лише умовний характер, а самі суспільства розглядати як особливий, “азіатський” тип господарства.

Держави, які склалися на базі античної громади (Греція, Рим), набули рис класичного рабства. Становлення античної економіки (“античний” тип) відбувалося в масштабах невеликих полісів (міст-держав), найчастіше ремісничого типу, які поповнювали нестачу в території та робочій силі у воєнних походах. Більш висока продуктивність праці та темпів економічного розвитку забезпечувались значно ширшим, ніж на Давньому Сході, застосуванням техніки (залізні знаряддя праці у землеробстві, будівництві тощо). Удосконалювались і гірнична справа та металургія. Проте технічний прогрес зачіпав лише ті галузі, в яких, в основному, використовувалася праця вільних людей, а не рабів.

Головним центром ремісничого виробництва та торгівлі стали Афіни. Особливо значною стає їх роль у V ст. до н.е. Вони перетворюються не лише на центр освіти Еллади, культурну столицю Греції, але й у важливий господарський центр, де отримали розвиток усі сфери економіки: будівництво, ремесла, торгівля, суднобудування та морські перевезення, текстильне та гончарне виробництво. Отримують розвиток і товарно-грошові відносини. В обіг вводяться

золоті, срібні та мідні гроші, з'являються кредитні відносини, поширюється лихварство. В багатьох галузях застосовується праця рабів, головним джерелом надходження рабів стають воєнні походи.

З часом Афіни поступаються Давньому Риму. Земля та землеробство в Римі та Італії з самого початку відігравали визначальну роль. Саме тому землеволодіння стає основою економічного життя Давнього Риму. Основним типом рабовласницького господарства стала вілла (площею 25–100 га), де працювало декілька десятків рабів. Господарство її було багатогалузевим, інтенсивним. Вілли розташовувалися поблизу міст, куди збувалася частина врожаю. Як форма організації господарства вілла мала ряд переваг перед дрібним селянським господарством: тут застосовувалася кооперація праці, вона була краще організована, використовувалися різноманітні знаряддя та застосовувалися передові на той час агрономічні методи.

У II ст. до н.е. в Римі виникають латифундії – великі, головним чином, скотарські господарства римської верхівки, засновані на використанні рабської праці. Разом із тим ішов процес скуповування дрібних володінь та перетворення їх у великі господарства з цілісною економічною організацією.

У цей період у Римі отримало значний розвиток грошове господарство: існувала велика кількість банків, які виконували найрізноманітніші посередницькі функції в різних грошових розрахунках; розвивалася і зовнішня торгівля. Поступово населення охопило бажання до набуття багатства, справою честі вважалося акуратно вести свої грошові справи, примножувати, а не витратити отриманий спадок.

Хоча наприкінці I ст. до н.е. Рим і перетворився у велику світову державу, він уже схилився до занепаду, адже з розвитком великого землеволодіння, де використовувалася праця рабів, у корені був зруйнований фактор, на який здавна спиралася держава – господарство дрібних землевласників. У всіх галузях діяльності застосовувалася праця рабів, які займалися ремеслом, керували підприємствами своїх панів та банківськими операціями, навчали дітей тощо. Кількість їх була величезна, а життя надзвичайно важким, що призводило до постійних повстань та виступів (як, наприклад, повстання під керівництвом Спартака у 73–71 рр. до н.е.). Проте загроза державі була не з боку бунтівників-рабів, а через падіння класу дрібних власників, яке відбувалося паралельно з посиленням рабства.

Остаточне падіння рабовласницької системи в Європі пов'язують із падінням Римської держави, яке було прискорене вторг-

неннями варварів. У V ст. н.е. їх набіги набули загрозливого характеру. У 410 р. Рим був взятий та пограбований вестготами, а в 455 р. – вандалами. У 476 р. було скинуто останнього римського імператора – Ромула Августа. Римська держава перестала існувати, а на її руїнах у Західній Європі виникли нові ранньофеодальні держави.

1.5. Економічна думка країн Давнього Сходу

Писемні джерела, на підставі яких можна досліджувати економічну думку Давнього Сходу, – це, як правило, зведення законів, юридичні акти, документи господарської звітності та твори про управління державою й державним господарством. Тому багато з них мають нормативний характер і відображують позицію насамперед правлячих верств – фараонів, царів, вельможних придворних та чиновників.

Економічному знанню притаманні догматизм, апіорність і значною мірою символізм. Найважливіші економічні ідеї народів стародавніх цивілізацій неодноразово коментували й розвивали наступні покоління, саме їх було покладено в основу економічних поглядів учених середньовічного Сходу. Тоді ж (починаючи з IV тисячоліття до н.е.) були започатковані конкретні економічні науки (статистика, облік та аналіз господарської діяльності, управління тощо), які набули дальшого розвитку в античному періоді (I тисячоліття до н.е. – IV ст. н.е.).

Одні з перших відомих нам пам'яток економічної думки належать до епохи Стародавнього Єгипту. У них знайшли відображення численні питання організації та управління державним господарством, а також уявлення стародавніх єгиптян про власність, рабство, товарно-грошові відносини. Про економічну думку Стародавнього Єгипту можна довідатися насамперед з творів державних чиновників (писарів). До нашої доби дійшли “Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара”, “Проречення Іпусера”, “Пророцтво Неферті”, “Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі”, різні адміністративно-господарські та юридичні документи.

У Стародавньому Єгипті здійснювався ретельний облік трудових та матеріальних ресурсів. Тому періодично проводилися переписи населення з урахуванням вікових і професійних особливостей, складалися земельні кадастри, обліковувалась худоба та інші матеріальні ресурси. Адміністративно-господарські документи

характеризують організацію та управління державним (царсько-храмовим) господарством, організацію праці царських ремісників (майстрів) та землеробів – безпосередніх виробників матеріальних благ у стародавньому Єгипті.

Важливе місце у давньоєгипетській літературі належить повчанням – творам дидактичного характеру, в яких розглядаються питання управління державним господарством на найрізноманітніших його рівнях. Так, наприклад, “Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара” (XXII ст. до н.е.) дає уявлення про політичні та економічні функції фараона – глави держави, про класовий характер стародавнього Єгипту. У “Повчанні Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі” (XXI–XVIII ст. до н.е.) не тільки узагальнюється життєвий досвід, а й описується соціальна структура Стародавнього Єгипту. При цьому оспівується та прославляється професія писаря (чиновника), яка давала змогу посісти високе місце в ієрархічній державній системі.

Заслужують на увагу такі пам’ятки економічної думки Стародавнього Єгипту, як “Проречення Іпусера” (відома копія початку XVIII ст. до н.е.) та “Пророцтво Неферті”. Вони розповідають про соціальний переворот, що стався у XXIII–XXI ст. до н.е., описують розпад централізованої системи управління, розкрадання податкових декларацій, знищення сувоїв законів судової палати та ін. Лихо для держави – порушення суворої регламентації господарства, брак контролю за діяльністю виробників та бездіяльність чиновників. У цих творах всіяко обстоюється ідея централізму, єдності давньоєгипетської держави – надійної запоруки порядку в країні та стабільних доходів чиновників державного апарату.

Одним із найдавніших центрів людської цивілізації була Месопотамія (Дворіччя). На відміну від Стародавнього Єгипту, у державах цього регіону порівняно швидко розвивалися приватна власність та товарно-грошові відносини, посилювалося соціальне розшарування суспільства. Держава намагалася за допомогою законодавства регулювати економічну діяльність населення та регламентувати приватноправові відносини.

Відомою пам’яткою економічної думки XVIII ст. до н.е. є закони вавилонського царя Хаммурапі. Текст законів складається зі вступу, 282 статей та підсумку. Основна мета законів – усебічне зміцнення економічної влади держави. Найбільш цікаві (з економічного погляду) статті, присвячені питанням охорони власності вавилонських громадян, питанням оренди, найму, лихварства.

Закони Хаммурапі захищають приватну власність, особливо власність царя, храму, державних службовців та воїнів. Зазіхання на неї карається смертю або, у ліпшому випадку, продажем винуватця у довічне рабство. У цілому закони царя Хаммурапі є системою правових норм, спрямованих на регулювання соціально-економічних відносин у Вавилоні XVIII ст. до н.е.

Економічна думка Стародавньої Індії, як правило, була оповита релігійною оболонкою. Економічні проблеми окремо не досліджувалися, а розглядалися в давньоіндійській літературі лише у зв'язку зі спробами вирішення соціальних та політичних завдань.

В основі староіндійських уявлень про суспільство лежала концепція станової (вартової) ієрархії та кастової визначеності професійних занять. Писемними джерелами середини I тисячоліття до н.е. є переважно релігійні трактати буддійські та брахманські (індуїстські). Вони дають уявлення про соціальну структуру суспільства і містять цікавий матеріал, що характеризує специфіку сприйняття окремих економічних категорій, зокрема власності, майна.

Велика кількість брахманських творів ґрунтується на концепції трьох цілей життя людини – релігійного обов'язку, матеріальної вигоди та чуттєвої любові. Кожній із цих цілей присвячено відповідну літературу. Найвідомішими книжками про обов'язок (дхарму) є “Закони Ману”, про вигоду (артху) – “Артхашастра”, про кохання (каму) – “Камасутра”. “Закони Ману” (близько II ст. до н.е. – I ст. н.е.) – це збірка релігійних, моральних, політичних та правових вказівок, що приписувалися міфічному родоначальникові людей Ману.

У “Законах Ману” економіка розглядалася як сфера діяльності варни вайшя. Вона об'єднувала тваринництво, землеробство, торгівлю та лихварство. Багатство давало право на особливу пошану тільки в середовищі самих вайшя.

“Артхашастра” показує величезну роль держави в господарському житті країни. У трактаті мовиться, в основному, про державні справи та царське господарство. Головною метою економічної політики держави є поповнення скарбниці. Відповідно до цього у “Артхашастрі” викладається вчення про управління та державні доходи.

Основними джерелами доходів староіндійської держави були прибутки від державних (царевих) підприємств, а також різноманітні податки, мито та штрафи, що стягувалися з населення. В “Артхашастрі” податки розглядаються як утримання, належне ца-

преві у винагороду за те, що він охороняє країну від зовнішньої небезпеки та внутрішніх заколотів.

Отже, у давньоіндійській літературі вже наявні відомості про економічний лад держави, а також відображено практичні знання в галузі ведення господарства, подано рекомендації щодо управління ним, зокрема щодо організації оподаткування та з інших питань економічної політики.

Економічна думка Стародавнього Китаю виникла та розвивалася у рамках тогочасних філософських та політичних учень. Основними напрямками старокитайської суспільної думки були конфуціанство, легізм, даосизм та моїзм, які сформувалися у IV–III ст. до н.е.

Протягом століть між цими напрямками велася гостра полеміка щодо економічного ладу суспільства, общини, її історичної долі, міри втручання держави в економічне життя країни та методів управління ним. Провідним напрямом було конфуціанство, яке, перетворившись на державну ідеологію, справляло великий вплив на соціально-економічний та політичний розвиток Китаю протягом майже двох тисячоліть. Назва цього напрямку походить від імені його засновника – Конфуція (Кун-цзи) (бл. 551–479 рр. до н.е.). Основні постулати вчення Конфуція викладено у збірці “Лунь юй” (“Бесіди й міркування”), записаній його учнями. Його вчення захищало архаїчні стосунки, вічний та незмінний порядок, установлений іще легендарними правителями глибокої давнини, сувору соціальну ієрархію, управління на засаді неухильного дотримання ритуалів, обрядів, певних норм етики та моралі; розглядало регламентацію патріархально-родинних відносин як запоруку стабільності державного ладу.

Конфуцієм було запропоновано своєрідну соціально-економічну програму для правителів.

Видатним представником конфуціанства у Стародавньому Китаї був Мен-цзи (372–289 рр. до н.е.). Він висунув концепцію поділу китайського суспільства на керуючих та керованих, вважаючи, що такий поділ є “загальним законом у Піднебесній”. Тим самим визнавалися природними відносинами панування і підпорядкування. Керовані мали утримувати тих, хто ними керує.

Виразником економічних ідей стародавнього конфуціанства був також Сюнь-цзи (313–238 рр. до н.е.). У своєму вченні він, на відміну від Конфуція і Мен-цзи, виходив з “лихої природи” людини. На його думку, тільки практична діяльність породжує добродетель. Не засуджуючи прагнення людей до збагачення, Сюнь-цзи вважав ознакою чесноти, якщо бідний збагатів, діючи у рамках закону.

Згідно з поглядами Сюнь-цзи основними принципами економічної політики держави мають бути: економія у витратах, забезпечення достатку народів, необхідність збереження надлишків. Економія (а водночас і достаток) забезпечувалася задоволенням тільки того рівня потреб, який відповідав соціальному рангові людини. Ощадливість забезпечить державі надлишки суспільного продукту. Їх треба нагромаджувати і зберігати.

Як бачимо, учення Конфуція, розвинене його численними послідовниками, еволюціонувало та модернізувалося, усе більше пристосовуючись до умов централізованої держави, до завдань забезпечення її стабільності, надійності функціонування чиновницько-бюрократичного апарату.

Конфуціанство зазнало також впливу такої течії старокитайської суспільної думки, як легізм. На відміну від конфуціанців, котрі розглядали здебільшого морально-етичні питання, легісти велику увагу приділяли питанням організації державного управління, яке, на їхню думку, мало ґрунтуватися не на традиціях і ритуалах, а на досконалому законодавстві.

Визначним представником школи легістів був Гунсунь Ян (390–338 рр. до н.е.), відомий як Шан Ян. Його економічні погляди викладено у “Книзі правителя області Шан”, складеній його учнями у кінці IV – першій половині III ст. до н.е. Шан Ян вважав, що держава досягає процвітання за допомогою двох засобів: землеробства й війни.

Інший представник школи легістів Хань Фей (280–233 рр. до н.е.) був прихильником жорсткої централізації влади в державі, зміцнення її економічної та військової могутності завдяки беззаперечному виконанню законів. Накопичення багатств схвалювалося лише в державній скарбниці. Економічною основою країни Хань Фей також вважав сільське господарство.

У трактаті “Янь те лунь” (“Розмірковування про сіль та залізо”) знайшла відображення дискусія між легістами і конфуціанцями (81 р. до н.е.) з питань монополії держави на видобуток солі й виробництво заліза. Зміст трактату свідчить про високий рівень старокитайської економічної думки і показує, як практика ставала критерієм життєздатності ідей. Конфуціанці вважали, що землеробство є основним заняттям населення і тому шкідливою є державна політика, спрямована на підтримування ремесла й торгівлі. На думку ж легістів, причиною браку продовольства в країні був не занепад землеробства, а, навпаки, погане забезпечення селян знаряддями праці через нерозвиненість ремесла й торгівлі. Легісти обстоювали

прогресивну ідею суспільного поділу праці. Конфуціанці, у свою чергу, справедливо вказували на низьку якість металевих виробів, вимагаючи виробництва досконаліших знарядь праці для сільського господарства.

До критиків конфуціанства належить Мо Ді (Мо-цзи) (479–400 рр. до н.е.) – засновник школи моїстів. Учення Мо Ді та його послідовників викладено в книжці “Мо-цзи”, написаній у III–II ст. до н.е. Моїсти виходили з принципу природної рівності всіх людей, виступали проти станового поділу суспільства, засуджували рабство, розкіш і паразитизм панівних станів, гноблення ними землеробів і ремісників. Вони вважали фізичну працю джерелом багатства й закликали всіх старанно працювати, щоб досягти щастя та добробуту.

У IV–III ст. до н.е. з’явилася книжка “Дао де цзин”, що в ній викладалося вчення даосизму. Автором її вважають Лао-цзи (VI–V ст. до н.е.) – основоположника даосизму й сучасника Конфуція. Поняття “дао” (буквально шлях, закон) тлумачиться як природний, закономірний рух і мінливість усього сутнього. Цей рух не допускає будь-якого зовнішнього втручання. Даосизм виступав проти соціальної нерівності людей, гноблення народу, накопичення вельможами багатств, розбою та чванства багатіїв.

Економічну думку Стародавнього Китаю яскраво відображено також у трактаті невідомих авторів “Гуань-цзи” (IV ст. до н.е.). Трактат визнає закономірність змін у природі й суспільстві. Зміни в громадському житті пояснюються чергуванням урожайних і неврожайних років. Автори трактату, щоб “держава була багатою, а народ задоволеним”, приділяють значну увагу економічній політиці держави, висловлюються за регулярний її вплив на господарське життя. Через це в трактаті досить глибоко, як на той час, розроблено систему державного регулювання економіки.

Автори “Гуань-цзи” виходять з того, що могутність держави зростає завдяки наполегливій праці. Тому вони пропонують провести регламентацію праці землеробів, ремісників, торговців та служилих людей, аби ці соціальні групи населення не міняли своїх занять, маючи в такий спосіб можливість постійно передавати свої знання та навички молодшим. Зміцнення землеробства вважалося найважливішою умовою забезпечення стійкості економіки. Для досягнення цього автори трактату радили здійснити ряд заходів: визначити родючість ділянок ріллі, розподілити їх більш рівномірно, установити рівень оподаткування відповідно до якості землі, не залучати селян до інших робіт протягом сільськогосподарського

року, давати їм дешеві кредити й організувати для зuboжiлих у неврожайні роки громадські роботи.

У трактаті також розглядалися питання податків і грошового обігу. Пропонувалося замінити прямі податки на залізо та сіль непрямыми, застосовувати для стабілізації господарства нормовану емісію грошових знаків та ін. Багато ідей “Гуань-цзи” було використано в господарській практиці Стародавнього Китаю.

Висновки

1. Історія економіки та економічної думки обов’язково включає вивчення внутрішньої і зовнішньої політики держави, суспільних рухів, війн, національних і етнографічних особливостей, законів, релігійних культур, науки і мистецтва тощо.

2. В основу поділу економічної історії світу покладено поділ на доіндустріальне (аграрно-ремісничє, традиційне) та індустріальне (прогресуюче) і постіндустріальне суспільство. Матеріальна культура первісного суспільства поділяється на кам’яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), бронзовий і ранній залізний віки.

3. Найважливішими рисами первісної доби були перехід від споживаючого до відтворюючого господарства, існування роду як господарської одиниці.

4. Основою виробничих відносин рабовласницького способу ведення господарства стає власність рабовласника на засоби виробництва та на раба.

5. Економічна думка стародавнього світу відображала стан соціально-економічного та політичного розвитку тогочасних суспільств. Писемні джерела, на підставі яких можна досліджувати економічну думку Стародавнього Сходу, – це, як правило, збірники законів, юридичні акти, документи господарської звітності та трактати про управління державою та державним господарством.

6. Про економічну думку Стародавнього Єгипту можна довідатися насамперед з творів державних чиновників (писарів), адміністративно-господарських документів, різного роду повчань – творів дидактичного характеру. Економічна думка Месопотамії представлена відомою пам’яткою XVIII ст. до н.е. – законами вавилонського царя Хаммурапі, які, в цілому, є системою правових норм, спрямованих на регулювання соціально-економічних відносин у Вавилоні.

Основні категорії та поняття

Національна економіка, галузь економіки, ідеологія, економічний аналіз, статистичний аналіз, експеримент, економічна концепція, економічне вчення, економічна думка, господарство суспільства, періодизація, концепція, фермерство, сільське господарство, змінна величина, кам'яний вік, палеоліт, мезоліт, прото-неоліт, неоліт, бронзовий вік, ранній залізний вік, господарська спеціалізація, натуральне господарство, патріархальні відносини, рабство, патріархальне рабство, рід, сім'я, редистрибуція, громада, ном, деспотія, вілла, латифундія, населення, прямі податки, товарне виробництво, національне багатство, лихварство, право власності, вартість, ринкова ціна, кредит, номінальна (грошова) процентна ставка, процент, мікроліти.

Контрольні питання та завдання

1. Яку роль відіграє історія економіки та економічної думки в системі вищої економічної освіти?
2. Назвіть основні критерії періодизації історії економіки та економічної думки.
3. Розкрийте особливості східного рабства.
4. Чим відрізняється античне рабство від східного?
5. У чому полягала відмінність між громадами “азіатського” та “античного” типу?
6. Яка культура була поширена на території України в період 3500–1700 років до н.е.? Охарактеризуйте її.
7. Які основні економічні ідеї та погляди відображено в літературних пам'ятках країн Стародавнього Сходу?

Тестові завдання

1. **Яким у сучасних умовах стає головне завдання науки?**
 - а) пізнання світу;
 - б) передбачення наслідків втручання людини в оточуючий світ;
 - в) надання молодому поколінню інформації про наукові досягнення;
 - г) допомога людині краще жити.
2. **Яку назву має період історії людини, який тривав 3 млн**

10 тис. років тому і був найважчим та найдовшим періодом, збігся з льодовиковим періодом в історії Землі?

- а) палеоліт; б) неоліт; в) мезоліт; г) латенський.

3. Назвіть найвизначніше технічне досягнення людини у давній кам'яний вік:

- а) видобування вогню; в) човен, пліт;
б) рибальство вудкою; г) лук і стріли.

4. У який період було винайдено рибальство вудкою, гарпуни, лук, стріли, рибальські голки, плетені сітки, тенета?

- а) палеоліт; б) неоліт; в) мезоліт; г) латенський.

5. Як називається перший штучний матеріал, який використовувався людиною?

- а) кераміка; б) бронза; в) залізо; г) мідь.

6. Вкажіть хронологічні рамки бронзового віку.

- а) IV–III тисячоліття до н.е. на Стародавньому Сході, а в Європі – III тисячоліття до н.е.;
б) III–II тисячоліття н.е. на Стародавньому Сході, а в Європі – II тисячоліття до н.е.;
в) 900–500 рр. до н.е.;
г) 500 р. до н.е. – початок нашої ери.

7. Назвіть найбільше господарське досягнення Стародавнього Єгипту.

- а) зрошувальна система землеробства; в) виготовлення паперу;
б) будівництво пірамід; г) друкування монет.

8. Яка держава набула найбільшого розквіту за царя Хаммурані (1792–1750 рр. до н.е.)?

- а) Вавилонське царство; в) Ніппур;
б) Шумер; г) Стародавній Єгипет.

9. Люди, що попали у боргове рабство:

- а) етруски; б) патриції; в) плебеї; г) клієнтелі.

10. Термін “цивілізація” при вивченні економічної історії переважно вживається у значенні:

- а) будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом;
б) рівень суспільного розвитку культури, досягнутий в тій чи іншій формації;
в) стадії (етапи) історичного розвитку людського суспільства;

г) людство, яке є світовим соціальним фактором.

11. Сутність цивілізаційного підходу періодизації економічної історії полягає в поділі суспільства на:

- а) дике і цивілізоване;
- б) ринкове і командно-адміністративне;
- в) доіндустріальне – індустріальне – постіндустріальне;
- г) первісну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну формації.

12. Видатним представником конфуціанства у Стародавньому Китаї був:

- а) Мен-цзи; б) Варрона; в) Арістотель; г) Пісістрата.

13. На яких морально-етичних принципах ґрунтуються економічні погляди Конфуція?

- а) протекціоністських бар'єрів; в) економічного лібералізму;
- б) гуманізму і вченні про ідеали; г) поваги до старших.

14. Визначте основну мету законів царя Хаммурані.

- а) забезпечення охорони власності вавилонських громадян;
- б) усебічне зміцнення економічної влади держави;
- в) забезпечення розвитку орендних відносин;
- г) усі відповіді правильні.

15. У староіндійському трактаті “Артхашастра” прибуток:

- а) включався в ціну товару як частина витрат;
- б) розглядався як винагорода підприємця;
- в) розглядався як результат найманої праці;
- г) не розглядався.

Рекомендована література

[12, с. 3–13, 15–23; 13, с. 19–45; 16, с. 15–18; 19, с. 9–18; 21, с. 5–6; 24, с. 11–21; 36, с. 4–9; 43, с. 10–15].

Тема 2.

Господарський розвиток та економічна думка в період формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – XV ст. н.е.)

У попередній темі ми визначили особливості економічного розвитку стародавніх цивілізацій, з'ясували їх вплив на формування і розвиток економічної думки. Ці знання дають нам можливість з'ясувати особливості розвитку рабовласництва, суть господарсько-технічних досягнень країн античного періоду, звернути увагу на галузеву структуру економіки, ос-новні форми організації виробництва в аграрному секторі та ремісництві, економічні функції держави.

Ми також розглянемо історію економічної думки України часів раннього та класичного Середньовіччя, що пов'язана з добою Київської Русі. Ознайомимося з літературними джерелами, з яких можна дізнатися про тогочасні економічні погляди.

Мета теми – розкрити особливості господарського розвитку та економічної думки в період формування світових цивілізацій.

- “Осьовий час” і формування Східної та Західної цивілізацій
- Економічна думка античного світу
- Особливості господарського розвитку та економічної думки Середньовіччя
- Економічний розвиток і економічна думка Давньоруської держави

2.1. “Осьовий час” і формування Східної та Західної цивілізацій

“Осьовий час” – (800–200 роки до н.е.) відбувається новий етап в історії людства (змінюється вісь історії); формується “людина розумна”, нова релігія, культура. Світ умовно поділився на Східну і Західну цивілізації відповідно до релігій (християнство і мусульманство).

Характерні риси:

- змінюються засоби виробництва;
- розвиток торгівлі (відповідно культури).

У соціально-економічному плані “осьовий час” пов'язаний з появою недержавних владних структур, а в суспільному плані – з визначенням самооцінки людини, її права стати в опозицію до освячених попередніми поколіннями та релігією світоглядних ос-

нов і створення основ теорій, які повинні визначити найкращі напрями облаштування суспільства.

“Осьовий час” – це був період трансформації всієї життєдіяльності людини у межах провідних цивілізацій. Він характеризувався принциповими змінами в соціально-економічній, політичній, етнічній та техніко-технологічній сферах.

У “осьовий час” соціальна нерівність не була різко диференційованою, що було благодатним ґрунтом народження надихаючої гордості за належність до своєї батьківщини, до могил своїх предків. Це було головною складовою успіхів Риму у військовій справі. Для того щоб нікому не передати “мистецтва перемагати”, він різко обмежує вивезення із країни всього, що входило в це мистецтво. Вивезення заліза каралося стратою. (Рим ще називали залізним царством). Спілкування з варварами на мирній економічній основі було не правилом, а винятком (Індія, Китай). Спілкування відбувалося за допомогою меча.

У Римі наростали негативні процеси, особливо в економіці, формувалася ворожість, взаємна недовіра в провінціях неосяжної імперії. Це послабляло її, полегшувало створення “мирних” варварських союзів. З багатьох причин, що зумовили падіння Риму, можна назвати те, що зникла гордість бути громадянином Риму.

Європейська цивілізація опинилася на краю безславного кінця, це була її перша криза. Розв’язання проблеми шукає Римська імперія – Візантія через прийняття християнства як державної релігії. Це сприяло світоглядній єдності Європи, попри те що цей процес відбувався в жорсткій кровопролитній боротьбі. Греки – не християни. Рим республіканський також язичницький. Християнство сходить на релігійний престол тільки в 376 р. н.е. Воно рятує Європу від рабства. Це – найважливіша духовна революція в історії людства. Римська християнська імперія Візантія зробила свій внесок у розвиток європейської цивілізації.

Феодальне суспільство як у Західній, так і в Східній Європі, а також в країнах інших континентів пройшло в своєму розвитку три основні стадії, або періоди, – раннього, розвинутого та пізнього феодалізму. Проте, питання про періодизацію доби середньовіччя на загальносвітовому рівні залишається до нинішнього часу досить складним, адже перехід до феодалізму в різних країнах Європи та Азії не був одночасним. Раніше ніж в інших країнах феодальні відносини, на думку багатьох дослідників, склалися у Китаї; в Європі їх формування датується V–VII ст. н.е. Різними є для країн і хроно-

логічні рубежі, що відділяють період раннього середньовіччя від періоду його розквіту та входження у завершальну стадію. Етапи феодалізму в цілому для країн Західної Європи визначаються з V до середини XVII ст., від падіння Західної Римської імперії до англійської буржуазної революції. При цьому доба раннього феодалізму тривала з V до X ст. включно; розквіту феодалізму – з XI по XV ст.; завершальна стадія, розпад феодального суспільства – з XV ст. до середини XVII ст.

Якщо в Італії та Франції феодалізм склався на основі синтезу римських та германських соціально-економічних інституцій, то в Німеччині, Англії, східноєвропейських країнах перехід до феодалізму відбувся через розпад родоплемінного ладу, обминаючи рабовласницьку формацію.

На першому етапі найбільш важливим процесом у соціально-економічній сфері було становлення феодальних відносин, стрижнем яких є формування феодальної власності на землю. Цей процес відбувався двома шляхами. Перший – через селянську громаду. Наділ землі, яким володіла селянська родина, переходив у спадок від батька до сина (а з VI ст. – і до дочки) і був їх власністю. Так поступово формувалася алод – земельна власність, що вільно відчужується. Алод прискорив майнове розшарування серед вільних селян: землі почали концентруватися в руках громадської верхівки, яка вже виступає як частина класу феодалів. Таким чином, це був шлях формування *вотчинно-алодальної* форми феодальної власності на землю, особливо характерної для германських племен.

Другий шлях формування феодальної земельної власності і, отже, усієї феодальної системи – практика земельних наділів, коли король або інші великі землевласники-феодали надавали ділянки землі своїм наблизеним. Спочатку ділянка землі (бенефіцій) надавався васалу лише за умови несення служби та на час його служби, а сеньйор зберігав верховне право на бенефіцій. Земля, яка передавалася у спадок, отримала назву лен або феод, а її власник – феодал, звідки і назва суспільно-економічної системи – феодальна. Але феод, як і бенефіцій, залишався умовною формою землеволодіння і передбачав обов'язкове несення служби відносно сюзерена. Отже, в Західній Європі сформувалися такі форми феодального землеволодіння як:

– *алод* – повністю незалежне спадкове землеволодіння; земля, що вільно відчужується;

– **бенефіцій** – умовна, неспадкова форма землеволодіння, що передбачає несення певної служби, найчастіше військової;

– **феод** – умовна, спадкова форма землеволодіння, що передбачає прийняття васальної присяги сюзерену – феодалу, який надав землю. Присяга зобов'язувала васала воювати під командою сюзерена та при необхідності викупати останнього з полону.

Господарство феодала носило багатогалузевий характер, що пояснюється необхідністю в умовах панування натуральних відносин забезпечувати всі потреби феодала. Орні землі феодального маєтку ділились на дві частини: панські (домен) та селянські.

Період раннього середньовіччя характеризувався досить низьким рівнем розвитку продуктивних сил, що визначало форми особистої та поземельної залежності селянина від феодала. Основною формою взаємин феодала та селянина була так звана феодальна рента, яка виступала в трьох видах: у вигляді відробіткової ренти (панщини), продуктової ренти (натуральний оброк) та грошової ренти (грошовий оброк). Процес переходу до грошової ренти від двох перших форм рентних відносин називається комутацією ренти. При цьому феодальна залежність селян звичайно зменшувалась або зовсім знищувалась (за викуп). Подібного типу господарства переважали у більшості країн Західної Європи.

У господарствах з виробництвом додаткового продукту переважно в панському господарстві (домені), як правило, превальовувала відробіткова рента (і не лише панщина на полі, а й обслуговування панських млинів та інших підприємств). У такому разі феодальна залежність доходила до прикріплення селян до землі (кріпосництва). Для цього потрібні були відповідні економічні та політичні умови, в першу чергу вигідні для феодала поставки місцевої сільськогосподарської продукції (найчастіше хліба) на більш або менше віддалений ринок, а також могутня централізована держава, здатна прикріпити селянство до землі. Господарства подібного типу переважали в Східній Європі, де ці умови були в наявності.

Основними характеристиками розвитку аграрної сфери в цілому був процес швидкого освоєння нових земель, відомий в історії як процес внутрішньої колонізації. Він сприяв не лише кількісному зростанню економіки, але й серйозному якісному прогресу, адже повинності, що накладалися на селян на нових землях, мали переважно грошовий, а не натуральний характер. Це сприяло зростанню господарської самостійності та підприємливості селян, під-

вищенню продуктивності їхньої праці. Розширювалися посіви олійних та технічних культур, отримали розвиток виноробство та виготовлення олії. Так поступово формується і зростає земельний ринок.

У IX–X ст. посилювався суспільний поділ праці, що сприяло нагромадженню виробничого досвіду та вдосконаленню продукції, яка вироблялася. У великих маєтках з'являються спеціалісти як сільськогосподарського виробництва (виноградарі, скотарі тощо), так і, що найважливіше, професіонали-ремесники. Як і селяни, вони були спочатку утримувачами землі, яку обробляли для задоволення власних потреб, проте саме їх ремісничі вироби ставали тією речовиною, яку вони сплачували феодалу.

Саме розподіл праці стає основою для виникнення товарного виробництва, тобто виробництва продукції на продаж.

Середньовічне місто виникає як осередок ремісників та торгових людей. У Західній Європі феодальні міста перш за все з'явилися в Італії та Франції: Венеція, Генуя, Марсель, Піза тощо. Міста виникали на землях короля або великих феодалів і були їм досить вигідними, адже вони приносили значні доходи у вигляді податків від ремесла та торгівлі. Одночасно власність феодала на землю, де виникає місто, означала певну досить істотну залежність від феодала.

У період розквіту феодалізму населення міст усе більше обтяжує їх підлегле становище щодо сеньйора (феодала), який володіє міською землею та регламентує життя міщан. Це приводить у XII–XIII ст. до так званих комунальних революцій – від відкритих збройних виступів до викупу мешканцями міст власних привілеїв та вільностей у сеньйорів за гроші. Внаслідок комунальних революцій велика кількість міст завойовують самостійність, отримують самоврядування. В Італії виник ряд міст-республік: Венеція, Генуя, Мілан, Флоренція; у Франції та Нідерландах – міста-комуни; в Німеччині – імперські міста: Бремен, Гамбург, Любек; в Англії більшість міст перейшла від старих власників під юрисдикцію короля. Головна перемога жителів міст (міщан) – домоглися особистого звільнення від кріпацької залежності. Це ж створювало сприятливі умови для більш ефективного розвитку ремесла та торгівлі.

Боротьба міщан з феодалами викликала також виникнення ремісничих цехів, головним завданням яких був захист ремісників від сваволі феодала. Це були корпоративні організації ремісників однієї спеціальності, які набули найбільшого поширення в XIII–XIV ст. Членами цеху були майстри, у майстернях яких працювали підмайстри та учні. Кожен ремісник виробляв свою продукцію від

початку до кінця, розподіл праці був відсутнім.

Цех керував не лише робочим, але й позаробочим часом ремісників, і навіть певною мірою їх свідомістю: загальноцехова церква, каса взаємодопомоги, загін у воєнному ополченні міста, суд та кодекс поведінки, навіть місце проживання та погребіння (у багатьох європейських містах можна знайти вулиці Хлібні, М'ясницькі, Різницькі та інші, на яких селилися ремісники відповідних цехів).

Виконавши завдання захисту інтересів ремісників, цехи стали серйозно гальмувати процес переростання ремісничого виробництва у дрібнотоварне. Це стало найбільш очевидним на етапі розкладу феодалізму та становлення ринкових відносин.

За прикладом ремісничих цехів і з тих же причин торговці (купці) об'єднувалися у професійні корпорації – гільдії. З розвитком товарного виробництва прогресувала торгівля, змінюючи свої форми, охоплюючи все більш віддалені ринки. У період розквіту середньовіччя сформувалися основні ярмаркові центри Західної Європи, які не втратили свого значення до наших часів.

З розвитком торгівлі відбувалося становлення грошової та фінансово-кредитної систем. Протягом середньовіччя та періоду розквіту феодалізму не існувало державної монополії на карбування монет. Займалися кредитними операціями та лихварством.

Роль готівки стала відігравати розписка мінйяйли (вексель). Мінйяльні контори стали називати банками, а їх господарів – банкірами.

Банки нагромаджували значні суми, які потім давали у позичку під великий відсоток. Лихварський капітал в основному кредитував престижні видатки феодалів (купівля предметів розкоші) та воєнні видатки держави. Багаті банківські контори створювали власні торговельні та промислові підприємства, а заможні купці спрямовували вільний капітал у кредитно-лихварську сферу. Так виникали торговельно-банкірсько-лихварські фірми, які відіграли важливу економічну та політичну роль у феодальній Європі.

Формування централізованих пізньофеодальних монархій у XV ст. створило необхідні передумови для уніфікації грошових систем в рамках окремих держав, що сприятливо вплинуло на розвиток грошово-кредитних відносин у Західній Європі.

2.2. Економічна думка античного світу

У античній літературі економічну думку стародавнього світу виражено в найрозвиненішому вигляді. Джерелами, які дають уяв-

лення про економічну думку античності, є законодавство держав, публічні виступи і твори філософів, істориків, політичних діячів, поетів та ін. Висловлювання античних авторів з економічних проблем, хоч і не є ще цілісною системою поглядів, проте це вже серйозна спроба теоретично осмислити та науково узагальнити характерні для цієї доби економічні процеси та явища.

Основні ідеї мислителів Стародавньої Греції з економічних питань періоду раннього рабовласництва (X–VI ст. до н.е.), знайшли відображення в грецькому епосі (поєми Гомера “Іліада” та “Одіссея”, Гесіода “Роботи і дні”), законах міст-держав (так звані закони Лікурга), економічній політиці (реформи Солона, Пісістрата). Вони свідчать про перехідний характер суспільних відносин від родового ладу до рабовласницького.

Уявлення про економічну думку Стародавньої Греції класичного рабовласницького періоду (V ст. до н.е.) дає економічна програма Перікла (бл. 490–429 рр. до н.е.), який був першим стратегом і керівником афінської держави в 444–429 роки до н.е. Перікл практично ліквідував майновий ценз, увів плату за державну й військову службу, запровадив громадські роботи, що давали заробіток бідним, створював клерухії (військово-землеробські поселення) і колонії, заохочував торгівлю та ремесло. Ідеї економічного характеру були висловлені філософами Демокрітом (бл. 460–370 рр. до н.е.) та Сократом (бл. 470–399 рр. до н.е.). Демокріт захищав приватну власність, виправдовував рабство, але був проти надмірного зростання землеволодіння й необмеженого нагромадження грошей. Сократ усю економічну діяльність зв’язував із моральними чеснотами, оскільки для того, щоб збагатіти, потрібні енергія, наполегливість, благочестя, а для того, щоб зберегти багатство, – стриманість.

У добу загострення суперечностей і початку кризи рабовласницького суспільства (IV ст. до н.е.) економічна думка Стародавньої Греції сягає розквіту. Основні ідеї давньогрецьких мислителів Ксенофонта, Платона та Арістотеля увійшли до скарбниці економічної спадщини людства.

Свої економічні погляди Ксенофонт (бл. 430 – 355/354 рр. до н.е.) виклав у багатьох творах, головним з яких є “Домострой”. У них дано характеристику рабовласницького господарства. Основною проблемою для Ксенофонта був пошук шляхів подолання притаманних такому господарству недоліків.

Ксенофонт був прихильником натурального господарства, як більш стійкого й надійного. Сільське господарство – це, на його думку,

найважливіша галузь економіки (“землеробство – мати й годувальниця всіх професій”), а до ремесла він ставився досить зневажливо.

Заслугою Ксенофонта є постановка питання про подвійне використання блага – як споживчої цінності так і мінової. Не заперечуючи значення грошей, він визнавав функціонування їх лише як скарбу і засобу обігу, засуджуючи лихварство.

Платон (428/427–348/347 рр. до н.е.) написав багато творів філософського, соціально-політичного та іншого змісту. Основні твори, в яких викладено його економічні погляди (“Держава” та “Закони”), присвячено проблемам держави. У праці “Держава” Платон виклав свою концепцію ідеальної держави. Вихідною в його теоретичній побудові була думка про те, що держава, яка складається з багатих і бідних, – це, по суті, дві держави: держава багатих і держава бідних. Нерівність, на думку Платона, впливає із самої природи людей, через що є нездоланною. Поділ праці у Платона є основним принципом побудови держави та її природною основою.

Платон поділяв усе вільне населення в ідеальній державі на три стани: філософів, що керують державою; воїнів, покликаних воювати, боронити державу і лад у ній; та землеробів, ремісників і торговців, тобто всіх тих, хто займається господарською діяльністю. Раби не належать до жодного стану: вони є тільки знаряддям праці, яке здатне говорити. Отже, поділ праці у Платона є також підставою для соціального поділу суспільства.

У “Законах” Платон пропонує ще один проект держави, економічна організація якої була більш реалістичною, ліпше відповідала тогочасній добі. Але цей проект, на думку самого Платона, займав лише друге місце порівняно з його першим проектом ідеальної держави. Майбутня держава Платона мала би бути господарчою, відокремленою й самостійною.

Економічна думка Стародавньої Греції досягла своєї вершини у творах Арістотеля (384–322 рр. до н.е.) – найвидатнішого мислителя давнини. З його численних праць, що охоплюють найрізноманітніші галузі знань (філософію, логіку, психологію, етику, політику, фізику, економіку та ін.), слід назвати “Політику” і “Нікомахову етику”, в яких містяться міркування з економічних питань.

Провідною галуззю економіки Арістотель також вважав землеробство. Основою виробництва, на думку Арістотеля, має бути рабська праця. За Арістотелем, панування й підкорення – це універсальний закон природи, необхідний для “взаємного самозбе-

реження”. Стосовно суспільства це означало, що одні люди від природи є вільними, а іншим судилася доля рабів, отже бути рабами не тільки справедливо, а й корисно.

Рабами, за Арістотелем, мають бути лише варвари, бо варвар і раб за природою своєю поняття тотожні. Рабство Арістотель зв’язував із поділом праці на розумову й фізичну: раби – це ті люди, котрі від природи можуть виконувати лише фізичну роботу, а вільні – ті, яким призначено долею займатися розумовою працею.

Арістотель розрізняв два види багатства: багатство як сукупність споживчих вартостей (природне, істинне багатство) і багатство як накопичення грошей.

Безперечною заслугою Арістотеля є аналіз зародження й розвитку торгівлі, історичного процесу переходу однієї форми торгівлі в іншу. Вихідним пунктом, за Арістотелем, була мінова торгівля.

На думку Арістотеля, виникнення грошей – необхідність, зумовлена розвитком торгівлі. Гроші існують для зручності обміну. Природними функціями грошей Арістотель вважав функції засобу обігу й міри вартості. У своєму дослідженні етапів розвитку торгівлі Арістотель показав перехід від форми “Т–Т” до форми “Т–Г–Т”, а від неї до “Г–Т–Г”. Останню форму торгівлі, де гроші функціонують як капітал, він гостро засуджував, як і лихварство.

У цілому економічна думка Стародавньої Греції розвивалася спочатку за умов розкладу общини, виникнення рабства, пізніше – його розвитку й кризи. Тому в центрі уваги старогрецьких мислителів незмінно перебували проблеми рабовласництва, які вони розглядали, виходячи із соціальної, політичної та економічної ситуації того часу. Наукові досягнення давньогрецьких авторів зв’язані зі спробами теоретичного осмислення таких економічних процесів і явищ, як поділ праці, обмін, товар, гроші та ін., прагненням зрозуміти закони господарського життя.

Стародавній Рим виник у VIII ст. до н.е. як місто, а з кінця III ст. до н.е. до кінця V ст. н.е. був середземноморською державою. Могутність Стародавнього Риму зв’язано зі зміцненням і розквітом античного способу виробництва, за якого основними відносинами були відносини рабів і рабовласників.

Центральне місце серед соціально-економічних проблем Стародавнього Риму займали проблеми рабства й аграрні проблеми, особливо питання раціональної організації рабовласницьких господарств. Саме вони насамперед знайшли відображення в законах,

аграрних проектах, спеціальних творах, які є важливими джерелами з історії економіки та економічної думки.

Трактат “Землеробство”, написаний Марком Порцієм Катонем Старшим (234–149 рр. до н.е.), узагальнює досвід і містить практичні рекомендації щодо ведення натурального рабовласницького господарства з певною ринковою орієнтацією. Катон вважав землеробство за найпочесніше й найшляхетніше заняття. Зразкове господарство – це переважно самозабезпечуване натуральне господарство, власник якого купує лише те, чого не можна виробити у власному маєтку, а продає тільки надлишки. Крім рабів, Катон передбачав залучення до роботи в господарстві вільних громадян, зокрема половинщиків, але тільки як тимчасовий і допоміжний захід.

Позбавлення селян землі і концентрація її в руках великих землевласників зумовили необхідність проведення аграрних реформ. Опрацювання проектів таких реформ та їх втілення в життя зв’язані з іменами народних трибунів братів Гракхів – Тіберія (162–133 рр. до н.е.) і Гая (153–121 рр. до н.е.). Пропоновані ними реформи полягали у:

- відновленні та зміцненні дрібного землеволодіння;
- поверненні пролетарів (зубожілих дрібних виробників) до господарської діяльності;
- обмеженні розмірів земельних ділянок, що можуть бути у розпорядженні одного господаря (однієї родини).

У 133 році до н.е. Тіберій Гракх виступив із законопроектом про земельну реформу, який передбачав обмеження користування державною ріллею однією тисячею югерів (близько 300 га) на родину та розподіл решти землі по 30 югерів (близько 9 га) серед безземельних і малоземельних громадян Риму. Запропонований проект було прийнято й частково здійснено.

Молодший брат Тіберія – Гай відновив реалізацію аграрної реформи і здійснив ще низку реформ, спрямованих на зміцнення римської держави, припинення зубожіння селянства та запобігання пролетаризації римських громадян.

Пізніше аграрні проблеми досліджували такі представники економічної думки Стародавнього Риму, як Марк Теренцій Варрон (116–27 рр. до н.е.) і Луцій Юній Модерат Колумелла (I ст. н.е.). У трактаті Варрона “Про сільське господарство” знайшло відображення зростання товарності рабовласницьких господарств та їх перетворення на господарства напівнатурального-напівтоварного типу.

На думку Варрона, дохідність маєтку визначається його агро-

культурою, але передусім – властивостями ґрунту, оскільки основна цінність господарства – земля. Землеробство він пропонував поєднувати зі скотарством, прибутковість якого була тоді високою.

Праця Луція Колумелли має таку саму назву “Про сільське господарство”. Це своєрідний огляд стану античного сільського господарства в період кризи рабовласництва. На противагу твердженням, що занепад сільського господарства зумовлений погіршенням родючості землі та поганим кліматом, Колумелла головною причиною цього занепаду справедливо бачить у недоліках господарювання, насамперед через недбале ставлення рабів до праці.

Прагнучи розробити принципи ефективної організації праці рабів, Колумелла рекомендував запровадити поділ праці, її спеціалізацію, використання кваліфікованої рабської праці. Великого значення Колумелла надавав навіть характеру відносин між паном і рабами.

Таким чином, твори Катона, Варрона і Колумелли є важливими літературними джерелами з аграрних проблем Стародавнього Риму. У них було відображено розвиток сільського господарства і пов’язану з ним еволюцію економічних поглядів римлян з питань організації рабовласницького господарства.

Яскравим виразником економічних поглядів раннього християнства був відомий християнський теолог Августин Блаженний (354–430 рр.). Він проповідував необхідність праці для всіх, говорив, що, створивши світ, Бог звелів людині працювати, і посилався на слова апостола Павла: “Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть”. Фізичну працю Августин вважав такою ж почесною, як і працю розумову. Роботу коваля, будівельника, шевця він називав “чистим і чесним ремеслом”.

Таким чином, економічну думку античного світу слід розглядати, з одного боку, як продукт особливої історичної доби, а з іншого – як низку ідей, що набули розвитку в наступні періоди та увійшли до золотого фонду економічної науки. Важливим досягненням античної економічної думки є з’ясування принципів натурального й окремих елементів товарного господарства. У центрі римської економічної думки завжди стояли питання організації рабовласницького господарства та управління ним. Серед проблем, відображених у творах античних авторів, основною була проблема рабства. У тлумаченні рабства економічна думка античності еволюціонувала від розуміння його як природного явища до критики й визнання загальної рівності людей (в ідеях раннього християнства).

2.3. Особливості господарського розвитку та економічної думки Середньовіччя

Середньовіччя – це відносно тривалий період у розвитку суспільства, який має характерні, особливі форми соціального, політичного та культурного життя. У цю історичну епоху людство пішло значно далі шляхом розвитку матеріальної та духовної культури.

У історіографії господарство Середньовіччя характеризується такими загальними ознаками:

- панування приватної власності, основою якої була земля у формі феоуду (умовно-службове спадкове надання);
- монополія феодалів на землю, яка виявлялася у принципі “Немає землі без сеньйора”;
- умовний характер, ієрархічна структура земельної власності, що ґрунтувалася на васальних зв’язках;
- суперечність між великою власністю на землю і дрібним селянським виробництвом;
- особиста, поземельна, судово-адміністративна і військово-політична залежність селянина від землевласника;
- рентна форма експлуатації феодално-залежного селянства;
- переважання натурального господарства та другорядна роль обміну;
- сеньйорія, ремісничий цех, торгова гільдія як головні господарські форми.

Аграризація економіки зумовила назву Середньовіччя в науковій літературі “аграрна цивілізація”, а суспільство – традиційним.

Розвиток господарства країн Європи епохи Середньовіччя пройшов три періоди:

- у ранньому Середньовіччі (V–X ст.) сформувалися і утвердилися визначальні риси феодалного господарства (період генези);
- XI–XV ст. – період зрілості феодалного господарства в умовах внутрішньої колонізації, розвитку міст і товарного виробництва;
- у пізньому Середньовіччі (XVI – перша половина XVII ст.) зароджувалися ринкові форми виробництва, з’явилися ознаки індустріальної цивілізації.

Основними формами господарської діяльності епохи Середньовіччя були:

- феодална вотчина (французька сеньйорія, англійський манор);
- ремісничий цех;

– торгова гільдія.

Існувало три форми феодальної ренти в епоху Середньовіччя:

– відробіткова (панщина);

– продуктова (натуральний оброк);

– грошова (грошовий оброк).

Виникнення і розвиток господарства у європейських країнах мали універсальні ознаки. Разом з тим в кожній країні були свої особливості, хронологічні межі. Так, в Італії, Франції, Іспанії, Візантії цей період отримав назву романського, сформувався на основі спадщини Римської імперії та соціально-господарської системи германських племен. В Англії, Німеччині, скандинавських і слов'янських країнах перехід до феодальних відносин відбувався на основі розкладу родоплемінних і общинних відносин.

Основними джерелами економічної думки середньовічного суспільства є юридичні кодекси й церковні пам'ятки. Економічні уявлення народних мас відбилися в різних “єресях” та економічних вимогах селянських повстань.

Відмінна риса економічної думки Сходу в середні віки полягала в тім, що вона приділяла увагу власне тим самим проблемам, що і в давні часи, насамперед питанням управління країною, організації сільського господарства як головної галузі економіки, ремесла й торгівлі як допоміжних. Великий вплив на розвиток економічної думки Близького Сходу справив іслам. У творах мусульманських авторів, зокрема в працях Ібн Хальдуна, визначного арабського мислителя середньовіччя, часто висловлюються такі думки й міркування, що набагато випереджають свій час [16, с. 35].

У літературі країн Західної Європи в добу раннього середньовіччя під впливом християнства висловлюються ідеї про рівність людей перед Богом, про працю як єдине джерело існування, про необхідність ділитися майном з бідними; прагнення багатства визнається пороком, що не личить справжньому християнину. Проблеми общини знайшли відображення в “Салічній правді” (Салічному законі) – записі давнього звичаєвого права племені салічних франків. Запис було зроблено з розпорядження короля Хлодвіга (481–511 рр.).

У ньому було відображено економічний лад франків у період розкладу родових відносин і виникнення майнової нерівності. “Салічна правда” свідчить про поступове виникнення індивідуально-родинної власності, перетворення володіння на власність. Франки вже розмежовували поняття рухомого та нерухомого майна. Рухоме майно можна було віддавати у заставу і передавати у спадок най-

ближчому з родичів. Після занепаду Франкської держави (IX ст.) “Салічна правда” втратила своє практичне значення.

Інша пам’ятка західноєвропейської економічної думки раннього середньовіччя “Капітулярій про вілли” (початок IX ст.) Карла Великого (чи його сина – Людовіка Благочестивого) дає уявлення про організацію й управління вотчиною. Згідно з “Капітулярієм” вся земля вотчини була у власності її володаря (вотчинника), а більшість населення становили закріпачені селяни.

Розвиток економічної думки класичного середньовіччя, як і в попередній період, відбувався під величезним впливом християнської церкви. Найбільшим тогочасним авторитетом, який висловив багато важливих економічних ідей, був Фома Аквінський (Аквінат) (1225/1226–1274 рр.), якого вже 1323 р. було канонізовано. Його вчення 1879 р. було проголошено єдиною істинною філософією католицизму. Основними творами Фоми Аквінського є “Сума проти язичників” та “Сума теології”. У своїх поглядах на політичний і соціальний устрій суспільства він виступав за централізацію влади і визнавав соціальну ієрархію, оскільки поділ на стани “походить від Бога”. Природну підставу станової ієрархії Аквінат бачив у поділі праці. Приватну власність він розглядав як необхідний інститут людського життя.

У своїх поглядах на торгівлю та торговий прибуток Фома Аквінський виправдовував торгівлю з метою одержання продавцем торгового прибутку для забезпечення себе та своєї сім’ї засобами існування і використання його для добродійних справ.

Розмірковуючи про походження грошей, Фома Аквінський дотримувався думки, що вони виникли внаслідок домовленості між людьми. Їх призначення – полегшити справедливий обмін. При цьому поняття грошей та монети він не розрізняв. Визнаючи необхідність грошей як засобу обігу, він розглядав їх і як міру вартості. Фома Аквінський засуджував лихварство.

Проблемі грошей було присвячено “Трактат про походження, природу, юридичну підставу та зміну грошей”, написаний французьким ученим Ніколою Оремом (Оресмом) (бл. 1323–1382 рр.). У ньому висловлено думку, що гроші є штучним інструментом, який люди винайшли задля полегшення товарообміну. Заслугою Орема є спроба розкрити походження і суть грошей, закономірності грошового обігу.

На економічну думку середньовічної Західної Європи помітно вплинули також різноманітні релігійні ересі. Ересі, як правило, були засобом прояву опозиційних настроїв певних соціальних верств. Деякі ересі стали ідеологією повстань селян і міських низів, якими

сповнено всю історію середньовіччя. Основними економічними вимогами повсталих завжди були повернення до общини, знищення соціальної та майнової нерівності, приватної власності, повернення захоплених общинних земель, скасування панщини, оброків, десятини тощо.

2.4. Економічний розвиток і економічна думка Давньоруської держави

Формування державності на землях сучасної України було наслідком органічного розвитку східнослов'янських племен, зумовленого низкою соціально-економічних, політичних та зовнішніх чинників, і відбувалось у рамках загальноєвропейської державо-творчої традиції.

У період середньовіччя відбувається майнове й соціальне розшарування. Племінна знать – князь, бояри, дружинники – поступово зосереджує у своїх руках чималі багатства. Вони захоплюють землі сільської общини, використовують працю рабів та збіднілих одноплемінників, перетворюючи їх на феодално-залежних.

У період середньовіччя існували такі категорії населення:

Ізгої – люди без суспільного становища, що з різних причин вийшли з тієї соціальної групи, до якої належали, та не ввійшли до іншої. Вони вважалися вільними, проте не мали власного, господарства, часто осідали в чужих дворах, при церквах.

Закупи (відомі з “Руської Правди” як наймити) – це люди, які відробляли позичені гроші – “купу” або наймалися на роботу, попередньо беручи плату. Закупи жили або у дворі пана, або у своєму власному господарстві. Ті закупи, які виконували хліборобську роботу, називалися рільними закупами. Закуп, безперечно, був вільною людиною. Він мав своє майно, рухоме або нерухоме, особисто відповідав за свої вчинки, а не його господар (як за холопа). За незаслужене покарання закупа господар повинен був платити як за вільного. Закуп мав право оскаржити пана перед княжим судом. Однак його становище було дуже хитким і він міг кожної миті опинитися в категорії холопів.

Рядовичами називали селян, які уклали ряд (угоду) з феодалом, визнаючи свою залежність від нього. За соціальним і юридичним становищем рядовичі подібні до закупів. Вони входили до складу челяді, виконували певні роботи у господарстві феодала або

сплачували йому данину.

Холопи – це невольники, раби. Причини невольництва “Руська Правда” називає різні:

- одруження з рабинею при відсутності застереження своїх прав;
- влаштування на двірську службу;
- банкрутство купця і продаж його майна на конкурсі;
- втеча чи крадіжка, вчинена заупом;
- неспроможність сплати судового покарання.

Діти холопів також ставали холопами. Та найпоширеніший шлях до невольництва – полон під час війни.

Раби були об’єктом купівлі-продажу. Поступово, починаючи з X ст., більшість рабів, крім двірських, отримали земельні наділи і своїм становищем наблизилися до селян.

Отже, у Київській Русі поступово утверджувалися феодальні відносини. Проте економічне життя давньоруського суспільства базувалося на власності вільних селян – членів громади. Не було масового обезземелення селян як передумови великого землеволодіння. Цьому сприяла наявність значної кількості незаселеної, господарсько-неосвоєної землі, що сповільнювало феодалізацію.

Розвиток ремесла, зародження товарного виробництва зумовили поглиблення суспільного розподілу праці, розширення обміну всередині общин та між ними. Це, у свою чергу, викликало активізацію торгівлі – як внутрішньої, так і зовнішньої.

Посилення об’єднавчих тенденцій у суспільстві, укрупнення територіальних утворень, їх військова активність вимагали нових методів і форм управління. Народні віча стають неефективними. На чільне місце висувається князівська влада – спочатку виборна, а потім спадкова. Дружина як об’єднання професійних воїнів поступово стає органом примусу.

Характерним для політичної організації того часу було утворення племінних союзів, які в міру свого зміцнення і консолідації перетворювалися на об’єднання державного типу (“князівства”, “землі”).

Наприкінці VIII – у першій половині IX ст. утворилося стабільне проукраїнське державне об’єднання Руська земля. Влада київського князя поступово поширювалася на всю територію державного утворення, до якого увійшли поляни, сіверяни, древліани. Руська земля підтримувала активні відносини з Візантією, деякими іншими країнами Близького Сходу та Європи.

Основу господарської діяльності наших предків становило

орне землеробство. Спочатку використовувалося дерев'яне рало, а згодом з'являються і залізні наральники та плуг з череслом і лемешем. Тягловою силою були воли та коні. Використовувалися дво- і триплля. Із зернових сіяли просо, пшеницю, жито, ячмінь. Знали бобові, ріпу, льон, гречку. Врожай збирали серпами та косами, а зерно мололи ручними жорнами.

Поряд із землеробством традиційним для проукраїнців було тваринництво. Розводили переважно велику рогату худобу і свиней, рідше овець, кіз, коней.

Значну роль у господарстві відігравали ремесла та промисли (мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво). Із ремесел найрозвинутішими були добування заліза та металообробка. Поширеними були ковальство, гончарство, деревообробка, прядіння й ткацтво, обробка шкіри та кості, виробництво прикрас тощо.

Ливарна справа, центрами якої були Київ, Володимир, Чернігів та інші міста, досягла значних успіхів, особливо після прийняття християнства. Будівництво церков, соборів, монастирів сприяло виготовленню предметів релігійного призначення, розвитку ювелірного мистецтва. Руські ремісники виробляли прикраси способом чеканки срібла і золота, волочіння дроту, виготовлення філіграні виробу, застосовувалась техніка позолоти, оздоблення черню і т.ін. Вироблялася цегла – плінфа, високоякісний будівельний матеріал, з якої будувалися собори, церкви, фортеці та палаци.

В організації ремесла визначним явищем була спеціалізація та існування корпорацій, спілок. Так у Києві була спілка візників, що возили дерево з київської пристані, корпорація тесль – “дереводілів” (так їх називає літопис). У таких спілках могли працювати вільні майстри – ремісники чи наймані працівники, чи навіть княжі ремісники – невольники, холопи. Є дані про те, що професійні спілки ремісників називалися на Русі дружиною і були зародками цехів.

Важливими торговими шляхами були Соляний і Залізний, які з'єднували Київську Русь з Кримським узбережжям Чорного моря та Кавказом.

У Київській державі існувала досить розвинена грошова система. Головну роль у розрахунках та обміні відігравала срібна гривня. Походження терміну виводять від “гриви” – волосся, отже в первісному вигляді гривня – це намисто зі срібла, чи обруч. Спочатку обруч міг бути мірою ваги, а згодом став грошовою одиницею. Монетні гривні мали вигляд шестикутних злитків срібла (київські гривні), крім них існували ще гривні новгородські та чернігівські.

Фінансова система Київської держави базувалася на збиранні податків із населення – як натурою (хутрами, воском, медом), так і грошима, – які називалися даниною.

Певного рівня досягла зовнішня торгівля. Проукраїнські племена мали торгово-обмінні відносини з містами-державами Північного Причорномор'я, Візантією, Великою Моравією, Болгарією, Хозарією та іншими країнами й народами. Вивозили рабів, зерно, хутра, шкіри, віск, мед, а ввозили вина, вироби зі скла, прикраси, срібні монети тощо.

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю; роди входили до складу племені. Водночас у VIII–IX ст. суспільний розвиток у слов'ян визначався зміцненням господарської самостійності малих сімей, які перетворювалися на головний виробничий осередок.

Суспільні відносини наших предків характеризувалися переходом від первісної демократії до військово-племінного об'єднання, де влада концентрувалася в руках сильних вождів. Спершу їх обирала громада, а згодом їхня влада стає спадковою.

Існування Київської Русі як єдиної держави охоплювало період з IX по 40-ві роки XIII ст. Спочатку політичною формою її була централізована монархія (IX ст. – 30-ті роки XII ст.), а з настанням удільної роздробленості – монархія федеративна (30-ті роки XII – 40-ві роки XIII ст.). Київська Русь була найбільшою державою середньовічної Європи.

Це була ранньофеодальна держава з притаманною таким типам держав соціально-становою структурою. На найвищому щаблі феодальної ієрархії стояв князь, який у своїй діяльності спирався на воевод і бояр. На нижньому щаблі – холопи, закупи, рядовичі. У середині – селяни-смерди, ремісники, купці. Окрему, значну за розмірами, соціальну групу становили церковнослужителі. Державне правління, хоча й було монархічним, обмежувалося боярською радою і вічем.

Зміцнення князівських землеволодінь відбувалось з паралельним утвердженням ієрархічної структури земельної власності, що ґрунтувалися на міжкнязівських і князівсько-боярських відносинах. Землі, які надавалися у довічне володіння, називалися “державою”.

Поступово зростало велике землеволодіння, землевласники здобували право судочинства, збирання данини, управління всіма категоріями селянства, яке все більше потрапляло в економічну та юридичну залежність.

Селянські господарства (“дим”, “рало”) залишалися основою економічного життя, хоча вотчинні господарства князів та бояр були перспективнішими.

Причини феодальної роздробленості впливали з самого характеру суспільно-політичного та економічного розвитку Київської Русі. Головними з них були:

- прагнення окремих князівств до економічної та політичної самостійності;
- неможливість контролювати з єдиного центру таку велику територію як Київська Русь, особливо за відсутності вироблених комунікацій;
- перенесення світових торгових шляхів з України–Русі на Середземномор’я;
- постійні напади степовиків.

За своїм соціально-економічним і культурним розвитком Київська держава перебувала на рівні передових країн середньовічної Європи. Вона підтримувала міцні економічні, політичні й культурні зв’язки з багатьма країнами світу. Її військова могутність протягом кількох століть слугувала захистом від степових кочівників не тільки для власного населення, а й для всієї європейської цивілізації.

Історія економічної думки України часів раннього та класичного середньовіччя зв’язана з добою Київської Русі – першої держави на українській етнічній території. Літературними джерелами, що з них можна дізнатися про економічні погляди тієї доби, є літописи, угоди, грамоти князів, кодекси й записи норм світського й церковного права тощо.

Визначною пам’яткою соціально-економічної та політичної літератури доби Київської Русі є “Руська правда” – зведення законів давньоруського права XI–XII ст. Відомі 106 списків “Руської правди”, які складено в XIII–XVIII ст. Статті “Руської правди” відбивають соціальну структуру й відносини власності давньоруського суспільства. Вони регулюють:

- майнові відносини, захищають право власності князів та феодальної знаті на землю і кріпаків;
- право стягувати податки, отримувати ренту;
- визначають обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодально-залежного населення та ін.

У статтях знайшла відображення організація князівської та боярської вотчини в XI ст., що ґрунтувалася на кріпацькій і рабсь-

кій праці. У цілому в “Руській правді” певною мірою відображено всі основні процеси економічного та суспільного життя Староруської держави.

Одним із головних писемних джерел для дослідження економічної думки доби Київської Русі є літописне зведення “Повість временних літ” – монументальний історіографічний і літературний документ початку XII ст., що належить перу ченця Печерського монастиря Нестора.

Хоча центральними у творі є питання політичної історії Русі, економічним і соціальним процесам та явищам надається важливого значення для пояснення історичних подій. У “Повісті временних літ” розглядаються джерела доходів Київської держави:

- надходження з господарства;
- данина і збори з населення;
- штрафи (судове мито), торговельне мито;
- воєнна здобич.

Данина збиралася продуктами, хутром або грошима. Виплата данини грошима сприяла розвитку товарного виробництва й товарно-грошових відносин. У літописі йдеться також про активні зовнішньоторговельні зв’язки Київської Русі з іншими державами.

Літописець виявляє шанобливе ставлення не лише до розумової, а й до фізичної праці.

З пам’яток давньоруської літератури, що з них можна дізнатися про економічну складову суспільного життя, можна назвати також “Повчання дітям” Володимира Мономаха (початок XII ст.). Цей твір показує відносини між землевласниками й залежними селянами, дає поради щодо подолання соціальних суперечностей. Яскраво свідчить про розуміння вже в ті часи значення землеробства, скотарства, промислів, торгівлі для зміцнення могутності держави.

Галицько-Волинський літопис XIII ст. розповідає про економічну політику галицьких та волинських князів. Вони заохочували розвиток ремесел, торгівлі, міст, запрошуючи для цього вмілих ремісників, торгових людей.

На межі XIII–XIV ст. із давньоруської мовної основи виділяється українська мова. У найрізноманітніших документах XIV–XV ст. (жалуваних і позичкових грамотах, інвентарях, люстраціях тощо) відображені відносини вотчинної форми власності, тогочасна система повинностей, деякі аспекти торгівлі, грошового обігу, розвитку сільського господарства та ремесел.

З XIV ст. на українських землях починає діяти Магдебурзьке

право – міське право, що виникло у XIII ст. в місті Магдебурзі (звідси й назва). За ним міста звільнялися від управління та суду великих князів чи королів, тобто одержували права самоврядування. Магдебурзьке право встановлювало порядок і функції:

- органів міського самоврядування;
- суду;
- купецьких об'єднань;
- цехів;
- регулювало питання торгівлі, опіки та успадкування;
- визначало покарання за різні види злочинів.

1339 р. таке право одержало місто Сянок Галицько-Волинського князівства, 1356 р. – Львів, 1432 р. – Луцьк, 1494 р. – Київ. Протягом XV–XVI ст. Магдебурзьке право поширилося на більшість міст на українських землях.

У 80-ті роки XVI ст. у ході боротьби проти унії та католицизму виникає так звана полемічна література, яка в багатьох аспектах стосується й економічних проблем. З цього погляду важливими є твори Івана Вишенського (1545/1550 – 20-ті роки XVII ст.). Він наголошував на проблемах соціальної рівності. На його думку, одночасно зі зростанням багатства й розкошів панів, шляхти, торговців посилюються злигодні кріпаків, бідняків. Вишневецький розумів, що майново-соціальна нерівність людей походить від земних несправедливостей.

У цілому полемічні твори справили величезний вплив на формування та розвиток самосвідомості українського народу, на розгортання національно-визвольної боротьби на чолі з Богданом Хмельницьким.

У найбільш закінченому вигляді економічну думку пізнього середньовіччя репрезентує меркантилізм.

Висновки

1. Формування Східної та Західної цивілізацій пов'язують із так званим “осьовим часом”, який припадає десь на проміжок між 800 та 200 роками до н.е. Осьовий час розглядається як перехідний період цивілізаційного процесу, який пов'язують із найрізноманітнішими сферами життєдіяльності людини, яка, нарешті, визначила себе як індивідуальність.

2. Західна або Європейська цивілізація традиційно пов'язу-

ється із становленням та розвитком античних держав – Стародавньої Греції та Риму. Основою господарства цих країн на відміну від Сходу стала індивідуальна власність на базові засоби виробництва – передусім землю.

3. До основних ознак господарства Середньовіччя слід віднести: панування приватної власності, основою якої була земля; монополія феодалів на землю; умовний характер, ієрархічна структура земельної власності, що ґрунтувалася на васальних зв'язках; особиста, поземельна, судово-адміністративна і військово-політична залежність селянина від землевласника. Виникнення і розвиток господарства в європейських країнах мали універсальні ознаки. Разом з тим в кожній країні були свої особливості, хронологічні межі. Це в свою чергу наклало відбиток на формування і розвиток економічної думки в епоху Середньовіччя.

4. Найбільш значущим автором західноєвропейської економічної думки раннього періоду Середньовіччя був Фома Аквінський (1225–1274 рр.). У творчій спадщині Ф. Аквінського основна увага приділяється трактуванню таких економічних категорій, як багатство, обмін, цінність, гроші, торговельний прибуток, лихварський процент.

5. Історія економічної думки України часів раннього та класичного середньовіччя пов'язана з добою Київської Русі. Літературними джерелами, з яких можна дізнатися про тогочасні економічні погляди, є літописи, угоди, грамоти князів, кодекси й записи норм світського та церковного права. Тому при вивченні економічної думки України доби середньовіччя головна увага приділяється творам “Руська правда”, “Повість временних літ”, “Повчання дітям” Володимира Мономаха, Галицько-Волинський літопис.

Основні категорії та поняття

Товар, товарне виробництво, гроші, споживча вартість, мінова вартість, тип виробничої структури, сільське господарство, економічна інтеграція, додана вартість, додаткова вартість, дохід, дохід від граничного продукту, другорядний товар, економічна рента, споживчий надлишок, лихварство, рента, позичковий процент, капітал (капітальні товари, капітальне устаткування), хрематистика, обмін, оброк, огороження, економічна рента, земля, бенефіцій, феодал, алод, трудовий процес, технологічний процес, організація праці, торгівля, вироб-

ничі відносини, пріоритетність, конкретна праця, абстрактна праця, монополія, вотчина, фільварок.

Контрольні питання та завдання

1. Чому господарство Стародавнього Риму називалося класичним?
2. Охарактеризуйте шляхи формування, форми і типи власності в добу Середньовіччя.
3. Назвіть спільні риси, притаманні економічній думці країн Стародавнього Сходу і античності та обґрунтуйте свою думку.
4. У чому суть вчення Арістотеля про економіку та хрематистику?
5. Які економічні процеси і явища відображені в писемних пам'ятках України доби Середньовіччя?
6. Назвіть причини феодалної роздробленості Київської Русі.

Тестові завдання

- 1. Що розумів Арістотель під хрематистикою?**
 - а) ведення домашнього господарства;
 - б) мистецтво наживати багатство шляхом торгівлі;
 - в) мистецтво управління країною;
 - г) мистецтво наживи.
- 2. Основною темою дослідження Платона було:**
 - а) задоволення різноманітних потреб людей;
 - б) модель "ідеальної держави";
 - в) розвиток ринкових відносин;
 - г) управління господарством.
- 3. Яку із сфер господарства Ксенофонт вважав найголовнішою?**
 - а) землеробство; б) торгівлю; в) ремесло; г) лихварство.
- 4. Відповідно до концепції "справедливої ціни" Ф. Аквінського в основі вартості (цінності) товару лежить:**
 - а) витратний принцип;
 - б) морально-етичний принцип;
 - в) витратний і морально-етичний принципи одночасно;

г) граничний принцип.

5. Хто зі стародавніх римських вчених був ініціатором прийняття закону, що обмежував розміри земельних ділянок?

- а) Тиберій Гракх; в) Колумелла;
б) Катон Старший; г) Варрон.

6. Яка пам'ятка економічної думки Київської Русі відображає соціальні, економічні, правові відносини в Київській Русі?

- а) "Повчання дітям" В. Мономаха; в) "Руська правда";
б) "Повість временних літ"; г) "Слово".

7. Хто є автором літопису "Повість временних літ"?

- а) чернець Нестор; в) чернець Іоанн;
б) чернець Даниїл; г) князь В. Мономах.

8. "Капітулярій про вілли" К. Великого відображає:

- а) організацію й управління вотчиною;
б) стійкість общинного землеволодіння;
в) організацію сільського господарства;
г) питання управління господарством.

9. "Справедлива ціна" у Фоми Аквінського – це ціна:

- а) яка враховує кількість праці, затраченої на виробництво товару;
б) праці найманого робітника;
в) яка забезпечує блага людям, відповідно їх становій ієрархії;
г) яка відповідає затратам та враховує соціальне положення продавця товару.

10. У яких країнах раннє Середньовіччя називається романським періодом?

- а) Італії, Франції, Іспанії, Візантії;
б) Англії і Німеччині;
в) Франції, Англії і Німеччині;
г) слов'янських країнах.

11. Приватна власність на землю невеликої сім'ї або її членів, яка вільно відчужувалася:

- а) алод; б) марка; в) бенефіція; г) імунітет.

12. Сусідська громада:

- а) алод; б) марка; в) бенефіція; г) імунітет.

13. Пожиттєве земельне дарування за виконання військової служби:

а) алод; б) марка; в) бенефіція; г) імунітет.

14. Привілей здійснювати у своїх володіннях функції державної влади, зокрема фіскальні та судово-адміністративні:

а) комендація; б) марка; в) бенефіція; г) імунітет.

15. Помістя феодалів у Англії:

а) фолькленд; б) бокленд; в) манори; г) одаль.

16. Робота на землі феодала власним інвентарем і тягловою худобою:

а) комутація; в) натуральна рента;
б) панщина; г) альменда.

17. Плата феодалу за користування землею частиною врожаю:

а) комутація; в) натуральна рента;
б) панщина; г) альменда.

Рекомендована література

[12, с. 23–40; 13, с. 80–134; 14, с. 6–20; 16, с. 35–59; 17, с. 25–42; 19, с. 22–98; 21, с. 9–12; 24, с. 22–29, 33–45; 34, 22–50; 36, с. 23–49; 43, с. 23–39].

Тема 3.

Формування передумов виникнення ринкового господарства. Їх відображення в економічній думці

(XVI – перша половина XVII ст.)

У попередній темі ми розкрили особливості господарського розвитку та економічної думки в період формування світових цивілізацій.

Ці знання дають нам можливість перейти до з'ясування генезису індустріальної цивілізації, що пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва, розпаду феодального устрою, розвитку товарно-грошових відносин. Оскільки першим проявом економічних ідей індустріального суспільства став меркантилізм, то ми проаналізуємо погляди меркантилістів для з'ясування суті економічних процесів цього періоду.

Мета теми – визначити передумови формування ринкового господарства та їх відображення в поглядах меркантилістів.

- Передумови формування ринкового господарства в суспільствах Європейської цивілізації
- Великі географічні відкриття та їх соціально-економічні наслідки
- Меркантилізм – перша школа політичної економії

3.1. Передумови формування ринкового господарства в суспільствах Європейської цивілізації

XVI–XVII ст. еволюції Європи цивілізація називала періодом переходу від феодального до індустріального суспільства. Поглиблюється суспільний поділ праці, розвивається зовнішня і внутрішня торгівля, зростає роль грошей.

Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як:

- розвиток товарного господарства;
- посилення майнової та соціальної диференціації;
- формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення;
- перетворення феодальної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу;
- використання найманої робочої сили тощо.

Значну роль у занепаді феодального господарства та становленні індустріального суспільства відіграло мануфактурне виробництво. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI–XVIII ст.

можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура – підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур – розсіяна (децентралізована) та централізована.

Розсіяна мануфактура – ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Робітники при даному типі виробництва, не зважаючи на їхню просторову відокремленість, були пов'язані поділом праці: одні робили з сировини напівфабрикат, інші доводили його до необхідної кондиції.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва.

Мануфактури виникали в тих галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював умови для реорганізації виробництва. Такі умови в XVI ст. були в сукняному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні. Одночасно в промисловості зберігалось ремесло і дрібне товарне виробництво.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох основних напрямках:

- створення буржуазних форм земельної власності;
- перетворення феодалної ренти на капіталістичну;
- зростання товарності.

Відбулися значні зрушення у сфері торгівлі, обігу та розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове. Поглиблювався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейський та світовий ринки товарів і грошей. З'явилися монополні торгові компанії, вдосконалилися товарні біржі. Панівну роль відігравали Голландія і Англія. Європейські феодалні країни практично були вилучені зі світового ринку і перетворилися на країн-продавців продукції своїх аграризованих економік. Значну роль у процесі генези індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах, Англії, Північній Америці, Франції.

У першій половині XVI ст. господарство Нідерландів досягло високого рівня розвитку. У північних провінціях населення займалося хліборобством, розведенням худоби. Більшість селян були вільними. Частка феодалного землеволодіння становила лише 20–25 %. Створювалися фермерські господарства, райони “торговельного землеробства”, що спеціалізувалися на вирощуванні певних куль-

тур. Успішно розвивалося рибальство, а нідерландська риба мала великий попит і збут у багатьох країнах.

Південні провінції крім хліборобства мали розвинуту промисловість мануфактурного типу. Фландрійські ткацькі верстати були відомі ще з часів Середньовіччя і відзначалися високою досконалістю. Значного розвитку досягла залізорудна промисловість. Сформувався національний ринок.

Успішно розвивалася торгівля Нідерландів з Італією, Францією, Англією і Балтійськими країнами. Найголовнішим портовим містом був Антверпен.

Передумовою становлення нового типу суспільства була реформація. Саме вона розбудила дух індивідуалізму, раціоналізму і прагматизму в матеріально-практичній діяльності людей.

Фермерство Голландії було орієнтоване на вирощування культур, що давали найбільший прибуток, – льон, коноплі, тютюн, хміль, рослини-фарбники. Ефективно розвивалося тваринництво. Голландські сир і масло продавалися по всій Європі.

У зовнішню торгівлю і морські перевезення вкладалися великі капітали. Голландія володіла найбільшим у Європі морським торговим флотом, на її долю припадало приблизно 75 % загальної кількості кораблів європейських країн.

Розвиток торгівлі зумовив зростання ролі банківської справи та кредиту. На початку XVI ст. в Антверпені склався грошовий ринок, де у міжнародних розрахунках використовували **векселі** (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника. Борги та кредити надходили на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук в руки, поки не анулювалися. Загальною стала практика **платіжних розпоряджень** (асигнацій), що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано Страхову палату. Упродовж XVII ст. Амстердам перетворюється у найбільший міжнародний фінансово-кредитний центр, чому сприяли низькі проценти (5 %) на позичковий капітал.

Наприкінці XVII ст. Голландія почала втрачати лідерство в економіці Європи, у тому числі торгіву першість, на користь Англії. Занепали такі провідні галузі її господарства, як суднобудування, рибальство, суконне виробництво. Основними причинами економічного відставання Голландії були:

– слабкість промислової бази (передусім для розвитку важкої промисловості);

- обмеженість сировини, території, робочої сили;
- вкладання капіталу не в промисловість, а в зовнішню торгівлю і морські перевезення;
- відсутність протекціоністського захисту (за допомогою державної митної політики) вітчизняної промисловості внаслідок дій купецької олігархії, яка домоглася скасування мита на іноземні товари;
- нестійкий фундамент посередницької торгівлі, на якій базувалося голландське господарство, істотна залежність такої торгівлі від економічної й політичної ситуації в Європі;
- протекціоністська політика іноземних держав.

У XVIII ст. Голландія втратила значення великої держави. Її капітал усе більше набував лихварського характеру, переміщувався з торгівлі й судноплавства в банківську сферу.

На початку XVI ст. Англія залишалася невеликою за кількістю населення державою.

Розвиток океанської торгівлі та перші морські перемоги створили сприятливі умови для господарського поступу Англії. Королева Єлизавета вела цілеспрямовану політику підтримки землеробства, заборонила перетворювати орні ґрунти на пасовища, до чого прагнули сільські землевласники. Збільшилися площі орних земель.

Почали швидко розвиватися протеговані королевою текстильні майстерні, збільшився вивіз англійського сукна, яке успішно конкурувало із фландрійським. У Англії знайшли притулок емігранти із Нідерландів, які втікали через релігійні переслідування.

Королева здійснила реформу цехів, надавала великого значення якості ремісничих виробів, особливу увагу звертала на ремісничу молодь. Усе це позитивно вплинуло на розвиток англійської промисловості.

Промислове піднесення спричинило незвичайний розвиток англійської торгівлі. Уже в 1553 р. у Лондоні виникла “Гільдія відважних купців” – товариство, яке почало здобувати чужоземні ринки для англійської вовни та сукна.

Англійський торговий флот з’явився й на Середземному морі, внаслідок чого утворилися Левантійська, Турецька й Марокканська торгові компанії. Із Середземних вод англійці перейшли на океани. Перші шляхи проклали тут моряки-пірати Дрейк, Кавендіш, Рейлі та ін. Волтер Рейлі заснував у 1584 р. північноамериканську колонію і назвав її Вірджинією. Упродовж XVI–XVIII ст. Англія у боротьбі з Нідерландами, Францією здобула значні території у Пів-

нічній Америці, перетворивши їх на сировинний придаток та ринок збуту своїх товарів.

Для майбутнього розвитку Англії велике значення мало створення Вест-Індської та Ост-Індської торгових компаній. Значні прибутки Англія отримувала від піратства та работоргівлі, в якій займала монополльне становище.

Важливу роль у господарському піднесенні Англії відіграв аграрний переворот – процес утворення в XVI–XVIII ст. великої земельної власності буржуазного типу за рахунок обезземелення селян.

У результаті змін, які мали місце в XVI – першій половині XVII ст., в Англії нові капіталістичні відносини проникли в усі галузі економіки. Сформувався клас нових власників – *джентрі* (середнє і дрібне дворянство, яке господарювало на підприємницькій основі), підприємців, купців, заможних фермерів, які володіли значними капіталами.

Внаслідок революції 1640–1660 рр. було ліквідовано необмежену владу короля, скасовано феодалну власність на землю. Нові класи та стани отримали доступ до державної влади. Було проголошено свободу промислового й торгового підприємництва, усунено основні перепони для господарського піднесення.

Почалося зростання обсягів багатогалузевого мануфактурного виробництва, яке стало панівним у промисловості Англії. Третина промислового населення була зайнята у виробництві сукна. Успішно розвивалися бавовняні, паперові, скляні, металургійні, кораблебудівні мануфактури. За темпами й масштабами англійська промисловість у кінці XVIII ст. зайняла перше місце в Європі.

У результаті аграрного перевороту було ліквідовано дрібні селянські господарства; утверджувалася велика земельна власність лендлордів і фермерів. Сільське господарство досягло значних успіхів в агрокультурі та агротехніці; зросла врожайність зернових культур. У XVIII ст. Великобританія стала країною класичного фермерського господарства.

У мануфактурний період торговельний капітал переважав над промисловим. Головними сферами вкладення капіталів у Великобританії залишалися зовнішня торгівля і морські перевезення.

У XVIII ст. англійський фінансовий капітал почав панувати у діловому світі. Формувалися приватні лондонські банки. У 1807 р. їх було 73. У провінціях з'явилися сільські банки або банки графств.

До середини XVIII ст. Франція була однією з наймогутні-

ших держав світу. Такого становища вона досягла значною мірою за рахунок високої культури французького народу. Важливою силою, що утримувала Францію на високому рівні, була монархія. У Франції цеховий устрій активно підтримувався державою.

Кількість мануфактур була незначною і займалися вони в основному виробленням предметів розкоші: шовку, атласу, оксамиту, меблів, килимів, військових обладунків тощо. Франція займала провідне місце в Європі з виробництва полотна, яке виготовляли сільські жителі. Організаторами і власниками розсіяних текстильних мануфактур були купці та лихварі.

Політика **протекціонізму** (захист державою національної промисловості й сільського господарства за допомогою митної політики) та **меркантилізму** (політика, спрямована на нагромадження золота і срібла країні шляхом обмеження їхнього вивозу та збільшення вивозу товарів) захищала вітчизняних товаровиробників від іноземних конкурентів.

Повільними темпами розвивалися аграрні відносини. Відносно невисокий економічний потенціал Франції, пасивність буржуазії зумовили відставання країни у колоніальній експансії та зовнішній торгівлі.

Із середини XVIII ст. занепадає військова могутність Франції. Зростає податковий тягар, який падав на плечі третього стану – селян, ремісників, купців, банкірів. Небачених розмірів сягнув державний борг. Феодальні пережитки, такі як цехова регламентація, торгові монополії, внутрішні митні бар'єри, стримували розвиток продуктивних сил. Усе це, а також безперервні війни, негативно вплинуло на економічне життя, компрометувало владу в очах суспільства. Франція опинилася на межі економічного банкрутства. У цей же час загострюються соціальні суперечності. Поступово це вилилося в революцію 1789–1794 років.

Внаслідок революції в суспільстві відбулися радикальні зміни. Передусім вона суттєво вплинула на економічне життя країни. Було ліквідовано середньовічні порядки – феодальні привілеї, селянські повинності. Підлягали скасуванню данина, феодальні суди, продаж урядових посад тощо. Було скасовано цеховий устрій та державну регламентацію промислового виробництва. Проголошувалася свобода торгівлі. Відмінено рабство у французьких колоніях.

26 серпня 1789 р. ухвалено Декларацію прав людини і громадянина. Власність оголошувалася священною і недоторканою.

Докорінно змінювалася податкова політика – оподаткуванню підлягали всі громадяни. Церковне майно проголошено власністю держави.

У ході та після революції почала успішно розвиватися промисловість, особливо сталеливарна. Аграрне законодавство періоду революції сприяло перетворенню селян на дрібних власників індустріального суспільства.

У цілому Французька революція 1789–1794 років мала великий вплив на подальший розвиток Європи і світу, стала переломним фактором у переході від традиційного, аграрно-ремісничого суспільства до індустріального, прогресуючого.

3.2. Великі географічні відкриття та їх соціально-економічні наслідки

У економічному становленні новоєвропейської та світової макроцивілізації важливу роль відіграли Великі географічні відкриття кінця XV – початку XVI ст. Їхньою передумовою була криза левантійської торгівлі, яка виникла після загарбання турками Константинополя у 1453 р. Із XV ст. посилюється попит Західної Європи на благородні метали, екзотичні товари, сільськогосподарську продукцію та деякі види сировини. Відчувалася нестача грошей у товарному обігу. Все це було спричинене збільшенням кількості людей, безпосередньо не пов'язаних із харчовим виробництвом, подальшим соціально-майновим розшаруванням та підвищенням рівня престижного споживання привілейованих та взагалі заможних верств.

Географічні відкриття були підготовлені господарськими і науково-технічними досягненнями. У Європі з'явилися нові типи кораблів (каравели, баржі), зросла їхня вантажність (від 500 до 2 тис. т), поліпшилися мореплавні характеристики. Було сконструйовано барометр, гідрометр, вдосконалено компас. Був виданий географічний атлас.

Великим географічним відкриттям сприяв розвиток абсолютизму. Європейські монархи прагнули розширення своїх володінь, їм потрібні були великі кошти для утримання війська, чиновників, двору. Географічні пошуки мали велике значення для європейської торгівлі, найголовнішу роль у якій відігравала Індія. Ця країна постачала Європі спеції, ліки, слонову кістку, тканини.

Перші експедиції, що поклали початок Великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави. Успішною була

подорож 1497–1498 рр. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. Генуезець Христофор Колумб відкрив Америку. Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519–1521 роки.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи.

По-перше, виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися з Середземномор'я на океан. Зовнішня торгівля у XVI–XVIII ст. стала світовою. З американського континенту в Європу були завезені кукурудза, картопля, тютюн, какао, ваніль, індики. Європа віддячила Новому Світові збіжжям, овочами і фруктами, різного роду тваринами. Почалося формування світового ринку, складної макроцивілізаційної системи, основою якої були новоевропейська цивілізація, і в яку поступово втягувалися Америка, Східна Європа з підвладними Росії просторами Євразії та африканський континент.

По-друге, небачений приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін. Вона почалася насамперед в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота і срібла. Зросли ціни на товари в Іспанії, Португалії у 4 рази, а на хліб – навіть у 5 разів, у Франції – в 2,3, а в Англії – 2,5 рази. Почалося здешевлення дорогоцінних металів.

По-третє, прискорився перехід до мануфактурного виробництва.

По-четверте, відбулося створення світової колоніальної системи. Найбільшими колоніальними державами були Іспанія, Португалія, Англія, Франція й Нідерланди. Нещадне пограбування колоніальних народів призвело до нагромадження величезних багатств у країнах Західної Європи.

3.3. Меркантилізм – перша школа політичної економії

Першим проявом економічних ідей буржуазного суспільства став меркантилізм. У Західній Європі він зародився вже у XV ст., але великого поширення набув у XVII ст. Головною передумовою генезису меркантилізму був розклад феодалізму та зародження капіталізму.

Виникнення капіталістичного способу виробництва у краї-

нах Західної Європи датується XVI ст. Велике значення для формування капіталістичного способу виробництва мало первісне нагромадження капіталу, зв'язане з найбільш грубими формами насильства:

- розоренням дрібних виробників;
- колоніальними загарбуваннями;
- работоргівлею.

Ці насильницькі заходи здійснювалися за активної підтримки держави через державні позики, податкову систему, протекціонізм.

Значно прискорило розвиток капіталістичного виробництва виникнення світового ринку. Початок формування його почався зі здійсненням великих географічних відкриттів XV–XVI ст.

Розклад феодального устрою, розвиток товарно-грошових відносин, зародження капіталізму зачіпали інтереси всіх верств населення і надавали питанням економічного розвитку все більшого значення. Ліквідація монополії церкви у царині ідеології, розвиток наукових знань створили сприятливі умови для вивчення й узагальнення явищ економічного життя. З'явилося багато економічної літератури, що брала за головну мету визначення характеру та завдань економічної політики.

Меркантилізм як перша теоретична спроба пояснити суть капіталістичного способу виробництва виник на підставі узагальнення досвіду первісного нагромадження капіталу та вирішував практичні питання прискорення цього процесу.

Меркантилізм відображав інтереси торгової буржуазії.

Предметом дослідження меркантилістів є сфера обігу. Навіть сам термін “меркантилізм”, що виник у XVII ст., походить від італійського слова “mercante” – купець.

Метод дослідження меркантилістів – збирання й описування реальних фактів та часткова їх класифікація.

Економічні погляди меркантилістів не можна розглядати як єдину, цілісну, наукову теорію, яку вчитель міг викласти учневі. Авторами економічних праць були – купці, промисловці, фінансисти, службовці торговельних компаній, котрі не теоретизували. Вони вирішували конкретні економічні питання, формулювання яких здебільшого виносили прямо у заголовки своїх памфлетів (саме так називали тоді ці праці).

Ідеологію меркантилізму розкривають головні положення.

По-перше, багатством є лише те, що може бути реалізованим і справді реалізується у грошах; тобто багатство – це нагрома-

дження грошей.

По-друге, виробництво створює потрібні передумови для утворення багатства, а тому потребує постійного заохочення і розвитку.

По-третє, безпосереднім джерелом багатства є сфера обігу, тобто сфера, де продукти перетворюються на гроші.

По-четверте, сфера обігу є водночас і джерелом прибутку, що утворюється завдяки продажу товарів за більш високою ціною, ніж ціна купівлі: $G - G'$ – гроші, що породжують гроші, – такою є формула капіталу в меркантилістів.

По-п'яте, не будь-який обіг товарів і грошей є джерелом багатства. Джерелом багатства є лише зовнішня торгівля.

По-шосте, баланс зовнішньої торгівлі має бути активним, тобто треба менше купувати в іноземців і більше їм продавати (проте щодо розуміння активного балансу погляди ранніх та пізніх меркантилістів дуже різнилися).

Конкретна меркантилістська політика і теорія меркантилізму пройшли два етапи у своєму розвитку:

- ранній меркантилізм, який Маркс назвав монетарною системою;

- розвинутий меркантилізм (Маркс характеризував як власне меркантилізм, або мануфактурну систему).

Представниками раннього меркантилізму були Вільям Стаффорд в Англії та Гаспар Скаруффі в Італії.

Ранній (монетарний) меркантилізм ґрунтувався на теорії грошового балансу. Ця теорія мала два завдання:

- по-перше, залучити в країну якомога більше грошей з-за кордону;

- по-друге, зберегти гроші в країні.

Відтак поставала вимога якнайменшого витрачання і якнайбільшого нагромадження грошей у країні з одночасною заборонаю їх вивезення. Головною метою економічної політики вважалося утримування грошей у країні, тобто максимальне зменшення імпорту.

Монетарний меркантилізм був досить примітивною формою пізнішого меркантилізму. Властиві монетарному меркантилізму XVI ст. заходи:

- заборона вивезення грошей;

- обмеження імпорту;

- збільшення видобутку золота та срібла там, де це було можливим;

- встановлення високого імпортного мита;

– зниження позичкового відсотка.

У другій половині XVI ст. система монетарного меркантилізму змінюється системою меркантилізму мануфактурного, що досягла свого розквіту у XVII ст.

Основними представниками його були Томас Мен у Англії, Антуан Монкретьєн у Франції, Антоніо С'єрра в Італії. Виникла власне система меркантилізму, для якої характерною є теорія торгового балансу. Пізні меркантилісти центр ваги перенесли у сферу товарного обігу.

Вони ставили своїм завданням:

- скасування заборони вивезення грошей;
- обмежень імпорту іноземних товарів;
- форсування експорту національної продукції передусім промислової;

- завоювання ринків, у тім числі колоніальних;

- забезпечення активного торгового сальдо.

З цією метою заохочувався розвиток промисловості, що виробляла товари на експорт, розширювалося мореплавство. На перший план висувалася політика протекціонізму. Держава запроваджувала систему митних заходів: увезення іноземних товарів, що конкурують з вітчизняними, а також вивезення сировини, яку можна було б переробити в середині країни, оподатковуються високим митом.

У центрі уваги всіх меркантилістів була проблема збагачення країни. У головному і ранні, і пізні меркантилісти єдині – основою поглядів було уявлення, що єдиним справжнім багатством країни є гроші. Основна відмінність полягала у різних поглядах на суть активного балансу.

Очевидною істиною для теоретиків обох етапів меркантилізму була необхідність впливу державної влади і навіть її опікування господарським життям.

Меркантилізм виник в Англії, потім поширився у Франції, Італії та інших країнах Західної Європи. У кожній країні політика меркантилізму мала свої особливості.

Із представників раннього меркантилізму в Англії ми вже назвали В. Стаффорда (1554–1612 рр.), який 1581 р. надрукував під ініціалами “W.S.” твір “Стислий виклад деяких скарг наших співвітчизників”. Твір був написаний у формі розмови між лицарем, фермером, ремісником, купцем та доктором богослов'я, який робить остаточні висновки.

Стаффорд виявляє розуміння зв'язку між вартістю грошей і

вартістю товарів. Псування монети, на думку Стаффорда, має подвійні наслідки: дорожнечу; втечу (відплив) з країни повноцінної монети.

Найвидатнішим представником меркантилізму в Англії в його найбільш розвинутому вигляді є Томас Мен (1571–1641 рр.), якого вважають автором теорії торгового балансу. Мен був купцем і одним з директорів Ост-Індської компанії. У своїх памфлетах “Роздуми про торгівлю Англії з Ост-Індією” (1621 р.), “Скарб Англії у зовнішній торгівлі або баланс зовнішньої торгівлі” (1664 р.) він заперечує монетаризм і обґрунтовує теорію торгового балансу.

Мен висловлюється проти заборони вивезення грошей, тому що, на його думку, гроші приносять багатство тільки перебуваючи в обороті. Він стверджує, що гроші в обігу можна порівняти із пшеничним зерном. З погляду Мена, єдиним розумним засобом збільшення кількості грошей у країні є сприятливий торговий баланс.

Торговий баланс з окремими країнами, доводив Мен, неминуче складається по-різному. Ввезення та вивезення грошей, за Меном, прямо залежить від стану зовнішньої торгівлі.

Чітко формулює Мен і теорію торгового балансу: “Звичайним засобом для збільшення нашого багатства й наших скарбів є іноземна торгівля, що в ній ми завжди маємо дотримуватися того правила, щоб щорічно продавати іноземцям своїх товарів на більшу суму, ніж ми споживаємо їхніх товарів”.

Мен – ворог будь-яких заходів, що гальмують експортну торгівлю, він вимагає навіть зменшення мита на товари, що вивозяться. На відміну від ранніх меркантилістів, які обстоювали високі ціни, Мен – прихильник низьких цін, котрі полегшуватимуть конкуренцію на зовнішньому ринку.

Він чітко розрізняв поняття грошей, багатства й дорогоцінних металів. Під багатством Мен розумів не тільки дорогоцінні метали, а й землю та інші дари природи.

Мен є прихильником розвитку вітчизняної промисловості. Він вважає досить суттєвим розвиток транзитної торгівлі, оскільки вона, на його думку, також є джерелом збагачення.

Меркантилістські погляди розвивав і Самуїл Фортрей (1622–1681 рр.) син торговця, автор праці “Вигода та благополуччя Англії, що полягає у збільшенні запасів та розширенні торгівлі цього Королівства”. З метою стимулювання розвитку промисловості він пропонує встановлення на іноземні товари високого мита, внаслідок чого ціни на товари, що завозяться в Англію, зростатимуть, а

це, у свою чергу, сприятиме збуту товарів вітчизняного виробництва. Фортрей – приділяє особливу увагу засобам, які могли б підвищити продуктивність сільського господарства.

У Франції меркантилізм також відіграв важливу роль у економічній політиці, особливо у XVII ст., хоча буржуазія тут була слабшою, ніж в Англії, а французький абсолютизм – суто дворянською диктатурою.

Політику меркантилізму взяв на озброєння вже Генріх IV, всіляко стимулюючи торгівлю. Він уклав низку угод з іноземними державами, відмовився від прав корони на майно іноземних купців, сприяв колонізації Канади, заборонив увезення текстильних товарів і вивезення цінної сировини – шовку, вовни. У країні за допомогою привілеїв та субсидій насаджувалося мануфактурне виробництво.

Ще більшого розвитку політика меркантилізму набула за Людовіка XIV, завдяки заходам видатного державного діяча, міністра фінансів Жана Батиста Кольбера (1619–1683 рр.). На його честь політику меркантилізму інколи називають іще кольберизмом. Кольбер вважав, що могутність держави визначається кількістю грошей, що є в її розпорядженні, а їх може дати тільки торгівля.

Найбільш відомим представником теоретичної школи меркантилізму у Франції є Антуан Монкретьєн де Ваттевіль (1575–1621 рр.). 1615 р. він опублікував книжку “Закони суспільного господарства” (“Трактат з політичної економії”), яку присвятив королю і королеві-матері. У творі було вперше вжито термін “політична економія”, що згодом став назвою цілої науки.

Економічні погляди Монкретьєна перебували на межі раннього та пізнього меркантилізму, що цілком відповідало економічному й політичному стану Франції того періоду.

Монкретьєн спробував розробити економічні заходи, запровадження яких дало б змогу пожвавити народне господарство Франції. Виходячи з англійського досвіду, Монкретьєн досить детально розглядає проблеми розвитку мануфактур, питання торгівлі, мореплавства, професійного навчання тощо.

Монкретьєн є палким захисником третього стану, найбільш важливою частиною якого він вважає торговців. Він розрізняє поняття “гроші” і “багатство”, вважаючи, що золото створює лише передумови для багатства і добробуту країни, але само по собі ще не робить її багатою. Першочергового значення він надає “природному багатству” (хліб, сіль, вино та ін.).

Монкретьєн виступає проти зайвих розкошів, вважаючи їх однією з причин, що призводить до відпливу золота з країни.

Для практичного запровадження політики меркантилізму в Італії не було належних політичних і економічних умов. Величезна політична роздробленість Італії призводила до її неминучого економічного занепаду. Колись нагромаджені торгівлею у XVI ст. капітали посилено перетворювалися на позичкові, розвивалася діяльність банків. Саме цей факт визначив інтереси перших італійських меркантилістів, які особливу увагу приділяли питанням грошового обігу і кредиту.

Уже згадуваний професійний банкір Гаспар Скаруффі (1519–1584 рр.) написав 1582 р. “Роздуми про монету і справжню пропорційність між золотом і сріблом”, де розвивав ідеї, близькі до монетаризму. Скаруффі запропонував проект скликання загальноєвропейської конференції під керівництвом папи або імператора з метою налагодити грошовий обіг у міжнародному масштабі. У різних країнах, а іноді й у різних регіонах у межах однієї країни, існували різні грошові системи, що дуже ускладнювало розрахунки й переказування грошей з одного місця в інше.

Скаруффі запропонував встановити єдину загальноєвропейську грошову систему, визнати золото та срібло валютними металами, прирівнюючи одну вагову частину золота до 12 вагових частин срібла. На відміну від інших монетаристів він рекомендував ліквідувати національні бар’єри, що обмежують обіг; золото і срібло трактувалися як звичайні товари.

Цей проект підтримує й розробляє далі флорентійський банкір-економіст Бернардо Даванцаті (1529–1606 рр.), який опублікував 1582 р. книжку “Читання про монету”. Даванцаті був прихильником біметалізму, засуджував хаос у грошовому обігу, пропонував повернутися до вільної чеканки монет та обігу зливків.

З теоретиків більш зрілого меркантилізму можна назвати Антоніо Серра (XVI–XVII ст.), відомого автора “Стислого трактату про причини, які можуть привести до достатку золота і срібла у країнах, що не мають копалень”. Серра заперечує концепцію монетаризму і дотримується теорії “торгового балансу”. Він засуджує заборону вивезення грошей і регламентацію їхнього обігу, втручання держави в економічне життя, як приклад наводячи Венецію, котра має достатньо грошей завдяки тому, що розвиває свою промисловість, веде широку торгівлю. Наявність грошей у державі, що не має копалень, за Серрою, залежить від розвитку ремесла, праце-

любності та винахідливості населення, розвитку торгівлі, відповідної політики уряду.

З відомих італійських меркантилістів треба також назвати Антоніо Дженовезі (1712–1769 рр.), котрий тривалий час займав кафедру в Неаполітанському університеті. На думку Дженовезі, взірцем правильної торгової політики є зовнішньоторговельні заходи Англії. У “Лекціях про комерцію й цивільну економіку” він детально аналізує теорію торгового балансу. Немоżliво допускати такого вивезення товарів, котрий послабив би вітчизняну промисловість і такого ввезення, котре завдало б шкоди вітчизняним ремеслам, вважає Дженовезі.

Багатство, на думку Дженовезі, це правильно організована з допомогою грошей зовнішня торгівля. Надлишок грошей є зайвим. Їх має бути стільки, скільки необхідно для обслуговування торгівлі.

Ідеї меркантилізму у тій чи тій формі позначалися на формуванні й розвитку економічної політики Іспанії, Німеччини, Австрії та інших країн як Західної, так і Східної Європи.

Ідеї меркантилізму набули розвитку в Росії XVII–XVIII ст. До XVII ст. для них не існувало умов, оскільки тоді в російській державі панувало натуральне господарство, а торгівля залишалася локальною й обмеженою.

З XVII ст. починається новий період російської історії: остаточно ліквідується феодальна роздробленість і завершується процес створення централізованої держави. Поштовхом до цього стало зростання суспільного поділу праці та торговельних зв'язків, на основі яких утворився всеросійський ринок. Розвиток торгівлі супроводжувався зростанням торгового капіталу й розширенням сфери його дії, купці ставали лихварями, власниками промислових підприємств – мануфактур. Саме в XVII ст. в Росії з'являються перші мануфактури, виникають буржуазні виробничі відносини.

На відміну від країн Західної Європи, де важливу роль у переході до капіталізму відігравала зовнішня торгівля, у Росії остання майже виключно була в руках іноземних купців, тому й мала для розвитку економіки значно менше значення. Росія не мала свого торгового флоту, була відрізана від берегів Балтійського й Чорного морів.

Своєрідність меркантилізму в Росії полягала в тім, що там не було чистого монетаризму, його елементи перемішувалися з більш зрілими принципами “торгового балансу”. З одного боку, як і на

Заході, меркантилізм в Росії відображував переважно інтереси купецтва, а з іншого – російський меркантилізм був принципово відмінним від західноєвропейського. Якщо представники останнього джерелом багатства вважали зовнішню торгівлю, то в центрі уваги російських меркантилістів був розвиток продуктивних сил країни.

Російські вчені, у працях яких висловлювались деякі ідеї меркантилізму, висували широку програму розвитку мануфактурної промисловості. Вони не ототожнювали багатство з грошима і благородними металами. Хоча російські меркантилісти і вважали необхідним розвиток зовнішньої торгівлі, у центрі їхньої уваги був розвиток вітчизняного виробництва, розширення внутрішньої торгівлі.

За своїм змістом російський меркантилізм зачіпав аграрне питання. Економічну роль держави російські вчені-економісти трактували значно ширше, хоч водночас в Росії досить сильно проявилася дворянська обмеженість практичного меркантилізму.

Ідеологами нової просвітницької течії в Росії були А. Ордін-Нащокін, І. Посошков, А. Кантемір, В. Татішев.

Уперше ідеї меркантилізму в Росії висловив видатний дипломат 60-х років XVII ст. Афанасій Лаврентійович Ордін-Нащокін (1605–1680 рр.). Найбільш виразно його економічні погляди відбито у “Псковському Положенні” (1667 р.) і в “Новоторговому Уставі” (1667 р.), автором і редактором яких він був.

Ордін-Нащокін захищав інтереси купецтва, а отже велику увагу приділяв питанням торгівлі та її організації. Про торгівлю він був високої думки, вважаючи її позитивною й благородною справою. Торгівлю він розглядав як галузь господарства, що активно сприяє зростанню народного достатку.

Головним для піднесення продуктивних сил Росії Ордін-Нащокін вважав розвиток промисловості, передусім залізорудної промисловості, що є основою для розвитку інших галузей народного господарства.

Отже, економічні погляди і практична діяльність Ордін-Нащокіна були спрямовані на те, щоб ліквідувати економічну й культурну відсталість Росії, перебороти засилля іноземного торгового капіталу і створити вітчизняну промисловість.

Найбільш цікавим і своєрідним виразником меркантильних ідей у Росії був Іван Тихонович Посошков (1652–1726 рр.). Автор знаменитої “Книги про вбогість та багатство” (1724 р.) походив із оброчних селян.

Економічну програму Посошкова викладено в його “Книзі

про вбогість та багатство”. Вона дуже близька до ідей класичного меркантилізму, особливо до ідей Монкретьєна.

Основною лінією цієї програми є всебічний розвиток продуктивних сил, вітчизняної промисловості, торгівлі, сільського господарства, зміцнення економічної могутності Росії, досягнення її економічної незалежності.

Посошков – великий поборник розвитку в Росії різних ремесел, але він, як і годиться прихильнику меркантилістської теорії, з усіх видів діяльності найбільшого значення надає торгівлі, а з суспільних класів – купецтву. Посошков вимагає, щоб торгівлею займалися лише професіонали-торговці, обстоюючи надання останнім монопольного права на торгівлю. Він є прихильником виокремлення торговців як певного соціального прошарку з тим, щоб їх було оточено особливим державним піклуванням.

Щодо зовнішньої торгівлі, то лейтмотивом економічної програми Посошкова є “символ віри” меркантилізму – більше продавати й менше купувати. Він був прихильником активного торгового балансу, стверджуючи, що коли Росія більше продаватиме й менше купуватиме, то гроші залишатимуться в ній, а не відпливатимуть за кордон. Але Посошков надає цьому меркантилістському аргументу національного забарвлення, кажучи, що Росія може взагалі обійтися без імпорту, а експортувати може багато чого.

Посошков піклувався про збереження і збільшення кількості грошей у країні. Тому він вважав, що завозити з-за кордону слід тільки те, що не виробляється в Росії і без чого обійтися неможливо. Він був категорично проти завезення з-за кордону предметів розкошів, називаючи це непотрібною тратою грошей. Проте погляд на гроші в Посошкова є досить суперечливим. Його вважають номіналістом. Щодо західноєвропейських країн Посошков дотримується товарно-металістичної теорії грошей.

У Посошкова немає властивого представникам західноєвропейського меркантилізму ототожнення багатства з грошима. Він розрізняє два види багатства: речове; неречове.

Під речовим він розуміє конкретні матеріальні блага та гроші, а під неречовим – “правду”, тобто вміле управління державою, добрі закони і праведний суд. Посошков розрізняє також багатство держави (доходи казни) і багатство народу (народне господарство), ставлячи на чільне місце саме багатство народу.

Принципи, викладені у творах цих мислителів, знайшли

практичне відображення у відомих економічних реформах Петра І. Намагаючись домогтися економічної незалежності Росії, він рішуче розв'язував це завдання методами меркантилізму:

- залучення в країну золота та срібла;
- форсування експорту;
- заохочування російського купецтва;
- розвиток промисловості, у тім числі експортної;
- будівництво каналів і портів.

Ця політика безсумнівно була прогресивною і відповідала потребам Росії початку XVIII ст. Вона мала багато спільного з кольтберизмом, але Петро І не обмежувався заохочуванням торгівлі і промисловості, а також вживав дійових заходів для розвитку сільського господарства.

Певні риси меркантилізму були властиві й українській соціально-економічній думці кінця XVII – початку XVIII ст. Уже економічна політика Б. Хмельницького (XVII ст.) свідчить про наявність у ній елементів меркантилізму. Вона базувалась на застосуванні принципу активного втручання державної влади в господарське життя, заохочення вивезення товарів і обмеження вивезення коштовностей, встановлення захисного мита, пільг місцевим підприємцям і купцям.

Велике значення мали економічні зв'язки з іншими країнами, довгострокові торговельні угоди. Така політика об'єктивно сприяла поживленню економічного життя країни, розвитку товарно-грошових відносин, процесу первісного нагромадження капіталу.

Одним із найбільш послідовних прихильників реформ Петра І в галузі економіки, освіти, державного управління став Феофан Прокопович (1681–1736 рр.) – історик, філософ, письменник, політичний діяч, професор Київської академії, а згодом її ректор.

Ф. Прокопович, як і сучасні йому російські меркантилісти, був прихильником активного господарського й торгового балансу. Він вважав, що досягти такого балансу можна лише безперервним розвитком промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення тощо, а також удосконаленням системи державних органів управління. Він палко підтримував реформи Петра І і вважав їх необхідними для поліпшення господарювання.

Г. Грабянка та С. Величко – ідеологи козацької старшини та шляхетства першої половини XVIII ст. – також надавали великого значення розвитку ремесел, промисловості й торгівлі, поширенню освіти.

Економічна думка України (як і Росії) тієї доби здебільшого відрізнялася від західноєвропейських концепцій меркантилізму широтою й оригінальністю підходу до розв'язання багатьох питань, зокрема суті багатства та його джерел, ролі промисловості в економіці країни тощо.

У цілому меркантилізм (особливо на другому етапі свого розвитку) мав історично прогресивний характер. Значення теорії “*торгового балансу*” – вона пропонувала більш зріле та ефективне вирішення економічних проблем періоду первісного нагромадження капіталу та мануфактурного капіталізму. Активне сальдо “торгового балансу” було важливим джерелом збагачення буржуазії, не зв'язаним із випадковостями політичного життя та адміністративної діяльності. Це значить, що пізні меркантилісти, відкривши одне з важливих джерел нагромадження капіталу, правильно розуміли економічні завдання своєї епохи, оскільки час промислових переворотів іще не настав.

Висновки

1. У економічному житті найрозвиненіших країн світу у XVI – першій половині XVII ст. відбулися суттєві зміни. Англійська буржуазна революція (1640–1660 рр.) завершила пізню Середньовіччя і поклала початок новій історії. Перехідна епоха полягала у розкладі феодального господарства і генезі основних ознак індустріального суспільства.

2. Для перехідного періоду характерні значні досягнення в галузі науки і техніки. Посилився між- і внутрішньогалузевий поділ праці. У XVI ст. виділилося майже 100 нових ремесел.

3. У економічному розвитку Західної Європи велику роль відіграли географічні відкриття кінця XV – початку XVI ст. Їх важливою економічною передумовою була криза левантійської торгівлі з другої половини XV ст. Значним стимулом до географічних відкриттів було золото як матеріалізація багатства.

4. Розклад феодального устрою, розвиток товарно-грошових відносин, зародження капіталізму зачіпали інтереси всіх верств населення і надавали питанням економічного розвитку все більшого значення. Першим проявом економічних ідей індустріального суспільства став меркантилізм.

Основні категорії та поняття

Меркантилізм, економічні закони, монетарна політика, монетаризм, мануфактура, розсіяна мануфактура, централізована мануфактура, первісне нагромадження капіталу, про-текціонізм, грошовий баланс, торговельний баланс, великі гео-графічні відкриття, банківські гроші, експорт, золотий стандарт, інновація, “Лесе фер”, невидима рука, розподіл праці, імпорт, конкуренція, грошовий обіг, кредитування, ціна, торговий прибуток, витрати обігу, чисті витрати, додаткові витрати, сировина, мінеральні ресурси, банківські гроші, мито, колонія, банківські резерви, банк.

Контрольні питання та завдання

1. Назвіть економічні причини і наслідки географічних відкриттів.
2. Обґрунтуйте положення про те, що зародження індустріального суспільства в країнах Західної Європи почалося в XVI ст.
3. Дайте визначення мануфактури, її типів.
4. Розкрийте особливості мануфактурного періоду в розвитку промисловості в країнах Західної Європи, США.
5. Соціально-економічні та історичні умови виникнення меркантилізму.
6. Охарактеризуйте процес первісного нагромадження капіталу, його джерела, методи та результати.

Тестові завдання

1. *Хто з перших мореплавців відкрив Америку?*
а) Христофор Колумб, 1492 р.; в) Магеллан, 1519–1521 рр.
б) Васко да Гама, 1497–1498 рр.;
2. *Хто з перших мореплавців відкрив шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан?*
а) Христофор Колумб; б) Васко да Гама; в) Магеллан.
3. *Мореплавець, що здійснив першу навколосвітню подорож:*
а) Христофор Колумб; б) Васко да Гама; в) Магеллан.
4. *Що було головною передумовою генезису меркантилізму?*

- в) уся епоха розвитку меркантилізму;
- г) немає правильної відповіді.

12. Економічна суть політики раннього меркантилізму полягає у:

- а) державному обмеженні вивезенні грошей з країни;
- б) сприянні вивезенню грошей за кордон;
- в) активному “торговому балансі” з метою збільшення торгового прибутку;
- г) стимулюванні розвитку торгівлі та промисловості.

13. Представником англійського меркантилізму є:

- а) А. Монкретьєн;
- б) Даванзатті;
- в) В. Стаффорд;
- г) усі відповіді правильні.

Рекомендована література

[12, с. 41–54; 13, с. 135–170; 16, с. 91–102; 18, с. 16–18; 19, с. 99–126; 21, с. 12–14; 24, с. 29–32, 45–49; 43, с. 40–51].

Тема 4.

**Розвиток ринкового господарства в суспільствах
Європейської цивілізації**

та його відображення в економічній думці (друга половина XVII – 60-ті роки XIX ст.)

У попередніх темах з'ясовано формування передумов виникнення ринкового господарства та їх відображення в економічній думці XVI – першої половини XVII ст.

Мета теми – визначити особливості та загальні закономірності розвитку ринкового господарства в країнах Європи другої половини XVII – 60-х років XIX ст. та основні напрями економічної думки представників класичної школи, марксизму.

- Основні закономірності розвитку ринкового господарства в країнах Європейської цивілізації
- Промисловий переворот у провідних країнах світу
- Виникнення та характерні особливості класичної школи політичної економії
- Завершення класичної політичної економії
- Марксистська економічна теорія.
Основні проблеми “Капіталу” К. Маркса

4.1. Основні закономірності розвитку ринкового господарства в країнах Європейської цивілізації

У другій половині XVII ст. відбувалися процеси переростання простого товарного виробництва в ринкове, розвивався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейські та світові ринки товарів і грошей, з'явилися монопольні торгові компанії, вдосконалювалися товарні біржі, зароджувалася страхова справа. Все це свідчило про зародження індустріальної цивілізації, яке прискорювалося у процесі буржуазних революцій в Нідерландах (1566–1609 рр.), Англії (1640–1660 рр.), Північній Америці (1775–1783 рр.), Франції (1789–1794 рр.).

Соціально-економічні передумови і наслідки Нідерландської революції. Господарство Нідерландів досягло високого рівня розвитку у першій половині XVI ст. У північних провінціях населення займалося хліборобством, розведенням худоби. Більшість селян були вільними. Частка феодального землеволодіння становила лише 20–25 %. Створювалися фермерські господарства, успішно розви-

валося рибальство.

Південні провінції крім хліборобства мали розвинуту промисловість мануфактурного типу: виробляли сукно, полотно, шовкові тканини. Значного розвитку досягла залізорудна промисловість. Все це сприяло формуванню національного ринку.

Одночасно розвивалася торгівля Нідерландів з Італією, Францією, Англією і Балтійськими країнами.

Важливою передумовою Нідерландської революції і становлення нового типу суспільства була реформація. Вона розбудила дух індивідуалізму, раціоналізму і прагматизму в матеріально-практичній діяльності людей. Освячена релігією установка на працю при категоричному протестантському осуді марнотратства, сприяла нагромадженню капіталу, а відтак і зміцненню почуття особистої свободи представників підприємницьких кіл.

Водночас феодальні пережитки гальмували процес подальшого зростання продуктивних сил Нідерландів, особливо на півдні. Це проявлялося в тому, що:

- цехи сковували зростання мануфактурного виробництва;
- митні обмеження заважали розширенню внутрішнього ринку;
- залишки феодалізму у селі перешкоджали розвитку сільського господарства.

Буржуазний розвиток Нідерландів стримувала і феодальна католицька Іспанія, яка в середині XVI ст. перетворила країну у свою провінцію. Це здійснювалося в умовах жорсткої інквізиції щодо населення протестантських північних провінцій Нідерландів, високих податків щодо купців, промисловців, обмежень у торгівлі та підприємстві. Все це привело до масового невдоволення та до революції 1566–1609 років, яка мала національно-визвольний характер.

Революція та визвольна війна перемогли тільки у північних провінціях, які 26 липня 1581 р. проголосили свою повну незалежність. Утворилася нова держава – Сполучені Провінції Нідерландів, яка увійшла в історію під назвою Голландія (Іспанія визнала її незалежність лише в 1609 р.).

Недоліком Нідерландської революції були її незавершеність та половинчастий характер економічних і політичних реформ. Зокрема, поряд із капіталістичними елементами в економіці існувала цехова організація та феодальна власність на землю.

Звільнення від іспанського феодального панування стало

додатковим стимулом для економічного зростання Голландії. У результаті у середині XVII ст. голландські мануфактури були кращими в Європі. Успішно розвивалися суднобудування, текстильні, канатні, цукрорафінадні, паперові, миловарні, скляні, пивоварні мануфактури. Більшість з них були централізованими (працювало до 100 робітників).

Почала зростати кількість міського населення, частка якого у першій половині XVII ст. становила від 35 до 50 %.

Що стосується розвитку сільського господарства, то він мав компромісний характер. Це проявлялося в тому, що революція остаточно знищила феодальну власність на землю, проте, пріоритет в аграрному секторі отримала фермерська селянська власність. Вона посилилась за рахунок розподілу монастирських земель, осушування. Фермерство Голландії було орієнтовано на вирощування культур, що давали найбільший прибуток: льон, коноплі, тютюн, хміль, рослини-фарбники. Розвивалося і тваринництво, голландські сир і масло продавалися по всій Європі.

Торгівля стала найбільш прибутковою сферою діяльності голландців і охоплювала весь світ. У 1602 р. створена Ост-Індська компанія – приватна акціонерна спілка, значну частку акцій якої контролювала держава. У зовнішню торгівлю і морські перевезення вкладалися великі капітали. Голландія володіла найбільшим у Європі морським торговельним флотом, на її долю припадало близько 75 % загальної кількості кораблів європейських країн. Витіснивши португальців, голландці створили величезну імперію, яка простягалася від Мозамбіку до Японії. Великі прибутки вони одержували від монополізації постачання прянощів та східних товарів, работорівлі і піратства.

Розвиток торгівлі зумовив зростання ролі банківської справи та кредиту. У 1598 р. було засновано Страхову палату. Амстердам упродовж XVII ст. перетворився у найбільший міжнародний фінансово-кредитний центр, чому сприяли низькі проценти (5 %) на позичковий капітал.

Наприкінці XVII ст. Голландія почала втрачати лідерство в економіці Європи, у тому числі торгіву першість, на користь Англії. Це проявилось в занепаді провідних галузей її господарства, таких як: суднобудування, рибальство, суконне виробництво. Основними причинами економічного відставання Голландії були:

– слабкість промислової бази (передусім для розвитку важ-

кої промисловості), зумовлена обмеженістю сировини, території, робочої сили, а також вкладення капіталу не в промисловість, а в зовнішню торгівлю та морські перевезення;

– відсутність протекціоністського захисту (за допомогою державної митної політики) вітчизняної промисловості внаслідок дій купецької олігархії, яка домоглася скасування мита на іноземні товари;

– нестійкий фундамент посередницької торгівлі, на якій базувалося голландське господарство, істотна залежність такої торгівлі від економічної і політичної ситуації в Європі;

– протекціоністська політика іноземних держав.

У XVIII ст. Голландія втратила значення великої держави. Її капітал усе більше набував лихварського характеру, переміщувався із торгівлі і судноплавства в банківську сферу.

У цілому Нідерландська буржуазна революція привела до встановлення капіталістичних відносин в Голландії, але не вплинула на інші європейські країни. Такого впливу домоглася буржуазна революція в Англії, яка розпочалася в умовах індустріального розвитку країни.

Англійська революція 1640–1660 років: економічні причини і наслідки. На початку XVI ст. Англія залишалася невеликою за кількістю населення державою. Переважна частина її мешканців проживала у сільській місцевості (в містах мешкало лише 20 % населення). Більшість галузей промисловості у своєму розвитку поступалися континентальним країнам Європи, а англійський флот значно відставав від голландського.

Сприятливі умови для розвитку господарства Англії, його промислового піднесення створювалися у процесах:

1. Надзвичайного розвитку англійської торгівлі. Уже у 1553 р. у Лондоні виникла “Гільдія відважних купців” – товариство, яке почало здобувати чужоземні ринки для англійської вовни та сукна. Поступово торгові факторії були відкриті у Гамбурзі, Антверпені. Засновано Балтійську, Московську торгові компанії. Англійський торговий флот з’явився і на Середземному морі, пізніше – в океанах. Для майбутнього розвитку Англії велике значення мало створення Вест-Індської та Ост-Індської торгових компаній. Значні прибутки Англія отримувала від піратства та работоргівлі, в якій займала монопольне становище.

2. Аграрного перевороту – утворення в XVI–XVIII ст. великої земельної власності буржуазного типу за рахунок обезземелення селян. Поштовхом для нього стало піднесення суконного виробництва,

продукція якого на початку XVII ст. становила майже 90 % англійського експорту; посилення попиту на вовну та її подорожчання. Прагнучи отримати високі прибутки, англійські великі землевласники (лендлорди) перетворювали орні угіддя на великі пасовища для овець. Вони виганяли селян із наділів, нерідко руйнували їхні житла, зносили цілі поселення. Захоплені селянські землі, як правило, здавали в оренду фермерам, які організовували на них господарства капіталістичного типу з найманою робочою силою, передусім із числа розореного селянства (у XVII ст. 75 % земель були перетворені на пасовища). Формуванню земельної власності буржуазного типу значною мірою сприяла реформація середини XVI ст., в результаті якої в країні було закрито понад 3 тис. католицьких монастирів. Їх землі підлягали конфіскації на користь держави і продавалися на комерційній основі дворянам. Приміщення монастирів часто використовувалися для створення ткацьких мануфактур. Основним джерелом найманої робочої сили для них ставали розорені селяни, рядові монахи та інші категорії населення.

3. Розвитку господарства Англії сприяли також значні кошти, залучені у процесі так званого “первісного нагромадження капіталу”. Його основними шляхами були:

- аграрний переворот та реформація;
- система державного боргу;
- протекціоністська політика уряду щодо національної буржуазії;
- колоніальна система, работоргівля, піратство тощо.

Загалом історія первинного нагромадження капіталу, за словами К. Маркса, “вписана у літопис людства пломенючою мовою крові та вогню”. Ці процеси описані і в художній літературі, зокрема романах Теодора Драйзера “Фінансист” та “Американська трагедія”.

Зміни, які відбувалися в Англії в XVI – першій половині XVII ст. привели до проникнення нових капіталістичних відносин в усі галузі економіки. У результаті сформувався клас нових власників:

- середнє і дрібне дворянство (джентрі), яке господарювало на підприємницькій основі;
- підприємців;
- купців-торгівців;
- заможних фермерів, які володіли значними капіталами.

Одночасно залишилися і феодальні пережитки (цехові порядки, залишки феодального землеволодіння, політичне безправ'я економічно міцної буржуазії, свавілля королівської влади). Вони

гальмували розвиток продуктивних сил, що і привело до революції 1640–1660 років.

Внаслідок революції було ліквідовано необмежену владу короля, скасовано феодальну власність на землю. Нові класи та стани одержали доступ до державної влади. Було проголошено свободу промислового і торгового підприємництва, усунуто основні перепони для господарського піднесення. Все це сприяло зростанню обсягів багатогалузевого мануфактурного виробництва, яке стало панівним у промисловості Англії (у 1707 р., після укладення унії з Шотландією, Англія стала офіційно називатися Великою Британією). За темпами і масштабами англійська промисловість у кінці XVIII ст. займала перше місце в Європі. Значних успіхів було досягнуто і в сільському господарстві у ході аграрного перевороту. У XVIII ст. Великобританія вивозила 20 % врожаю. Вона стала країною класичного фермерського господарства.

Розвитку господарства Англії в цей період сприяло і те, що вона за масштабами колоніальної і торгової експансії обігнала Нідерланди, відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію. Ще на початку XVII ст. Англія створила низку колоній в Північній Америці. У боротьбі з Нідерландами та Францією її володіння в цій частині світу значно розширилися (у 1760 р. населення північноамериканських колоній становило 2,5 млн людей).

Англія гальмувала економічний розвиток колоній за рахунок позбавлення їх права вільної торгівлі, заборони створення власних фабрик. У 1770 р. було суворо заборонено вивозити до Північної Америки щойно винайдені машини. Ці та інші чинники привели до війни за незалежність у 1775–1783 рр., яка закінчилась перемогою північноамериканських колоній та проголошенням у 1776 р. нової країни – Сполучених Штатів Америки. Війна одночасно була і революцією. Вона знищила феодальні маєтки, конфіскувала і розподілила землі “прихильників” Англії. Було сформовано фонд державних земель на заході країни, що створювало сприятливі умови для розвитку фермерства. Революція прискорила розвиток промисловості і торгівлі.

Однак, здобуття незалежності не до кінця розв’язало соціально-економічні проблеми США. Економічні інтереси Півночі і Півдня країни розходилися дедалі більше. У південних штатах зберігалось рабство. Землі Заходу внаслідок високих цін були недоступні для більшості бажаючих їх придбати. Ці та інші суперечності зберіга-

лися довгий час і були розв'язані у другій половині XIX ст.

Буржуазна революція у Франції (1789–1794 рр.), її значення для ринкового перетворення суспільства. Франція до середини XVIII ст. була однією з наймогутніших держав світу. Сприяла цьому висока культура французького народу та монархія, абсолютизм якої з'єднав у моноліт розрізнені провінції та різні соціальні верстви держави, сприяв розширенню її кордонів.

За рівнем промислового розвитку Франція не поступалася Англії, але між ними існували і відмінності:

– у Франції переважало ремісниче виробництво, цеховий устрій активно підтримувався державою;

– у містах проживало 15–17 % населення (XVI ст.);

– кількість мануфактур була незначною і займалися вони в основному виробленням предметів розкоші: шовку, атласу, оксамиту, меблів, килимів, військових обладунків тощо;

– Франція посідала провідне місце в Європі з виробництва полотна, яке виготовляли сільські жителі. Організаторами та власниками розсіяних текстильних мануфактур, як правило, були купці і лихварі;

– від іноземних конкурентів вітчизняні товаровиробники були захищені політикою протекціонізму та меркантилізму.

Що стосується аграрних відносин, то вони у Франції розвивалися повільними темпами, протягом XVI–XVII ст. зберігалася велике землеволодіння, рентні відносини, оренда та найм.

Відносно невисокий економічний потенціал Франції, пасивність буржуазії, зумовили відставання країни у завоюванні колоній та зовнішній торгівлі.

Із середини XVIII ст. занепадає військова могутність Франції. Було втрачено ряд володінь у Європі, частину територій в Америці та Індії. Відбувається і внутрішній занепад держави, що проявилось у спустошенні державної скарбниці за рахунок марнотратства короля Людовіка XV. Це привело до зростання податкового тягаря, який лягав на плечі селян, ремісників, купців, банкірів. Небачених розмірів сягнув державний борг країни.

Розвиток продуктивних сил стримувався наявністю феодальних пережитків: цеховою регламентацією, торговою монополією, внутрішніми митними бар'єрами тощо. Усе це, а також безперервні війни, негативно вплинуло на економічне життя, компрометувало владу в очах суспільства.

Франція опинилася на межі економічного банкрутства. Од-

ночасно загострювалися соціальні суперечності. Велике невдоволення існуючими порядками почав проявляти третій стан, домагаючись за прикладом Англії зрівняння у правах з привілейованими станами. Це невдоволення переросло в революцію 1789–1794 років.

Результатом революції стали радикальні зміни, які суттєво вплинули на економічне життя. Це проявилось у:

- ліквідації середньовічних порядків: феодальних привілеїв, селянських повинностей, а також їх боргів феодалам;
- скасуванні данини, феодальних судів, продажу урядових посад тощо;
- скасуванні цехового устрою та державної регламентації промислового виробництва;
- проголошенні свободи торгівлі;
- відміні рабства у французьких колоніях.

Ухваленою 26 серпня 1789 р. Декларацією прав людини і громадянина, священною і недоторканою оголошувалася власність. Докорінно змінювалася податкова політика (всі громадяни підлягали оподаткуванню). Власністю держави оголошувалося церковне майно. Введено єдину систему мір і ваги (метр, кілограм), лівр замінено на франк.

У ході та після революції успішно розвивається промисловість, особливо сталеливарна.

Аграрне законодавство періоду революції сприяло перетворенню селян на дрібних власників індивідуального суспільства.

У цілому Французька революція мала великий вплив на подальший розвиток Європи та світу, стала переломним фактором у переході від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до індустріального, прогресуючого.

З'ясувавши особливості розвитку ринкового господарства в країнах Європи в другій половині XVII – 60 роках XIX ст. звернемо увагу на загальні закономірності цього процесу. Основними серед них вважаються наступні:

- поступове створення умов для переходу від феодального до індустріального суспільства, що пов'язане з розвитком товарно-грошових відносин; початком руйнування натурального феодального господарства; зростанням обсягів торгівлі; виникненням перших великих капіталів, розвитком лихварства;
- загострення на певному етапі розвитку протиріч, закладених у феодальних відносинах і розв'язання їх за допомогою буржуазних революцій;

– створення умов для нагромадження капіталу на основі усунення феодалних земельних та інших відносин, що сприяло переростанню простого товарного виробництва в ринкове, формуванню національного та світових ринків;

– забезпечення розвитку вільного промислового та торгівельного підприємництва на ринкових засадах, формування індустріального укладу;

– радикальні зміни в організації світової торгівлі, виникнення монопольних торгових компаній, вдосконалення товарних бірж, зародження страхової справи.

4.2. Промисловий переворот у провідних країнах світу

Промисловий переворот являє собою процес переходу від ручного ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва. Він забезпечує впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі та формування людей найманої праці (пролетаріату).

Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною (феодалною).

Промисловий переворот – це світовий процес. Для нього були характерними як загальні закономірності, так і особливості в кожній окремо взятій країні.

Промисловий переворот в Англії, його передумови і наслідки.

Першою країною, яка здійснила промисловий переворот, була Англія (остання третина XVIII – середина XIX ст.), хоча соціально-економічні передумови для нього визріли вже в середині XVIII ст. В економічній історії виокремлюють внутрішні і зовнішні передумови промислового перевороту в Англії.

До внутрішніх відносять:

1. Буржуазну революцію XVII ст. (сутність і наслідки якої викладені у першому питанні). Вона ліквідувала основні перепони розвитку підприємництва і створила умови для становлення індустріального суспільства.

2. Аграрний переворот XVI–XVIII ст., внаслідок якого:

– прискореними темпами розвивалося високотоварне, базоване на фермерській основі, сільське господарство: поліпшувалася

агротехніка, поширювалися сівозміни, широко застосовувалися машини, використовувалися мінеральні добрива;

– здійснювалося вивільнення великої кількості людей, створення резерву дешевої робочої сили, необхідної для розвитку фабрично-заводської промисловості.

3. Завершення у другій половині XVIII ст. формування нації – важливого політичного чинника, який мав великий вплив на становлення економічної основи цивілізації нового типу.

4. Становлення єдиного національного ринку, який стимулював розвиток господарства в цілому.

До зовнішньоекономічних передумов відносять:

1. Накопичення багатства за рахунок пограбування колоніальних народів Північної Америки, Індії (на кінець XVIII ст. Англія перетворилася на найбільшу морську і колоніальну державу в світі).

2. Одержання значних коштів від работорівлі, яка здійснювалася в рамках *трикутної торгівлі*: англійські кораблі відправлялися в Африку з товарами широкого вжитку і дешевими тканинами, звідти вивозили рабів у Вест-Індію, а там закуповували цукор, бавовну, патоку, інші товари.

3. Постійний попит в Європі на англійські вироби. Він був викликаний безперервними війнами і забезпечував ринок збуту відповідним англійським товарам.

4. Політика протекціонізму та меркантилізму англійського уряду теж сприяли розвитку ринку збуту і промисловому перевороту.

Також сприяли промисловому перевороту географічне розташування та природно-економічні умови Англії – водні комунікації, зручні гавані, великі поклади залізної руди і вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості.

Важливим фактором, що передувало промисловому перевороту та відбувалося в ході його розвитку, був технічний прогрес. Розпочався він в текстильній, продовжувався в металургійній промисловості, енергетиці, на транспорті. Для запровадження машин спочатку склалися умови у виробництві тканин (передусім бавовняних, які потіснили дороге сукно). У 1733 р. механік Джон Кей удосконалив ткацький верстат “літаючим човником”, який збільшив продуктивність праці у два рази. Винахідник ткач Джеймс Гаргрівс у 1765 р. винайшов механічну прядку “Дженні”, на якій можна було працювати з 16–18 верстатами. У 1767 р. Томас Хайс створив прядильний верстат (ватермашину), який приводився в рух за допомогою води.

У 1779 р. Самюель Кромптон створив “мюль-машину”, яка поєднала переваги і принципи роботи “Дженні” і ватермашини і стала технічною основою механічного прядіння, даючи тонку і міцну бавовняну пряжу.

У 1785 р. Едмунд Картрайт винайшов механічний ткацький верстат, що замінив роботу 40 ткачів. У 1787 р. він заснував першу механічну ткацьку фабрику з 20 верстатами.

Значні технічні зміни відбувалися в металургії (метал почали виплавляти за допомогою кам'яного вугілля, а не дерев'яного, як це було в мануфактурний період).

Епохальне значення для промислового розвитку мав винахід шотландського механіка Джеймса Ватта, який у 1769 р. створив першу парову машину, яка стала основним джерелом енергії британської текстильної промисловості. Застосування парових машин прискорило розвиток металургії, вугільної промисловості, зумовило появу нових досконаліших та швидкісних транспортних засобів.

На основі парових машин у 1811 р. в Англії розгорнулося виробництво пароплавів, парових локомотивів, а згодом з'явилася залізниця. Все це викликало докорінні зміни в економіці Англії.

Процес промислового перевороту пов'язаний і з такими досягненнями технічного прогресу:

- появою високоякісних сортів заліза і виготовлення з нього більш досконалих інструментів: токарних, стругальних, фрезерувальних;

- удосконаленням фрезерного верстата (1829 р., англієць Джеймс Несміт), створенням парового молота, який заклав основи механізації ковальського виробництва;

- важливими відкриттями у сфері зв'язку (у 1837 р. британці Вільям Кук та Чарльз Вітстон отримали патент на електромагнітний телеграф, в США такий телеграф запатентував Морзе). Була прокладена телеграфна лінія між портами Дувр і Кале (1847–1852 рр.);

- підвищенням точності виробництва машин на основі створення першої виміральної машини.

Завершення промислового перевороту знаменувалося виникненням у першому десятилітті XIX ст. машинобудівних заводів з виготовлення обладнання для текстильних, паровозобудівних підприємств. Істотною ознакою машинобудування 50–60-х років XIX ст. став випуск засобів виробництва.

Промисловий переворот сприяв спеціалізації районів на виробництві окремих видів товарів і продуктів. Так, Ланкашир, Манчестер і Глазго стали центрами бавовняної промисловості; у

західному Йоркширі розвивалася суконна промисловість. Центрами важкої промисловості були Південний Уельс, Середня Шотландія, Західний Мідленд. Все це сприяло зростанню обсягів промислового виробництва у 4 рази (протягом першої половини XIX ст.) та продуктивності праці у 27 разів (за період 1770–1840 років).

У середині XIX ст. Англія перетворилася на “фабрику світу”, виробляючи близько половини світової промислової продукції, і зайняла виняткове становище у світовому господарстві і міжнародній політиці.

Промисловий переворот і пов’язана з ним перемога машинного виробництва в Англії дала поштовх до формування соціальної структури індустріального суспільства. Це проявилось у зростанні частки промислового пролетаріату (45,5 %); урбанізації, яка перетворила Англію у країну міст і фабричних поселень (на кінець XIX ст. у містах проживало майже 75 % населення). Велика Британія в результаті промислового перевороту перетворилася на провідну індустріальну державу.

Особливості промислового перевороту у Франції. Промисловий переворот у Франції мав свої особливості. Він розпочався пізніше, ніж в Англії (на 30–40 років) і був затяжним, триваючи впродовж перших шести десятиліть XIX ст.

Економічна історія обґрунтовує такі причини такого становища:

- пізніє, порівняно з Англією, утвердження буржуазного ладу;
- затяжні війни, які вела Франція, відволікали сили та призводили до великих економічних втрат;
- інертність мислення французьких промисловців, які не квапилися впроваджувати на своїх підприємствах нові винаходи;
- малопродуктивне парцелярне сільське господарство, яке на довгий час стало серйозним гальмом економічного розвитку Франції, стримуючи значну частину населення в селах на невеликих клаптиках землі;
- слабкість внутрішнього ринку.

Особливість промислового перевороту Франції полягало також у тому, що значна частина підприємств орієнтувалася на виробництво предметів розкоші, технологія яких важко піддавалася механізації.

Головну роль у французькому суспільстві відігравали не промисловці, як в Англії, а банкіри і фінансова аристократія, які прагнули добитися прибутків за рахунок високих банківських процентів.

Позичково-лихварський характер французького капіталу наклав відбиток на соціальну структуру суспільства. Це проявилось у формуванні специфічного прошарку буржуазії – *рантьє*. Вони не займалися продуктивною працею і жили виключно на проценти від капіталу, що надавався в позику.

Особливістю промислового перевороту Франції є й те, що на відміну від Англії, де буржуазна революція XVII ст. створила соціально-економічні передумови для здійснення технічного перевороту, у Франції 1789–1794 рр. негативно вплинули (на думку деяких дослідників) на економічний розвиток країни. Та все ж революційні події кінця XVIII ст. ліквідували феодальні пережитки, прискорили перехід Франції до промислового перевороту.

Промисловий переворот у Франції пройшов декілька етапів.

Перший етап (1800–1814 рр.) припав на період правління Наполеона Бонапарта, який активно підтримував промисловість і торгівлю. Економічна політика Н. Бонапарта сприяла:

- становленню Французького банку, який отримав особливі права на емісію й швидко став головним осередком великого капіталу;
- створенню ради у справах фабрик та мануфактур, окремого міністерства мануфактур і торгівлі;
- появі у текстильній промисловості нових машин (дженні, мюль-машини, верстатів ліонського інженера Жозефа Жакара для виготовлення тканин з візерунком).

З'явилися в цей період ряд відкриттів – машин Філіпа Жирара (1810 р.), які здійснювали хімічно-механічну обробку льону; метод відбілювання тканин за допомогою хлору та способи їх фарбування (1785 р.), розробив відомий хімік Франції Клод Бертолле.

Важливим французьким винаходом стала технологія промислового консервування продуктів (1810 р.), яка завдала істотного удару по голоду в Європі (принаймні в мирний час). Але в цілому інженерно-технічна думка Франції відставала від англійської.

Негативний вплив на промисловий розвиток Франції зумовила Континентальна блокада Англії, яку запровадив Наполеон у 1806 р. Вона закрила французький і європейський ринки для англійських промислових товарів. Це створило великі економічні труднощі для Англії. Що стосується Франції, то наслідки блокади неоднозначні. З одного боку, вона прискорила становлення і розвиток деяких галузей французької промисловості (суконної, полотняної, швейної, взуттєвої, хімічної, металообробної). З іншого, створила проблеми для розвитку галузей, які працювали на колоніальній си-

ровині (бавовняна, цукрова) або експортували товари.

Крім того, блокуючи доступ товарів з Англії, Франція на довгі роки позбавила себе англійських машин, металовиробів та вугілля, необхідних для механізації виробничих процесів.

Страждало від континентальної блокади і сільське господарство Франції внаслідок припинення експорту зерна, вин та інших продуктів. Союзники Наполеона теж були незадоволені блокадою, що позначилося на їх відносинах з Францією.

Другий етап промислового перевороту (1815–1848 рр.) характеризується прискореним ходом економічного розвитку Франції, що проявилось у наступному:

- зростанні темпів механізації виробництва, розвитку текстильної, металургійної, поліграфічної, керамічної та інших галузей промисловості;

- зародженні (у 20-х роках) машинобудування;

- збільшенні обсягів виробництва промислової продукції (в середині XIX ст. Франція займала друге місце у світі після Великої Британії).

Одночасно, технічний рівень і конкурентоспроможність товарів залишалися низькими. В країні зберігалися невеликі мануфактури та дрібне кустарне виробництво. Деякі історики це пояснюють антикапіталістичною атмосферою французького суспільства, характером підприємця дрібного ділка, людини консервативної, обережної. Торгово-промислова буржуазія не мала достатнього впливу на формування державної політики. Уряд ігнорував її інтереси.

Фінансова буржуазія, яка сформувалася у Франції в період промислового перевороту, відіграла значну роль у державі. Але вона мало опікувалася розвитком промисловості, тому що збагачувалася за рахунок лихварства, фінансових та біржових спекуляцій. У цих умовах грошовий капітал зростав швидше ніж промисловий.

Для другого етапу промислового перевороту Франції характерно й те, що чисельність населення зростала повільно; попит на товари і продукти залишався низьким. У сільському господарстві Франції домінували дрібні селянські господарства, з ростом сільського населення вони ще більше подрібнювалися. Переважання дрібних селянських господарств стримувало капіталістичний розвиток французького села. В цілому розвиток сільського господарства у Франції, у порівнянні з іншими європейськими країнами, залишався низьким.

Що стосується третього етапу промислового перевороту, то

у Франції він відбувся після революції 1848–1849 років і тривав до кінця 60-х років. Його характерні ознаки:

- розвиток фабрично-заводського виробництва досяг такого рівня, що він охопив більшість галузей промисловості. Зріс загальний обсяг промислової продукції майже вдвічі (1851–1865 рр.);
- за прикладом Англії було проголошено свободу торгівлі, ліквідовано обтяжливі мита;
- успішно розвивалися кредитна справа, біржі, банки, акціонерні товариства.

Цим успіхам сприяла зважена ліберальна політика Наполеона III та його уряду.

Таким чином, в результаті проходження трьох етапів промислового перевороту економіка Франції остаточно перейшла на шлях індустріального розвитку. Але на відміну від Англії, Франція залишилася аграрною державою, де 40 % населення було зайнято в сільському господарстві. Ручне виробництво продовжувало відігравати значну роль.

Особливості промислового перевороту в Німеччині. Перехід від феодального до індустріального суспільства в Німеччині відбувався пізніше, ніж в Англії та Франції. Промисловий переворот тут розпочався лише в 30-х рр. XIX ст. і тривав до 70-х років. В економічній історії таке відставання пояснюється такими причинами:

- наявністю феодальних середньовічних порядків у сільському господарстві;
- збереженням цехів у промисловості;
- політичною роздробленістю країни.

Розглянемо зазначені причини.

Що стосується першої, то економічною історією доведено, що панування феодального землеволодіння та повинності селян, які стримували формування вільнонайманої робочої сили, ліквідувалися поступово, шляхом реформ. В той час, як в Англії та Франції становлення суспільства нового типу відбувалося на основі революційних перетворень.

Першого відчутного удару феодальному режиму на селі завдали Французька революція 1789–1794 рр. та Наполеонівські війни. Вступаючи на німецьку територію, французи скасували феодальні привілеї і звільнили селян від виконання феодальних повинностей. Офіційно знищення особистого закріпачення, скасування особистої залежності селян від поміщиків було проголошено лише едиктом

від 9 жовтня 1807 р. Селяни отримали право розпоряджатися своїм майном, вільно влаштовувати шлюбні справи, їх звільнили від примусової дворової служби в панів.

Що стосується другої причини, то в Німеччині довгий час панувало середньовічне ремісниче виробництво, основною формою якого були цехи. Мануфактури виникли наприкінці XVIII ст. і були розташовані, як правило, у сільській місцевості. Лише у 60-х роках XIX ст. німецьке законодавство припинило панування міських цехів, тому що виробництво в умовах цехової організації праці було мало-ефективним, промислова продукція – неконкурентоспроможна на зовнішньому ринку. Внутрішній ринок країни заповнили дешеві вироби французької та англійської фабрично-заводської промисловості.

Таким чином, у першій половині XIX ст. Німеччина була аграрним придатком промислово розвинутих на той час Англії та Франції.

Третя причина запізнення промислового перевороту в Німеччині, як уже наголошувалося, зумовлена політичною роздробленістю країни. Справа в тому, що Німеччина складалася з розрізнених держав (кількість яких становила від кількох сотень у XVIII ст. до кількох десятків у першій половині XIX ст.). Кожна з них будувала власну економічну політику; мала власні гроші, метричну систему, митні кордони, норми господарського законодавства. Все це гальмувало утворення єдиного національного ринку. Не сприяли економічному розвитку країни і її ізоляваність від світових торгівельних шляхів та відсутність власного флоту.

Дослідники виокремлюють певні етапи промислового перевороту в Німеччині.

Перший етап охоплює період 30–40 років XIX ст. Його початок збігався зі створенням у 1833 р. Митного союзу, який об'єднав 18 німецьких держав на чолі з Пруссією і почав діяти з 1 січня 1834 р. Він створив передумови для господарського піднесення та прискорення промислового перевороту, пізнішого політичного об'єднання країни. Митний союз сприяв також розширенню і поглибленню внутрішнього ринку для великої промисловості, заохочував будівництво залізних доріг, дещо посилив конкурентоспроможність молодій німецькій промисловості, встановивши протекціоністські тарифи на іноземні товари.

На першому етапі промисловий переворот активно відбувався, насамперед у легкій промисловості, хоча і не вийшов за рамки початкової стадії. У 30-х роках XX ст. в німецькій промисловості по-

чали застосовуватися перші парові машини. З'явилися й досягнення вітчизняної техніки: циліндрично-свердловальний верстат (1803 р.), горизонтальний верстат (1807 р.), обладнання для швидкого книгодрукування (1814 р.), кам'яноточильна машина (1835 р.), набивний верстат (1836 р.).

У 50–70 роках XIX ст. у Німеччині відбувся другий етап промислового перевороту. Його активізації сприяла революція 1848 р. Вона не ліквідувала остаточно феодального режиму, але створила відносно сприятливі політичні умови для капіталістичного розвитку. У Німеччині й далі зберігалася феодальна монархія, політична й економічна влада великих землевласників-юнкерів. Однак, монархія стала обмеженою, а національна буржуазія отримала деякі політичні права.

У ці же роки німецька промисловість переходить від мануфактурної до фабрично-заводської стадії, що супроводжується промисловим зростанням. Ці процеси стимулювалися боротьбою за об'єднання Німеччини та підготовкою до війни з Францією, що виявилось у:

– прискоренні темпів розвитку важкої промисловості, зокрема воєнно-промислової бази, в якій особливу роль відігравали сталеплавильні, артилерійські заводи Круппа;

– будівництві залізниць, яке набуло загальнонаціонального характеру, ліквідувало економічну розрізненість країни, сприяло консолідації внутрішнього ринку.

Індустріалізація сільського господарства відбувалася більш низькими темпами у порівнянні з промисловістю. Обумовлено це обезземеленням і малоземеллям більшості селян, їх низькою купівельною спроможністю, високою земельною рентою, заборгованістю.

Аналіз причин відставання промислового перевороту в Німеччині, етапів його розвитку дає можливість з'ясувати його особливості. Економічна історія обґрунтовує наступні особливості запізнілого промислового перевороту в Німеччині:

1. Він базувався на основі вітчизняного машинобудування, на власних інженерно-технічних досягненнях. У Німеччині відразу будувалися величезні на той час машинобудівні підприємства, оснащені найновішим обладнанням (на відміну від уже зношеного і застарілого машинного парку англійської промисловості). Саме це забезпечило небачені у XIX ст. темпи промислового виробництва.

2. Німецька промисловість вигідно відрізнялася від англійсь-

кої і французької за рахунок сучасної галузевої структури: (більш-менш рівномірно розвивалися всі основні галузі) будівництво залізниць, вугледобувна, металургійна, електрична, хімічна. Становлення хімічної промисловості в Німеччині почалося після відкриття в 1865 р. німецькими спеціалістами способу отримання барвників (аніліну) з кам'яного вугілля.

3. Особливістю промислового перевороту Німеччини є й те, що незважаючи на значні успіхи в індустріальному розвитку, її сільське господарство все ще переважало над промисловістю (частка Німеччини у світовому промисловому виробництві становила 13 %, тоді, як Англії – 32 %).

4. Німецький внутрішній ринок і на завершальному етапі промислового перевороту залишався недостатньо містким, що штовхало німецьку промисловість до експансії на міжнародні ринки. А спізнення Німеччини, внаслідок уповільнення промислової модернізації та державного об'єднання, до територіально-економічного поділу світу між великими державами підштовхнуло її до спроби силової перебудови світового порядку.

Завершився промисловий переворот на німецьких землях після їх політичного об'єднання в 1871 р. Німеччина перетворилася на могутню державу в центрі Європи, з міцною фабричною системою. За основними показниками – видобутком вугілля, виплавою чавуну, довжиною залізниць – вона на 1870 р. випереджала Францію, а за темпами зростання промисловості та виробництва засобів виробництва – й Англію.

Особливості промислового перевороту у США. Промисловий переворот у США був частиною розвитку світового індустріального господарства. В північних штатах він розпочався у останньому десятилітті XVIII ст. і тривав до середини XIX ст.

Здійсненню промислового перевороту в США сприяло ряд факторів, особливо важливими серед яких вважаються:

1. Вигідне територіально-географічне розташування країни, яке США використали для відмежування від боротьби Англії і Франції за гегемонію в Європі та одержання великих прибутків за рахунок постачання воюючим країнам зброї в період Наполеонівських війн.

2. Активна експансіоністська політика американського уряду, в результаті якої лише протягом першої половини XIX ст. територія США збільшилась майже в 4 рази, а кількість штатів зросла з 13 до 30.

3. Демографічний фактор, тобто високі темпи зростання населення. До середини XIX ст. кількість мешканців США збільшилась в 4,5 рази, в основному за рахунок переселенців з Європи – людей підприємливих, енергійних.

Дослідники економічної історії обґрунтовують особливості промислового перевороту в США:

– відсутність докапіталістичних пережитків, які були характерні для країн Західної Європи, зокрема цехових порядків, не сформованості системи мануфактурного виробництва, значного розвитку ремесла та домашньої промисловості.

– промисловий переворот в США відбувся за рахунок європейської робочої сил, інтелекту і капіталів.

Одночасно в промисловості США з великим успіхом застосовувалися власні оригінальні винаходи: бавовноочисна машина (1793 р.), що підвищила продуктивність праці у 100 разів; швейна машина Зінгера (1841 р.), машина для виготовлення взуття (1846 р.), фосфорні сірники, електромагнітний телеграф Морзе (1837 р.), перший телеграфний апарат Д. Юза (1855 р.), пістолет, паровий молот (1842 р.), вулканізація каучуку (1849 р.), електровоз (1851 р.) та ін.

Все це сприяло розвитку галузей промисловості: швейної, збройної, електротехнічної тощо. Найбільших успіхів США досягли в будівництві залізниць та використанні паровозів, що сприяло прискореному розвитку металургії, добувної та машинобудівної галузей промисловості. І якщо на початку XIX ст. американська промисловість працювала в основному на англійських машинах, то в середні XIX ст. в США уже працювали власні машинобудівні заводи. У 1859 р. промислова продукція США перевищила вартість сільськогосподарської продукції. Країна вийшла на друге місце в світі за обсягом промислового виробництва, її частка становила 15 %. І все ж в першій половині XIX ст. США залишалася в основному аграрною країною.

Можна виокремити і третю особливість промислового перевороту у США, яка полягає в неодночасності його здійснення в північних і південних штатах.

Якщо в північних штатах промисловий переворот завершився (в першій половині XIX ст.), то в південних – рабовласницьке плантаційне господарство було основною його перепорою. Воно було гальмом розвитку промислового виробництва, розширення внутрішнього ринку, інтенсивного розвитку сільського господарства.

Крім того, загострювалися суперечності між північними і

південними штатами і, перш за все, протиріччя між двома основними тенденціями розвитку сільського господарства: фермерською, що базувалася на праці фермерів і найманих працівників, та плантаторською, що панувала в південних штатах, основою якої була рабська праця. Близько 4 млн біглих рабів з Півдня працювали на фабриках і заводах Півночі.

Зазначені суперечності викликали в США Громадянську війну 1861–1865 рр., яка водночас була буржуазною революцією. Вона закінчилась перемогою Північних штатів над Південними. Наслідками цієї революції було скасування рабства, ліквідація політичної та економічної роз'єднаності США, остаточне завершення промислового перевороту.

Ліквідація рабства (1862 р.) сприяла зростанню аграрного сектору економіки, який мав товарний характер і розвивався на базі індустріалізації, що забезпечувало йому переваги у світовому сільсько-господарському виробництві. США стали одним з основних експортерів зерна, м'яса на світовий ринок. Цьому сприяло і те, що на відміну від європейських селян і фермерів, які сплачували земельну ренту, американські фермери обробляли землю, вільну від ренти.

Отже, головним підсумком здійснення промислового перевороту в провідних країнах світу було створення сприятливих умов для їх подальшого промислового розвитку. Сформувалися (крім мануфактур, фабрик) і такі форми господарювання як акціонерні товариства, домогосподарства. Відбулося становлення інститутів ринкової економіки, сформувалося жорстке державне регулювання економічного життя.

Становлення і розвиток нових економічних відносин привели до занепаду економічного вчення меркантилістів, їх рекомендації не змогли вирішити проблеми власників промислового капіталу. За цих умов і виникла класична політична економія.

4.3. Виникнення та характерні особливості класичної школи політичної економії

Загальна характеристика класичної політичної економії. З'ясувавши розвиток ринкового господарства в суспільствах Європейської цивілізації переходимо до вивчення його відображення в економічній думці.

Одним із наукових напрямів світової економічної думки

другої половини XVII – першої половини XIX ст. виступає класична школа політичної економії. На відміну від меркантилізму класики політичної економії предметом дослідження обрали сферу виробництва та об'єктивні закони економічного життя. Економічна наука з появою класичної політичної економії стає самостійною галуззю знань. Карл Маркс підкреслював, що дійсна наука сучасної політичної економії починається лише з того часу, коли теоретичне дослідження переходить від процесу обігу до процесу виробництва. Він перший ужив термін “класична політична економія”, маючи на увазі школу, яка розпочала дослідження внутрішніх закономірностей буржуазного суспільства. Карл Маркс під класичною політичною економією розумів всю політичну економію, починаючи з Уільяма Петті, яка досліджує внутрішні закономірності буржуазних відносин виробництва. Саме класична школа, зокрема праці Адама Сміта перетворили політичну економію на повноцінну наукову дисципліну.

Класики проголосили ідею природного порядку, дію об'єктивних економічних законів, принцип економічної свободи, економічного лібералізму.

Західні економісти віддають належне класичній школі, проте не ідеалізують її теоретичні розробки, а оцінюють їх у контексті історичного розвитку економічних ідей. В останній чверті XIX ст. австрійські, англійські, американські економісти доповнили економічну теорію так званим маржиналізмом. Це привело до зміни терміну “класична економічна теорія” терміном “**неокласична економічна теорія**”. Найбільший внесок у формування та розвиток класичної політичної економії зробили англійські та французькі вчені – У. Петті, П. Буагільбер, Р. Кантільон, Ф. Галіані, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Сміт, Т. Мальтус, Д. Рікардо, Дж.С. Мілл та ін.

У розвитку класичної політичної економії виокремлюють такі етапи:

Перший – етап зародження. Він пов'язаний з іменами таких видатних дослідників як У. Петті, П. Буагільбер, Р. Кантільон, Д. Юм, а також фізіократів Ф. Кене та А. Тюрго.

Другий повністю охоплює період творчості засновника економічної науки А. Сміта.

Третій – етап розвитку і розгалуження класичної школи, це період творчості видатних послідовників та інтерпретаторів вчення А. Сміта (дослідження Ж.-Б. Сея, Т. Мальтуса, Д. Рікардо та наукова дискусія між ними).

Четвертий – етап завершення. Він пов'язаний із занепадом

класичних принципів у дослідженнях Ж. Сімонді, Н. Сеніора, Ч. Кері, Ф. Бастіа, Дж.С. Мілля та ін.

Виникнення класичної політичної економії в Англії та Франції. Класична політична економія зародилася в Англії, що обумовлено швидким розвитком у XVII ст. капіталізму, зростанням торгівлі, грошового обігу, промислового виробництва, випередження в економічному розвитку інших країн. Усе це створило сприятливі умови для теоретичного аналізу ринкової економіки, яка розвивалась бурхливими темпами.

Засновником класичної політичної економії в Англії став Уільям Петті (1623–1687 рр.). Народився в м. Рамсі (Англія) в родині ткача. Здобув освіту в Лейдені, Парижі, три роки навчався в Оксфордському університеті. У 27 років здобув ступінь доктора. Через 10 років став великим землевласником. У 1658 р. був обраний до парламенту, де висунув ідеї реформування податкової системи, організації статистичної служби, поліпшення торгівлі.

Перший серйозний економічний твір Петті – “Трактат про податки і збори” (1662 р.). Серед інших відомих творів називають такі: “Політична анатомія Ірландії” (1672 р.), “Політична арифметика” (1676 р.), “Декілька слів з приводу грошей”.

Вважається, що У. Петті був економістом перехідного періоду від меркантилізму до класичної політичної економії. Але на відміну від меркантилістів намагався проникнути в суть економічних явищ і процесів, дослідити їх причинну залежність.

Він довів, що багатство створюється працею в матеріальному виробництві, а торгівля його тільки розподіляє. Він вперше проголосив джерелом багатства працю і землю, що стало його історичною заслугою. Він писав: “Труд – батько, найактивніший чинник багатства, а земля – його мати”.

У. Петті застосував новий метод економічних досліджень – метод наукової абстракції (на відміну від меркантилістів, які використовували емпіричний, описовий метод). Він одним із перших висловив ідею про необхідність вивчення об’єктивних економічних законів, які порівнював з природними.

Досліджуючи матеріальне виробництво У. Петті першим у Європі сформулював положення трудової теорії вартості. Основним джерелом вартості (багатства) він вважав працю. Вартість визначав витраченою працею, встановив кількісну залежність величини вартості від продуктивності праці. Однак на думку У. Петті вартість створює не будь-яка праця, а тільки та, що затрачена на

виробництво золота і срібла, тоді як інші товари виявляють свою вартість тільки при порівнюванні до грошей (золота і срібла). Петті, таким чином не відокремлював вартість товару від його ціни.

У. Петті обґрунтував свою концепцію заробітної плати як ціни праці. Вона стала одним з класичних варіантів в економічній теорії. Він довів, що рівень заробітної плати визначається економічним, а не правовим чинником, і що працівник отримує тільки частину створеної ним вартості, а решту присвоює власник підприємства. Таким чином, він виокремив категорію додаткового продукту і пов'язаного з ним необхідного продукту.

Значну увагу Петті приділяв розгляду проблем земельної ренти і ціни землі, останню він розглядав як капіталізовану ренту, ввів поняття “*диференціальна земельна рента*”.

З ім'ям Петті пов'язане створення нової наукової дисципліни – економічної статистики, яку він назвав “*політичною арифметикою*”. Він перший виокремив категорію національного доходу і здійснив його розрахунки. Він вважав, що національний дохід створюється і у сфері матеріального виробництва і у сфері послуг. Все це він зробив застосовуючи економіко-математичні методи дослідження.

Позичковий відсоток Петті вважав платою за незручності, які має кредитор при позиченні грошей. Він довів, що величина проценту залежить від розмірів земельної ренти й кількості грошей в обігу. Петті сформував та намагався вирішити проблему грошового обігу, звернувши увагу на кількість грошей в обігу як фактор економічної стабільності. Тому його вважають найближчим попередником кількісної теорії грошей. Петті дослідив проблеми оподаткування і фінансів, розкрив структуру і джерела податків і державного бюджету.

Виникнення класичної політичної економії у Франції пов'язане з ім'ям П'єра Буагільбера (1646–1714 рр.). У XVII ст. Франція, як відомо, відставала в розвитку від Англії, в цей період там ще існували феодальні відносини. В економічній теорії і економічній політиці панував меркантилізм – теорія, яка обґрунтовувала, що багатство створюється в торгівлі, особливо в зовнішній.

У першій половині XVIII ст. з втратою військової могутності, Франція втрачає і свої позиції в зовнішній торгівлі. Ідеї меркантилізму в цих умовах також втрачають своє значення. У Франції формується класична політична економія як альтернатива меркантилізму.

Засновник класичної політичної економії у Франції П. Буа-

гільбер народився в Руані в родині дворянина, здобув юридичну освіту, займав посаду судді. У творах “Роздрібна торгівля у Франції” (1688 р.), “Дослідження про рідкісність грошей” (1696 р.), “Роздуми про природу багатства” (1707 р.), “Звинувачення Франції” (1707 р.) він виступав з різкою критикою меркантилізму і довів, що причиною занепаду економіки Франції (зокрема сільського господарства) є неправильна економічна політика. Він став на захист селян, вважаючи, що багатство нації полягає не в грошах, а в матеріальних благах, які створюються у виробництві, головним чином у землеробстві (Франція на той час була аграрною країною і економічна думка це відображала). У грошах він вбачає основне зло і причину народних страждань. Для викоренення влади грошей Буагільбер радив звести їх роль до простого знаряддя обміну і тому вважав можливим замінити металеві гроші паперовими.

П’єр Буагільбер крім того обґрунтував ще й наступні ідеї:

- трудову теорію вартості, (незалежно від У. Петті) в якій величина “істинної вартості” визначається витратами праці; на його думку суспільний поділ праці зумовлює обмін продуктами праці, а обмін здійснюється відповідно до затрат праці;

- об’єктивну сутність економічних законів (як і У. Петті);

- виступав прихильником господарської свободи і вільної торгівлі, вимагаючи відмови від політики протекціонізму, втручання держави в економічні процеси;

- метою товарного виробництва проголошував споживання, застосовував поняття національного доходу, хоча вважав, що він являє собою сукупний дохід від сільського виробництва;

- обґрунтував необхідність рівноваги в ринковій економіці, тобто він перший в економічній науці почав використовувати макро-економічний підхід, розглядаючи економіку як єдине ціле.

Багато уваги Буагільбер приділяв податковій політиці, підкреслюючи, що доцільними є тільки ті податки, які сприяють розвитку економіки.

Економічна теорія фізіократів (Ф. Кене, А. Тюрго). Економічні ідеї Буагільбера сприйняли і розвинули фізіократи. Фізіократія – з грецької перекладається як “влада природи”.

Фізіократи – це невелика група французьких економістів-теоретиків другої половини XVII ст., які на основі спільності вчення вперше в історії економічної думки об’єдналися в наукову школу. Ця школа виникла як негативна реакція на меркантилізм, вона належить до класичної політичної економії.

У другій половині XVIII ст. у Франції визначилося дві проблеми, що гальмували розвиток капіталістичних відносин: панування меркантилізму і збереження феодальних відносин на селі. Фізіократи, виступаючи проти меркантилізму, висунули на перший план аграрну проблему. Вони розробили основи, хоча і суперечливої, проте прогресивної реформи, суть якої полягала в капіталістичній реорганізації сільського господарства.

Представниками школи фізіократів були Ф. Кене, А. Тюрго, В. Мірабо, В. де Гурно, П. Мерсьє, де Рів'єр та ін. Особливий інтерес викликають погляди Кене та Тюрго. Фізіократів вперше в історії економічної думки почали називати економістами. Їх школа створила першу в історії політичної економії систематизовану наукову концепцію, тобто економічне вчення.

Одночасно слід зауважити, що економічне вчення фізіократів має недоліки, що доводить його обмеженість. Вони полягають в помилковості його центральної ідеї про сільське господарство – як єдину сферу створення багатства. Це привело до ряду помилок, як в теорії, так і в практичних рекомендаціях.

Визнаним главою школи фізіократів був Ф. Кене (1694–1774 рр.), придворний медик короля Людовика XV, проблемами економіки почав займатися у 60 років. Економічну програму фізіократів він виклав у працях “Загальні принципи економічної політики землеробської держави” (1758 р.), “Економічна таблиця” (1758 р.), “Природне право” (1765 р.) та ін.

У теоретичній системі Франсуа Кене дослідники виокремлюють кілька елементів.

Вчення про “*природний порядок*”. В ньому викладена філософська платформа економічного світогляду фізіократів. Вони розглядають “природний порядок” в тому сенсі, що суспільство підкоряється природним законам, які є універсальними та незаперечними, вічними і незмінними, встановленими богом для щастя і блага людей. Основою “природного порядку” в суспільстві є визначення права власності та поваги до влади. Це повинні всі не тільки знати, а й діяти за його вимогами. Це мало в ті часи практичне значення, тому що сприяло руйнуванню старих порядків у Франції. Теоретичне значення концепції “природного порядку” в тому, що вона доводила природність і об'єктивність економічного життя, яке розвивається за своїми внутрішніми закономірностями.

Другим центральним елементом наукової системи Кене

стало його вчення про “*чистий продукт*”, Вважається, що в ньому закладена найбільш помилкова і водночас найбільш характерна теза вчення фізіократів.

Як розуміє Ф. Кене “чистий продукт”? Він вважав, що чистий продукт – це надлишок вартості продукту, створеного в землеробстві, над продуктом спожитим (витрати виробництва). Виходячи з цього можна зробити висновок, що за Кене “чистий продукт” утворюється виключно в землеробстві, єдиній галузі, як він вважав, де вироблене багатство (життєві блага) перевищує вартість споживання. Інші галузі він вважав такими, де людська праця нічого не створює, там вона є “непродуктивною”. Кене також вважав, що “чистий продукт” створюється не працею самою по собі, а працею разом з землею, природою. Оскільки “чистий продукт” є дарунком природи, то єдиною його формою фізіократи вважали земельну ренту, яку фермери і селяни змушені віддавати власникам землі у вигляді орендної плати.

Існування прибутку Кене не визнавав, доходи промислових підприємців і ремісників він розглядав як заробітну плату, яку їм виплачують фермери за виконану роботу та послуги. Ці доходи Кене включав до витрат виробництва. З цього виходило, що вартість продукції промисловості дорівнювала витратам її виробництва без всякого прибутку. Торговельний прибуток Кене взагалі не вважав економічною категорією і розглядав його як результат нееквівалентного обміну та обману покупців.

Концепція “*продуктивної праці*” Кене тісно пов’язана з його вченням про “чистий продукт”. Фізіократи перші в економічній науці поставили питання про критерії “продуктивної” праці. І хоча вони стояли на позиції, що продуктивною є праця тільки в землеробстві, але не зневажали промисловість, торгівлю та ін. Працю в цих галузях вони вважали “безплідною” у тому розумінні, що вона не створює нового багатства.

Вчення фізіократів про капітал. Якщо меркантилісти отожнювали капітал з грошима, то фізіократи зосереджували дослідження на продуктивному капіталі, єдиною формою якого вважали той, що задіяний у сільському господарстві і застосовується для створення “чистого продукту”. Фізіократи дали досить глибоке (як на ті часи) визначення капіталу. Вони, на відміну від меркантилістів розглядають капітал в уречевленій формі. Капітал у Кене – не гроші, а ті засоби виробництва, які можна придбати за гроші. Він започаткував поділ капіталу на основний (він його назвав “почат-

кові аванси”) та оборотний (“щорічні аванси”), але не тільки в землеробстві, а й у всіх галузях матеріального виробництва.

Теорія кругообігу багатства (теорія суспільного відтворення) – це найважливіший елемент теоретичної системи Кене, вважають дослідники. Кене висунув та обґрунтував ідею, що багатство (сукупний продукт) рухається по колу між суспільними класами і безперервність цього обігу “дає життя економічному організму”. Ідея господарського кругообігу Кене нині знаходиться в основі усіх моделей макроекономічної рівноваги.

Кене вперше в історії політекономії ввів поняття “відтворення”, під яким розумів процес безперервного повторення виробництва та збуту. Теорію відтворення і схему (таблицю Кене) господарського кругообігу Кене розглянув у трактаті “Економічна таблиця”. В ній він показав процес відтворення на прикладі розподілу сукупного річного продукту між трьома класами суспільства:

- “продуктивним”, до якого відносив селян і фермерів;
- земельних власників, які одержують “чистий продукт” (король, поміщики, церква);
- “безплідним” класом – підприємці, наймані працівники у промисловості, ремісники, торговці, міщани, священники та ін.

У своїй “Економічній таблиці” Ф. Кене визначив основні пропорції, що забезпечують рівноважний розвиток економіки; побудував схему реалізації річного продукту і формування передумов для повторення процесу його виробництва, тобто відтворення. Це була перша спроба макроекономічного аналізу в історії економічної науки.

Подальшого розвитку ідеї фізіократів набули в працях Анн Робер Жака Тюрго (1727–1781 рр.), який народився в Парижі в дворянській родині. Здобув ґрунтовну духовну освіту, займався філософією, філологією, географією, політичною економією. У 1774–1776 роках займав посаду генерального контролера фінансів. Співробітничав із просвітителями в Енциклопедії Д. Дідро.

Вважається, що фізіократична система А. Тюрго була найбільш розвинена і реально відображала зародження нових економічних відносин, розвиток капіталізму. Теоретична доктрина А. Тюрго викладена в його головній праці “Роздум про створення і розподіл багатства” (1766 р.), а також у трактаті “Цінність та гроші” (1789 р.). В них він узагальнив фізіократичну систему, розглянув проблеми ціноутворення, вартості та грошей, проаналізував капітал і доходи.

Економічне життя А. Тюрго розглядав як результат дії уні-

версальних законів природи і суспільства, пов'язував різні форми політичного устрою з етапами господарського розвитку.

Він значно глибше від усіх фізіократів аналізує капіталістичні відносини, ліпше за інших розуміє класову структуру капіталістичного суспільства. На відміну від Ф. Кене, який поділяв суспільство на три класи, Тюрго в середині промислового класу й класу фермерів виділяв підприємців і найманих робітників. Умовою виникнення найманої праці він вважає відокремлення виробника від землі, як основного засобу виробництва.

А. Тюрго мав свою точку зору і з приводу сутності “чистого продукту”, його попередники (фізіократи) вважали, що “чистий продукт” – це дар природи. Тюрго обґрунтував, що “чистий продукт” – це результат більшої продуктивності праці робітника в сільському господарстві. Він проголошував, що праця сільськогосподарського робітника є єдиною працею, яка виробляє понад те, що йде на її оплату.

А. Тюрго розглядав капітал як “нагромаджену цінність”. Однак основною формою капіталу він вважав землеробський капітал, а основною формою доходу – земельну ренту.

Слід звернути увагу на те, що Тюрго не сприйняв теорію трудової вартості. Він започаткував основи теорії корисності. Тюрго вважав, що основою вартості блага є його корисність, яка суб'єктивно визначається покупцями і продавцями. З цього можна зробити висновок, що Тюрго, з його ідеями корисності – є найперший попередник маржиналізму (теорії граничної корисності благ).

Заслугою А. Тюрго є й те, що він розробив “закон зменшення землеробського продукту”. Суть його обґрунтував тим, що зростання затрат праці на землі приводить до того, що кожна наступна одиниця праці виявляється менш продуктивною. Це означає, що А. Тюрго сформулював закон спадної родючості землі, який згодом було покладено в основу розробки більш універсального економічного закону – закону спадної віддачі ресурсів.

А. Тюрго завершив економічну теорію фізіократів. У цілому їх вчення створило умови для подальшого розвитку економічної думки, яка реалізується в ученні Адама Сміта.

Економічне вчення А. Сміта. Найбільшого розквіту класична політична економія досягла в Англії у період мануфактурного капіталізму і промислового перевороту другої половини XVIII ст. Це обумовлено суспільною потребою в теоретичному обґрунтуванні нових явищ і процесів, які відбувалися в ті часи – формування ринкових відносин; вільного підприємництва; поява буржуазії, яка стала

панівною силою в усіх сферах господарства; її боротьби проти пережитків феодалізму. Зазначені фактори сприяли розкриттю генія видатного англійського економіста, справжнього творця економічної науки, в працях якого, та його послідовника Д. Рікардо, класична політична економія досягла найбільшого розквіту.

Адам Сміт (1723–1790 рр.) народився в Шотландії в родині митного чиновника. Навчався в університетах Глазго і Оксфорда, де вивчав філософію, літературу, історію, фізику, математику. У 1751 р. був обраний професором університету в Глазго і згодом очолив там кафедру моральної філософії. У 1764 р. Сміт залишає університет і стає вихователем англійського герцога Баклю, з яким подорожує протягом трьох років. У цей час він особисто знайомиться з французькими вченими Ф. Кене, А. Тюрго і починає роботу над головною працею “Дослідження про природу і причини багатства народів”. Її було опубліковано у 1776 р. і вона здобула Сміту світову славу. Його стали називати “шотландським мудрецем”, творцем нової науки – політичної економії.

У ній А. Сміт чітко визначив предмет, методологію і загальну основу політичної економії, як особливої галузі знань. Його вчення більше як на 100 років стало керівництвом і відправною точкою для наукових досліджень кількох поколінь економістів, які або розвивали, або критикували його.

Дослідники історії економічної думки вважають, що Сміт своїм економічним вченням зробив першу спробу системного аналізу ринкової економіки. Вчення А. Сміта будувалось на наступних методологічних основах.

Він виокремив центральну проблему дослідження економічного розвитку нації – зростання її багатства. Багатство країни за Смітом створюється сукупною працею працівників усієї сфери матеріального виробництва, а не лише селян і фермерів, як вважали фізіократи. **Багатство** – це не гроші, а матеріальні блага – доводив Сміт, воно створюється працею, яка є його суттю і природою

Аналізуючи багатство він довів, що причиною зростання продуктивності праці є поділ праці. Він обґрунтовував це на прикладах англійської мануфактури. Величину багатства нації Сміт поставив у залежності від кількості зайнятого у виробництві населення і рівня продуктивності праці, вважаючи останній фактор головним.

Вихідним положенням теоретичної системи Сміта стало з’ясування спонукальних мотивів людини до економічної діяльності. З цієї метою він вводить поняття “**економічної людини**”, виділяє в

ній лише господарську сторону діяльності і абстрагується від будь-яких інших мотивів її поведінки. Сміт розглядає здатність “економічної людини” до обміну, водночас характеризуючи її як закінченого егоїста, який прагне до особистого збагачення. Одночасно людина дбаючи про власну вигоду, сприяє збільшенню суспільного продукту, зростанню загального блага. Це досягається за Смітом за допомогою “*невидимої руки*” ринкових законів. Вона спрямовує до мети, що зовсім не входить до намірів окремої людини. Сміт показав, таким чином, спонукальну силу і значення особистого інтересу як внутрішньої пружини конкуренції і механізму господарювання.

“*Природним порядком*” він вважав теоретичну модель економіки вільного підприємництва, що ґрунтується на принципах свободи – вільної гри ринкових сил і конкуренції. Отже, у кожному “цивілізованому суспільстві”, за Смітом, діють всесильні та невідворотні економічні закони (це важливе методологічне положення А. Сміта), неодмінною умовою їх дії він вважав вільну конкуренцію. Таким чином, складною взаємодією господарської діяльності людей керує “невидима рука”, тобто економічне життя людей підпорядковується об’єктивним законам.

“*Невидимій руці*” економічних законів А. Сміт протиставляв “*видиму руку*” державного управління. Він проповідував економічний лібералізм – невтручання держави у господарське життя. Державі він відводив три вельми важливі обов’язки:

- витрати на громадські роботи;
- витрати на забезпечення зовнішньої безпеки;
- витрати на правовий захист, включаючи охорону прав власності.

Для розуміння сутності економічного вчення А. Сміта важливо з’ясувати його погляди на низку окремих теоретичних положень.

Перш за все це стосується його теорії вартості і капіталу. Власну теорію вартості він створив на ґрунті дослідження поділу праці і необхідністю в зв’язку з цим обміну результатами праці. Слід мати на увазі, що А. Сміт, як і інші економісти тієї доби, користувались терміном “цінність”, а не “вартість”. Цінність у Сміта має два значення:

- корисність (він її називає цінність у споживанні);
 - можливість придбання інших предметів (“цінність в обміні”).
- Фактично це визнання споживчої і мінової вартості.

Сміт довів, що товар має дві властивості: споживна вартість (корисність) і мінова вартість (здатність обмінюватися на інші то-

вари в певній пропорції). Він аналізував у своїх працях мінову вартість (споживну вартість він залишив без глибокого аналізу). Теорія мінової вартості Сміта дуалістична. Це означає, що в одному варіанті цієї теорії він стояв на позиціях трудової теорії вартості – тобто єдиним загальним і точним мірилом вартості він вважав працю, величину якої визначав не індивідуальними затратами праці окремих виробників товарів, а середніми за цих умов затратами праці. Він вказував також, що кваліфікована і складна праця створює в одиницю часу вартість більшу, ніж некваліфікована і проста праця.

У другому варіанті мінову вартість Сміт розглядав, як кількість живої праці, на яку можна обміняти певний товар. Виходить, що він в одному випадку мінову вартість визначав затратами праці на виробництво товару, а в іншому – купленою працею.

Дослідники доводять, що у Сміта є ще один варіант визначення величини вартості товару – на основі витрат виробництва. Тобто він обґрунтовує положення про те, що праця не є єдиним джерелом і єдиною мірою вартості, оскільки капітал і земля також створюють вартість, яка приєднується до вартості, створеної працею, тобто вартість створюється працею, капіталом і землею. Вони на думку Сміта породжують доходи – заробітну плату, прибуток і ренту, сума яких і визначає вартість (ціну) виробництва. Саме ціна виробництва стає і джерелом і мірою мінової вартості (цінності) товару. Сам Сміт більше схилився до теорії витрат виробництва.

Ціну, яка встановлюється на рівні виробництва, Сміт назвав природною ціною. Ціну, яка відхиляється від природної під впливом попиту і пропозиції – ринковою ціною.

Теорія вартості А. Сміта тісно пов'язана з його концепцією продуктивної праці, вона є продовженням вчення фізіократів з цього питання, які вважали продуктивною лише працю у сільському господарстві. Сміт довів, що джерелом багатства є сукупна праця всіх працівників сфери матеріального виробництва, вона і є продуктивною.

До непродуктивної (тобто тієї, що не створює вартості) він відносив працю, яка оплачується з доходів. Це послуги, які “зникають у момент їх надання”. Тобто праця матеріалізована в певній речі за Смітом – є продуктивною, не матеріалізована – непродуктивною. Пізніше Д. Рікардо та К. Маркс абсолютизували положення А. Сміта про те, що продукт створюється тільки у сфері матеріального виробництва.

Сучасні дослідники західної економічної думки, зокрема

М. Блауг вважає, що розмежування продуктивної і непродуктивної праці, введене А. Смітом є однією з найбільш згубних концепцій в історії економічної думки, але вона не двозначна і не безглузда.

Що стосується теорії капіталу А. Сміта, то вона є більш прогресивною, ніж у фізіократів, які продуктивним вважали лише капітал, зайнятий у сільському господарстві. Сміт доводив, що продуктивним є капітал, зайнятий у всій сфері матеріального виробництва. Капітал він розглядав, як:

- вартість, що приносить прибуток;
- запаси засобів виробництва, потрібні для продовження процесу виробництва.

Сміт поділив капітал на *основний*, який називав постійним та *оборотний*, він перший ввів ці категорії до наукового обігу. Відмінності між двома частинами капіталу Сміт вбачав у тому, що основний капітал (знаряддя праці та машини, будівлі і споруди торгово-виробничого призначення, трудовий досвід і здібності робітників) приносить прибуток, не переходячи від одного власника до іншого, тоді як оборотний капітал (матеріали; готові вироби; продовольство, необхідне для робітників; гроші, які потрібні для обігу товарів) приносить прибуток, постійно залишаючи свого власника в одній формі, а повертаються до нього в іншій, перебуваючи в безперервному русі.

Одним її найважливіших джерел збагачення нації Сміт вважав нагромадження капіталу, тому закликав до ощадливості (пізніше Дж.М. Кейнс довів, що не ощадливість, а споживання є благом для нації у макроекономічному розумінні).

Певний вклад вніс Сміт і в теорію відтворення, розвиваючи вчення Ф. Кене. А. Сміт розмежував *валовий* і *чистий дохід*. Під валовим доходом він розумів вартість сукупного продукту чи витрат на його виробництво. Чистий дохід – новостворена за рік вартість, тобто національний дохід, сукупний дохід нації. У зв'язку з визначенням цих категорій, він вивчав ціну річного продукту праці і зробив висновок, що в неї не входять амортизація засобів праці (ціна товару за Смітом – це сума усіх доходів). Маркс пізніше піддав це сумніву і охарактеризував як “неймовірну догму Сміта”. (“Догму Сміта” широко використовують на Заході в багатьох видах економічного аналізу).

Здійснив вклад А. Сміт і в теорію доходів та їх розподіл. У теорії розподілу доходів А. Сміт виходить з того, що в суспільстві є три основні класи: *капіталісти*, *землевласники* і *наймані робіт-*

ники. Вони основні, тому що доходи, які вони отримують є первинними. Капіталісти отримують прибуток, землевласники – ренту, наймані робітники – заробітну плату. Доходи решти груп населення – вторинні, їх джерелом є перерозподілені первинні доходи. Заробітну плату він визначав “продуктом праці”, що “становить природну винагороду за працю”. Він доводив, що за умов первісного стану суспільства, коли у виробництві застосовувалися власні засоби виробництва і не було найманої праці, працівник одержував повний продукт своєї праці (тобто йому не доводилося ділитися ні з землевласником, ні з роботодавцем).

В умовах капіталістичного виробництва і найманої праці заробітна плата стає “природною ціною праці”, величина якої визначається вартістю засобів існування, необхідних для робітника та його сім’ї. Сміт намагався розкрити ринковий механізм коливання рівня заробітної плати навколо природної ціни праці. Він вважав, що причиною зміни рівня заробітної плати є коливання попиту і пропозиції на ринку праці. Сміт виділив чинники, які впливають на рівень заробітної плати, серед них: **національні традиції, культурний рівень нації, норми споживання продукції, організованість робітників у боротьбі за свої інтереси.**

Науковою заслугою Сміта є те, що він розмежував заробітну плату на **номінальну і реальну.**

Розподіл доходів він трактував як з позиції теорії трудової вартості, так і з позицій теорії витрат виробництва. Тому теорії розподілу доходів Сміта теж властива дуалістичність, що й теорії вартості.

Сміт завершив теоретичне обґрунтування категорії “прибуток”. Ґрунтуючись на теорії трудової вартості, він визнавав прибуток частиною вартості, яка залишається після відрахування заробітної плати.

Виходячи з теорії витрат виробництва, він трактував прибуток і як результат використання продуктивного капіталу, і як винагороду капіталістові за ризик і працю щодо авансування капіталу.

Сміт запропонував принципи оподаткування, які ґрунтуються на його концепції рівнозначності різних видів праці, положенні про роль держави “як нічного сторожа”, а не регулятора економічних процесів.

Він вважав, що державі необхідні кошти для виконання своїх функцій, їх можна одержать за рахунок податків. Їх сплату варто покласти не на один клас, як пропонували фізіократи, а на

всіх однаково – на працю, на капітал, на землю. Він запропонував чотири основних правила стягування податків:

1. Сплачувати їх повинні всі громадяни, кожний – відповідно до свого доходу.
2. Податок повинен бути точно визначеним, а не змінюватися довільно.
3. Усякий податок має стягуватися у такий час і такий спосіб, що найменш обтяжливо для платників.
4. Податок повинен установлюватися за принципами справедливості.

Підводячи підсумки можна сказати, що А. Сміт започаткував системний виклад політичної економії, тобто його вчення становить цілісну систему поглядів, у якій економічні поняття, положення, висновки, як правило, взаємопов'язані між собою. Тому А. Сміт фактично є творцем економічної науки. Він узагальнив і систематизував накопиченні до нього економічні знання, здійснив глибоке теоретичне дослідження ринкової економіки. Створив умови для розробки економічних вчень наступним поколінням. Англійський історик економічної думки М. Блауг зазначав, що Сміту немає рівних ні у XVIII, ні навіть у XIX ст. за глибиною і точністю проникнення в суть економічного процесу, економічної мудрості.

Теоретична система Давіда Рікардо. Послідовником і водночас активним опонентом окремих теоретичних положень спадщини А. Сміта був видатний представник класичної політичної економії епохи промислового перевороту, коли в Англії бурхливо розвивався капіталізм, Давід Рікардо (1772–1823 рр.). Народився він в родині лондонського біржового маклера, не мав системної освіти, але сам вивчав математику, фізику, хімію, геологію, теологію, літературу. Певний час викладав математику, двічі обирався шерифом, з 1819 р. по 1823 р. був членом англійського парламенту. Найвідоміша його праця “Основи політичної економії і оподаткування” (1817 р.). У ній він виклав свою систему економічних поглядів, являючись ідеологом промислової буржуазії, розробив економічну програму буржуазного розвитку і навіть приймав участь у політичній боротьбі буржуазії з землевласниками.

Д. Рікардо, як і А. Сміт розглядає капіталістичні відносини як природні і вічні; виокремлює у суспільстві три основних класи – **власників землі, власників капіталу, найманих робітників**, і три види доходів – **ренду, прибуток і заробітну плату**. Виходячи з цього, він дає своє трактування “головного завдання політичної

економії”: визначити закони, які управляють розподілом доходів. Усю сукупність економічних відносин між людьми Д. Рікардо звів до відносин розподілу, які і вважає предметом політекономії.

У основі процесів розподілу доходів в суспільстві, за Рікардо, знаходяться саме класові взаємовідносини. Він був переконаний, що “зростання доходів капіталістів (прибуток) обов’язково зменшує доходи робітників (заробітну плату) і навпаки”, вбачаючи в цьому жорстку і об’єктивну закономірність зі зворотнім зв’язком. Д. Рікардо першим в історії економічної науки в основу своєї теоретичної системи свідомо недвозначно поклав трудову теорію вартості, з позиції якої розглядав усі економічні процеси, закони і категорії.

Головною умовою примноження багатства країни (сукупність вироблених матеріальних благ) Рікардо вважав вільну конкуренцію та інші причини економічного лібералізму – вільне підприємництво, вільну торгівлю та інші “економічні свободи”.

Слід відмітити, що Д. Рікардо при дослідженні економічних процесів використовував як метод логічної абстракції, запропонований А. Смітом, так і математичні методи, що дало можливість застосувати прості економічні моделі. Вважається, (що за винятком, можливо Дж. Кейнса) Д. Рікардо не має собі рівних в застосуванні простих економічних моделей для аналізу економічних процесів.

Розглянемо детальніше сутність економічної думки Д. Рікардо по основним напрямкам політичної економії:

1. Що стосується теорії вартості, яка, як і у А. Сміта займала одне із центральних місць, в економічному вченні Д. Рікардо, то слід звернути увагу на те, що Д. Рікардо заперечує подвійне трактування вартості А. Смітом. Він обґрунтовує однофакторне (трудове) походження вартості товару – тобто вартість залежить від кількості праці, необхідної для виробництва товару. Він не сприйняв думки А. Сміта, згідно з якою вартість визначається працею тільки в “промисловому стані суспільства”. Завжди і всюди, підкреслює Д. Рікардо, вартість визначається тільки працею, це “абсолютний і загальний закон”. Тому вартість товару прямо пропорціональна кількості й обернено пропорціональна продуктивності праці.

Рікардо, як і Сміт, розрізняє споживну вартість (корисність) і мінову вартість (цінність) товару. Корисність хоч і є необхідною основою мінової вартості, але не може бути її мірилом, вважав Рікардо.

Він розрізняє вартість і багатство. Багатство визначається кількістю доступних споживних вартостей (корисностей), тоді як вартість (цінність) – це мінова вартість, яка залежить не від достатку,

а від важкості чи легкості виробництва (в своїх дослідженнях Рікардо зосередився на міновій вартості, хоча розмежував “субстанцію вартості” і “внутрішню міру вартості”).

Рікардо розглядав питання величини вартості і дійшов до висновку, що вона визначається не фактично затраченою працею, а працею, необхідною для виробництва товару за найгірших умов (це важливо для з'ясування механізму дії закону вартості).

Він розглядав ціну товару і доводив, що вона визначається витратами виробництва, попит і пропозиція на ринку, за Рікардо, має лише тимчасовий вплив на ціну.

2. Що стосується теорії капіталу, то Рікардо (як і Сміт) отожднює капітал з засобами виробництва. А. Сміт вважав, що капітал – це категорія тільки капіталістичного виробництва, Д. Рікардо трактує її поза історично (тобто як вічну категорію). Важливим у розумінні сутності капіталу у Рікардо є те, що він зумів обґрунтувати, що нерівномірність прибутку на вкладений капітал приводить до того, що він переміщується з галузі в галузь. Це означає, що він практично розкрив механізм міжгалузевої конкуренції.

3. Рікардо теорію грошей будував на основі своєї теорії цінності. Гроші він розглядав як товар, що має цінність. Основою грошової системи вважав золото, цінність якого, як будь-якого іншого товару визначається витратами праці. Тому за даної цінності грошей їхня кількість в обігу залежить від суми товарних цін. Згодом від товарної теорії грошей він переходить до кількісної (за це його пізніше критикували марксистки, які відстоювали товарну природу грошей). Він доводив, що в обігу може бути будь-яка кількість не лише паперових знаків, а й золотих монет, якій протистоятиме сукупна маса товарів. Співвідношення цих величин і визначає за Рікардо як рівень цін, так і цінність самих грошей. У грошах він вбачав тільки засіб обігу і не враховував усієї складності та багатогранності їх функцій.

4. Рікардо головне завдання економічної науки вбачав в тому, щоб визначити закони, що управляють розподілом продукту між основними класами. Для розв'язання цієї проблеми він виходив з трудової теорії вартості і довів, що заробітна плата і прибуток перебувають у зворотному взаємозв'язку. При цьому Д. Рікардо звертає увагу на проблему зниження норми прибутку із розвитком суспільства. Обґрунтовує це тим, що продуктивність праці у сільському господарстві зменшується (в результаті дії закону спадної родючості ґрунту), це приводить до зростання цін на продукти харчування,

отже до зростання заробітної плати й відповідно зниження прибутку. Щоб запобігти цьому – необхідно за Рікардо розвивати продуктивні сили, якщо цього не робити – то буде загроза нагромадженню капіталу. Переливання капіталу він розглядає як основу для вирівнювання норми прибутку в окремих галузях чи в окремих капіталістів.

5. З ім'ям Д. Рікардо пов'язують і створення теорії ренти. Він розрізняв ренту і орендну плату. Довів несправедливість твердження фізіократів, що рента є даром природи. Помітив неточність у трактуванні Смітом, який вважав, що частина доходу у сільському господарстві зобов'язана природі. Джерелом ренти є не родючість землі, а праця працівників, зайнятих у сільському господарстві.

Виникнення ренти Д. Рікардо пов'язує з приватною власністю на землю. Рента за користування землею виплачується тоді, коли кількість землі обмежена і її якість неоднакова. Він визнавав тільки диференційну ренту, абсолютної земельної ренти – не визнавав. Тому, виходило з його вчення, що гірші ділянки ренти не дають, тобто вона не виплачується тими, хто одержав в користування гірші ділянки (проблему абсолютної ренти пізніше розв'язав К. Маркс). Теорія ренти Д. Рікардо для того часу мала практичне значення у боротьбі промислової буржуазії проти землевласників. Буржуазії імпонував висновок Д. Рікардо про те, що в підтримуванні високих цін на хліб зацікавлені лише землевласники.

6. Проблема відтворення і криз теж не обійшов своєю увагою Д. Рікардо. Він поділяв погляди Сея, який заперечував можливість надвиробництва і криз. Ринкову економіку вони вважали ідеальною саморегульованою системою з необхідними зворотними зв'язками. Але Рікардо обґрунтовував, що кризи можливі лише в умовах неправильного розподілу ресурсів, коли їх забагато в галузях, в яких є великий попит на товари, і замало там, де попит малий.

7. Досліджуючи поділ праці, необхідність та доцільність політики вільної торгівлі в міжнародній сфері, враховуючи теорію абсолютних переваг А. Сміта, Д. Рікардо довів доцільність міжнародної торгівлі і у випадку відсутності абсолютної переваги у виробництві певних товарів. Він обґрунтував це наявністю порівняльної переваги – тобто співвідношення витрат виробництва різних товарів, адже завжди знайдеться товар, виробництво якого в цій країні здійснюється більш ефективно. Кожна країна, за Рікардо, повинна спеціалізуватися на випуску тих товарів, у виробництві яких має найбільшу відносну ефективність.

У цілому класична теорія А. Сміта і Д. Рікардо – це функціо-

нальна основа економічної науки. Вона відкрита для розвитку і поглиблення, обґрунтування нових висновків і положень.

Політична економія у Франції. Політична економія у Франції формувалася під впливом класичної теорії А. Сміта та його послідовників, але умови її зародження і розвитку були інші:

– процес формування капіталістичних виробничих відносин мав деякі особливості у порівнянні з Англією, що обумовило неможливість механічного перенесення вчення А. Сміта на специфічні умови Франції;

– період започаткування класичної школи у Франції відповідає періоду розквіту її в Англії;

– у цей час відбулося розмежування в таборі класичної політичної економії як наслідок не тільки непослідовності деяких положень вчення А. Сміта, а і якісних змін в ринковій економіці, які класична економічна теорія XVII ст. була не в змозі пояснити.

Представником французької класичної економічної школи був Жан-Батист Сей (1767–1832 рр.) – видатний і послідовний продовжувач економічних ідей А. Сміта у першій третині XIX ст., який абсолютизував вчення свого вчителя про економічний лібералізм і стихійний ринковий механізм господарювання. Він взяв на себе нелегку місію популяризатора і інтерпретатора вчення Сміта (вся Франція і вся Європа, крім Англії, знайомилися з вченням Сміта в інтерпретації Сея).

Народився Ж.-Б. Сей в Ліоні у протестантській родині. Його життя припало на бурхливу епоху Французької революції, наполеонівську еру, реставрацію Бурбонів та революцію 1830 р. Сей отримав добру освіту, працював у страховому агентстві, гаряче сприймав революцію, став солдатом, пізніше обіймав державні посади. У 1830 р. стає професором “Колеж де Франс”, де працював до кінця життя.

Дискутуючи з Т. Мальтусом та Д. Рікардо, він сформулював та обґрунтував низку фундаментальних економічних принципів, які і донині знаходяться в основі багатьох теоретичних концепцій.

З численних праць Сея виділяють “Трактат політичної економії” або “простий виклад способу, яким формується, розподіляється та споживається багатство” (1830 р.), “Катехізис політичної економії” (1817 р.), “Повний курс практичної політичної економії” (у шести частинах, 1828–1829 рр.). Політична економія Сея в основному наслідувала ідеї А. Сміта. Одночасно він звернув увагу на помилки та суперечності останнього, намагаючись їх виправити. Він збагатив класичне вчення А. Сміта власними ідеями. Тому Сея

вважають засновником нового напрямку в економічній теорії.

Розглянемо це детальніше.

1. Сей Ж.-Б. мав свою точку зору з приводу предмету політичної економії. Він вважав, що це наука про спонтанний (стихийний) економічний устрій, про закони, які управляють багатством, про спосіб, яким утворюється, розподіляється і споживається багатство. Цю науку потрібно відділяти від економічної політики і статистики, вважав Сей. (Сміт, меркантилісти більше уваги приділяли нормативній (практичній) стороні економічної науки, тобто розробці практичних рекомендацій для чиновників). За Сеєм політична економія – це наука суто теоретична та описова. Роль ученого-економіста він вбачав у спогляданні, описанні та аналізованні економічних процесів і явищ, а не розробці порад щодо методів і форм господарювання. Економічні закони, в інтерпретації Сея, подібні до законів природи – їх не встановлюють, не творять і не відкривають люди, вони самі виникають із природи речей, управляють законодавцями та державами, не знають кордонів і суворо карають тих, хто діє всупереч їм.

2. Власні дослідження Сей будує за логічною схемою: виробництво – розподіл – споживання. Аналізуючи виробництво Сміт довів, що не тільки земля є фактором багатства. Він вважав, що багатство – це будь-які результати виробництва, що приносять користь, мають реальну внутрішню цінність. Це положення дало йому можливість переглянути тезу Сміта про продуктивну і непродуктивну працю. Сей вважав, що будь-яка праця є продуктивною, якщо вона здійснюється за допомогою: сил природи; капіталу; праці людей і дає корисні результати. Він визнавав наявність категорії людей, які не створюють матеріальних благ (лікарі, вчителі), але роблять послуги іншим і тим сприяють розвитку виробництва. Тому він обґрунтовує, що поділ праці на продуктивну і непродуктивну не має сенсу, оскільки в обміні беруть участь і корисні результати – послуги (довгий час вчені не визнавали послуги продуктом).

3. Певний вклад зроблено Сеєм і в теорію вартості. Він допускав вимірювання вартості не тільки кількістю затраченої праці та інших факторів, а й мірою корисності продукту праці. Він писав, що цінність є мірилом корисності і становить суть багатства (ці висновки Сея були покладені в основу концепції граничної корисності, яку обґрунтували пізніше вчені австрійської економічної школи).

4. Сей вніс певний вклад і в розробку концепції розподілу.

Вона побудована на теорії витрат виробництва і одержала назву “теорія трьох факторів виробництва”. (А. Сміт вважав, що багатство створюється одним фактором – працею). За Сеєм – людина, капітал та земля – основні агенти виробництва, чинники зростання багатства в суспільстві. Кожен з трьох факторів виробництва створює свою частку цінності продукту (багатства), який розподіляється у формі доходів:

- наймані робітники (носії праці) одержують заробітну плату;
- власники капіталу (капіталісти) – процент;
- земельні власники – ренту;
- підприємці – підприємницький дохід (за діяльність, талант, керівництво).

Тобто дохід на капітал – прибуток Сей розділив між власниками капіталу і підприємцями на процент і підприємницький дохід. При цьому в центрі розподілу доходів знаходяться підприємці.

Особливу роль Сей відводив підприємцю, якого вважав активним, цілеспрямованим, прогресивним. Він відкидає думку про експлуатацію за умов вільної конкуренції та вільного продажу робочої сили. Таким чином, у теорії Сея кожен із власників виробничих факторів зацікавлений у процвітанні інших. У теорії трьох факторів Сей вперше аналізує категорію “людський капітал”. Він доводить, що людина не народжується зі здібностями і силами, які необхідні для виконання навіть самої легкої роботи. Ці здібності і сили можна розглядати як капітал, який утворився нагромадженням і збільшенням витрат на його виховання. Сей стверджував, що кошти, витрачені на фахове зростання працівника, витрачаються продуктивно, тому що створюють людину та її внутрішній капітал. Вважається, що концепція розподілу Сея сприяла прогресу економічної науки, за своєю сутністю вона фактично є макроекономічною.

5. Жан-Батист Сей обґрунтував теорію ринків, яка згодом одержала назву “закону Сея”. Суть цієї теорії в тому, що, за твердженням Сея, товари і послуги обмінюються на інші товари та послуги, тому виробництво одних зумовлює потребу в інших, постійно забезпечуючи потенційний попит. Завдяки цьому кризи надвиробництва неможливі, вважає Сей. Рівновага попиту і пропозиції, за Сеєм, встановлюється автоматично і відбивається тільки на ціні, а не на можливості реалізації товару.

На ґрунті цієї теорії Сей зробив висновок про принципову можливість безкризового розвитку ринкової економіки (він допускав лише існування часткових диспропорцій, коли одного товару

виробляють забагато, а іншого існує нестача).

Закон Сея, як показав подальший розвиток капіталістичних відносин, не може діяти в умовах переростання вільної конкуренції у монополію чи недосконалу конкуренцію. В цілому політична економія Сея, хоча і наслідувала теорію А. Сміта, знаменувала започаткування нового неокласичного напрямку в розвитку економічної думки.

Ще одним представником французької класичної школи політекономії був Фредерік Бастіа (1801–1850 рр.). Народився він в Байонні в багатій родині. Був купцем, фермером, мировим суддею, депутатом Установчих зборів Конституційної асамблеї 1848 р. Знання іноземних мов (англійської, іспанської, італійської) дало йому змогу ознайомитись з передовою філософською та економічною думкою того часу, працями Сміта, Сея. Був прихильником ідей лібералізації економіки, борцем проти протекціонізму.

Життя Ф. Бастіа було коротким, а наукова кар'єра ще коротшою (не більше 6 років). Основна його праця “Економічні гармонії” (1850 р.), була надрукована після його смерті і піддана гострій критиці. Основна риса теорії Бастіа – це компілятивність (тобто його ідеї запозичені в Міля, Сеніора, Сея, Кері та ін.) та віра в самовдосконалення капіталізму і намагання обґрунтувати це теоретично.

Він, як і Сміт, стояв на індивідуалістичних позиціях, тобто вірив, що прогрес суспільства пов'язаний з реалізацією свободи інтересів окремої людини. Сукупність цих інтересів і їх узгодження і є, на його думку, предметом політичної економії. На відміну від соціалістів, він обґрунтовував можливість забезпечення гармонії інтересів в умовах капіталізму. Узгодження інтересів у суспільстві, за Бастіа, відбувається на основі обміну та споживання.

Вартість Бастіа розглядав як суму наданих власником послуг. Послугами він вважав не лише витрати праці, і взагалі будь-яке зусилля, що зберігає зусилля інших.

З “теорії послуг” він виводить “теорію розподілу”. При цьому за основу бере “теорію трьох факторів виробництва” Сея, щоб довести існування при капіталізмі “економічної гармонії”. Він обґрунтовує необхідність перерозподілу суспільного доходу за допомогою держави на користь інших учасників процесу виробництва.

Із закону перерозподілу Бастіа робить висновок, що прибуток і заробітна плата не протистоять один одному, вони гармонійно поєднані, капіталізм перерозподіляє суспільний дохід на користь праці. Але довести Бастіа цей механізм так і не вдалося. Статистичні дані заперечували закон Бастіа. Реальне життя свідчило, що підви-

щення заробітної плати робітничий клас добивався тільки у процесі тиску на капіталістів, та законодавчого втручання держави.

Бастія доводить ще один закон “Про визначальну роль споживача щодо виробника”. Це було нове слово в політичній економії. У поєднанні з теоріями вільної конкуренції, попиту та пропозиції воно давало поштовх до вивчення закономірностей розвитку ринку.

Позитивним є й те, що Бастія визнав рівноцінними учасниками обміну (ринку) продукти створені в матеріальній і нематеріальній сферах, наполягав на розвитку нематеріальної сфери, як чинника зростання зайнятості та доходів.

У цілому вчення Бастія про абсолютизацію принципів вільної конкуренції та вільної дії економічних законів ставить його лібералізм на вищу сходинку класичної економічної теорії – він заперечував будь-які форми державного втручання.

4.4. Завершення класичної політичної економії

Розвиток ринкових економічних відносин першої половини XIX ст. зумовив еволюцію економічної думки. Провідні позиції в англійській політичній економії 20–40-х років XIX ст. займала рікардіанська школа. Вона являла собою течію послідовників Д. Рікардо, які систематизували і популяризували, конкретизували і деталізували його вчення. Найвідомішими були: Д. Мілль, Мак-Кулох, син Д. Мілля – видатний економіст Джон Стюарт Мілль, який лише частково представляв рікардіанську школу. З його ім’ям пов’язане започаткування нової течії англійської економічної думки.

Економічне вчення Джона Стюарта Мілля. Джон Стюарт Мілль (1806–1873 рр.) – англійський економіст, філософ. Його батько був економістом, послідовником та близьким другом Д. Рікардо, погляди якого відбилися на подальшій творчості Дж.С. Мілля. З 1823 по 1858 рр. Мілль служив в Ост-Індській компанії, у 1865–1868 рр. був членом Палати громад англійського парламенту.

Дж.С. Мілль був останнім видатним представником класичної політичної економії (він називав себе послідовником Д. Рікардо), у його вченні класична політекономічна теорія досягла кульмінації свого розвитку і з ним вона практично і завершилась. Спираючись на вчення А. Сміта і Д. Рікардо Міллю вдалося створити власну економічну теорію і зайняти унікальне місце в історії економічних вчень.

Свої політекономічні погляди він виклав у працях “Нариси про деякі нерозв’язані питання політичної економії” (1844 р.) та “Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування у соціальної філософії” (1848 р.).

У перших трьох книгах “Основи політичної економії” Мілля виклав основні елементи класичної політичної економії, тому ці книги вважаються підсумком, завершенням і найкращим викладом доктрин класичної школи в найбільш логічній формі.

У четвертій і п’ятій книгах Мілля виступав з позицій соціального реформізму – нового напрямку в політичній економії, чим завдав відчутного удару по теорії класичної політичної економії.

Розглянемо детальніше економічні погляди Дж.С. Мілля:

1. Він один з перших, хто визначив предмет політичної економії через людську поведінку в економіці та здатність людини оцінювати ефективність різних засобів для досягнення мети. Він виходив з того, що політична економія розглядає людину як істоту, яка прагне до багатства і для цього обирає різні фактори і засоби.

Мілля узагальнив і систематизував закони та принципи, відкриті А. Смітом, Д. Рікардо, Ж-Б. Сеєм, Т. Мальтусом, що надало класичній політичній економії логічної форми фундаментальної науки. Він виокремлював такі основні закони: **закон особистого інтересу; вільної конкуренції; попиту і пропозиції; заробітної плати; міжнародної торгівлі**. Дж.С. Мілля виклав закони так, як їх розуміли класики, тобто як універсальні та об’єктивні. Одночасно він почав сумніватися в об’єктивності усіх економічних законів, особливо тих, що діють у сфері розподілу, що є результатом людських суб’єктивних рішень. Тому закони розподілу, як обґрунтував Мілля, різні в різні віки і в різних країнах. Таким чином, він протиставив закони виробництва законам розподілу і цим розпочав критику основ класичної політичної економії.

2. Мілля до продуктивної праці відносив не тільки працю у сфері матеріального виробництва (як і А. Сміт), а й працю з охорони власності та набуття кваліфікації, яка дає змогу збільшувати нагромадження. Він стверджував, що доходи від продуктивної праці мають виробниче споживання, якщо це споживання “підтримує і збільшує продуктивні сили суспільства”, навіть споживання робітниками заробітної плати.

3. Капітал Мілля розглядав, як “раніше нагромаджений запас продуктів минулої праці”.

Земельну ренту, яку Сміт, Сей, Рікардо та їх послідовники (крім Мілля старшого) розглядали як природний і необхідний феномен, Дж.С. Мілля вважав явищем аномальним і не природним, оскільки вона дає землевласникам те, що не є результатом їхньої праці. Ренту, вважав він, слід віддати суспільству за принципом “кожному – продукт його праці”. З цією метою він пропонував підвищити земельний податок до такого рівня, щоб він поглинув ренту. На основі цієї ідеї, яку Мілля запозичив у свого батька, згодом сформувалася соціалістична концепція націоналізації землі.

Ідеальною Мілля вважав дрібну селянську власність на землю, яка нейтралізує несправедливість, породжену рентою, обєригає дрібних виробників від розорення і переходу до стану найманих робітників, розвиває приватну ініціативу.

4. Мілля, як і Рікардо, стояв на позиціях, що вартість (цінність) створюється працею, що саме кількість праці “має першорядне значення” у випадку зміни вартості. Вартість за його думкою не може зростати одночасно для всіх товарів, тому що вартість відносне поняття.

5. Що стосується теорії грошей, то Мілля, як і Рікардо був прихильником кількісної теорії грошей. Він вважав, що вартість самих грошей змінюється обернено пропорційно до кількості грошей. Тому і ринкові ціни регулюються, насамперед, кількістю грошей в обігу.

6. Дж.С. Міллю належать найперші серед представників класичної політекономії висловлювання стосовно соціалізму і соціалістичного устрою. Це питання розглядалося у зв'язку з проблемами власності. Він принципово відмежувався від соціалістів у тому, що соціальна несправедливість нібито пов'язана з існуванням приватної власності як такої. На думку Мілля, проблема полягає тільки в подоланні індивідуалізму, який породжується приватною власністю, тому її необхідно розглядати в іншій площині, адже “тільки у відсталіх країнах світу нарощування виробництва є найважливішим завданням – у найрозвиненіших країнах необхідним вважається удосконалити розподіл”.

Визнавши закони розподілу суб'єктивними, Мілля намагався довести, що через сферу розподілу можна реформувати капіталізм, і цим започаткував реформаторський напрямок у політичній економії.

Мілля, на відміну від інших представників класичної школи, не вважав сучасний йому капіталізм доцільним та ідеальним ладом.

Він запропонував широку програму соціальних реформ, в яких намагався, за його словами, “поєднати максимум індивідуальної свободи в дії зі спільним володінням природними багатствами земної кулі та рівною участю всіх у продуктах праці”.

Основні ідеї соціальних реформ Мілля зводяться до вимог:

- ліквідація системи найманої праці шляхом створення кооперативної виробничої асоціації;
- соціалізація земельної ренти за допомогою земельного податку;
- обмеження соціальної нерівності шляхом скасування права спадщини.

У кооперативному ідеалі Мілля (принцип рівності всіх партнерів, спільне вкладання капіталів у виробництво, виборності робітниками управлінського апарату) відчувається вплив французьких та англійських соціалістів-утопістів. Мілля вважав, що соціальні реформи повинна проводити держава. Що стосується економічних процесів, то він був прихильником невтручання держави. Одночасно він розумів, що є сфери соціально-економічної діяльності де ринкові механізми безсилі, і тому потрібна підтримка держави у справі створення ринкової інфраструктури, розвитку фундаментальної науки, підтримки професійних спілок тощо.

Що стосується народної освіти, то Мілля обґрунтував невтручання держави в цю сферу, а державні школи – тільки для сиріт та віддалених районів країни. Вся доктрина соціальних реформ Мілля будувалася на його теорії, що виробництво і розподіл відокремлені. Він не зрозумів, що ці сфери взаємопов’язані.

Ази економічної науки студенти того часу засвоювали за посібником Мілля, виданим у 1848 р. аж до появи у 1890 р. вчення А. Маршала в “принципах політекономії”.

Історичний напрям у політичній економії. На певному етапі розвитку класичної політичної економії почали з’являтися альтернативні погляди, які піддавали критиці окремі її постулати і навіть стверджували, що засади економічної теорії, започатковані А. Смітом, є помилковими і навіть шкідливими для національної економічної політики. Поступово ці погляди сформувалися у цільну доктрину суспільного розвитку, вони виникли в Німеччині як науково обґрунтована економічна теорія, спрямована проти класичної економічної науки.

Поява нового напрямку в політичній економії саме в Німеччині пов’язана з умовами, що склалися на межі XVIII–XIX ст., серед них:

- економічна відсталість країни, нерозвиненість ринкових відносин і залишки феодальних пережитків;
- територіально-економічна роздробленість країни, відсутність єдиного внутрішнього ринку та зовнішніх джерел нагромадження капіталу;
- панування на німецьких ринках товарів з більш індустріально розвинених країн;
- страх революційних заворушень;
- неприйняття принципів класичної політичної економії, спрямованих на свободу підприємництва і вільної торгівлі та ін.

Все це і сприяло виникненню німецької історичної школи в економічній науці. Її основні принципи побудовані на філософії, яка не визнавала ідей невтручання держави у приватні справи, принципів індивідуалізму та космополітизму. Вона ставила національну ідею в опозицію до індивідуальних інтересів.

Назва “історична школа” пов’язана з історичним методом, який її теоретики намагалися запровадити в економічні дослідження. Цей метод заперечує існування загальних закономірностей економічного розвитку та акцентує увагу на його національній специфіці. Тому історична школа обмежувалася описом конкретно-історичних форм економічного розвитку окремих країн.

Представники “історичної школи” по новому трактували предмет економічної науки, вбачали його в історії народного господарства, критикували економічне вчення А. Сміта і Д. Рікардо, їхні ідеї економічного лібералізму і виступали з позицій економічної відрубності (автаркії) країн, крайнього вираження протекціоністської політики держави.

Історична школа, що виникла в Німеччині, у своєму розвитку пройшла два етапи:

I. “Старої” історичної школи (40–60-ті роки XIX ст.).

II. “Молодої” історичної школи (70–90 роки XIX ст.).

Німецька історична школа мала значний успіх в інших країнах.

Історичний метод дослідження запропонували попередники історичної школи – німецькі вчені Адам Мюллер і Фрідріх Ліст. Вони проповідували національну замкненість і автаркію (відрубність), виступали проти міжнародного поділу праці.

Особливий вплив на формування історичної школи справили ідеї Фрідріха Ліста (1789–1846 рр.) – німецького економіста, з 1817 року – професора університету, після еміграції в США у 1832 році повернувся на батьківщину в якості американського консула. Ос-

новна його праця – “Національна система політичної економії: міжнародна торгівля, торгівельна політика і німецький митний союз” (1841 р.). У ній він виступив з різкою критикою класичної політичної економії, виокремивши три істотних недоліки:

- 1) “хімерний космополізм” – ігнорування специфічних національних інтересів;
- 2) “мертвий матеріалізм” – винятковий інтерес до мінових вартостей і ігнорування продуктивних сил;
- 3) “дезорганізуючий індивідуалізм”, здатний стати на заваді індустріальному піднесенню нації.

Ліст Ф. розробив власну теоретичну систему, в основу якої поклав історичний метод дослідження, що ґрунтується на вивченні економічних явищ в історичному аспекті. Її головною ідеєю було національне об’єднання Німеччини та її перетворення на індустріально розвинену країну. Його історичний метод зорієнтований на дослідження особливостей економічного розвитку країн, а не загальних закономірностей, як у класичній політичній економії. Ліст заперечує існування універсальних законів економічного розвитку, тому і пропонує створювати “національну політичну економію”.

Він започаткував теорію національних продуктивних сил, згідно якої до продуктивних сил нації відносяться:

- моральні та фізичні сили людини;
- громадські та політичні заклади;
- природні ресурси країни;
- матеріальний капітал (сільськогосподарський, мануфактурний, торгівельний).

Найбільшого значення Ліст надавав людському капіталу, який формується шляхом пізнання, засвоєння та примноження накопчених людських знань, ідей, винаходів, відкриттів, навичок, професійної діяльності тощо. Тому до продуктивних сил він відносив освітні, наукові, духовні, мистецькі та правові заклади, які примножують людський капітал.

Ліст Ф. обґрунтував теорію економічного прогресу нації на основі концепції стадій економічного розвитку. Він виокремив п’ять стадій: дикунство, скотарство, землеробство, землеробсько-мануфактурний стан, землеробсько-мануфактурно-комерційний стан як господарський ідеал.

Для досягнення цього ідеалу потрібні певні передумови: вигідне географічне розташування, значна територія, великі запаси

природних ресурсів, а також схильність нації до мануфактурного розвитку, її здатність до самовідданої праці та високий моральний дух.

Ліст доводив також необхідність активної економічної ролі держави та політики “виховного протекціонізму”. На думку вченого, для країн, які перебувають на III та V стадіях розвитку доцільною є національна економічна політика вільної торгівлі, яка дає змогу найповніше реалізувати національні економічні інтереси. Водночас, для держав, які перебувають на IV стадії (на думку Ліста це Німеччина, США), вкрай важливою є політика протекціонізму, спрямована на захист ще не зміцненої національної промисловості. Ліст писав, що за допомогою протекціонізму держава здійснює “індивідуальне виховання нації” на шляху до вищої стадії розвитку; протекціонізм “розвиває та зміцнює національні продуктивні сили”, а свобода міжнародної торгівлі “буде корисною, коли всі держави досягнуть однакової стадії економічного розвитку”.

Ліст вбачав роль держави не тільки у здійсненні політики виховного протекціонізму; вона в умовах ринкової економіки повинна активно впливати на створення матеріальних, інституціональних та культурних передумов для швидкого індустріального піднесення країни, формування і розвитку єдиного внутрішнього ринку, узгодження суспільних інтересів та спрямування зусиль нації на досягнення стратегічних перспективних цілей. На основі цих ідей Ліст обґрунтував необхідність розвитку державного сектору економіки, як невід’ємної складової господарського комплексу країни.

У цілому історична школа була значним інтелектуальним надбанням Німеччини XIX ст. Водночас ця школа, відкинувши поняття економічного закону та абстрактно-дедуктивний метод класичної школи, фактично перетворила політичну економію на економічну історію та економічну політику. Вивчення проблем та механізмів функціонування ринкової економіки замінила дослідження її еволюції та простим збиранням фактів.

4.5. Марксистська економічна теорія. Основні проблеми “Капіталу” К. Маркса

Вивчаючи розвиток економічних вчень ми прийшли до висновку, що їх виникнення пов’язане з об’єктивними умовами, які формуються в окремі періоди розвитку людського суспільства.

Початок становлення марксистської економічної теорії, як напрямку класичної політичної економії належить до 40-х років XIX ст.

Матеріальні (економічні) передумови теорії марксизму пов'язані зі становленням розвинутого капіталізму епохи вільної конкуренції, який прийшов в передових країнах світу на зміну феодалізму. Важливу роль у формуванні цих передумов відіграв промисловий переворот, який у Англії розпочався у 70-х роках XVIII ст. і в основному завершився до 1825 р. Він сприяв розвитку капіталізму на основі зростання продуктивних сил, заміни ручної праці машинами.

Одночасно становлення капіталізму супроводжувалося масовим розоренням селян і ремісників, формуванням армії найманої праці. Особливо протиріччя між основними класами – найманими працівниками і капіталістами загострювалися в період економічних криз, які в Англії розпочалися у 1825 р. (а слідом за нею і в інших країнах). Кризи надвиробництва свідчили про певну неспроможність конкурентного механізму саморегулювання, зумовили масове безробіття. Все це привернуло увагу німецьких економістів Ф. Енгельса і К. Маркса.

Політичні передумови генезису цієї теорії формувалися в умовах антифеодальних революцій в Європі. Представники марксистської теорії під впливом цих революцій обґрунтували висновок про неминучість зміни соціального устрою виключно революційним шляхом, про загибель капіталізму і заміну його новим економічним ладом. Вони заперечували можливість поступового еволюційного вдосконалення капіталізму шляхом його реформування.

Соціальною базою революційних змін марксизм вважав пролетаріат – клас найманих робітників, який розглядався як “могильник капіталізму”.

З'ясувавши передумови генезису марксизму, перейдемо до вивчення сутності цієї теорії. Її засновником був великий німецький економіст та філософ Карл Генріх Маркс. Участь у створенні марксистської політекономії брав також і друг К. Маркса – вчений Фрідріх Енгельс.

Карл Генріх Маркс (1818–1883 рр.) народився в Трієрі, в родині адвоката. Після закінчення гімназії (1835 р.) вступає до Боннського університету, згодом навчається в Берлінському університеті на юридичному факультеті, який закінчує в 1841 р., отримавши вчений ступінь доктора філософських наук. У січні 1842 р. Маркса запросили до Кельна очолити “Рейнську газету”. Саме тоді він знайомиться з Фрідріхом Енгельсом, який цілком поділяє погляди К. Маркса на проблеми соціально-економічного розвитку.

Фрідріх Енгельс (1820–1895 рр.) народився у Бремені, в родині фабриканта. Не закінчивши гімназію, в 1838 р. він був змушений працювати в Бременському торговому домі, але постійно займався самоосвітою. З 1839 р. його статті з проблем робітничого класу друкує журнал “Телеграф”. З 1842 року починає активну діяльність у “Рейнській газеті”.

Водночас К. Маркс і Ф. Енгельс беруть участь у роботі революційних груп, вони стали на шлях професійної революційної діяльності.

Найбільш значним твором марксистської теорії став “Капітал” К. Маркса, який створювався автором протягом 1844–1883 років. За життя він видав тільки перший том “Капіталу”, другий та третій томи видав за чернетками Маркса Ф. Енгельс. Четвертий том “Капіталу” під назвою “Теорії додаткової вартості” був виданий К. Каутським – ідеологічним спадкоємцем К. Маркса та Ф. Енгельса – у 1905–1910 роках.

“Капітал” К. Маркса має підзаголовок “Критика політичної економії”, що свідчить про його критичну спрямованість проти тогочасної економічної науки. Він складається, як зазначено вище, з чотирьох томів: перший – “Процес виробництва капіталу”, другий – “Процес обертання капіталу”, третій – “Процес капіталістичного виробництва, узятий в цілому”, четвертий – “Теорії додаткової вартості”.

За словами самого К. Маркса головною метою його дослідження було відкриття економічного закону руху сучасного суспільства. Для реалізації цієї мети він методологічно виходив із трьох наукових джерел:

- 1) англійської політичної економії Сміта–Рікардо;
- 2) німецької класичної філософії Гегеля–Фейєрбаха;
- 3) французького утопічного соціалізму Сен-Сімона–Фур’є.

У перших він запозичив, серед багатьох інших, трудову теорію вартості, у других – ідеї діалектики і матеріалізму, у третіх – поняття класової боротьби та ідеї соціалістичного устрою.

Творча спадщина К. Маркса має багато спільного з теоріями А. Сміта та Д. Рікардо. У цьому розумінні він став продовжувачем учення класичної політичної економії в тій її частині, яка ґрунтується на трудовій теорії вартості.

Центральне місце у методології К. Маркса займає **концепція базису і надбудови**, яку він виклав у праці “До критики політичної економії” (1859 р.).

Економічний базис за Марксом – це сукупність виробничих відносин, які “складають економічну структуру суспільства” і яким

відповідає “певний ступінь розвитку їх матеріальних продуктивних сил”. Над “реальним економічним базисом здійснюється юридична та політична надбудова”.

Економічний базис і продуктивні сили визначають спосіб виробництва життєвих благ, останній зумовлює соціальні, політичні та духовні процеси життя взагалі. “Не свідомість людей визначає їх буття, – наголошував К. Маркс, – а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість”. К. Маркс, таким чином, досліджує економіку як базисну самодостатню структуру.

На основі своєї концепції базису і надбудови К. Маркс зробив спробу дати економічну інтерпретацію історії з урахуванням діалектики взаємозв’язку продуктивних сил і виробничих відносин, яка на його думку, відбиває процес переходу від капіталізму до соціалізму. Він вважав, що недіалектичний підхід класичної політичної економії, яка, власне, й відкрила закони розвитку капіталізму, не дав їй можливості зрозуміти, що вони (закони) мають специфічний і перехідний характер, трактуючи їх як універсальні та вічні.

У своїх економічних дослідженнях К. Маркс прийшов до ідеї неминучості загибелі капіталізму. Суспільним ідеалом він вважав соціалізм і комунізм, які у праці “Критика Готської програми” (1875 р.) назвав двома фазами комуністичного суспільства. Характерними ознаками якого він вважав:

– відсутність приватної власності на засоби виробництва та експлуатації людини людиною;

– здобуття кожною особою справжньої свободи.

Методологічне положення К. Маркса про базис і надбудову, які постійно змінюються, дало йому можливість по новому розглянути предмет політичної економії. Він довів, що політична економія вивчає сукупність виробничих відносин, а також систему економічних законів їх розвитку. Вона є наукою класовою, тобто відображає економічні інтереси певного панівного класу, партійною.

К. Маркс вніс значний внесок і в розвиток методу економічних досліджень. Грунтуючись на абстрактно-теоретичному підході, діалектиці та матеріалізмі, він розробив діалектичний метод, який включав і логічну абстракцію А. Сміта і закони матеріалістичної діалектики, а також індукцію та дедукцію, аналіз і синтез, поєднання історичного та логічного, одиничного, особливого та загального.

З’ясувавши методологічну основу економічних досліджень К. Маркса, перейдемо до вивчення теоретичних проблем його еко-

номічного вчення, викладених у “Капіталі”.

Трудова теорія вартості К. Маркса. Вважається, що теорія вартості Маркса є однією з ключових у “Капіталі”. На її основі він розробив теорію додаткової вартості та сформулював висновки про антагоністичну й експлуататорську суть капіталізму.

На відміну від А. Сміта, який визначав вартість товару витратами праці тільки у “примітивному стані суспільства”, коли немає найманої праці й застосовуються власні засоби праці, і навіть Д. Рікардо, який просто не брав до уваги роль інших факторів виробництва у створенні вартості, крім праці, вважаючи їхню роль незначною, Маркс абсолютизував роль праці як єдиного фактора вартості, піддаючи нищівній критиці усі вчення, які стверджували інакше.

Фундаментом для формування трудової теорії вартості стало вчення К. Маркса про визначальну роль виробництва щодо розподілу, обміну і споживання, а також його висновок про двоїстий характер праці. Аналіз системи економічних відносин Маркс починає з товару. Саме в товарі, на його думку, у зародковій формі закладені усі суперечності, досліджуваної системи.

Маркс у першому томі “Капіталу” аналізує сутність товару як продукту призначеного суто для обміну, а не для власного споживання, розглядає його властивості – споживчу вартість, як здатність товару задовольняти певну потребу людей і мінову вартість – здатність товару обмінюватися на інші товари в певних кількісних пропорціях. Ці пропорції мають загальну основу – вартість.

Спираючись на єдність історичного і логічного методів аналізу, К. Маркс довів, що дві властивості товару своїм корінням мають двоїстий характер праці, якою створюється товар.

Конкретна праця (праця у певній конкретній формі) утворює споживчу вартість товарів. Абстрактна праця (праця взагалі, безвідносно до її конкретних форм) утворює вартість товару.

Вартість, за Марксом, утворюють не будь-які витрати праці, тобто кількість робочого часу в годинах праці, а “суспільно необхідний робочий час, або витрати праці за середнього в цей час рівня вмілості та інтенсивності праці”. Обмін товарів відбувається, таким чином, відповідно до їх вартості, яка визначається кількістю праці, затраченої на їх виробництво. Маркс вважав таке трактування вартості єдино правильним, незважаючи навіть на відхилення ціни товару під тиском попиту і пропозиції від його вартості.

Аналізуючи процес обміну товарами на основі порівняння їхньої вартості, Маркс в історичній ретроспективі показує

розвиток обміну і виникнення грошей як закономірного наслідку цього розвитку. Маркс обгрунтовує товарну природу грошей, зазначає, що вони є особливим товаром, який служить загальним еквівалентом для всіх інших товарів, виконує п'ять функцій, виступаючи мірою вартості, засобом обігу, нагромадження, платежу, світовими грошами. У питанні про суть і вартість грошей К. Маркс поділяє (майже повністю) позиції Д. Рікардо і Дж.С. Мілля, за винятком одного – кількісної теорії грошей.

К. Маркс також довів, що за умов ринкової економіки обмін товарів здійснюється за законом вартості, суть якого полягає в тому, що всі товари обмінюються на основі вартості, яка в них міститься. Відхилення цін від вартості під дією попиту і пропозиції за Марксом є умовою дотримання закону вартості, адже в одному випадку ціна встановлюється на рівні, вищому від вартості, а в іншому – на рівні, нижчому від вартості, що взаємно компенсується в цілому в усій економіці.

У третьому томі “Капіталу” К. Маркс наголошує, що тільки за простого товарного виробництва і на початкових етапах розвитку капіталізму “ціна фактично регулюється виключно законом вартості”, тоді як за умов розвинутого капіталізму товари продаються за цінами виробництва – форми, в якій перебуває вартість. Ціна виробництва (затрати виробництва разом з прибутком, вважає Маркс, завжди співвідносна з “купівельною ціною”.

Марксистська теорія капіталу. К. Маркс обгрунтував і свою теорію капіталу. Розглядаючи суть грошей, Маркс приходив до висновку, що за умов капіталізму вони, виконуючи функцію посередника у процесі еквівалентного обміну і перебуваючи у процесі обігу самозростають, тобто перетворюються в капітал. “Капітал – це гроші, – наголошує К. Маркс, – але гроші – це не капітал”.

К. Маркс розглядає капітал як:

- систему капіталістичної експлуатації найманої праці;
- самозростаючу вартість (вартість, що приносить прибуток);
- вартість, яка створює додаткову вартість, тобто вартість

понад вартість робочої сили.

Маркс першим в економічній теорії обгрунтував сутність органічної будови капіталу, яка передбачає його поділ на дві вартісні частини: постійний (вартість засобів виробництва) та змінний (вартість робочої сили).

Через ці категорії К. Маркс переходить до характеристики більш важливого для нього поняття – норми експлуатації найманої

праці, яку він визначив як співвідношення додаткової вартості до змінного капіталу, тобто як норму додаткової вартості.

Маркс довів, що додаткову вартість приносить лише змінний капітал, тому частка додаткової вартості на підприємстві чи в галузі економіки тим більша, чим вища частка змінного капіталу та праці, але тим менша, чим більша частка постійного капіталу в органічній будові капіталу.

Маркс (як А. Сміт і Д. Рікардо) поділяє капітал на основний і оборотний. Це він робить у II томі “Капіталу”, коли йдеться про кругообіг і оборот капіталу. Відмінність між основним і оборотним капіталом він вбачає в тому, що перший переносить свою вартість на продукт за частинами, а другий – одразу. Основний капітал (вартість засобів виробництва) – це частина постійного, а оборотний капітал (вартість предметів праці та робочої сили) включає як елементи постійного капіталу, так і весь змінний капітал.

К. Маркс виокремив промисловий капітал як продуктивний капітал, що приносить прибуток, здійснюючи кругообіг у функціональних формах грошового, виробничого та товарного капіталу. Грошовий капітал він відокремив від товарного капіталу. Він також відокремив засоби виробництва від капіталу, гроші – від грошового капіталу, розмежувавши капітал на: капітал-власність і капітал-функцію. Ці категорії він застосував (том III) для аналізу прибутку і процента як доходів. Капітал-власність (грошовий капітал) приносить процент, а капітал-функція (функціональний капітал, тобто засоби виробництва і робоча сила) – приносить прибуток.

Теорія додаткової вартості. Теорія додаткової вартості К. Маркса вважається центральним елементом його економічного вчення. Вона побудована на його трудовій теорії вартості. К. Маркс довів, що процес виробництва – це, з одного боку, виробництво споживчих вартостей, а з іншого – це процес зростання вартості, процес виробництва додаткової вартості.

Маркс обґрунтував, що додаткова вартість утворюється у процесі споживання специфічного товару – робочої сили. Вона в процесі виробництва не лише відтворює вартість засобів виробництва (постійний капітал), та власну вартість (змінний капітал), а й створює для капіталіста додаткову вартість, яка після реалізації товару виступатиме у формі прибутку. Додаткова вартість за Марксом є результатом “неоплаченої праці” найманих робітників, що продають свою робочу силу. При цьому вартість робочої сили відтворюється протягом необхідного робочого часу, а додаткова вартість

створюється у додатковий робочий час.

З цього випливає, що оскільки капіталіст привласнює результат “неоплаченої праці”, тобто додаткову вартість, то він експлуатує найманого робітника. Норма експлуатації визначається через норму додаткової вартості. Вона розраховується за допомогою співвідношення тривалості додаткового та необхідного робочого часу, або додаткової вартості, яка створюється в додатковий робочий час, і вартості робочої сили, яка відтворюється у необхідний робочий час.

$$m' = \frac{m}{v} \cdot 100, \quad (4.1)$$

де m' – норма додаткової вартості (норма експлуатації), m – додаткова вартість (додатковий робочий час), v – вартість робочої сили (вартість змінного капіталу, або необхідний робочий час).

Отже, норма експлуатації – це норма додаткової вартості.

Маркс розрізняє *абсолютну* та *відносну додаткову вартість*. Під абсолютною додатковою вартістю він розуміє надлишок над вартістю робочої сили в результаті продовження тривалості робочого дня або зростання інтенсивності праці. Відносна додаткова вартість, за Марксом, це надлишок над вартістю робочої сили, який утворюється внаслідок зменшення тривалості необхідного робочого часу за незмінного робочого дня, що досягається капіталістом шляхом підвищення продуктивності найманої праці.

Продуктивність праці, за Марксом, обернено пропорційна вартості одиниці створеного працею товару. Це означає, що зростання продуктивності праці приводить до зменшення вартості робочої сили. Оскільки в будь-якому суспільстві діє об'єктивний економічний закон неперервного зростання продуктивності праці, то за умов капіталізму експлуатація найманої праці постійно зростає.

На основі теорії додаткової вартості К. Маркс висловлює свою думку з приводу поняття продуктивної праці (яке започаткували фізіократи). Він вважав, що продуктивною є праця тільки у сфері виробництва.

Теорія заробітної плати К. Маркса. Теорія додаткової вартості К. Маркса стала основою для обґрунтування його вчення про заробітну плату. В попередніх питаннях було з'ясовано, що всі представники класичної політекономії розуміли під заробітною платою плату за працю. К. Маркс обґрунтував іншу точку зору. Суть її в тому, що заробітна плата це оплата вартості товару робоча

сила. Він довів, що в умовах капіталізму все стає товаром, навіть робоча сила. Цей товар, подібно до всіх інших, має свою вартість, “яка визначається робочим часом, необхідним для виробництва, а отже, і відтворення цього специфічного предмета торгівлі”.

За Марксом заробітна плата є перетвореною формою вартості і ціни робочої сили. Перетвореною формою вона є тому, що виступає на поверхні явищ платою за працю, адже нібито оплачується увесь робочий день, а не його частина, коли створюється вартість специфічного товару – робочої сили. Згідно з цим підходом, заробітна плата еквівалентна ціні засобів життєзабезпечення робітника і членів його сім'ї.

Маркс обґрунтував залежність рівня заробітної плати від продуктивної сили праці, яка в свою чергу, зумовлена ступенем механізації та технічного оснащення виробництва, що, у кінцевому підсумку, стає перешкодою для зростання заробітної плати, адже технічний прогрес приводить до постійного надлишку робочої сили.

Розглядаючи номінальну і реальну заробітну плату він виявив тенденції в русі реальної зарплати, серед них ті, що діють в напрямі її підвищення і ті, що її знижують. У цілому за висновками Маркса реальна заробітна плата в умовах капіталізму, не дивлячись на боротьбу робітничого класу за її підвищення, знижується. Це загострює класову боротьбу між найманою робочою силою і капіталістами, що привласнюють додаткову вартість, тобто експлуатують робітничий клас. Вихід зі становища, що склалося Маркс вбачав в здійсненні революційного перевороту для встановлення диктатури пролетаріату і переходу до нового справедливого безкласового суспільства без приватної власності та експлуатації.

Загальний закон капіталістичного нагромадження. Аналізуючи процес капіталістичного нагромадження, К. Маркс пов'язує його з розширеним відтворенням і зростанням додаткової вартості.

Він доводить, що основою розширеного відтворення є додаткова вартість, за рахунок якої капіталіст збільшує кількість засобів виробництва і робочої сили з метою продовження процесу виробництва, але вже на розширеній основі. Процес капіталістичного нагромадження являє собою капіталізацію частини додаткової вартості. Він здійснюється під впливом конкурентної боротьби з метою збільшення обсягів виробництва та прибутків.

Аналізуючи процес капіталістичного нагромадження, Маркс робить висновок про те, що в умовах науково-технічної революції

змінюється співвідношення двох частин капіталу – постійного і змінного на користь постійного (тобто зростає органічна будова капіталу). Маса матеріалізованої праці зростає швидше, ніж живої. Це означає, що капіталістичне розширене відтворення призводить до збільшення безробіття. Це один з наслідків капіталістичного розширеного відтворення. Інший полягає в концентрації та централізації капіталу. Обидва вони ведуть до посилення загальної тенденції нагромадження капіталу – зменшення частки змінного капіталу (вартості робочої сили).

У процесі всебічного аналізу залежності нагромадженням капіталу і становища робітничого класу, К. Маркс формулює закон відносного перенаселення за капіталізму. Він пише: “Робітниче населення, створюючи нагромадження капіталу, тим самим в зростаючих розмірах виробляє засоби, які роблять його відносно надлишковим населенням”.

Отже, нагромадження капіталу – це, за Марксом, результат зростання в конкурентній боротьбі розмірів фірм і компаній, тобто “концентрації та централізації капіталу”, що одночасно супроводжується збільшенням “резервної армії праці”. Саме таку природу нагромадження капіталу Маркс називав не інакше, як “абсолютним, загальним законом капіталістичного нагромадження”. На основі цього закону Маркс обґрунтував неминучість загибелі капіталізму, яка настане тоді, коли становище пролетаріату стане зовсім нестерпним і він здійснить переможну соціалістичну революцію одночасно у всіх країнах розвинутого капіталізму.

Однак уже найближчі наступники К. Маркса доводили, що його закон капіталістичного нагромадження не має абсолютного значення. Так, Є. Бернштейн на протиположності марксистському закону розробив теорію демократичного капіталізму, в якій доводить пом'якшення суперечностей капіталізму, які розв'язуються в ринковій економіці за допомогою реформ.

Теорія відтворення та економічного циклу. У першому томі “Капіталу” К. Маркс розглядає відтворення індивідуального капіталу, у зв'язку з аналізом перетворення додаткової вартості в капітал і обґрунтування загального закону капіталістичного нагромадження.

Карл Маркс теорію відтворення розглядає в I та в II томах “Капіталу”. В першому томі він з'ясовує відтворення окремих індивідуальних капіталів і на основі цього аналізує перетворення додаткової вартості в капітал, формує загальний закон капіталістич-

ного нагромадження.

У другому томі він досліджує процес відтворення суспільного капіталу (тобто індивідуальних капіталів, які існують в єдності, взаємозв'язку і взаємопоеднанні). Він продовжував дослідження, які розпочав Ф. Кене.

Центральна ідея марксистської теорії суспільного відтворення, спрямованої на виявлення особливостей відтворювального процесу за умов економіки вільної конкуренції, полягає в тому, що досягненню рівноваги в економіці та послідовному економічному зростанню перешкоджають внутрішні антагоністичні суперечності капіталістичного виробництва.

Карл Маркс виступав проти міркувань А. Сміта і Ж.-Б. Сея про зведення в кінцевому підсумку сукупного продукту суспільства до суми первинних доходів. Він створив свою основоположну схему відтворення, яка описує взаємозв'язки двох підрозділів суспільного виробництва: I – виробництво засобів виробництва; II – виробництво предметів особистого споживання.

Маркс визначив пропорції обміну між цими підрозділами, які забезпечують рівновагу економіки за умов простого і розширеного відтворення. Вартість продукту кожного з підрозділів складається з трьох частин: c – стара вартість, що використовується на заміщення зношених засобів праці в кожному підрозділі; $v + m$ – нова вартість (v – необхідний продукт, m – додатковий продукт), яка за умов простого відтворення вся йде на споживання, а за умов розширеного відтворення частина додаткового продукту використовується на нагромадження.

Виходячи з цього вартість суспільного продукту $BCП$ можна уявити сумою продукту обох підрозділів:

$$BCП = I(c+v+m) + II(c+v+m). \quad (4.2)$$

Пропорції рівноваги за умов простого відтворення:

$$I(v+m) = IIc; \quad (4.3)$$

$$I(c+v+m) = Ic + IIc; \quad (4.4)$$

$$I(v+m) + II(v+m) = II(c+v+m). \quad (4.5)$$

Тобто підрозділ I виробляє засоби виробництва такої вартості, щоб їх було досить для заміщення і поповнення зношених і

витрачених засобів виробництва в обох підрозділах, а другий підрозділ – стільки предметів споживання, щоб забезпечити ними обидва підрозділи (людей, які з ними пов'язані).

Пропорції обміну розширеного відтворення мають такий вигляд:

$$I(v + m) > Ic; \quad (4.6)$$

$$I(c + v + m) > Ic + Ic; \quad (4.7)$$

$$I(v + m) + II(v + m) > II(c + v + m). \quad (4.8)$$

Нерівність виникає, оскільки частина додаткового продукту першого підрозділу ($I m$), утворюючи фонд нагромадження, не надходить до другого, а залишається у своєму підрозділі.

Дотримування цих пропорцій, на думку Маркса, зумовлює рівновагу суспільного відтворення. Цю рівновагу він пов'язував з майбутнім планомірним господарством (соціалізмом), вважаючи, що за умов ринкової економіки (капіталізму) з її приватною власністю та стихійним ринковим механізмом нестабільність є хронічною.

На основі своєї теорії відтворення Маркс висунув теорію циклічного економічного розвитку в умовах капіталізму, тобто явищ, які він характеризував як “економічні кризи”. Причини їх він вбачав в суперечностях капіталізму і, перш за все, в “основній суперечності капіталізму – виробляти не задля споживання, а заради прибутку”.

Кризи К. Маркс розглядав як насильницький метод, за допомогою якого об'єктивний ринковий механізм досягає нових пропорцій порушеної економічної рівноваги.

Теорія доходів та їх розподілу. На основі своєї теорії додаткової вартості, К. Маркс обґрунтував оригінальну теорію доходів. (т. III “Капіталу”). Суть її в тому, що всі доходи промислових, торговельних і грошових капіталістів, а також землевласників, тобто прибуток, процент і земельна рента, розглядаються як результат розподілу ними додаткової вартості, що створюється найманими робітниками у сфері матеріального виробництва. З цього Маркс робить висновок, що всі вони (клас капіталістів) живуть за рахунок експлуатації найманої праці.

Обґрунтовуючи теорію прибутку Маркс розглядає перетворення вартості товару на ціну його виробництва, яка включає витрати виробництва та середній прибуток, який є перетвореною (зовнішньою) формою додаткової вартості.

Маркс розрізняє поняття *норми додаткової вартості* – $m' = m/v \cdot 100$ і *норми прибутку* – $P' = m/(c+v) \cdot 100$. На цій основі він доводить, що в умовах вільної конкуренції кожен капіталіст прагне до максимізації саме норми прибутку, яка забезпечує йому успіх в конкурентній боротьбі.

К. Маркс, продовжуючи вчення Д. Рікардо про “переливання” капіталу з однієї галузі в іншу, обґрунтовує, що в процесі міжгалузевої конкуренції утворюється рівний прибуток на рівний капітал, тобто середній прибуток. Через цей механізм Маркс розкриває тенденцію норми прибутку до зниження. В основі цього процесу він вбачає зростання органічної будови капіталу. (співвідношення між c і v , яке приводить до зменшення v , що є єдиним джерелом додаткової вартості, а відтак – і до тенденції норми прибутку до зниження.

На основі своїх доказів, що додаткова вартість створюється виключно у сфері виробництва, Маркс доводить, що джерелом торговельного прибутку, позичкового процента є додаткова вартість, створена найманою робочою силою у процесі виробництва.

К. Маркс обґрунтував і свою теорію земельної ренти. Розвиваючи теорію ренти Д. Рікардо, він поряд з рентою диференціальною розглядає і абсолютну земельну ренту. Її існування Маркс пов’язує з низькою органічною будовою капіталу в сільському господарстві (технічне відставання) і приватною власністю на землю.

На відміну від диференціальної ренти, за Марксом, яку не можна отримати з найгірших земель, що передаються в оренду, абсолютну ренту будуть приносити всі без винятку земельні ділянки доти, доки існуватиме приватна власність на землю.

Завершуючи дослідження проблем доходів та їх джерел, Маркс доводить, що право привласнення визначається способом виробництва, за якого приватна форма власності зумовлює існування експлуатації найманої праці і визначає пропорції розподілу її результату (додаткової вартості) відповідно до розмірів цієї власності. Він указує на історичну обумовленість існуючих форм розподілу та їх залежність від виробництва.

У четвертому томі “Капіталу” викладається майже двохсотрічна історія пошуків джерел додаткової вартості теоретиками до Маркса, робиться огляд розвитку теорії і коментарії до спроб проаналізувати механізми руху капіталістичного виробництва з позицій обігу та теорії вартості.

У цій праці розглянуто економічні погляди Джеймса Стюарта, Уільяма Петті, Франсуа Кене, Адама Сміта, Давіда Рікардо. Особ-

ливо докладно Маркс аналізує теорію Д. Рікардо, критикує погляди Карла Робертуса та Томаса Мальтуса, Джеймса Мілля та Джона Мак-Кулоха, котрі, хоч і вважали себе послідовниками Рікардо, переглядали трудову теорію вартості.

Маркс помічає зародження економічних теорій пролетарського спрямування, однак критикує їх авторів за спрощені підходи до пояснення суті класової боротьби, за нерозуміння значущості теорії Рікардо. Четвертий том “Капіталу” був по суті, першим дослідженням з історії економічної думки. Водночас в ньому розглядалася й низка важливих теоретико-економічних проблем: питання відтворення, криз, продуктивності праці, продуктивної та непродуктивної праці, абсолютної та диференціальної ренти, прибутку, ціни виробництва. Саме цей том дає уявлення про велетенський обсяг опрацьованого Марксом матеріалу.

У цілому значення “Капіталу” К. Маркса в тому, що ця фундаментальна праця, яка була задумана тільки як економічне обґрунтування революційної теорії, стала дуже глибоким економічним дослідженням. У “Капіталі” він відобразив діалектику розвитку капіталістичного суспільства, проаналізував усебічно все суттєве в економічних явищах та форми їхнього прояву, указав на генетичну спадковість цих форм. Маркс з’ясував причини порушення економічної рівноваги та суперечностей у розвитку капіталізму, спираючись на теоретико-економічні аргументи, і тим самим продемонстрував можливості економічної теорії.

Звичайно, марксистське економічне вчення містить і багато хибних висновків, і перш за все, про скороминучість капіталізму, його обов’язкову загибель, зумовлену негативними закономірностями розвитку цього суспільного ладу. Проблеми капіталістичної економіки (кризи, інфляція, безробіття), на думку марксистів, не можуть бути вирішені в межах капіталізму, оскільки є наслідком ринкової форми організації господарства, породжуються приватною формою власності. Вихід вони вбачали в революційних перетвореннях існуючого ладу.

У цілому внесок марксистської економічної теорії в науку визнано економістами всіх поколінь і всіх наукових напрямів. Багатьма аспектами теоретико-економічної концепції, запропонованої Марксом, науковці користуються й досі, бо ця концепція є логічною, побудованою за допомогою методу, який базувався на принципах діалектичності та історичності, поєднання теорії та практики, зіставлення та порівняння, використання статистики та моделювання.

Завершимо вивчення марксистської економічної теорії з'ясуванням значення її в сучасних умовах. Слід зазначити, що єдності серед науковців, політиків та простого народу з приводу цього питання немає.

Одні вважають його генієм, який розкрив природу експлуатації і обґрунтував шляхи боротьби бідних верств населення за свої економічні і політичні права. Навіть зараз, коли розгорнулася світова фінансова криза, найбільшим попитом користується (за свідченням преси) в Німеччині “Капітал” К. Маркса. Сподівання людей знайти на його сторінках відповіді на злободенні питання.

Інші, навпаки, вважають, винним К. Маркса в тому, що соціалізм, який був побудований в багатьох країнах не приніс простому народу необхідних благ. Колишні соціалістичні країни роблять тепер кроки назад – до капіталізму і знов зустрічаються з бідністю, безробіттям, кризами та іншими негативними наслідками. Але К. Маркс – науковець, вчений і з цієї позиції слід розглядати його вчення. Він зробив значний крок у розвитку економічної теорії, це признають і супротивники К. Маркса.

Висновки

1. Розвиток ринкового господарства в суспільствах європейської цивілізації відбувався у процесі загострення протиріч, закладених у феодальних відносинах та їх розв’язання за допомогою буржуазних революцій.

2. Функціонування ринкових відносин і пов’язане з ним нагромадження капіталу створило умови для здійснення промислового перевороту і розбудові на його основі індустріальної цивілізації. Промисловий переворот в кожній окремій країні мав свої особливості, що пов’язано з об’єктивними умовами в яких знаходилась та чи інша країна.

3. Економічні процеси, які відбувалися в суспільствах європейської цивілізації у другій половині XVII – 60-х роках XIX ст. були відображені в класичній політичній економії, яка обрала об’єктом свого дослідження матеріальне виробництво та об’єктивні закони економічного життя і перетворила економічну науку в самостійну галузь знань.

4. Розвиток класичної політичної економії пов’язаний з іменами відомих всьому світу вчених, таких як: В. Петті, Ф. Кене,

Ж.-Б. Сей, А. Сміт, Дж. Мілль, А. Тюрго, Д. Рікардо, Ф. Ліст, К. Маркс, Ф. Енгельс та ін. З іменами представників класичної політекономії пов'язана еволюція цього напрямку економічної думки від її зародження у працях англійського економіста В. Петті і до завершення в останній третині XIX ст. в працях Дж. Мілля. Класична політична економія зійшла з історичної арени, однак її основні ідеї були продовжені у вченні неокласиків.

5. Класична політекономія і особливо вчення А. Сміта і Д. Рікардо стали підґрунтям для марксистського економічного вчення, фундатором якого у 40–60-х роках XIX ст. став німецький економіст К. Маркс, який незалежно і паралельно зі створенням і розвитком класичної політекономії створив соціалістичну соціально-економічну доктрину. В середині XIX ст. він зробив спробу синтезувати класичну політичну економію і соціалістичну доктрину в єдине ціле. Марксистську економічну теорію сучасні дослідники вважають одним із найважливіших напрямів світової економічної думки, хоча й підкреслюють, що більшість його положень належать минулому.

Основні категорії та поняття

Промисловий переворот, форми господарства, мануфактура, фабрика, домогосподарство, парцелярна система, виробництво, фактори виробництва, промисловість, сільське господарство, класична школа політичної економії, трудова теорія вартості, ціна, ринкова ціна, природна ціна, вільна конкуренція, заробітна плата, мінімум засобів існування, фізіократи, чистий продукт, початкові аванси, щорічні аванси, відтворення, фритредерство, “невидима рука” А. Сміта, абсолютна вартість, відносна вартість (мінова вартість), рента, диференційна рента, поділ праці, теорія абсолютних переваг, закон порівняльної переваги, теорія “трьох факторів” виробництва, підприємець, “закон ринків Сея”, природна (необхідна) заробітна плата, сукупні фонди, теорія “економічної гармонії”, теорія послуг, економічний базис, надбудова, конкретна праця, абстрактна праця, гроші, робоча сила, додаткова вартість, норма додаткової вартості, абсолютна додаткова вартість, відносна додаткова вартість, постійний капітал, змінний капітал, заробітна плата, ціна робочої сили, вартість робочої сили, органічна будова капіталу, загальний закон капіталістичного нагромадження, основне протиріччя капіталізму, норма прибутку, середня норма прибутку, ціна виробництва, диференційна рента, абсолютна ренти, продуктивні сили суспільства, “індустрі-альне” виховання нації,

Контрольні питання та завдання

1. Розкрийте значення буржуазних революцій XVI–XVIII ст. для становлення індустріального суспільства.
2. Якими були наслідки аграрного перевороту в Англії?
3. Які соціально-економічні передумови промислового перевороту?
4. У чому полягає суть промислового перевороту? Які його наслідки?
5. Які особливості промислового перевороту у Великобританії, Німеччині, Франції, США?
6. Яка країна перетворилася у середині XIX ст. у “майстерню світу”?
7. Коли і при яких умовах виникла класична школа політичної економії? Які задачі вона ставила?
8. Що нового зробили для розвитку економічної науки У. Петті в Англії і П. Буагільбер у Франції? Їх відношення до меркантилізму і класичної школи.
9. У чому полягає сутність поглядів представників школи фізіократів?
10. Розкрийте сутність вчення Ф. Кене про “чистий продукт” і класи.
11. У чому полягав подальший розвиток ідей фізіократів в А. Тюрго?
12. Розкрийте особливості методології дослідження А. Сміта.
13. Сутність теорії вартості А. Сміта.
14. Назвіть принципи оподаткування за Смітом. Наскільки вони актуальні сьогодні?
15. Охарактеризуйте теоретичні позиції А. Сміта про заробітну плату, прибуток, ренту, капітал.
16. Як розумів ключові проблеми економічної теорії Д. Рікардо?
17. Які рентоутворюючі фактори виділяв Д. Рікардо?
18. Яке значення мала класична школа для подальшого розвитку економічної науки?
19. Які фактори беруть участь, за Сеєм, у створенні корисності?

20. У чому відмінність теорії трьох факторів виробництва від трудової теорії вартості?
21. Поясніть принцип дії “закону Сея”.
22. У чому суть “теорії послуг” Ф. Бастія?
23. Як трактує Дж.С. Мілля категорії вартість, продуктивна праця, заробітна плата, рента?
24. Що нового в розвитку теорії політичної економії вніс Ф. Ліст?
25. Сутність і значення “індустріального” виховання нації у Ліста.
26. Які теоретичні джерела марксизму?
27. Яка концепція Маркса займала центральне місце в його методології?
28. Зміст і структура I, II, III томів “Капіталу”.
29. Зміст і структура роботи К. Маркса “Теорії додаткової вартості” (т. IV “Капіталу”).
30. У чому полягає обмеженість та історичне значення економічного вчення марксизму?

Тестові завдання

1. Економічними передумовами буржуазної революції в Нідерландах були:

- а) колоніальна система; в) Іспанське феодалне панування;
б) реформація; г) правильні відповіді б) та в).

2. Англійська буржуазна революція відбулася:

- а) у 1546 році; в) у 1640–1660 роках;
б) на межі XVI–XVII ст.; г) в період наполеонівських війн.

3. Яким було головне джерело первісного нагромадження капіталу в Нідерландах?

- а) грабіж, работоргівля, піратство; в) викупні платежі;
б) державний борг; г) торгівля і кредити.

4. Передумови промислового перевороту в Німеччині на початку XIX ст.:

- а) наявність феодалного режиму на селі;
б) політична роздробленість країни;
в) зростання мануфактурної промисловості й розвиток капіталізму в сільському господарстві;

г) правильні відповіді а) та б).

5. Аграрний переворот – це процес:

- а) переходу від ручного до мануфактурного виробництва;
- б) утворення великої земельної власності буржуазного типу за рахунок обезземелення селян;
- в) ліквідації феодальних земельних відносин;
- г) розвитку високотоварного сільського господарства на фермерській основі.

6. Скільки етапів пройшов промисловий переворот у Німеччині?

- а) жодного; б) два; в) три; г) декілька.

7. Одним із перших кроків Наполеона І в області економічної політики було:

- а) створення Ради в справах фабрик і мануфактур;
- б) мілітаризація економіки;
- в) створення Французького банку;
- г) правильні відповіді а) та в).

8. До джерел “первісного нагромадження капіталу” в Англії відносять:

- а) аграрний переворот і реформація;
- б) систему державного боргу і протекціоністська політика уряду;
- в) колоніальну система;
- г) усі відповіді правильні.

9. Яка країна є батьківщиною пароплава, телефонного зв’язку, друкувальної машинки?

- а) Англія; б) Німеччина; в) Франція; г) США.

10. Скільки етапів пройшов промисловий переворот у Франції?

- а) жодного; б) два; в) три; г) декілька.

11. Найбільш активно промисловий переворот у Німеччині проходив у:

- а) сільськогосподарському виробництві;
- б) легкій промисловості;
- в) важкій промисловості;
- г) усі відповіді правильні.

12. Які чинники сприяли промислового перевороту у США?

- а) територіальне-географічне розташування;
- б) експансіоністська політика уряду;
- в) демографічний фактор;
- г) усі відповіді правильні.

13. Предметом вивчення класичної політекономії є:

- а) сфера обігу;
- б) сфера виробництва;
- в) сфера обігу і сфера виробництва одночасно;
- г) виробничі відносини і продуктивні сили.

15. Сфера суспільного виробництва, яку досліджували фізіократи:

- а) обігу;
- б) промисловості;
- в) послуг;
- г) сільського господарства.

14. Хто був лідером школи фізіократів?

- а) А. Тюрго;
- б) Мірабо;
- в) Ф. Кене;
- г) Д'Аламбер.

16. Першим автором теорії відтворення і першим, хто поділяв капітал на основний і оборотний, а працю – на продуктивну і непродуктивну, є:

- а) У. Петті;
- б) Ф. Кене;
- в) А. Сміт;
- г) К. Маркс.

17. Фізіократи вважали продуктивною працю, що використовується, у:

- а) промисловості;
- б) сфері послуг;
- в) сільському господарстві;
- г) будь-яку працю.

18. Яку із функцій грошей вважав корисною П. Буагільбер?

- а) міру вартості;
- б) засіб нагромадження;
- в) засіб обігу;
- г) світові гроші.

19. Як, за фізіократами, називався основний капітал?

- а) щорічні аванси;
- б) початкові аванси;
- в) грошові аванси;
- г) немає правильної відповіді.

20. У якій роботі Ф. Кене проаналізував процес відтворення суспільного капіталу?

- а) “Фермери”;
- б) “Зерно”;
- в) “Економічна таблиця”;
- г) “Про торгівлю”.

21. Фізіократи трактували категорію “чистий продукт” як:

- а) додаткову вартість;
- б) надлишок продукції, отриманої в сільському господарстві, над витратами виробництва;
- в) різницю між виручкою від реалізації і витратами виробництва;
- г) немає правильної відповіді.

22. Хто був засновником класичної політичної економії у Франції?

- а) А. Сміт; б) У. Петті; в) П. Буагільбер; г) Д. Рікардо.

23. Хто був основоположником англійської класичної школи?

- а) А. Сміт; б) У. Петті; в) П. Буагільбер; г) Д. Рікардо.

24. Яка праця, на думку У. Петті, створює вартість?

- а) будь-яка, що затрачена на виробництво товару;
б) затрачена в сільському господарстві;
в) затрачена на видобуток золота і срібла;
г) затрачена у промисловості.

25. Не належить А. Сміту визначення вартості товару:

- а) затраченою працею; в) як суми доходів;
б) працею, що купується; г) граничною корисністю блага.

26. Кому із вчених-класиків належить робота “Дослідження про природу і причини багатства народів”?

- а) У. Петті; б) Дж. Міллю; в) Д. Рікардо; г) А. Сміту.

27. Що, на думку А. Сміта, є періоджерелом багатства?

- а) капітал; б) праця; в) земля; г) підприємницькі здібності.

28. Сміт вважав працю продуктивною, якщо вона прикладена:

- а) у сільськогосподарському виробництві;
б) у будь-якій галузі матеріального виробництва;
в) у галузях матеріального і нематеріального виробництва;
г) найманими робітниками.

29. Сміт визначав “невидиму руку” в такий спосіб:

- а) це механізм державного управління економікою в інтересах усього суспільства;
б) дія в умовах вільної конкуренції підприємців не залежить від волі та намірів індивіда;
в) механізм господарювання, зумовлений божественним знаком;
г) немає правильної відповіді.

30. До основного капіталу А. Сміт відніс:

- а) знаряддя праці та машини; г) трудовий досвід і здібності робітників.
б) готові вироби;
в) продовольство;

31. Які з людських властивостей за А. Смітом визначають економічну поведінку людини?

всі інші товари;

б) особливий товар, який стихійно виділився із всіх інших товарів і який виконує роль загального еквівалента;

в) особливі паперові та металеві товари, що випускаються державою як гроші;

г) золото і срібло.

57. Новим для політичної економії стало положення К. Маркса:

а) про організаційну будову капіталу;

б) поділ капіталу на постійний і змінний;

в) норму додаткової вартості;

г) усі відповіді правильні.

58. За визнанням самого К. Маркса він методологічно виходив із трьох наукових джерел:

а) англійської політичної економії;

б) німецької класичної філософії;

в) французького утопічного соціалізму.

г) усі відповіді правильні.

Рекомендована література

[**12**, с. 55–58, 113–133, 175–199; **13**, с. 171–232, 269–308, 362–406, 437–460; **16**, с. 120–133, 319–343, 349–368, 377–402, 408–426; **18**, с. 19–89; **19**, с. 127–144; **21**, с. 15–51; **24**, с. 50–103, 106–130, 161–202; **36**, с. 64–101; **43**, с. 58–144].

**ГОСПОДАРСТВО
ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА
(70-ті роки XIX ст. – початок XXI ст.)**

Тема 5.

Господарство і економічна думка країн Західної Європи на етапі монополістичного розвитку ринкової економічної системи (70-ті роки XIX – початок XX ст.)

При вивченні розвитку ринкового господарства в суспільствах Європейської цивілізації визначені особливості, загальні закономірності цих процесів у другій половині XVII – 60-х роках XIX століття та основні напрями економічної думки представників класичної школи, марксизму.

Мета цієї теми – розкрити зміни, що відбулися в господарствах провідних країн світу на етапі монополістичного розвитку ринкової економіки, та визначити суть і значення маржиналістської революції для розвитку економічної думки.

- Нові тенденції у розвитку господарств.
Структурні зміни в економіці провідних держав Західної Європи
- Маржиналістська революція та її зв'язок зі змінами у світовому господарстві
- Австрійська школа граничної корисності
- Математична школа в економічній теорії
- Формування неокласичної традиції в політичній економії
- Американська школа маржиналізму

**5.1. Нові тенденції у розвитку господарств.
Структурні зміни в економіці провідних держав Західної Європи**

Промисловий переворот, як обґрунтовується економічною наукою, являє собою, перехід від ручного до великого фабрично-

заводського виробництва. Завершився промисловий переворот в розвинутих країнах вступом в добу індустріалізації. Вона відбулася на основі науково-технічної революції (НТР), тобто революції в науці, техніці, технології і привела до значних структурних змін в економіці тих країн, які запроваджували досягнення науково-технічного прогресу (НТП).

Структурні зміни в національних господарствах окремих країн проявилися в наступному:

- виникненні нових галузей виробництва;
- модернізації старих галузей;
- збільшенні частки промислових підприємств у виробництві валового національного продукту і національного доходу;
- забезпеченні переваги промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою;
- перемозі машинного виробництва в усіх галузях господарства.

Крім того під час індустріалізації відбувалися концентрація виробництва та капітальні зміни в організації і управлінні виробництвом – виникають монополії, акціонерні товариства. Завершується наприкінці XIX – на початку XX ст. формування світового ринку, одночасно поглиблюється нерівномірність у розвитку окремих країн, загострюються міждержавні суперечності. Тобто процеси індустріалізації, які називають новою промисловою революцією, новим промисловим переворотом мали великий вплив на всі сторони життя людства, поклали початок сучасному промислому виробництву.

У чому суть процесу індустріалізації (нової промислової революції)? У економічній історії обгрунтовано, що індустріалізація в розвинутих країнах відбувалася на основі науково-технічної революції, тобто використанні відкриттів в галузі математики, фізики, хімії та інших наук для створення оригінальних машин, механізмів, приладів і масовому запровадженню їх у виробництво. Найбільше винаходів було запатентовано Т. Едісоном – понад 1000.

Змінилася енергетична база виробництва, де пара була витіснена електрикою. Почалася загальна електрифікація виробництва, транспорту, побуту. Це стало можливим після винаходу динамомашини (В. Сіменс – Німеччина, 1867 р.), генератора електричного струму (Т. Едісон – США, 1883 р.), трансформатора для передачі електричного струму на відстань (Т. Едісон, 1891 р.), електродвигуна. Були винайдені – електрична плавильна піч (1877 р.), електричне зварювання металів (1887 р.), електрична залізниця – трамвай (1879 р.), електрична лампа (1887 р.) та інші.

Зазначені зміни сталися у пароенергетиці, де було винайдено новий багатоступеневий паровий двигун – турбіну (Ч. Парсонс, Англія, 1884 р.). У 1898 р. на річці Ніагара в США з'явилася перша гідроелектростанція (ГЕС), на якій було встановлено гідравлічні турбіни.

У 70–90-х роках XIX ст. було відкрито і вдосконалено використання інших видів енергії. Серед них – винаходи двигунів внутрішнього згорання (карбюраторного та дизельного). Дизелі почали використовуватися в різних галузях.

У середині 1880-х років німецькі винахідники Г. Даймлер і К. Бенц створили автомобіль, а ірландський інженер Дж. Денлом (у 1895 р.) – гумові шини. З 1903 року розпочалося будівництво теплоходів – суден з двигунами внутрішнього згорання. Цього ж року у США брати Уілберт та Орвілл Райт випробували літак.

Відкриття в галузі виробництва хімічної продукції дали поштовх прискореному розвитку хімічної промисловості.

Велике економічне значення мали технічні вдосконалення в металургії, що значно підвищувало продуктивність праці. Так, у 1885 р. англійський інженер Г. Бесемер запропонував спосіб одержання сталі в конверторах (спеціальних металургійних агрегатах). У 1864 р. французький металург П. Мартен за кресленням В. Сіменса збудував першу піч, в якій можна було одержувати сталь із твердих сталевих відходів і чавуну. Наприкінці XIX ст. у Франції було збудовано першу електричну піч для одержання рідкої сталі.

Підвищенню продуктивності праці сприяли також технічні і технологічні новації в металообробці. Був винайдений автоматичний револьверний верстат (США), удосконалений токарний та інші металорізальні механізми.

Важливі вдосконалення були зроблені у сфері легкої, поліграфічної та інших галузях промисловості. З'явилися нові засоби комунікацій. У 1895 р. італієць Г. Марконі і росіянин О. Попов винаходять радіо (раніше – у 1876 р. американець А. Белл винайшов телефон). Був створений перший кіноапарат (1876 р.) братами Луї і Огюстом Л'юм'єр.

Усі ці технічні зрушення мали величезний вплив на розвиток продуктивних сил та процес індустріалізації в країнах Західної Європи та США. Головним змістом цих зрушень було значне зростання обсягів промислового виробництва. Так, загальний обсяг світового промислового виробництва з 1870 по 1900 роки зріс у 3 рази.

Розвиток промисловості привів до її переважаючої ролі над сільським господарством. У самій промисловості особливо швидко

розвивається важка промисловість, а також галузі, пов'язані з вдосконаленням військового озброєння.

Застосування досягнень науково-технічного прогресу вимагало істотного укрупнення виробництва і великих капіталів. Це призвело до посилення процесів концентрації і централізації, якісно нових змін в організації та управлінні виробництвом. З'явилися товариства на основі акціонерної колективної власності, що сприяло залученню нових капіталів. У промисловості, банківській сфері виникають і розвиваються монополістичні об'єднання. Відбувається зрощення банківського капіталу з промисловим і формування на цій основі фінансового капіталу і фінансової олігархії. Капіталізм вільної конкуренції почав переростати в монополістичний капіталізм, виникли різні монополістичні об'єднання: трести, картелі, синдикати, концерни. Вони встановили свій контроль над виробництвом у країнах Західної Європи та США і посіли чільне місце в їх економіці.

Монополії, що виникали в результаті розвитку технічного прогресу, самі сприяли подальшому розвитку процесів індустріалізації, підвищенню ефективності промислового виробництва, розширенню внутрішнього та світового ринків.

Розглянемо вплив впровадження досягнень НТР на поглиблення нерівномірності у розвитку окремих країн. У економічній історії доведено, що одним з найголовніших підсумків науково-технічного прогресу кінця XIX початку XX ст. було прискорене зростання економіки в провідних індустріальних країнах і, особливо, у відносно молодих державах – США та Німеччині і, навпаки, зниження темпів економічного розвитку Англії та Франції.

Економічне піднесення США та Німеччини. Провідне місце у світовому промисловому виробництві до середини XIX ст. займала Англія, за нею йшли Франція, Німеччина і США. У другій половині XIX ст. Англія втратила позиції провідної промислової держави світу, відстала від США і Німеччини. США вийшли на перше місце у світовому промисловому виробництві. Німеччина випередила Англію і Францію, посівши друге місце після США.

У результаті таких змін головну роль у світовому господарстві почали відігравати США (частка США у виробництві світової продукції у 1913 р. склала 42 %, в той час як у 1860 – 23 %).

Прискорений розвиток США пояснюється низкою факторів: політичних, соціальних, економічних, географічних, природних. Особливо важливими серед них були:

- запровадження досягнень НТР, викликане постійною нестачею робочої сили;
- запізнення промислового перевороту (застарілого обладнання практично не було), що сприяло використанню найновіших досягнень техніки;
- формування широкого внутрішнього ринку США (після закінчення Громадської війни);
- розширення географічної спеціалізації;
- збільшення припливу емігрантів (населення США у XIX ст. зросло у 14 разів, в той час як у Європі – у двоє).

Економічному зростанню сприяла і зовнішня політика США – високі митні тарифи на ввезення готової продукції, повна свобода для ввезення іноземних капіталів, яка підтримувалася високою нормою прибутків. Це приваблювало європейські капітали (насамперед англійські).

Сполучені Штати Америки розширювали свої володіння. У 1867 році відбулася купівля в Росії Аляски, згодом було анексовано Гавайські острови. Колоніями США стали Куба, Гуам, Пуерто-Ріко, Філіппіни, частина островів Самоа. Водночас посилюється економічно-торгівельна експансія в країни Латинської Америки.

Все це сприяло значному зростанню економіки США. Національний дохід з 1870 по 1913 рр. зріс у 5 разів, а національне багатство – майже в 7 разів. Найвищими темпами зростало промислове виробництво. Частка промисловості й будівництва напередодні Першої світової війни становила 75 % сукупного суспільного продукту. Відбулися кардинальні зміни в галузевій структурі промисловості – значно збільшилася частка важкої промисловості, яка розвивалася надзвичайно високими темпами.

Легка та харчова галузі промисловості поступово переходять на виробництво стандартизованої продукції (в інших країнах світу цього ще не було).

У США вперше з'явилося масове серійне виробництво, що сприяло удосконаленню його організації та підвищенню продуктивності праці (поточний, конвеєрний метод на автозаводі Г. Форда в 1913 р.). Все це сприяло виникненню великих підприємств, згодом монополій, в яких удосконалювалася організація праці, управління. Одночасно монополії почали зосереджувати у своїх руках велику економічну владу, що змусило уряд США приймати антимонопольні закони, втручатися в економічні процеси.

Що стосується Німеччини, то індустріалізація кінця XIX – початку XX ст. вивела її на друге місце у світі та на перше місце у Європі, випередивши Англію та Францію.

Головними причинами економічного піднесення Німеччини в цей період були:

- перемога Пруссії над Францією у війні 1870–1871 років, внаслідок якої стало можливим об'єднання Німеччини в єдину державу, консолідація німецької держави;
- ліквідація феодалної роздробленості країни та митних кордонів;
- формування єдиної грошово-фінансової системи;
- прийняття загальнодержавної системи мір і ваги, залізничного і поштового права.

Економічному зростанню Німеччини сприяли і наслідки франко-пруської війни: перемога над Францією, анексія промислово розвинутих провінцій Ельзасу і Лотарингії, багатих на залізну руду і вугілля, контрибуція в розмірі 5 млрд франків золотом. Це дало можливість різко збільшити інвестиції у промисловість, що сприяло появі нових фабрик, заводів, залізниць.

Одночасно запроваджувалися найновіші науково-технічні досягнення, Німеччина й сама стала батьківщиною багатьох важливих винаходів (електромотор, динамо-машина, дизель, бензиновий двигун, добрива, хімічні барвники та ін.).

Особливістю індустріалізації у Німеччині було те, що прискорений розвиток промисловості, особливо важкої, був спрямований у мілітарне русло. Державні замовлення на зброю, боєприпаси значною мірою зумовили зростання галузей важкої індустрії.

Процеси індустріалізації змінювали структуру господарства країни – в економічній системі почала домінувати промисловість. Німеччина напередодні Першої світової війни стала індустріально-аграрною державою. Частка населення, зайнятого у промисловості, становили майже 50 % від загального числа працюючих. Темпи економічного зростання були найвищими в Європі.

Що стосується легкої промисловості, то вона розвивалася повільними темпами, її відставання пояснюється відсутністю достатньої сировинної бази, високими цінами та низькою купівельною спроможністю населення, оскільки заробітна плата у Німеччині була нижчою, ніж у Франції та Англії.

На розвиток економіки Німеччини позитивно вплинули процеси монополізації, які мали в цій країні свої особливості. На

відміну від США, монополії тут утворилися на базі картелів та синдикатів. Напередодні Першої світової війни в Німеччині було близько 600 монополістичних об'єднань.

Розвиток економіки Німеччини відбувався настільки швидко, що за 30 років (з 1871 по 1900 роки) обсяг промислового виробництва зріс у 3,1 рази, вона перетворилася на індустріально-аграрну державу. Все це вимагало великої кількості сировини, розвитку ринків збуту, що й обумовило розширення колоній, посилення агресивності монополій та влади.

Причини промислового відставання Англії та Франції.

У середині XIX ст. Англія виробляла майже 50 % світової промислової продукції, вона вважалася “фабрикою світу”. Саме в Англії вперше в світі виникла фабрична промисловість. Але, починаючи з 70-х років XIX ст. почали уповільнюватися темпи промислового виробництва, внаслідок чого її частка у світовому виробництві знизилася з 32 % у 1870 р. до 18 % на початку XX ст.

З'ясуємо причини відставання Англії в цей період. Історики виокремлюють наступні причини:

- Англія, маючи найбільші в світі колоніальні володіння, вивозила туди капітал, що суттєво знижувало капіталовкладення в економіку країни і негативно впливало на темпи економічного зростання;
- поступове фізичне і моральне старіння виробничої бази британської промисловості, оскільки Англія раніше інших країн здійснила промисловий переворот, тоді як США і Німеччина встановлювали на промислових підприємствах нову сучасну техніку;
- слабка енергозабезпеченість країни, недооцінка значення електричної енергії, повільний розвиток нових галузей виробництва.

Виходячи з цього об'єктивною необхідністю подальшого розвитку Англії була технічна модернізація промисловості і зміна на цій основі структури економіки. Але ці процеси в період, що розглядається, відбувалися мляво.

Поступово поряд з традиційними галузями (видобуток вугілля, виплавка чавуну, переробка бавовни) почали порівняно високими темпами розвиватися такі галузі важкої промисловості, як сталеплавильна, електротехнічна, хімічна. Кошти для їх модернізації Англія одержувала від міжнародної торгівлі та пограбування колоній (на початок XX ст. її колонії у 100 разів перевищували розміри метрополії).

Що стосується процесів монополізації промисловості, то вони відбувалися повільніше, ніж у США та Німеччині (тривалий

час в Англії зберігалися дрібні та середні підприємства). За темпами концентрації і централізації банківський капітал випереджував промисловий. Напередодні Першої світової війни 27 великих банків Англії володіли 86 % усіх вкладів. Надлишковий капітал Англії інвестувала в економіку своїх колоній, що сприяло їхньому економічному становленню.

Зазначені причини негативно впливали на економічний розвиток Англії наприкінці XIX ст. і за розміром промислового виробництва вона з першого місця перемістилася на третє, пропустивши вперед США та Німеччину.

Другою країною, яка в цей період уповільнює темпи економічного розвитку, була Франція. Упродовж майже всього XIX ст. Франція займала друге місце у світі за рівнем промислового виробництва, поступаючись лише Англії. Наприкінці XIX ст. вона опинилася на четвертому місці.

З'ясуємо головні причини такого відставання. В економічній історії серед них виокремлюють:

1. Поразка у франко-пруській війні та її наслідки. Загальна сума збитків лише від війни становила 16 млрд франків. Невигідним для Франції був і мирний договір 1871 р. – сплата Німеччині 5 млн франків контрибуції і як гарантію виплати віддавала частину своєї території – провінції Ельзас та Лотарингію. Ці землі були економічно найрозвиненішими, багатими на залізну руду, вугілля, тут добре розвивалася текстильна та інші галузі промисловості. Втрата цих територій примусила Францію ввозити велику кількість залізної руди і чорних металів.

2. Застаріле фабричне заводське обладнання (як і в Англії) потребувало заміни та значних капіталовкладень для її здійснення. Але основна частина капіталів вивозилася, вона становила 30 % світових інвестицій. Вивіз капіталів був вигідний тим, що давав змогу отримати високі прибутки за застарілої техніки та невисокої якості продукції. Все це гальмувало економічний розвиток Франції.

3. Витрата значних коштів на утримання армії і флоту та великого апарату чиновників у колоніях, за кількістю яких Франція посідала друге місце у світі після Англії. Як наслідок – недостатня кількість коштів для впровадження у промисловість останніх досягнень науки і техніки, особливо електричної енергії.

Суттєва причина відставання Франції полягає в тому, що в країні надавалася перевага банківському капіталу над промисловим. Французькі банки спрямовували свої кошти в основному на лих-

варські операції, надаючи великі позики іноземним державам під гарантований прибуток, і мало вкладали грошей у фінансування вітчизняної промисловості. У результаті за 1870–1913 роки промислове виробництво Франції зросло в 3 рази, а експорт капіталу більше ніж у 6 разів. Експорт капіталу випереджав розвиток промисловості. Лихварство стало головним стрижнем економіки Франції. Прошарок рантє перед Першою світовою війною становив 10–12 % усього населення Франції. Головною статтею поповнення державного бюджету були прибутки від лихварських операцій, а не від промисловості, торгівлі, сільського господарства.

Перераховані причини привели до того, що перед Першою світовою війною Франція залишалася аграрно-індустріальною країною. Структура економіки складалася в напрямку розвитку легкої промисловості при скороченні потужностей металургії, вугільної та інших галузей промисловості. Накопичувалися проблеми і в сільському господарстві, роздробленість (парцелярність) селянських господарств і низький технічний рівень зумовили нерозвиненість внутрішнього ринку, затримували “зайве” населення в землеробстві, зменшували ринок робочої сили, приріст населення. Стримувала розвиток сільського господарства і непосильна для нього конкуренція американського зерна та інших продуктів.

На світовому ринку товари Франції були представлені в основному дорогими тканинами, парфумами, косметикою, одягом, ювелірними виробами та іншими предметами розкоші.

Процеси індустріалізації в кінці XIX – початку XX ст. відбувалися не тільки в країнах Західної Європи та США. Японія теж розпочала здійснювати перехід до індустріального суспільства, але це відбувалося пізніше.

Становлення індустріального суспільства Японії. З’ясуємо спочатку умови, в яких знаходилася країна напередодні вступу на шлях індустріального розвитку.

По перше, до середини XIX ст. Японія була політично роздробленою країною зі складною соціальною структурою суспільства, в якій панівне становище мали самураї (близько 7 % всього населення). Селянство країни становило 80 % загальної кількості населення, купці та ремісники були нечисленним станом і не виявляли підприємницької активності.

По друге, в період XVII–XIX ст. Японія знаходилася в самоізоляції, що пов’язано зі страхом перед християнськими місіонерами і європейськими гарматами (усі порти були наглухо закриті).

Це було продовженням ізоляціонізму попереднього часу – X ст. Японія припинила офіційні контакти з континентом.

По третє, з 1853 року розпочався процес примусового завершення самоізоляції. Відбувалось це, коли невелика американська ескадра ввійшла у токійську бухту і змусила сегунат (правителів) підписати нерівноправний договір про відкриття низки портів для торгівлі зі США. Невдовзі подібні договори Японії нав'язала Англія, Франція, Голландія та інші держави. Торгівля з економічно розвинутими країнами мала негативні наслідки для японської економіки, що вилилося в соціальне невдоволення і революцію “Мейдзи” – державний переворот 1867–1868 рр. Результатом цього перевороту стала ліквідація феодального режиму, відновлення імператорського правління і започаткування процесу модернізації. Вона здійснювалася в напрямку ліквідації політичної роздробленості країни, уніфікації законів, рівності усіх підданих, свободи вибору професій і діяльності, торгівлі, міграції населення, запровадження єдиної грошової та податкової системи. Дозволялися іноземні інвестиції, впроваджувалися досягнення науки і техніки. Важливим результатом революції стала ліквідація феодальних володінь та привілеїв.

Для модернізації суспільства мало значення і те, що в Японії за західними зразками перебудовувалася освіта, розпочалося будівництво промислових підприємств, залізниць, морських суден, засобів зв'язку та впровадження інших нововведень.

Умови, в яких відбувалася модернізація в Японії, вплинули і на особливості процесів індустріалізації. Серед них в економічній історії виділяють наступні:

– процеси промислового перевороту (у другій половині XIX – початку XX ст.) збігалися у часі з процесами індустріалізації та монополізації і проходили прискореними темпами;

– важливу роль в індустріалізації країни відігравала держава – уряд створював власні підприємства (взірцеві фабрики та корабельні), широко залучав іноземних експертів для керівництва ними. Згодом ці підприємства були передані за низькими цінами у приватну власність. Практикувалося надання субсидій приватним підприємцям, звільнення їх від податків. Уряд сприяв розвитку системи загальної освіти. До кінця XIX ст. у школах навчалося близько 80 % японських дітей;

– індустріалізація в Японії відбувалася в основному за рахунок власних заощаджень. Це з одного боку затримувало розвиток

економіки, а з іншого робило її стійкою і надійною в наступні десятиліття. Істотне місце в індустріалізації належало й іноземному капіталу;

– особливості індустріалізації пов'язані і з тим, що уряд Японії в умовах нестачі землі та ресурсів посилював милітаризацію економіки (до 1900 р. 40 % усіх державних підприємств були військовими заводами, де була зайнята половина робітників державного сектору і 75 % потужностей), вдавався до агресивних дій проти своїх сусідів. Результатами цього стала економічна експансія, що сприяло промислового піднесенню.

У цілому реформи, які здійснювалися в Японії у продовж 1875–1895 років сприяли розвитку економіки, темпи її економічного зростання були значно вищими ніж у розвинутих країнах Західної Європи. Але напередодні Першої світової війни, незважаючи на значні здобутки в індустріальному розвитку, Японія залишилася аграрно-індустріальною країною, 60 % населення якої було зайнято в сільському господарстві.

Процеси переходу країн Західної Європи, США, Японії до індустріального суспільства відбивалися і на міжнародних економічних відносинах. У першій половині XIX ст. сформувався світовий ринок, як підсистема господарства, пов'язана з обміном товарів за межами національної економіки та валютно-фінансовим забезпеченням такого обміну. Світового характеру набула зовнішня торгівля. Формувалися світовий кредитний та валютний ринки. Масова міграція трудових ресурсів свідчила про виникнення міжнародного ринку праці. Все це підтверджувало, що у світі склалася система міжнародних економічних відносин. Основними чинниками цього процесу були:

- розвиток великої машинної індустрії;
- утворення колоніальної системи;
- міжнародний поділ праці, що розділив світ на промислово розвинені й економічно відсталі країни.

Основою формування світового ринку став міжнародний поділ праці (МПП) зі спеціалізацією кожної країни на виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку. Від міжгалузевої предметної спеціалізації країни переходили з другої половини XIX ст. до внутрішньогалузевої. Все це сприяло розвитку світової торгівлі, все більшого значення набував експорт капіталу.

Важливою формою зовнішньоекономічних зв'язків були міжнародні міграційні процеси. У процесі розвитку міжнародних відносин між великими країнами на початку XX ст. загострилися

суперечності. На порядок денний стало питання про перерозподіл зон впливу, насамперед ринків збуту, джерел сировини, сфер вкладання капіталу. Це й привело до Першої світової війни.

Розбудова індустріального суспільства і проблеми, які у процесі цього виникли, потребували нових теоретичних обґрунтувань реального суспільно-економічного життя, що й привело до зміни класичної політичної економії маржиналістською економічною концепцією, яка згодом стала основою неокласичної економічної теорії. Вважається, що ця зміна була наслідком величезного прогресу як в економіці, так і в науці.

5.2. Маржиналістська революція та її зв'язок зі змінами у світовому господарстві

Слово “маржиналізм” (*marginale*) з французької – “додатковий”, “граничний”. Ним визначається напрям економічної теорії кінця XIX ст., який широко використовує в аналізі економічних процесів і законів граничні величини.

В історії економічної думки обґрунтовані об'єктивні причини виникнення маржиналізму. Найважливішими серед них є:

– глибокі зміни в соціально-економічному житті розвинутих країн заходу під впливом науково-технічного прогресу. Вони привели до прискореного розвитку ринкових відносин, переходу економіки в монополістичну стадію розвитку, формування складних форм господарювання та взаємовідносин між виробником і споживачем, інтенсивний процес розширення ринку поза національні межі;

– якісні зрушення в характері та структурі виробництва, методах управління економічною діяльністю на мікро- та макрорівнях, у сфері споживчих потреб, формуванні ринку споживача, який прийшов на зміну ринку виробництва. В цих умовах, дія хоча й об'єктивного, але стихійного ринкового механізму уявлялася приватному підприємцю сліпою силою, яка може принести і процвітання і розорення. Свої розрахунки він пов'язував з вибором правильного, обґрунтованого рішення про обсяги виробництва та продажу, рівень цін тощо. Специфічною формою відображення цього прагнення і стала маржиналістська теорія;

– потреба в новій економічній теорії зумовлювалася також кризовим станом класичної політичної економії, прогресом точних наук, зокрема математичних методів аналізу, еволюцією філософії,

психології, соціології у напрямку подолання кризи позитивізму та формування нових парадигм.

Все це створило умови переходу до маржиналістської (неокласичної) економічної теорії. Вона мала не тільки теоретичне, а й практичне значення, тому що досліджувала ринкову поведінку окремого суб'єкта господарювання, виявляла закономірності економічного розвитку на рівні фірми (підприємства).

Перехід від концепції класичної школи політичної економії до неокласичної (маржиналізму) в науці “історія економічної думки” одержав назву маржиналістської революції. Цей термін вперше застосував один з фундаторів маржиналізму Л. Вальрас у 1886 р. Засновниками маржиналізму вважалися також австрієць К. Менгер та англійець В. Джевонс.

Основна ідея маржиналізму – дослідження граничних економічних величин як взаємопов'язаних явищ економічної системи на рівні окремої фірми чи галузі. Завдяки маржиналізму “економіка вперше стала наукою, яка вивчає взаємозв'язок між даними цілями і даними обмеженими засобами, що мають альтернативні можливості використання”. При цьому варто мати на увазі, що альтернативність застосування виробничих ресурсів і часу можлива тільки у разі досягнення якоїсь однієї з поставлених цілей.

Маржиналізм з часом перетворився на метод економічних досліджень. Сутність його – в застосуванні й аналізі граничних величин у процесі дослідження на рівні мікроекономіки.

Основні положення маржиналізму розроблялися представниками кількох економічних шкіл:

- австрійської (К. Менгер, Ф. Візер, О. Бем-Баверк);
- математичної (Л. Вальрас, В. Джевонс, В. Парето та ін.);
- кембріджської (А. Маршалл);
- американської (Дж.Б. Кларк).

Пізніше з'ясувалося, що у маржиналістів були попередники, які задовго до фундаторів теорії маржиналізму виклали принципи маржиналістського аналізу.

Найбільш раннім попередником маржиналізму був німецький барон і талановитий оригінальний економіст Йоганн Генріх фон Тюнер (1783–1850 рр.). Він у своїй книзі “Ізольована держава” (1826 р.) розробив загальноекономічний метод аналізу широкого кола господарських процесів і явищ на основі граничного підходу, що стало предтечею маржиналізму.

Французький математик Антуан Курно (1801–1877 рр.) у праці “Дослідження математичних принципів теорії багатства” (1838 р.) зробив першу спробу дослідження економічних процесів за допомогою методів математики. Він також вивчав поведінку виробничих фірм, що реалізують продукцію на ринку, увів в обіг поняття “еластичний попит”, “функція попиту”, “економічна рівновага”. Курно вивів математичні основи граничного аналізу в економіці, запровадив фактор конкуренції між двома продавцями.

Найбільшого значення для неокласичної теорії набули дослідження німецького юриста та спеціаліста страхової справи Германа Генріха Госсена (1810–1858 рр.). У праці “Розвиток законів суспільного життя і правил людської діяльності, які з цього випливають” (1854 р.) Госсен сформулював економічні принципи, які в сучасній економічній літературі називають “законами Госсена”. За його життя ці закони не були в наукових колах визнані. Тільки через 20 років після його смерті основоположні принципи двох законів Госсена були повторно виявлені творцями теорії граничної корисності благ.

Маржиналізм як економічна теорія будується на певних методологічних принципах. Провідними серед них вважаються наступні:

1. Здійснення досліджень на основі суб’єктивно-психологічного підходу до економічних явищ, тобто основним є не узагальнення фактів господарського життя, а суб’єктивна оцінка цих фактів окремою особою. Спираючись на суб’єктивні оцінки, вважали маржиналісти, можна пояснити загальні правила економічної поведінки, будь-які економічні явища та процеси.

2. Принцип раціональності економічної поведінки особи за умов вільного підприємництва. Відповідно до цього принципу, ринкова економіка уявляється як сукупність раціонально мислячих суб’єктів господарювання, поведінка яких спрямована на максимізацію власної вигоди. Цей принцип висував на перший план сферу споживання, а сфері виробництва відводив підпорядковану роль.

3. Принцип рідкісності, тобто в основу більшості маржиналістських теорій покладено припущення про обмеженість, фіксовану величину пропозиції певного ресурсу чи якогось блага. Тому ціна життєвих благ, за цими уявленнями однозначно залежить від попиту на них.

4. Принципи економічного аналізу. Серед маржиналістів не було єдиного підходу до принципів економічного аналізу. Економісти австрійської школи аналізували економічні явища на основі причинно-наслідкової залежності, намагаючись, зокрема, знайти кінцеву

основу ціни. Теоретики кембриджської та американської школи, так само як і економісти-математики, категорично відкидали згаданий принцип, застосовуючи перед усім функціональний аналіз, тобто виявляли функціональні залежності економічних явищ і процесів, не переймаючись тим, що є причиною, а що наслідком. Цим вони відкрили шлях до найширшого застосування кількісних методів дослідження функціональних взаємозв'язків. Тому маржиналізм, на відміну від класичної політичної економії, широко застосовував математичні та статистичні методи аналізу.

5. Ідеологічна нейтральність аналізу, тобто політична економія, на їх думку, може стати справжньою наукою, лише звільнившись від класового підходу, характерного для класичної теорії, впливу ідеології та політики, відокремившись від конкретно-економічних дисциплін. Щоб підкреслити об'єктивність своїх досліджень, неокласичні теоретики відмовилися від традиційної назви науки “політична економія” на користь більш нейтральної – “економікс”. Застосувати цей термін перший запропонував В.С. Джевонс, але в науковий обіг його ввів А. Маршалл (Дж.М. Кейнс у 30-х роках XX ст. повернув “права громадянства” терміну “політична економія”). Предметом “економікс” була проголошена проблема економічної поведінки суб'єкта господарювання при використанні ним рідкісних виробничих ресурсів. Таке обмеження предмета економічної теорії сприяло поширенню статичного підходу до досліджень, адже обмеженість ресурсів передбачає наперед визначений обсяг виробництва. Це означає, що маржиналісти розглядають економіку в “застиглому” стані. Динаміка розглядалася ними (Дж.Б. Кларк), як механічне продовження статички та вивчала короточасний період переходу від одного стану статичної економічної рівноваги до іншого. Тому всі фундаментальні неокласичні (маржинальні) теорії ґрунтувалися на статичній рівновазі економіки, за якої попит дорівнює пропозиції, усі заощадження перетворюються в інвестиції, ресурси використовуються повністю, а національний дохід максимальний.

6. Маржиналістська теорія обґрунтувала докази до поступового відходу від ортодоксальної кількісної теорії грошей. Вона по новому оцінювала роль грошей в економіці, що розглядалися як активний фактор впливу на неї. Маржиналісти виокремили “оновлені” функції грошей: засіб обігу, рахункова одиниця (міра вартості), засіб збереження вартості та міра відкладених платежів. Це дало можливість визнати, що “гроші – це все, що виконує функції гро-

шей”. Пізніше такий підхід зумовив “пріоритет” грошових методів впливу на економіку в теорії сучасних монетаристів.

Маржиналізм у своєму розвитку пройшов два етапи.

Перший етап – “ранній маржиналізм” – охоплює 70–80-ті роки XIX ст., коли відбувалося узагальнення маржиналістських ідей у працях К. Менгера, Л. Вальраса, В. Джевонса та їх послідовників.

Другий етап – формування на ґрунті маржиналізму неокласичної теорії – розпочався у 90-х роках XIX ст., коли на перший план вийшли теорії англійця А. Маршалла, американця Дж.Б. Кларка та італійця Парето.

В економічній думці розглядаються особливості еволюції маржиналізму. По-перше, на початковому етапі маржиналізм у своїй суб’єктивній течії акцентував увагу на значенні економічного аналізу попиту, тоді як класики надавали перевагу проблемам виробництва, тобто пропозиції. Пізніше неокласики, які вважали себе наступниками класичної політичної економії, обґрунтували необхідність одночасного (системного) вивчення обох сфер.

По-друге, маржиналісти першої хвилі використовували причинно-наслідковий аналіз, а неокласики перейшли до функціонального аналізу економічних явищ і процесів.

По-третє, на етапі формування неокласичної теорії поряд з функціональним аналізом утвердився й метод математичного моделювання економічних процесів як засіб реалізації економічної рівноваги на рівні мікроекономіки, який ґрунтується на “законі ринків” Ж.-Б. Сея з його головною ідеєю про саморегулювання та “автоматичну” рівновагу економіки.

5.3. Австрійська школа граничної корисності

Австрійська школа політичної економії здійснила найбільш вагомий внесок у розробку ідей маржиналізму. Вона сформувалася у 70-ті роки XIX ст., це був ранній маржиналізм, перша його хвиля.

Серед економістів цієї школи найбільш відомими стали професори Віденського університету Карл Менгер (1840–1921 рр.) – засновник школи, а також його учні та послідовники: Ойген фон Бем-Баверк (1851–1914 рр.) і Фрідріх фон Візер (1851–1926 рр.). Вони вважаються фундаторами теорії граничної корисності благ. Тому австрійську школу маржиналізму часто називають школою граничної корисності.

Свої оригінальні економічні погляди К. Менгер виклав у праці “Основи політичної економії” (1871 р.). Методологія його дослідження мала окремі спільні риси з методологією класичної школи. Він, як і класики виокремлював центральну категорію дослідження – вартість, яку назвав цінністю. Саму цінність він пов’язував не з витратами виробництва (витратами праці), як класики, а у зв’язку із суб’єктивним параметром – граничною корисністю. Тому у Менгера первинною є не сфера виробництва, а сфера споживання і обігу, де і виявляється корисність блага.

Що стосується головного інструменту дослідження, то Менгер застосував мікроекономічний аналіз, або індивідуалізм. Це означає виявлення економічних відносин і показників на рівні окремого суб’єкта господарювання (“господарство Робінзона”).

Менгер вважав, що всі економічні проблеми можна виявити і вирішити на мікрорівні, тобто рівні окремого індивіда з урахуванням феномену власності та рідкісності економічних ресурсів і благ (у 30-х роках XX ст. Дж.М. Кейнс довів односторонність такого підходу, що був властивий як ранньому маржиналізму так і маржиналізму неокласичного напрямку). Менгер намагався виявити причинно-наслідковий зв’язок економічних явищ і процесів, що стало особливою ознакою цієї школи. Він на основі вивчення цих зв’язків поділив життєві блага на “порядки” та обґрунтував принципи їх “компліментарності” (доповнюваності).

Благо першого порядку, за Менгером, забезпечує безпосереднє задоволення потреб людини. Блага нижчих порядків (другого, третього тощо) вимагають використання “опосередкованим чином”. Зокрема, хліб – це благо “першого порядку”, а паливо і піч для випікання хліба – це блага “другого порядку”. Не можна спожити хліб не маючи блага другого порядку (палива і печі), тобто засобів для виробництва хліба. До них (благ нижчого порядку, тобто засобів для виробництва) Менгер відносить не тільки сировину, ділянки землі, машини, інструменти, а й користування капіталом і діяльність підприємця. Блага нижчого порядку розглядаються Менгером як неминуча передумова виробництва благ, вони виступають як “засоби для виробництва” відповідно до “законів причинності”, і лише через певний час піддаються змін, перетворюючись на блага першого порядку, тобто виникає можливість їх безпосереднього споживання.

На основі цього аналізу Менгер розробив теорію цінності, яка визначається граничною корисністю (він ніби заново відкрив

закони Госсена). Менгер вважав, що гранична корисність певного блага визначається двома основними чинниками: інтенсивністю індивідуальної потреби в ньому та рідкісністю (запасом) цього блага.

Це приводить його до висновку: чим вищим є порядок цього блага тим більша інтенсивність (нагальність) потреби в ньому і тим вище оцінює благо особа, що й визначає його граничну корисність. Чим менше інтенсивність потреби, тим нижча суб'єктивна оцінка граничної корисності. Ми розглянули вплив на граничну корисність першого чинника – інтенсивність індивідуальної потреби в даному благоу.

Як впливає другий чинник? Менгер доводить, що при зменшенні запасу блага і незмінній інтенсивності потреби в ньому, його гранична корисність зростає. Коли кількість (запас) блага зростає, суб'єктивна оцінка граничної корисності зменшується. Цю ситуацію Менгер вважав найбільш реальною. Це дало йому можливість сформулювати принцип “спадної корисності”. За цим принципом цінність однорідного блага визначається тією найменшою корисністю, якою володіє остання одиниця запасу цього блага.

Ставлячи цінність блага в залежність від його рідкості, Менгер зробив висновок, що вона (цінність) визначається обсягом пропозиції блага. Тому цінність однакових благ визначається вартістю найменш важливої одиниці або останньої в запасі.

Таким чином, фундатор маржиналізму відкинув теорію вартості класичної школи, яка в будь-яких варіантах визначала вартість товару затратами праці. Разом з нею він категорично відкинув і експлуатацію за умов ринкової економіки. Власники капіталу і землі, на його думку, живуть не за рахунок робітників, а за “рахунок користування землею й капіталом, які для індивіда та суспільства мають цінність так само, як і праця”.

Менгер піддав критиці і теорію зарплати класиків, розглядаючи її як рентний дохід за високу кваліфікацію чи талант робітника. Він виступав і проти положення класиків про еквівалентний обмін товарами, обмін Менгер зводив до відносин двох партнерів, результат яких взаємовигідний, але не еквівалентний, вважав обмін продуктивним як промисловість чи землеробство. Обмін змінює граничну цінність блага, зменшуючи чи збільшуючи його запас.

Менгер зробив висновок, що мета будь-якого господарства полягає не у фізичному збільшенні кількості благ, а в можливості найбільш повного задоволення людських потреб.

К. Менгер наполягав на тому, що ціни на товари не впливають із пропорцій їх обміну і що кількості благ в акті обміну не є еквівалентними. Він стверджував, що ніде і ніколи не буває рівності у цінності двох кількостей благ (рівності в об'єктивному розумінні).

Теорія граничної корисності К. Менгера ґрунтовно розвивалася і вдосконалювалася в працях його послідовника О. фон Бем-Баверка (1851–1914 рр.), і, перш за все, в “Основах теорії цінності господарських благ” (1866 р.), де він дав більш розгорнутий виклад теорії граничної корисності.

Він намагався довести, що мінова цінність (вартість), як і споживна (корисність) визначається граничною корисністю на основі їх суб'єктивних оцінок. Бем-Баверк розрізняв суб'єктивну та об'єктивну цінність, вважаючи, що перша – це “особиста оцінка блага споживачем і продавцем”, а друга – це “пропозиції обміну, які формуються на ринку під впливом конкуренції”. З цих позицій ціна товару є “результатом зіткнення на ринку різних суб'єктивних оцінок продавців і покупців”, які ставляться в залежність від граничної корисності. Зокрема, суб'єктивна оцінка блага з боку покупця визначає верхню межу його ринкової ціни, а з боку продавця – її нижчу межу.

Бем-Баверк розробив поняття субстанційної граничної корисності (з лат. *substitution* – “підстановка” – заміщення одного іншим, як правило подібним за властивостями і призначенням; у цьому випадку йдеться про заміщення одного блага іншим). Гранична корисність певного блага, довів він, збігається з користю, яку приносить остання одиниця запасу цього блага; при цьому остання одиниця блага задовольняє найменш настійливу потребу. Його гранична корисність визначається граничною корисністю іншого блага, від якого людина змушена відмовитися, щоб купити перше. При цьому, чим більше є однорідних матеріальних благ, тим менша, на думку Бем-Баверка, “за інших рівних умов” цінність окремої їх одиниці, і навпаки. З цього він робить висновок, що його підхід “робить непотрібним і незадовільним звертання до поняття “витрати виробництва” для визначення цінності блага”.

Теорію граничної корисності Бем-Баверк доповнив власною “теорією очікування”, тобто врахування фактору часу, який впливає на граничну корисність господарських благ. З цією теорією він пов'язував походження процента. Тому теорію “очікування” часто називають “психологічною теорією процента”. Суть її за Бем-Баверком в наступному: коли раціональний суб'єкт надає свій грошовий капітал в позику, він передбачає зменшення своїх оцінок

його граничної корисності, а тому одержання від боржника після закінчення терміну кредиту тієї ж грошової суми призвело б до зниження його добробуту. Тому кредитор вимагає повернення більшої суми грошей, намагаючись тим самим як мінімум компенсувати можливе погіршення свого становища. Надлишок повернених грошей за Бем-Баверком і утворює прибуток на грошовий капітал (процент). Подібний обмін він вважав еквівалентним.

Крім того Бем-Баверк стверджував, що процент на капітал є категорією загальноекономічною і існує в будь-якому суспільстві, де здійснюється обмін товарів поточного і наступного споживання. Залежно від розміру капіталу і часу “очікування” складається більший чи менший процент на капітал.

Питання про впровадження фактору часу в аналіз економічних явищ стало помітним досягненням австрійської школи, згодом воно набуло більш глибокого і продуктивного застосування в теорії А. Маршалла.

Представник австрійської школи Фрідріх фон Візер (1851–1926 рр.) пропагував, удосконалював і популяризував учення австрійської школи у своїх працях “Про походження та основні закони господарської цінності” (1884 р.), “Природна цінність” (1899 р.), “Теорія суспільного господарства”. Основні положення його вчення полягають у наступному:

– Ф. Візер став автором низки оригінальних ідей у руслі школи граничної корисності, які він сформулював як “закони” та теорії. Найбільш відомим з них став так званий закон Візера, викладений ним у теорії продуктивних благ. Суть цієї теорії в тому, що раціональні господарські суб’єкти не можуть оцінити корисність далеких від них факторів виробництва (продуктивних благ), які не пов’язані безпосередньо з їх споживанням. Це означає, що ціни продуктивних благ, насамперед праці та капіталу визначаються опосередковано – через граничні корисності споживчих благ, вироблених цими продуктивними благами. Для оцінки останніх застосовується показник “граничного продукту”;

– **граничний продукт** – це те споживне благо з багатьох, яке можна виробити, використовуючи певні продуктивні блага, що мають найменшу граничну корисність;

– положення про те, що “**цінність блага вищого порядку завжди і без винятків зумовлена цінністю благ нижчого порядку, для виробництва яких вони призначені**” – увійшло до економічної науки як закон Візера. Він показує взаємозв’язок між гранич-

ною корисністю і витратами виробництва. Однак, цей закон діє лише тоді, коли пропозиція продуктивних благ (виробничих ресурсів) буде незмінною, що визначається їх рідкісністю.

Автор відмовляється від вимірювання граничної корисності окремих благ і переходить до визначення граничної корисності наборів благ, оперуючи показниками надання переваги одному набору споживання благ перед іншими.

Візер, як і Менгер та Бем-Баверк, різко негативно сприймав ідею усупільнення виробництва та власності. Він вважав, що це може привести до того, що держава могла б стати єдиним власником усіх засобів виробництва. Вона за Візером не може так ефективно управляти засобами виробництва, як це робить приватна особа. Хоча втручання держави в економіку (на відміну від Бем-Баверка) він вважав допустимим.

5.4. Математична школа в економічній теорії

Поряд з австрійською школою фундаторами маржиналізму стали й представники так званої математичної школи в економічній науці. (В.С. Джевонс – англійський теоретик, Л. Вальрас – франкошвейцарський дослідник). Вони посилили та збагатили маржиналізм застосуванням математичних методів, від чого принципово відмовлялися австрійські маржиналісти.

Уільям Стенлі Джевонс (1835–1882 рр.) свої економічні погляди виклав у працях “Теорія політичної економії” (1871 р.) та “Принципи науки” (1874 р.). Суть цих поглядів в наступному:

– головним завданням економічної науки він вважав знаходження можливостей максимального задоволення потреб за мінімумом зусиль. Пріоритет при цьому надавався проблемам корисності, тобто споживання й попиту та її максимізації;

– корисність і цінність благ Джевонс розглядав у функціональній залежності, як ціну та граничну корисність. У той же час він не надавав самостійного значення граничній корисності у відриві від витрат виробництва. Він вважав, що ціна товару функціонально залежить від його граничної корисності, а остання, у свою чергу, залежить від товарних цін, зумовлених витратами виробництва;

– У. Джевонс вважав досконалу (вільну) конкуренцію головною умовою успішного розвитку ринку.

У.С. Джевонс розробляв ті самі принципи граничного аналізу, що й Г. Госсен, але незалежно від нього. Водночас з його

ім'ям пов'язаний поступовий відхід від традицій маржиналізму, перетворення математики з методу викладу на метод дослідження. Він оперував уже не суб'єктивним, а математичним розумінням граничної корисності. У.С. Джевонс доводив, що раціональний суб'єкт не в змозі оцінити корисність нескінченно малої зміни кількості певного блага, а тому суб'єктивно-психологічний зміст граничної корисності, який особливо властивий “австрійській” школі, зникає.

Спираючись на свої висновки і керуючись тим самим принципом максимальної корисності, Джевонс вивів рівняння рівноваги для різних сфер відтворення. Зокрема, щонайкраще співвідношення обміну одного товару на інший досягається тоді, коли воно обернено пропорційне співвідношенню їх граничних корисностей, а пропорції останніх такі ж, як і співвідношення цін цих товарів. Рівновагу у виробництві забезпечує пряма пропорція між співвідношеннями граничних витрат і граничних корисностей.

Як уже відзначалося У.С. Джевонс не надавав граничній корисності самостійного значення – у відриві від витрат виробництва. Він доводив, що “праця” (витрати виробництва) управляє пропозицією, пропозиція регулює потреби (граничну корисність), потреби визначають “цінність”. Зазначена логічна схема в економічній теорії отримала назву “ланцюжка Джевонса”.

Ще одним представником математичної школи є Марі Єспрі Леон Вальрас (1834–1910 рр.) – фундатор маржиналізму, теоретик лозанської школи.

Основна його праця “Елементи чистої політичної економії” (1874 р.), в якій здійснений аналіз структури загальної системи економічних наук. Він виокремив:

– чисту економічну теорію (власне політичну економію або позитивну теорію ринкового господарства), яка досліджує цінність (багатство);

– прикладну економічну теорію розподілу (нормативну теорію розподілу), яка вивчає фундаментальні проблеми суспільного виробництва;

– соціальну економічну теорію (прикладну теорію або теорію політики), яка аналізує різноманітні способи і форми привласнення цінності (багатства).

Л. Вальрас запропонував теорію корисності, за якою “цінність породжується рідкісністю благ”.

Він зробив спробу застосувати математичну модель, щоб виявити умови стабільності та рівноваги економічної системи. Він

уперше в історії економічної думки намагався дослідити не часткову, а загальну економічну рівновагу симетричних ринків. Тому французького дослідника вважають засновником сучасного макроекономічного моделювання.

Модель загальної економічної рівноваги Л. Вальраса в математичній формі відображає взаємозв'язок ринків товарів і послуг і ринків факторів виробництва (землі, праці та капіталу) за умов ринкового господарського механізму вільної конкуренції, що зумовлює єдину рівновагу безлічі ринків.

Вальрас трактував загальну рівновагу як стан, за якого в економіці в цілому вирівнюються сукупний попит і сукупна пропозиція та існує повна зайнятість землі, праці, капіталу. Модель загальної економічної рівноваги Л. Вальраса створила основи для сучасних теорій економічної рівноваги, вона лягла в основу економетрії, зокрема побудови рівноваги американського економіста російського походження В. Леонтєва.

У своїй моделі Л. Вальрас зробив ряд припущень і спрощень, згодом за це одержав критичну оцінку моделі загальної економічної рівноваги з боку таких видатних економістів, як Нобелівські лауреати Дж. Гікс і М. Фрідмен.

У цілому внесок Вальраса в розвиток економічної теорії значний. Він створив концепцію економічної системи і теоретичний апарат, які ефективно демонструють логіку взаємозв'язків і взаємозалежностей кількісних економічних показників.

5.5. Формування неокласичної традиції в політичній економії

Розглядаючи виникнення і розвиток маржиналістської революції, ми з'ясували, що вона являє собою перехід від концепції класичної економічної школи до неокласичної (маржиналізму). У попередньому питанні розглянуто перший етап маржиналізму (70–80-ті роки XIX ст.).

Другий етап маржиналістської революції (90-ті роки XIX ст.) пов'язаний з іменами Альфреда Маршалла (1842–1924 рр.) – професора політекономії Кембриджського університету Англії; фундатора американської економічної школи Джона Бейтса Кларка (1847–1936 рр.) та учня і наступника Леона Вальраса (1834–1910 рр.) – італійського економіста Вальфредо Парето (1848–1923 рр.). Вони і утворили неокласичний напрям у політичній економії.

Формувалася неокласична теорія в політичній економії в руслі маржиналізму і одержала, як уже відзначалося назву *economics*. Фундатором економікса, засновником і главою кембриджської економічної школи в Англії став А. Маршалл. основна його праця “Принципи економікс” (над якою він працював задовго до публікації праць К. Менгера). Він вважається видатним економістом історичної епохи панування індустріальної технологічної революції у світовому масштабі. А. Маршалл поклав початок аналізу суперечностей індустріальної цивілізації. Він вважав себе спадкоємцем класичної традиції, яка започаткована Д. Рікардо і продовжена Дж. Міллем і намагався розробити універсальну економічну концепцію, об’єднавши різні економічні теорії.

Неокласична теорія або *economics* побудована на наступних методологічних принципах:

– дослідження за допомогою маржинального (граничного) аналізу поведінки окремого суб’єкта господарювання (фірми, галузі), тобто на рівні мікроекономіки;

– еволюціонізм, що ґрунтується на визнанні поступовості, спадкоємності, неперервності розвитку господарського життя й економічної думки;

– функціональний аналіз, заперечення необхідності пошуків причин і наслідків економічних явищ, а зосередження на аналізі їх зв’язків;

– синтетичний підхід, як спроба інтегрувати в єдину теорію найважливіші здобутки класичної теорії, історичної школи та маржиналізму;

– широке використання кількісних методів дослідження, математичного, графічного аналізу;

– принцип рівноважності, що знайшло втілення в теорії часткової і загальної ринкової рівноваги.

Вважається, що найбільшою заслугою А. Маршалла є створення синтетичної теорії, яка поєднала елементи трудової теорії вартості і “теорії граничної корисності”.

А. Маршалл дав власне визначення науки політичній економії. *Політекономія* або *економікс* – це наука, що вивчає людство в його повсякденному житті; вона розглядає ту частину індивідуальних або суспільних дій, котра “якнайтісніше зв’язана з придбанням і споживанням матеріальних атрибутів добробуту” (Сміт і Рікардо вважали, що політекономія вивчає багатство). А. Маршалл підходив до трактування предмета економікс ширше. “З одного боку, –

зазначав він, – це наука про багатство, але з іншого – це наука про людину, яка відчуває на собі вплив найрізноманітніших факторів; щодо економіки, то вона цікавиться переважно мотивами, які впливають на поведінку людини в її економічному житті”.

Особливе місце в теоретичній спадщині А. Маршалла займає теорія ринкової рівноваги. Ринкову рівновагу він пов’язував із проблемою вільного ціноутворення на ринку досконалої конкуренції. Механізм ціноутворення він характеризував як “єдиний організм рівноважної економіки, який складається із мобільних та інформованих один про одного суб’єктів господарювання”. Ринкова ціна, наголошував Маршалл, формується через взаємодію, так званих, ціни попиту і ціни пропозиції. Перша, визначається граничною корисністю, а друга – граничними витратами. Це означає, що А. Маршалл відмовився від головного постулату австрійської школи про визначальну роль суб’єктивних оцінок граничної корисності в аналізі цін, відводячи їм скромну роль лише одного із чинників впливу на попит.

Водночас він поєднав теорії граничної корисності та витрат виробництва і дійшов висновку, що ні попит, ні пропозиція не мають пріоритету з погляду визначення цін. Тому цінність (вартість) товару Маршалл виводив зі спільної дії корисності та витрат виробництва, застосовуючи знамениту образну характеристику “лез ножиць”.

Намагаючись знайти умови балансу ринкового попиту (граничної корисності) і пропозиції (граничних витрат виробництва), А. Маршалл розробив свій варіант теорії ринкової рівноваги. Саме у творчості англійського дослідника ринкова рівновага, ідеї якої висловлювалися раніше, зокрема Л. Вальрасом, стала одним із фундаментальних понять неокласичної теорії (economics).

Досліджуючи механізм ринкового регулювання цін, Маршалл розглядав усі три його елементи – ціну, попит, пропозицію у взаємодії. Він вважав, що за умов вільної конкуренції попит і пропозиція впливають на рівень ціни: попит із прямою залежністю, пропозиція з оберненою. З іншого боку, ціна також впливає на попит і пропозицію, що знаходить відображення в законі попиту (зміна ціни має обернений вплив на зміну попиту) і законі пропозиції (зміна ціни прямо впливає на пропозицію).

Дослідження взаємодії ціни, попиту і пропозиції привело Маршалла до виявлення ціни ринкової рівноваги, тобто ціни, яка рівноважує попит і пропозицію на ринку конкурентного товару, на

якому встановлюється рівновага. Це відбувається об'єктивно та автоматично за умов вільної конкуренції.

Фундатор кембриджської школи для аналізу ринкової взаємодії вводить фактор часу, розглядаючи короткостроковий і довгостроковий ринкові періоди.

Він також, розвиваючи теорію “ціни попиту”, розробив концепцію “еластичності попиту”. Під еластичним попитом Маршалл розумів функціональну залежність зміни обсягу попиту під впливом зміни граничної корисності та ринкової ціни товару і доходу його споживача. Попит – еластичний, коли він буде змінюватися більшою мірою, ніж ціна, яка зумовила зміну попиту. Нееластичний попит, якщо він буде змінюватись меншою мірою ніж ціна. А. Маршалл став першим економістом, який вивів криву попиту з функції корисності, “переклавши” закон спадної корисності “мовою цін”, першим дослідив поняття “цінова еластичність попиту”, надавши їй алгебраїчного та геометричного вираження.

Розглядаючи ринкові періоди діяльності фірми, Маршалл виявив їх вплив на еластичність пропозиції. Він зазначав, що “коли ми розглядаємо тільки короткі періоди... існує еластичність пропозиції, відповідна еластичності попиту”, а “еластичність пропозиції товару... для тривалих періодів теоретично безмежна”.

Важливе значення в економічній теорії має й теорія доходів англійського дослідника. Головні її моменти: кожний з факторів виробництва – земля, праця, капітал і підприємницька діяльність – також підлягають дії попиту і пропозиції.

У традиціях маржиналізму Маршалл розглядав робітника як раціонального суб'єкта, який оцінює свою участь у виробництві крізь призму дохідності й витрат. Якщо витрати праці вважати втратами робітника, що вимірюється суб'єктивною оцінкою тягара праці, то заробітна плата є доходом, який залежить від цієї оцінки і призначений для грошової компенсації негативних емоцій робітника.

Відповідно розглядалася і поведінка власника грошового капіталу. Передбачалося, що він може негайно витратити капітал на особисте споживання, керуючись власними уявленнями про його граничну корисність, або, за виразом Маршалла “відкласти задоволення його споживання”, спрямувавши капітал у виробництво або віддавши його в позику під відсоток.

Ставка відсотка також залежить від суб'єктивних оцінок власника капіталу, від того, чи визнає він інший варіант вигіднішим для себе.

За цими уявленнями, підприємницький дохід розпадається на дві частини – перша розглядається як компенсація витрат підприємницької діяльності, а друга має вигляд плати за ризик, пов'язаний з виробництвом для невідомого ринку.

У разі зростання попиту в підприємця утворюється тимчасовий надлишковий дохід, який Маршалл назвав “квазірентою” (рентоподібний дохід). Однак, якщо в короткостроковому ринковому періоді попит зменшується, “квазірента” зникає.

5.6. Американська школа маржиналізму

Помітний внесок у формування неокласичної теорії кінця XIX – початку XX ст. зробив засновник американської школи маржиналізму – Джон Бейтс Кларк (1847–1938 рр.). Основні його праці “Філософія багатства” (1889 р.) і “Розподіл багатства” (1899 р.), “Проблеми монополій” (1901 р.), “Суть економічної теорії” (1907 р.) справили великий вплив на розвиток американської і світової науки.

Головна відмінність вчення Дж.Б. Кларка від інших шкіл маржиналізму полягає в аналізі проблем виробництва і розподілу, який спирався на концепцію граничної продуктивності праці і капіталу. Виходячи з цього американську школу маржиналізму часто називають школою граничної продуктивності.

Науковці, які аналізують вчення Кларка доводять, що його наукові дослідження потрібно розглядати у двох аспектах: методологічному та теоретичному. У першому випадку йдеться про новизну методології досліджень у рамках створеного Кларком вчення про три природних розділи економічної науки. У другому – про закон граничної продуктивності факторів виробництва і вчення про статистику та динаміку економічної системи, які ґрунтуються на мікроекономічному аналізі виробництва та розподілу.

Таким чином, американський маржиналізм вніс певну своєрідність у методологію дослідження. Він поділив економічну науку на розділи:

Перший, вивчає на його думку, “універсальні закони” (закон граничної корисності, закон спадної продуктивності, закон граничної продуктивності).

Другий – аналізує економіку у стані статичності (непорушності).

Третій – досліджує закони економічної динаміки (руху економіки).

Що стосується структури досліджень Дж.Б. Кларка, то вона ґрунтується на кількох основних ідеях:

1. Багатство він розглядає як кількісно обмежені матеріальні блага.

2. Аналізуючи закон специфічної продуктивності господарських благ він виокремлював чотири економічних (виробничих) фактори:

- грошовий капітал, що приносить процент;
- капітальні блага, які приносять прибуток і ренту;
- підприємницьку діяльність, яка приносить підприємницький дохід;
- працю, що приносить заробітну плату.

3. Виокремлення, як і у всіх маржиналістів, граничної корисності блага, “яка є останньою з ряду однакових предметів”.

4. Вперше в історії економічної науки розглядається такий ресурс, як капітальні блага, до яких Кларк відніс засоби виробництва і землю. Він писав, що капітал – це “нескінченна послідовність благ, що змінюються, але завжди коштують певну суму”, а капітальні блага – предмети, в “яких капітал втілюється”.

5. Розподіл “суспільного доходу” регулюється суспільним законом, який “за цілком вільної конкуренції” може забезпечити кожному фактору виробництва створену ним суму багатства, кожен фактор виробництва має в суспільному продукті саме ту частку багатства, яку він виробляє.

6. Дж.Б. Кларк обґрунтовує ідею про те, що розподіл усього суспільного продукту на первинні доходи – заробітну плату, процент і прибуток – безпосередньо і цілком є предметом економічної науки.

7. Первинні доходи одержують відповідно за “виконання роботи”, “надання капіталу” та “координування заробітної плати і процента”.

8. При визначенні доходів “за здоровим глуздом” жоден із “класів людей”, зайнятих у виробництві, не буде мати претензій один до одного.

9. У економічному розумінні виробництво продуктів, за Кларком, не завершено доти, доки представники торгівлі не довели його до покупця і не відбувся продаж, що і є заключним станом суспільного виробництва.

Важливим є вчення Дж.Б. Кларка про статику і динаміку економічної системи.

Під статикою він розумів описання умов, необхідних і достатніх для встановлення рівноваги ринкової економічної системи.

При цьому він робив низку допущень, які полягали у відсутності технічного прогресу, переміщень праці та капіталу між сферами виробництва, незмінності їх обсягу, фіксованості потреб у споживчих товарах, пануванні цілком вільної (досконалої) конкуренції. Передбачалося, що економіка може мати не один, а кілька станів рівноваги, які визначаються незмінними, але іншими обсягами праці і капіталу.

Кларк доводив, що якщо хоч одне із згаданих допущень не буде виконуватися, то рівновага системи порушиться, економіка прийде в рух для пошуку нового рівноважного стану статичної. Пояснити причини цього має економічна динаміка.

Для з'ясування суті динамічного розвитку засновник американської школи маржиналізму значно модифікував теорію факторів виробництва. На відміну від Ж.-Б. Сея він розглядав не три, а чотири економічні фактори (ресурси): грошовий капітал, капітальні блага (засоби виробництва і земля), підприємницьку діяльність і працю.

За умов статичної рівноваги, за Кларком, підприємець є організатором виробництва і винагороджується нормальним прибутком (платою за підприємницьку діяльність). Однак, коли йдеться про динаміку, то підприємець постає в новій іпостасі – він стає новатором, що рухає технічний прогрес, прагне до зменшення витрат виробництва та обігу нижче від середніх, одержуючи за це додатковий прибуток – підприємницький дохід.

На думку Кларка, в ситуації економічної статичності ціна (вартість) продукту складається лише із суми заробітної плати, відсотка і нормального прибутку, а в стані динаміки вона додатково включає ще й підприємницький дохід.

Отже, за Дж.Б. Кларком, економічна рівновага можлива тільки в стані статичності господарської системи, а в стані динаміки вона неодмінно порушується.

Однією з головних теорій Дж.Б. Кларка є теорія граничної продуктивності факторів виробництва, яку він поставив у залежність від їх обігу. У чому їх суть?

За так званім законом спадної продуктивності праці, за умови, коли обсяг усіх факторів залишається незмінним, а зростає лише чисельність робітників, кожен новий додатковий працівник буде виробляти все менший граничний продукт праці. Цей закон, вважав Кларк, діє і за умов статичності, і за умов динаміки, однак у

першому випадку його дія відчутніша, адже немає технічного прогресу, що при зростанні кількості працюючих зменшує фондоозброєність праці і знижує її продуктивність.

Підприємець купуючи працю за ринковою ціною, сподівається на зростання випуску продукції, але водночас стежить за зміною продуктивності праці, очікуючи момент, коли черговий додатковий працівник стає граничним; він випускає граничний продукт, що за вартістю дорівнює ринковій ціні праці. Подальше зростання зайнятості вже неефективне, не вигідне підприємцю, тому граничний працівник стає останнім у списку зайнятих на підприємстві. Продуктивність граничного працівника Кларк назвав граничною продуктивністю праці, на відміну від середньої продуктивності праці всіх робітників підприємства. За такою ж схемою уявлялися дія закону спадної продуктивності капіталу, а також граничний продукт капіталу та його гранична продуктивність.

Категорії граничного продукту праці та капіталу, граничної продуктивності праці та капіталу, сформульовані Дж.Б. Кларком, стали одним з основоположних у сучасній неокласичній теорії.

Теорію граничної продуктивності Дж.Б. Кларк доповнив теорією рівноваги економіки. При цьому, він застосував методи граничного аналізу у сфері макроекономіки, які маржиналісти, як правило, використовували на мікроекономічному рівні. З цією метою він ввів поняття “соціальної праці” (загальна кількість зайнятих у народному господарстві), “соціального капіталу” (сукупність усіх капіталів в економіці) і “зони байдужості”. До останньої Кларк включав граничні одиниці “соціальної праці” і “соціального капіталу”, тобто тих працівників і ті частини капіталу, що виробляють найменший, тобто граничний продукт.

Встановлення рівноваги всієї економічної системи американський теоретик пов’язував з оптимальними пропорціями між затратами “соціальних” виробничих ресурсів. Умови рівноваги можуть бути такими:

– продукт створений у “зоні байдужості” “соціальною працею”, дорівнює загальному фонду заробітної плати (ціни “соціальної праці”);

– продукт, створений у “зоні байдужості” “соціальним капіталом”, дорівнює загальному обсягу процентних платежів (ціни “соціального капіталу”).

На думку Дж.Б. Кларка, ціни “соціальних” факторів виробництва, відхиляючись від своїх граничних продуктів, водночас приводять у рух ринкові сили, які встановлюють рівновагу всієї економічної системи.

Ці уявлення переносять мікроекономічний механізм досягнення економічної рівноваги до макроекономічної сфери, яка має власні закономірності, що були обґрунтовані видатним англійським економістом XX ст. Дж.М. Кейнсом.

Висновки

1. Процеси індустріалізації, що відбувалися на основі НТР в кінці XIX – початку XX ст. сприяли структурним змінам в національних господарствах, концентрації виробництва, виникненню акціонерних товариств, монополій, формуванню світового ринку, поглибленню нерівномірності у розвитку окремих країн, загостренню міжнародних суперечностей.

2. Особливості індустріалізації в окремих країнах пов’язані з умовами в яких вона відбувалася, з темпами впровадження досягнень НТП, з роллю держави, з інтенсивністю процесів монополізації, з наявністю колоніальних володінь.

3. Розбудова індустріального суспільства, перехід економіки в монополістичну стадію розвитку, формування складних форм господарювання та взаємовідносин між виробником і споживачем сприяли прогресу не тільки в економіці, а й в науці. На зміну класичній економії прийшла маржиналістська економічна концепція, яка з позиції нових теоретичних обґрунтувань пояснювала реальне суспільне економічне життя.

4. Маржиналізм у своєму розвитку пройшов два етапи. Перший етап маржиналізму (70–80 роки XIX ст.) пов’язаний з іменами К. Менгера – фундатора австрійської школи, В. Джевонса – фундатора математичної школи. Цей етап отримав назву “суб’єктивного напрямку” в політичній економії. Цінність товару визначалась на основі застосування теорії граничної корисності. Другий етап маржиналізму розпочався у 90-х роках XIX ст. Представниками цього етапу є А. Маршалл – фундатор кембриджської школи, Д. Кларк – фундатор американської школи. Заслугою цього етапу є обґрунтування необхідності спільного вивчення попиту і пропозиції.

Основні категорії та поняття

Індустріалізація, концентрація виробництва, централізація капіталу, акціонерне товариство, монополія, картель, трест, концерн, монополістичний капіталізм, мілітаризація економіки, світовий ринок, міжнародний поділ праці, маржиналізм, маржиналістська революція, неокласична теорія (ecopotics), теорія граничної корисності, закон Візера, суб'єктивна цінність, об'єктивна цінність, субстанційна гранична корисність, теорія очікування (психологічна теорія процента), теорія вміння, граничний продукт, економікс, ціна попиту, ціна пропозиції, ціна ринкової рівноваги, еластичність попиту, квазірента, статика, динаміка, закон спадної продуктивності праці, закон спадної продуктивності капіталу, “соціальна праця”, “соціальний капітал”, “зона байдужості”, ринкова рівновага.

Контрольні питання та завдання

1. Назвіть основні здобутки науки, техніки, технології виробництва в останній третині XIX ст., вкажіть їх наслідки.
2. Розкрийте основний зміст процесу індустріалізації та його наслідки.
3. Які структурні зміни відбулися в економіці провідних країн світу протягом останньої третини XIX – на початку XX ст.?
4. Якими були передумови та наслідки створення монополістичних об'єднань? Назвіть основні форми монополій.
5. Коли завершилося формування світового ринку?
6. У чому полягає основна ідея маржиналізму?
7. Що нового у вченні маржиналістів порівняно з класичною школою?
8. Розкрийте основні погляди представників австрійської школи.
9. У чому сутність “закону Візера”?
10. На чому ґрунтується “теорія очікувань” О. Бем-Баверка?
11. Що таке неокласична школа? У чому схожість і відмінність неокласичної та класичної шкіл?
12. У чому полягає принцип економічної рівноваги у Маршалла?
13. У чому суть концепції “еластичності попиту” А. Маршалла?
14. Що розумів під “статикою” і “динамікою” Дж.Б. Кларк?
15. Обґрунтуйте закон граничної продуктивності Дж.Б. Кларка.

Тестові завдання

1. Прискорене економічне зростання США на межі XIX–XX ст. обумовлене:

- а) значним припливом емігрантів;
- б) зовнішньою політикою;
- в) запізненням промислового перевороту;
- г) усі відповіді правильні.

2. Перший автомобіль в світі винайдено і збудовано у:

- а) 1885 р. (Г. Даймлер, К. Бенц);
- б) 1870 р., в Росії;
- в) 1887 р. (Р. Дизель);
- г) 1883 р. (Н. Отто).

3. Становленню індустріального суспільства в Японії сприяли:

- а) ліквідація феодалських відносин;
- б) політика уряду;
- в) аграрна реформа;
- г) усі відповіді правильні.

4. Причини промислового відставання Франції у XIX–XX ст.:

- а) поразка у французько-пруській війні;
- б) технічне і технологічне відставання від інших капіталістичних країн;
- в) гостра нестача сировини й палива, тяжкий стан у сільському господарстві;
- г) усі відповіді правильні.

5. Причини втрати Англією світової економічної гегемонії в останній третині XIX ст.:

- а) моральне і фізичне старіння виробничої бази промисловості;
- б) повільний процес монополізації;
- в) відсутність капіталовкладень в промисловість;
- г) усі відповіді правильні.

6. На відміну від США, процес монополізації в Німеччині на межі XIX–XX ст. має особливості в тому, що:

- а) торкався виключно розвитку великих промислових галузей;
- б) проходив повільніше ніж у США;
- в) об'єднувалася незначна кількість фірм, компаній;
- г) відбувався не на основі трестів, а на основі картелів і синдикатів.

7. Промисловий переворот одночасно з індустріалізацією почався у...

- а) Німеччині;
- б) Франції;
- в) США;
- г) Японії.

8. Які основні причини економічного піднесення Німеччини

в кінці XIX – початку XX ст. ?

- а) наслідки франко-пруської війни;
- б) ліквідація феодальної роздробленості країни;
- в) формування єдиної грошово-фінансової системи;
- г) усі відповіді правильні.

9. Неокласична економічна теорія базується на дослідженні економічних величин:

- а) сумарних;
- б) середніх;
- в) граничних;
- г) правильної відповіді немає.

10. За “теорією очікувань” О. Бем-Баверка, прибуток – це:

- а) результат експлуатації робітників капіталістами;
- б) певна частина ціни;
- в) різниця між оцінкою “теперішніх” і “подальших благ”;
- г) визначається вартістю спожитого капіталу і є більшим або меншим залежно від обсягів усього капіталу.

11. Яка із шкіл маржиналізму базувалась на суб’єктивно-психологічному підході до аналізу економічних процесів та їх факторів?

- а) австрійська;
- б) кембріджська;
- в) американська;
- г) математична.

12. Автори першого етапу “маржинальної революції” визначають вартість (цінність) на основі теорії:

- а) трудової;
- б) витрат;
- в) граничної корисності;
- г) попиту і пропозиції.

13. Вчений – представник американської школи граничної корисності:

- а) Ф. Візер;
- б) Дж. Кларк;
- в) Р. Хоутрі;
- г) А. Маршалл.

14. До благ “нижчого порядку”, К. Менгер відносить:

- а) предмети споживання;
- б) сировину і матеріали;
- в) інструменти та машини;
- г) правильні відповіді б) та в).

15. Представники австрійської школи визначають цінність блага на основі:

- а) трудової теорії;
- б) теорії витрат;
- в) теорії граничної корисності;
- г) рівноважної ціни, співставляючи граничну корисність та граничні витрати.

16. За К. Менгером, цінність визначається:

- а) обсягом пропозиції блага;
- б) витратами праці;
- в) обсягом попиту на блага;
- г) корисністю.

17. Основним елементом у методологічному інструментарії

К. Менгера є:

- а) макроекономічний аналіз;
- б) математичне моделювання;
- в) мікроекономічний аналіз (індивідуалізм);
- г) правильні відповіді а) та в).

18. Центральна ідея “теорії очікування” Бем-Баверка – це:

- а) граничний продукт;
- б) виникнення процента (прибутку) на капітал;
- в) теорія рівноваги;
- г) гранична продуктивність факторів виробництва.

19. Субституційна гранична корисність за Бем-Баверком – це:

- а) гранична корисність того блага, від якого людина вимушена відмовитися, щоб придбати певну річ;
- б) здатність речі давати якийсь об’єктивний результат;
- в) те значення, яке має матеріальне благо з погляду добробуту суб’єкта;
- г) правильної відповіді немає.

20. Положення про те, що цінність блага вищого порядку завжди і без винятків зумовлена цінністю благ нижчого порядку, для виробництва яких вони призначенні, увійшло до економічної науки як закон:

- а) Сея; б) Менгера; в) Візера; г) Маршалла.

21. Джемсонс В. головним завданням економічної науки вважав:

- а) справедливий розподіл доходів;
- б) максимальне задоволення потреб за мінімум зусиль;
- в) формування трудової теорії вартості;
- г) раціональну поведінку виробника.

22. Хто вперше із дослідників в історії економічної думки запропонував модель загальної економічної рівноваги в математичній формі?

- а) К. Менгер; б) Ф. Візер; в) С. Джемсонс; г) Л. Вальрас.

23. Хто з перерахованих груп економістів є родоначальни-

ками австрійської школи граничної корисності?

- а) М. Фрідмен, С. Харріс, Д. Хікс;
- б) К. Менгер, Ф. Візер, О. Бем-Баверк;
- в) К. Менгер, С. Джевонс, Г. Госсен;
- г) О. Бем-Баверк, С. Джевонс, Л. Вальрас.

24. Вартість товару характеризується А. Маршаллом на основі:

- а) трудової теорії;
- б) виявлення рівноважної ціни, зумовленої граничною корисністю і граничними витратами;
- в) теорії граничної корисності;
- г) теорії витрат.

25. За вченням А. Маршалла гранично ринкова ціна визначається:

- а) витратами на його виробництво;
- б) як результат перетину ціни попиту, визначеного граничною корисністю і ціни пропозиції, визначеної граничними витратами;
- в) корисністю товару;
- г) бажанням продавця отримати найбільший прибуток.

26. Першим увів у науковий обіг поняття “економікс”:

- а) А. Пігу; б) С. Джевонс; в) А. Маршалл; г) Р. Хоутрі.

27. У Маршалла ціна попиту – це ... ціна.

- а) мінімальна, яку назначає продавець;
- б) максимальна, яку назначає покупець;
- в) мінімальна, яку назначає покупець;
- г) максимальна, яку назначає продавець.

28. Зміст ціноутворення Маршалла – це дослідження...

- а) взаємодії ціни, попиту і пропозиції;
- б) зміни залежно від вартості товару;
- в) державного регулювання ціноутворення;
- г) попиту і ціни.

29. У Маршалла ціна пропозиції – це ... ціна.

- а) мінімальна, яку назначає продавець;
- б) максимальна, яку назначає покупець;
- в) мінімальна, яку назначає покупець;
- г) максимальна, яку назначає продавець.

30. Автором вчення про економічну статистику, динаміку та

теорію граничної продуктивності є:

- а) Е. Бем-Баверк;
- б) А. Маршалл;
- в) Дж.Б. Кларк;
- г) С. Джевонс.

31. Закон спадаючої продуктивності праці Дж.Б. Кларка ілюструє:

- а) зниження корисності товарів при збільшенні доходу виробника;
- б) зменшення корисності, яку приносить виробнику додаткова одиниця праці;
- в) зменшення корисності, яку приносить виробнику додаткова одиниця капіталу;
- г) зменшення корисності, яку приносить робітнику додаткова одиниця праці.

32. Закон спадаючої продуктивності капіталу Дж.Б. Кларка ілюструє:

- а) зниження корисності товарів при збільшенні доходу виробника;
- б) зменшення корисності, яку приносить виробнику додаткова одиниця праці;
- в) зменшення корисності, яку приносить виробнику додаткова одиниця капіталу;
- г) зменшення корисності, яку приносить робітнику додаткова одиниця праці.

33. Прибуток, на думку Дж.Б. Кларка, утворюється лише в умовах:

- а) динамічного стану економіки;
- б) статичного стану економіки;
- в) статично-динамічного стану економіки;
- г) правильної відповіді немає.

Рекомендована література

[**12**, с. 241–258; **13**, с. 487–575; **16**, с. 142–156, 441–480; **18**, с. 121–164; **19**, с. 145–182; **21**, с. 78–109; **24**, с. 203–249; **36**, с. 102–108; **43**, с. 155–195].

Тема 6.

**Особливості розвитку ринкового господарства
та основні напрями економічної думки в
Україні
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

У попередніх темах з'ясувалися основні закономірності розвитку ринкового господарства в суспільствах Європейської цивілізації; нові тенденції, пов'язані з переходом від системи вільної конкуренції до монополії, та відображення цих процесів в історії економічної думки.

Мета теми – розкрити особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки в Україні другої половини XIX – початку XX століття.

- Економічні передумови і сутність аграрних реформ 1848 р. в Австрії та 1861 р. – в Росії. Їх наслідки для України
- Завершення промислового перевороту, виникнення акціонерних товариств та монополій
- Особливості розвитку економічної думки України в другій половині XIX – початку XX ст. Ліберальний та радикальний (революційно демократичний) напрями економічної думки
- Розвиток в Україні ідей класичної політичної економії
- Марксистська течія в українській економічній думці
- Економічна теорія М. Туган-Барановського
- Економіко-математичні дослідження Є. Слуцького

6.1. Економічні передумови і сутність аграрних реформ 1848 р. в Австрії та 1861 р. – в Росії. Їх наслідки для України

Особливості господарства України в період другої половини XIX – початку XX ст. пов'язана з наступним:

– українські землі знаходилися в той час під владою Російської та Австрійської імперії, які розглядали Україну як колоніальний сировинний придаток до промислово-розвинутих районів імперії;

– колоніальний характер економіки, кріпосне право та інші форми експлуатації селян гальмували розвиток промисловості, сільського господарства та внутрішнього ринку;

– промислова революція, що відбувалася в країнах Західної Європи позначилася на ході економічного розвитку не тільки країн

Центральної та Східної Європи, а й України. Розпочалася його раціоналізація, що свідчить про народження нової епохи, епохи індустріалізації;

– в Україні промисловий переворот розпочався пізніше, ніж у Великобританії, США, Франції, майже одночасно з Німеччиною – у 20–40-х роках XIX ст.

Розглянемо спочатку як відбувалися процеси промислового перевороту у Східній Україні, перший етап якого розпочався у 20–40-х роках XIX ст. Запізнення промислового перевороту в економічній історії пов'язується з економічною відсталістю Російської імперії, де протягом першої половини XIX ст. продовжувала існувати феодално-кріпосницька система, яка гальмувала розвиток сільського господарства, формування ринку робочої сили для промисловості. Господарство в цей період було представлено в основному міськими та сільськими кустарними промислами, мануфактурами, заснованими на ручній техніці та примусовій праці кріпаків.

Поступово, навіть в умовах кріпосного права, в першій третині XIX ст. мануфактурна промисловість досягла певних успіхів і підготувала умови для промислового перевороту. Розвивалися такі галузі як обробна, харчова, текстильна, миловарна, шкіряна, виробництво будівельних матеріалів. У 20-х роках виникла цукрова промисловість.

Важка промисловість була представлена розробкою кам'яновугільних копалин в Донбасі. Потребу України в металі задовольняв Урал.

Розпочався промисловий переворот в харчовій галузі промисловості Східної України. З'явилися перші цукрові заводи (1824 р.), де застосовувалися машини для подрібнення буряків, парові котли, преси, парові гуральні. Працювали машини і механізми на текстильних мануфактурах, перш за все, суконних. Був побудований перший пароплав (на Черкащині), що працював за допомогою парової машини (1823 р.).

Потреба в машинах і механізмах зумовила появу машинобудівельних заводів. Одночасно відбувалося зростання обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля.

Промислове виробництво базувалося головним чином на примусовій кріпосницькій праці. У 1828 році 74,4 % робітників Східної України були кріпосними і тільки 25,6 % вільнонайманими. Реальна дійсність свідчила про переваги найманої праці, яка опла-

чувалася грошима в порівнянні з дармовою працею кріпаків. Це сприяло зростанню попиту на вільнонайманих робітників.

Поступово зменшувалася кількість поміщицьких господарств. Одночасно зростала чисельність господарств капіталістичного типу, починаючи з 40-х років XIX ст. розпочалося будівництво нових фабрик та заводів, в основному в містах Східної України.

Таким чином, незважаючи на кріпосницькі порядки, промисловий переворот в цій частині України проходив доволі успішно, хоча і повільніше ніж у розвинених західноєвропейських країнах.

Що стосується Східної Галичини, Закарпаття та Буковини, що входили до Австрійської імперії, то в цей період, коли в Західній Європі швидко розвивалося індустріальне суспільство, на західноукраїнських феодальних землях безроздільно панувало феодальне господарство. Панщина була вигідною панівним верствам Австрійської монархії – німцям, полякам, євреям, як і колоніальний статус західноукраїнських земель в цілому. Галичина була “хлібною коморою” для Австрії і Німеччини. Вона експортувала велику кількість збіжжя з панських маєтків, що приносило чималий зиск.

Польським та іншим панам-дідичам, яких налічувалося більше, ніж 50 тис. належало 43 % орної землі, в той час на долю 2 млн 700 тис. селян припадало 57 % орної землі. Це була одна з причин періодичного голодування населення. Все це привело до наступних наслідків:

– розгортання селянських повстань (у першій половині XIX ст.), які супроводжувалися пожежами та масовими вбивствами панів;

– панщинна система господарювання гальмувала розвиток виробничих сил. У той час, коли в Західній Європі швидко розвивалося індустріальне суспільство, на західноукраїнських землях неподільно панувало феодальне господарство.

Поштовхом до ліквідації панщини стали революційні події 1848–1849 рр. в Австрії та інших країнах Західної та Центральної Європи. Угорський сейм 18 березня 1848 р. видав закон про скасування панщини в країні, у т.ч. і в Закарпатті. Австрійський уряд 17 квітня 1848 року оголосив про скасування панщини в Галичині. Рішенням уряду від 1 липня 1848 року цей закон було поширено на Буковину. Згідно з цими законами селяни оголошувалися вільними і звільнялися від панщинних повинностей.

Віденський парламент 7 вересня 1848 року ліквідував примусову закупівлю селянами горілки та інших міцних напоїв, правом на виробництво і реалізацію яких (право пропінації) володіли поміщики.

Селянин, як і поміщик став власником землі. Але в цілому скасування панщини було проведено з повним нехтуванням інтересів селянської верстви. Проявилось це в наступному:

- пани-дідичи звільнялися від опікунських обов'язків над селянами (від обов'язків допомагати на випадок стихійного лиха, епідемії тощо);

- держава, як компенсацію за ліквідацію панщини, виплачувала панам-дідичам відшкодування з державної казни;

- поміщики звільнялися від окремих податків;

- за панами залишалися сервітутні володіння (ліси, пасовища, луки тощо);

- селяни за користування сервітутами мусили заплатити певну суму панам на основі добровільних угод з ними, що робило їх залежними від панів у господарському відношенні;

- пани, як і раніше використовували “право пропінації” у своїх корисних цілях. У 70-х роках XIX ст. селяни змушені були викупляти право на пропінацію.

Незважаючи на недоліки, аграрна реформа 1848 року сприяла розвитку господарства, підвищенню інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, формуванню індустріального суспільства.

Розглянемо, як відбувалися процеси промислового розвитку західноукраїнських земель, після аграрної революції.

Слід зауважити, що і після скасування панщини землі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття залишалися аграрно-сировинним придатком до промислово розвинутих центральних та західних провінцій Австро-Угорської імперії.

Формування фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях відбувалося в 70–80-х роках XIX ст. Більшість підприємств краю в цей період належали іноземним власникам: австрійським, німецьким, навіть канадським. У 1890-х роках кількість робітників на підприємствах Прикарпаття досягла лише 3 тис. осіб, з яких значний відсоток становили поляки. Це було свідченням низького розвитку промисловості та колоніальної політики центральних і місцевих (польського походження) властей.

Фабрично-заводська промисловість формувалася, головним чином, в нафтово-озокеритній, лісопильній та борошномельній галузях, в яких почали досить широко застосовувати парові двигуни.

У Східній Галичині розвивалися традиційні галузі промисловості: текстильна, шкіряна, соляна, тютюнова, паперова, скляна,

керамічна, найпоширенішими галузями залишалися гуральництво, цукроваріння. Однак, застосування передової техніки в цих галузях відбувалося вкрай повільно. Причини цього наступні:

– в умовах початку промислового перевороту в німецьких та чеських провінціях Австрії, ремісничі та мануфактурні виробники краю не витримували конкуренції фабрично-заводської промисловості;

– негативний вплив колонізаторської політики властей, які не були зацікавлені у промисловому зростанні західноукраїнських земель. Капітали вкладалися у виробництво, що продукували напівфабрикати, видобували сировину, здійснювали її первинну обробку тощо;

– вагомою причиною економічної відсталості Галичини було лихварство, в якому особливу роль відігравали єврейські купці. Воно завдавало великої шкоди українському селу, призводячи до розорення селян і навіть поміщиків, концентрувало гроші, землю та інше майно в руках лихварів. Останні, отримуючи великі прибутки від свого ремесла, не були зацікавлені вкладати капітали в промисловість, по-варварськи експлуатували придбані ними маєтки, вели екстенсивне господарювання.

Щодо Закарпаття, то на його землях були всі умови для розвитку промислового виробництва, і перш за все – значні лісові простори, які забезпечували сировиною деревообробку, будівельну і навіть хімічну галузі. Але, в основному вони належали іноземцям. Хімічну промисловість у 1870-х роках почали розбудовувати коштами підприємців США, Англії, Німеччини, Франції. З деревини, зокрема бука, стали виробляти вугілля, оцет, метил, алкоголь, ацетон тощо.

Наприкінці XIX ст. у Закарпатті почали видобувати граніт, каолін, мармур, вогнетривкі та гончарні глини, вапняк тощо. Видобували буре вугілля, кам'яну сіль. Діяло декілька нафтових копалень, гуралень, броварень.

У 60–70-х роках західноукраїнські землі були з'єднані залізницею із Заходом. У 1861 р. завершено будівництво залізничної лінії Краків–Перемишль, а в 1864 р., її з'єднали зі Львовом, пізніше й інші міста і містечка отримали залізничне сполучення.

Залізничне будівництво на західноукраїнських землях мало особливості, пов'язані з наступним:

– якщо в Росії та країнах Заходу воно сприяло бурхливому розвитку важкої індустрії, то на західноукраїнських землях лише незначною мірою пожвавило розвиток виробництва промислової продукції, переважно лісової та будівельних матеріалів;

– розвиток залізничного транспорту, з одного боку, був позитивним, він сприяв значному зменшенню транспортних витрат на перевезення товарів, а з іншого, західний регіон України став легкодоступним джерелом сировини і ринку збуту для фабричної промисловості західних провінцій монархії Габсбургів.

У цілому фабрично-заводська промисловість західноукраїнських земель, як доведено дослідниками економічної історії, розвивалася у 60–70-х роках XIX ст. однобічно. Тобто пріоритети надавалися розширенню видобування і первинній переробці сировини, а не виробництву готової продукції. Такий напрям диктував уряд Австро-Угорщини, а також іноземний капітал, що негативно вплинуло на хід промислового перевороту, який розпочався у 50–70-х роках XIX ст.

З’ясуємо тепер передумови та сутність селянської реформи 1861 року в Росії та її здійснення в Україні.

Як уже наголошувалося в Росії перший етап промислового перевороту розпочався в умовах існування кріпосного ладу, але проходив він повільніше, ніж у розвинутих країнах Західної Європи.

Повільний характер промислового перевороту був обумовлений кризою феодально-кріпосницької системи, що проявилася в занепаді поміщицького підприємництва; низькій продуктивності праці селян-кріпаків; веденні сільського господарства традиційним екстенсивним шляхом, що не сприяло забезпеченню зростаючої промисловості сільськогосподарською сировиною. Кріпосництво, таким чином, було основним гальмом у розвитку як сільського господарства так і промисловості.

Передумови скасування кріпосного права пов’язані також зі становищем селян-кріпаків, які організували селянські бунти. Особливо масовими вони були у 1855–1856 рр. Не випадково цар Олександр II саме в 1856 р. вперше офіційно заявив про необхідність ліквідації кріпосного права.

Проти кріпосного права виступали ліберально настроєна інтелігенція, а також промисловці та фабриканти. Цар Олександр II 19 лютого 1861 р. підписав “Положення” та офіційний маніфест про скасування кріпацтва, який був оприлюднений в містах і селах України і Росії.

Основні положення аграрної реформи 1861 року полягають у наступному:

– повне збереження поміщицького землеволодіння;

– майже повсюдне зменшення селянських земельних наділів, якими селяни користувалися до реформи;

– селянам, як правило, надавали землю гіршої якості, наділи роздрібнювалися на кілька ділянок у різних місцях; позбавлення селян пасовищ, луків, лісів та інших угідь;

– селянство України у наслідок реформи втратило понад 15 % загальної площі земель, які раніше перебували у їхньому користуванні;

– протягом 49 років селяни мусили викупати у поміщиків земельні наділи згідно зі встановленими реформою цінами, які значно перевищували тодішні ринкові ціни на землю;

– земельна реформа 1861 р. надала поміщикам право у протягом двох років самим визначати і оформлювати у так званих уставних грамотах розміри земельних наділів селян. У цей час селяни перебували у становищі “тимчасово зобов’язаних”, змушені були, як і до реформи, відбувати панщину або платити оброк. У багатьох місцевостях таке становище тривало багато років. Дворові селяни взагалі землі не отримали.

Долю державних селян, які склали 50 % від усіх селян, було вирішено в 1866 році законом про поземельний устрій. Згідно з ним ці селяни мали право викупити свій наділ, а до того часу вони повинні були сплачувати щорічний державний податок.

Разом з тим, реформа 1861 року створила сприятливі умови для активізації господарської діяльності, перетворення селян-кріпаків на вільних людей. Селяни могли вільно пересуватися, купувати і продавати рухоме і нерухоме майно, займатися підприємництвом, торгівлею. Реформа сприяла господарському піднесенню, завершенню промислового перевороту, другий етап якого відбувався у 60–80-х роках XIX ст.

Фабрики, заводи витіснили мануфактурне виробництво. У цей період як і раніше основне місце у структурі промисловості Східної України займало цукроваріння (частка України у всеросійському виробництві цукру в 1880-х роках досягла майже 90 %).

Усі основні операції на заводах було механізовано; працювали на заводах не кріпосні селяни, а вільнонаймані робітники; відбувалися процеси концентрації виробництва; підвищувалася продуктивність праці; успішно почали розвиватися й інші галузі промисловості (виробництво борошна, олії, текстилю) де застосовувалися парові машини та механізми.

Що стосується галузей важкої промисловості, то технічний прогрес в них відбувався повільніше. Хоча відкриття великих покладів залізної руди, кам'яного вугілля сприяли розвитку виплавки руди, будівництву вугільних шахт, залізничного транспорту та ін. Поступово зростали обсяги виробництва машинобудівельних і суднобудівельних заводів.

У 1863 році розпочалося будівництво першої залізниці від Балти до Одеси, яка згодом була продовжена до Києва. Від 1860 до 1890 року Україна збудувала 10 тис. км залізних доріг. Все це сприяло розвитку національного ринку, росту продуктивності праці, консолідації української нації.

Таким чином, після ліквідації кріпосного права в Росії і в Україні прискорився економічний розвиток, завершився промисловий переворот, який мав наступні особливості:

- перший етап промислового перевороту відбувався в умовах кріпосного права, що гальмувало його здійснення;
- почався промисловий переворот з харчової галузі промисловості і відбувався на мануфактурах, що належали поміщикам;
- машинобудування в Україні мало яскраво виражену сільськогосподарську спрямованість;
- будівництво залізниць, як і розвиток господарства в цілому, було підпорядковане колонізаторським військово-стратегічним міркуванням царського уряду Росії.

У цілому, не дивлячись на істотні зміни в господарському розвитку в другій половині XIX ст. Україна була аграрно-індустріальною державою, тобто сільське господарство залишалося основою розвитку економіки.

6.2. Завершення промислового перевороту, виникнення акціонерних товариств та монополій

Завершення промислового перевороту у провідних галузях української економіки створило матеріально-технічні та соціальні передумови подальшого розвитку економіки. Наприкінці XIX ст. в Україні, незважаючи на залишки кріпацтва, розпочалася індустріалізація. Ознакою цих процесів було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин та механізмів. Основним промисловим паливом стало кам'яне вугілля. Більш інтенсивно використовувалися у виробництві досягнення науки і техніки. Все

це сприяло розвитку традиційних для України галузей промисловості пов'язаних із сільським господарством і перш за все цукрової промисловості. В ній розпочалися процеси концентрації виробництва, в результаті яких зменшувалася загальна кількість цукрових заводів, збільшувалася кількість робітників і виробництво цукру. Найбільші цукрозаводчики України об'єдналися в цукровий синдикат – перше в Російській імперії монопольне об'єднання, що виникло в Києві у 1887 р. Через 5 років у нього входило 90 % діючих заводів в Україні.

У останні десятиріччя XIX ст. було збудовано 17 великих металургійних заводів у Катеринославській та Херсонській губерніях, 9 з них належали іноземним підприємцям. На кошти іноземного капіталу (англійського, бельгійського, французького) були збудовані: завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (нині Донецьк); Дніпропетровський завод у селищі Кам'янському (нині Дніпродзержинськ); Гданцівський завод біля Кривого Рогу. Російські промисловці стали власниками заводів: Брянського – біля Катеринослава, Дружківського та Донецько-Юр'ївського у Донбасі.

Іноземних капіталістів приваблювали: наявність в Україні сировини, дешевої робочої сили; перспективи розширення внутрішніх ринків у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин; пільгові заходи уряду, тобто все, що забезпечувало прибутки. Одночасно залучення іноземних інвестицій сприяло впровадженню новітньої техніки і технології, зміцненню культурних зв'язків між країнами і народами.

З 1888 по 1894 роки в Україні створено 22 іноземні акціонерні компанії. Ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній та металургійній промисловості України займали французькі, бельгійські, англійські і німецькі капітали.

Значним досягненням у процесі індустріалізації України стало зведення Харківського та Луганського паровозобудівельних заводів, на яких до 1900 р. було збудовано 233 паровози.

Процесам індустріалізації в Україні все більше сприяла монополізація. Економічна криза 1900–1903 років стала переломним моментом в формуванні монополій. Це пов'язано з тим, що криза привела до банкрутства сотень дрібних і слабких підприємств. Натомість виник ряд великих монополістичних об'єднань, таких як “Продмет”, “Продвагон”, “Продвугілля” та ін. Монополії проникали у всі сфери господарства.

Напередодні Першої світової війни в Україні не було вже жодної важливої галузі промисловості, в якій виробництво не було б монополізоване. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на початку XX ст. на одне з перших місць у світі.

У цілому процеси індустріалізації сприяли тому, що Україна зробила значний поступ у своєму розвитку. Вона перетворилася в один із найрозвинутіших у промисловому відношенні районів імперії. Тут склалися такі великі промислові центри загальноімперського значення, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукробуряковий район.

Крім того колонізаторська політика царського уряду щодо України орієнтувала її на розвиток добувних галузей, переробка здійснювалася в основному в центральних районах Росії. Однобокий колоніальний характер мали і процеси товарообміну, що приносило значні прибутки не тим, хто добував сировину, а тим, хто її переробляв, тобто російським підприємцям.

Таким чином, незважаючи на надзвичайно високі темпи індустріалізації в Україні, завершити її до початку Першої світової війни так і не вдалося. Україна, як і Російська імперія в цілому залишалася аграрно-індустріальною.

У кінці XIX – початку XX ст. відбувалися зміни і в економічному житті Західної України. Це підтверджується наступним:

– прискореними темпами розвитку лісопильної та деревообробної галузей промисловості;

– зростанням експорту продукції цих галузей; появою ознак концентрації виробництва (утворення в 1892 р. нафтового картелю).

У 1905–1906 роках виникло понад 50 акціонерних товариств з видобутку нафти. Однак переважна більшість підприємств залишалась дрібними.

У цілому промисловість західноукраїнських земель розвивалася повільно. Галузева її структура залишалася однобокою – видобуток та первинна переробка сировини і мала колоніальний характер. Незважаючи на значні зрушення кінця XIX – початку XX ст. становлення фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях ще не відбувалося.

Розглянемо зрушення, які відбувалися на початку XX ст. в сільському господарстві. У першому питанні з'ясовувався вплив селянської реформи 1848 р. в Австрії та 1861 р. в російській імперії на індустріалізацію сільського господарства, розкрито їх позитивні

моменти і недоліки. Останні пов'язані з залишками кріпосницького ладу, що гальмувало господарську ініціативу і культурний розвиток селянства. Це стало причиною боротьби селян по всій Російській імперії, у т.ч. і на східноукраїнських землях. Особливо загострилися відносини на селі у період першої російської революції 1905–1907 років.

З метою стабілізації відносин на селі, царській уряд розпочав перебудову земельно-аграрних відносин. Голова Ради Міністрів Росії видатний реформатор П. Століпін був супротивником ліберального і соціалістичного рухів, активно боровся з національно-визвольним рухом, особливо українським. П. Століпін вважав можливим розв'язання завжди нелегкого для Росії (і України) земельного питання за допомогою аграрної реформи. Її суть в наступному:

– указом від 9 (22) листопада 1906 р. було скасовано обов'язкові “земельні общини” і надано кожному селянинові право вимагати виходу з общини і виділення йому землі в одному масиві, що отримав назву “відруб”. Селяни могли переносити сюди свої господарські будівлі і створювати “хутір”. Хутори були найбільш поширені в Україні. Це робилося для створення стану заможних селян-фермерів.

– важливим кроком аграрної реформи Століпіна було створення Селянського земельного банку і надання йому права виділяти селянам вигідні кредити для купівлі землі, реманенту. Це сприяло утворенню ринку землі між поміщиками і селянами.

– одним з напрямів аграрної реформи було переселення селян із густонаселених регіонів європейської частини Російської імперії у Сибір, за Урал, на Далекий Схід, де був надлишок вільної землі. З України виїхало протягом 1906–1912 років понад 1 млн переселенців (згодом значна частина їх повернулася).

У результаті здійснення реформи 65 % всієї землі було зосереджено у селян (напередодні лютневої революції 1917 р.), в середньому на одне господарство припадало 8,6 га. У результаті реформи на Правобережній Україні і Полтавщині, де общинне землеволодіння було мало поширене, майже вся селянська земля стала приватною.

На Україні реформа Століпіна мала успіх, що проявилось у переході села на індустріальну основу; створенні умов для розвитку приватного селянського землеволодіння; стимулюванні розвитку агрономічних заходів. У цілому модернізація села здійснювалася повільно в порівнянні з країнами Західної Європи і була перервана війною 1914 року.

Особливості формування капіталістичних відносин в сільському господарстві на західноукраїнських землях пов'язані з наступним:

По-перше, у період, що розглядається, ці території залишилися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорської імперії. У сільському господарстві було зайнято близько 90 % населення.

По-друге, у Західній Україні зберігалися великі землеволодіння поміщиків і церкви. Поміщикам належало понад 40 % усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Основна маса селян страждала від безземелля і малоземелля, що обумовило існування напівкріпосницьких стосунків (відробітки селян на панських землях за борги, штрафи за порушення законів).

По-третє, селянська біднота, щоб вижити змушена була шукати заробітки поза селом, що привело до зростання еміграції (до США, Америки, Канади, Бразилії, Аргентини). Крім того, селянство виїжджало на сезонні заробітки до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та прикордонної Російської імперії. Масштаби еміграції, особливо зросли на початку ХХ ст. Вона, в деякій мірі, полегшила становище селян за рахунок пом'якшення аграрного перенаселення, крім того, американські емігранти і Європейські сезонні робітники велику частину заощаджень переказували на батьківщину. За ці гроші західноукраїнські селяни почали скуповувати землю, що покращило їх становище.

Процеси індустріалізації, що відбувалися в Східній і Західній Україні сприяли розвитку ринкових відносин, які потребували формування кредитної системи, банків, розвинутого грошового обігу, становлення стабільної фінансової системи. Все це вимагало проведення ряду реформ. Першим кроком стає реформування Державного банку Росії (1884 р.) в напрямі розширення його функцій. Перед ним було поставлено завдання сприяти через короткотермінові кредити розвитку вітчизняної торгівлі, промисловості та сільського господарства, полегшити грошовий обіг, зміцнити грошову і кредитну систему. З 1897 р. банк мав право здійснювати грошову емісію.

У 1882 р. був заснований державою Селянський банк, а у 1885 р. – Дворянський. Створювалися й приватні акціонерні банки. Серед 39 комерційних банків, що функціонували в 1873 р. в імперії, в Україні діяло 10.

У 1894–1895 роках в Росії була проведена грошова реформа, тобто здійснений перехід до золотого стандарту. Золотий карбова-

нець дорівнював 9,774 г. чистого золота. Російська валюта залишалася твердою до початку Першої світової війни.

Грошова реформа 1895–1897 років мала прогресивне значення. Вона зміцнила фінансово-кредитну систему країни, сприяла розвитку економіки, розширенню торгівлі та зовнішньоекономічних зв'язків, посилила приплив капіталів в економіку, і до кінця XIX ст. Росія перетворилася з аграрної в аграрно-індустріальну державу із середнім рівнем розвитку. Все це сприяло подальшому розвитку ринкового господарства, зрощенню банківського капіталу з промисловим, посиленню впливу держави на діяльність монополій.

В умовах відсутності власної держави український народ, особливо селянство вдалося до пошуків різних форм економічної самооборони громадянства, які ґрунтувалися на багатовікових народних традиціях. Найважливішою з них стає кооперація, як рух самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення.

Спочатку виникла споживча кооперація. Перший споживчий кооператив в Україні був створений у 1866 р. у Харкові, він підтримував зв'язки з кооперативними організаціями за кордоном. Однак перші українські кооперативи проіснували лише кілька років. Причини цього наступні:

- відсутність практичного досвіду в організації кооперативів;
- переважна більшість населення не розуміла їх значення;
- високі (як на ті часи) внески – 25–50 крб;
- слаба матеріальна забезпеченість кооперативів не дозволяла їм конкурувати з приватними торговцями;
- державна адміністрація вороже ставилася до них, вона відносилася до кооперативів як до опозиційної сили.

Пізніше (у 1890-х роках) розвиток кооперації пов'язується з ім'ям відомого українського кооператора М. Левитського. За його сприяння 29 вересня 1894 р. у с. Февар на Херсонщині утворилася перше хліборобська спілка, так звана артіль. Члени артілі об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу, реманент (інструмент). На цій основі і спільною працею вони вели господарство. Прибутки розподіляли пропорційно кількості працюючих та площі землі. Керував артіллю староста, якого обирали голосуванням. Це була вже виробнича кооперація. Але вона проіснувала не довго (років 3). Селяни не були підготовлені до спільного ведення господарства. Тому М. Левитський з 1903 року зосередився на організації у містах артілей ремісників.

Поступово кооперативний рух поширився по всій території Східної України. З появою і розвитком кооперативного руху виникли кредитні товариства. Перший, на Українських землях Союз кредитних кооперативів виник у м. Бердянську у 1901 р., другий – у м. Мелітополі (1903 р.). вони не мали права вести банківські операції.

У 1911 році розпочав свою діяльність Київський кредитний банк – Союзбанк. У 1895 році царський уряд видав закон про організацію кооперативного кредиту, так зване “Положення про установи малого кредиту”. Важливо, що воно передбачало створення основного капіталу кредитних товариств за рахунок позичених чи пожертвованих коштів. Позичальником виступав державний банк, він же і контролював діяльність кредитних товариств. Позики були довгострокові і видавалися лише на виробничі потреби.

Вперше в Україні та й усій монархії Романових кредитне товариство виникло в селі Іванківці Прилуцького повіту на Полтавщині в 1895 році. Станом на 1 січня 1914 року в Україні уже діяло 2181 кредитне товариство.

Що стосується Західної України, то перед кооперацією з моменту її виникнення було поставлено завдання – створити внутрішній ринок для національного товаровиробника. Перше кооперативне товариство – це було торгове підприємство, “Народна торгівля”. Воно створено у 1883 р. у Львові за ініціативою В. Нагірного. Цей кооператив спочатку підтримував приватну торгівлю, а у 1907 р. перетворився на союзне об’єднання споживчих кооперативів.

Значного розвитку в Західній Україні досягла кредитна кооперація. Зумовлено це тим, що селяни, які потерпали від лихварства, розглядали кредитні спілки як більш вигідну для них форму позичень. Це сприяло зростанню попиту селян на кредити, а також збільшенню вкладів широких верств населення в кредитні спілки.

У 1898 р. був створений перший західноукраїнський кооперативний союз, який об’єднав і підпорядкував собі значну частину українських кредитних кооперативів.

Щодо виробничої кооперації, то в цих районах найбільш розвивалася молочарська виробнича кооперація. До Першої світової війни існувало близько 100 молочарських кооперативів.

У цілому в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. кооперативний рух, незважаючи на труднощі та перешкоди, набув значного розвитку. В кооперації українське громадянство вбачало одну з конкретних форм демократії, яка наближала Україну до Заходу.

**6.3. Особливості розвитку економічної думки України
в другій половині XIX – початку XX ст.
Ліберальний та радикальний (революційно-демократичний)
напрями економічної думки**

У попередніх питаннях було доведено, що до середини XIX ст. в Росії та в Україні чітко виявилися ознаки кризи кріпосництва, що проявилось в гальмуванні розвитку продуктивних сил на селі, в затриманні становлення капіталістичного виробництва в промисловості, посиленні відставання економіки від розвинутих країн Заходу.

Зазначені процеси відображалися в суспільній думці, в появі нових її напрямів, які були безпосередньо зв'язані з вирішенням проблем кріпацтва. У поглядах на ці проблеми, як в Україні, так і в Росії в цілому сформувалися два напрями економічної думки: ліберальний та радикальний.

Представниками ліберального напрямку основним засобом ліквідації кріпацтва проголошували:

– просвітницьку діяльність, освіту народу, його виховання в дусі християнських чеснот;

– перевиховання поміщиків та усвідомлення ними необхідності проведення аграрних реформ.

Ліберали розробили різноманітні проекти реформ, спрямовані на розвиток ринкових відносин і поступову ліквідацію кріпацтва. Вони розуміли необхідність ліквідації існуючих феодальних відносин, оголошували їх такими, що загрожували як дворянству, так і державному ладу. В той же час вони заперечували революційну боротьбу і виступали за еволюційний шлях розвитку.

Представники революційно-демократичного (радикального) напрямку були прихильниками революційної ліквідації самодержавства і кріпацтва.

Тогочасна економічна думка мала дати відповідь не тільки на питання щодо перспектив загальноросійського розвитку, а й щодо України, економічна ситуація якої у деяких відношеннях була іншою, ніж у більшості російських губерній.

Економічна думка в Україні формувалася під впливом німецької, австрійської та російської економічної думки. Водночас, українські економісти зробили вагомий внесок у розвиток світової економічної думки, особливо статистики та математичної школи.

Політекономія як наука набула певного розвитку в Україні на початку XIX ст. Вона була введена як самостійна навчальна

дисципліна в університетах, гімназіях, ліцеях ще в 1803 р. Однак самостійні теоретичні дослідження українських учених з'явилися значно пізніше – тільки в 40-х роках.

Розвивалася українська політекономія у XIX ст. під впливом:
– класичної школи, західноєвропейських і російських соціалістичних ідей, німецької історичної школи, марксизму і маржиналізму;
– вітчизняних соціально-економічних умов.

У середині XIX ст. найбільш відчувався вплив економічного лібералізму класичної політичної економії. Представником цього напрямку був відомий вчений та громадський діяч, засновник Харківського університету В.Н. Каразін (1773–1842 рр.). Його лібералізм у питанні ставлення до кріпацтва проявлявся в тому, що він не виступав за повне і негайне звільнення селян, закликаючи лише до обмеження зловживань поміщиків.

В.Н. Каразін прагнув зберегти поміщицьке землеволодіння. Поміщицьку землю він розглядав як капітал, котрий має забезпечувати певний зиск.

Одночасно, як прогресивний мислитель і землевласник В.Н. Каразін розумів неефективність старих форм господарювання на селі. Тому він виступає за реформування аграрних відносин. Він пропонує наділити селян землею у вічне користування, виступає за встановлення “межі залежності” селян від поміщиків, заявляє про доцільність заміни панщини грошовим оброком.

Проекти В.Н. Каразіна мали прогресивний характер і антикріпосницьку спрямованість. Він намагався їх втілити у життя у своєму маєтку (с. Кручик Харківської губернії).

Для подолання економічної відсталості український реформатор розробив низку проектів реформ інших галузей економіки. Мета цих проектів – прискорення господарського розвитку країни та ринкових відносин. Він вважав необхідним вдосконалення фінансової системи, підвищення курсу карбованця і на цій основі скорочення зовнішнього боргу держави і розвиток вітчизняної промисловості. Він закликає дворян організувати промислові підприємства та сприяє наданню їм фінансової допомоги. Саме ці проекти приводять його до розуміння необхідності капіталістичного способу розвитку промисловості. В.Н. Каразін вважав, що право на існування мають тільки прибуткові підприємства, а такими, за його переконанням, можуть бути лише приватні господарства. Тому він пропагував розвиток підприємництва “по-європейськи”.

Каразін В.Н. розробляв різні проекти суспільного і державного життя. Він виступав за перетворення абсолютної монархії на конституційну, свої проекти реформ надсилав царю і урядовцям. За свою реформаторську діяльність і політичні погляди він зазнав репресій з боку царизму: перебував під арештом, поліцейським наглядом, йому забороняли проживання в столицях тощо. Але Каразін не змінив своїх переконань і до кінця життя відстоював свої погляди.

Представником ліберального напрямку був Д.П. Журавський (1810–1856 рр.), який зробив найглибший аналіз дореформеної економіки України. Він був і залишається видатним ученим, економістом, статистиком. З 1851 року Д.П. Журавський – учений секретар і редактор статистичного відділу комісії для обстеження Київського навчального округу при Київському університеті.

Його перу належить ціла низька глибоких наукових досліджень. Найбільш значна його праця – тритомний “Статистичний опис Київської губернії”, яку М. Чернишевський назвав “одним з найбільш дорогіших надбань” російської науки XIX ст. Грунтуючись на конкретних статистичних матеріалах Д.П. Журавський здійснив глибокий аналіз розвитку промисловості, зовнішньої торгівлі, внутрішнього ринку, товарних відносин, на основі якого зробив висновки про необхідність впровадження підприємницької організації виробництва.

Аналізуючи поміщицьке господарство, Журавський робить висновок про його неефективність, занепад, виявляє причини такого становища – низьку продуктивність праці кріпаків, незацікавленість їх у результатах своєї праці. Вихід з такого становища він вбачав у заміні кріпацької праці працею найманих працівників.

Д.П. Журавський обґрунтував необхідність існування і малих і великих господарств, в умовах України, доводив, що дрібна і мала власність повинна мати пріоритет і фінансову підтримку держави.

На першому етапі своєї наукової діяльності він не ставив питання про скасування кріпацтва, а лише розробляв рецепти для поліпшення становища селянства і підвищення продуктивності його праці.

Поступово, по мірі загострення кризи феодально-кріпосницької системи, посилення селянського революційного руху, Д.П. Журавський ще до офіційної постановки питання про ліквідацію кріпацтва (1856 р.) виступав за звільнення селянства і наділення його землею на правах повної власності без викупу. Але все ж таки він залишався на ліберальних позиціях: виступав за збереження великого поміщицького господарства (з умовою його повільного

перетворення на капіталістичне), пропонував залишити за селянами лише половину тієї землі, якою вони користувалися, що ставило їх у нову залежність від поміщиків, перетворювало їх на джерело дешевої робочої сили для господарств поміщиків.

Журавського Д.П. сучасні дослідники історії економічної думки вважають ідеологом буржуазії, що народжувалася, і поміщиків, які пристосовувалися до нових умов господарювання.

Крім ліберального напрямку економічної думки, формувався, і радикальний, революційно-демократичний напрям. Серед його представників в Україні називають ім'я Подолинського С.А. (1850–1891 рр.). Його праця “Ремесла і фабрики на Україні” (1880 р.) стала першою спробою застосування економічного вчення К. Маркса до конкретної історичної дійсності Росії й України, визначення історичної долі капіталізму в країні.

Подолинський показує, на основі вчення К. Маркса, що капіталізм в Україні і в Росії проходить у своєму розвитку три стадії: ремесло, мануфактуру і великий фабричний здобуток. Він підкреслює прогресивність капіталізму порівняно з феодализмом, але вказує на його історично мінливий характер. Виступає проти приватної власності на засоби виробництва – основи капіталізму.

Подолинський С.А. аналізує суперечності між працею і капіталом, між зростанням багатства буржуазії і зубожіння трудящих. На цій підставі він робить висновок про необхідність знищення капіталізму. Капіталізму він протиставляв соціалізм, як такий спосіб виробництва, котрий створює найліпші можливості для розвитку продуктивних сил і найбільш відповідає вимогам моралі. Тому працю С.А. Подолинського “Ремесла і фабрики на Україні” було заборонено царською цензурою.

Багато зусиль С.А. Подолинський доклав до того, щоб довести вчення Маркса до широких верств населення, особливо це стосується теорії Маркса про додаткову вартість. Доводив неминучість соціалізму не тільки через аналіз економічних, а й природних явищ, намагався знайти природно-наукові основи соціалізму. Пізніше (через 100 років) природно-наукове пояснення процесу праці назвали “Законом Подолинського”. Завершив його наукові розробки І. Вернадський у своєму вченні про ноосферу.

Визначне місце у розвитку демократичної думки посідав М.П. Драгоманов (1841–1895 рр.) – видатний український мислитель, історик, публіцист, етнограф, літературний критик. Він народився у збіднілій дворянській родині в м. Гадячі на Полтавщині. Закінчив

історико-філологічний факультет Київського університету. В 1864–1875 роках працював в університеті приват-доцентом. У 1876 році виїхав за кордон, до Відня, потім – до Женеви. З 1889 року він є професором Софійського університету.

У численних публіцистичних творах він викриває антинародну суть самодержавства, характеризуючи його, як головну перешкоду на шляху прогресивного суспільного розвитку.

Значне місце в науково-публіцистичній діяльності Драгоманова посідають економічні проблеми. Велику увагу він приділяє пореформеним аграрним відносинам. Реформу 1861 р. він розглядав як позитивний акт, вельми корисний для суспільства. Водночас він підкреслює її антинародну спрямованість. Доводив, що реформа додала до феодальних форм експлуатації ще й капіталістичні.

Причину важкого економічного становища селянства М. Драгоманов вбачав у суспільно-економічних відносинах і рішуче виступав проти тих, хто такою причиною вважав пияцтво і ледарство селян.

М. Драгоманов вбачав позитивні моменти в розвитку капіталізму, і перш за все, розвиток продуктивних сил на основі технічного прогресу. Наголошував він і на негативних сторонах капіталізму – кризах, безробітті, що уже почали з'являтися в Росії. Пропонував заходи для поліпшення становища робітничого класу за рахунок боротьби за підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці тощо.

Радикальні зміни становища робітників, вважав М. Драгоманов, можливі в умовах знищення приватної власності. Майбутнє суспільства він пов'язував із соціалізмом. Разом з тим М.П. Драгоманов, який обізнаний з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, був супротивником їх теорій класової боротьби, соціалістичної революції, диктатури пролетаріату.

На західноукраїнських землях революційно-демократична думка була представлена цілою плеядою діячів, серед яких були, зокрема, В. Навроцький (1847–1882 рр.), О. Терлецький (1850–1902 рр.), М. Павлик (1853–1915 рр.), І. Франко (1856–1916 рр.).

6.4. Розвиток в Україні ідей класичної політичної економії

Політекономія як наука, що зародилася на Заході, поступово набула певного розвитку й в Україні. Перекладалися і публікувалися праці західноєвропейських економістів, друкувалися дослідження вітчизняних учених.

Українські професори, працюючи на університетських кафедрах Києва, Харкова, Одеси, досліджували предмет політичної економії, визначали сутність категорій, обґрунтовували значення теоретичних досліджень для вдосконалення народного господарства. Вони доводили неспроможність і неприродність феодального господарювання, реакційність кріпосництва, аргументували необхідність і прогресивність капіталістичних методів господарювання, розкривали роль економічної теорії в реалізації цих процесів.

Одним з перших навчальних курсів політичної економії був курс, розроблений професором Харківського університету Т.Ф. Степановим (1795–1847 рр.). Суспільно-економічні погляди Т. Степанова формувалися насамперед на вченні представників класичної політичної економії А. Сміта і Д. Рікардо. Це стосується передусім предмета економічної теорії, суті та джерел багатства, проблем праці, економічної природи капіталу, вартості, а також доходів – заробітної плати, прибутку, ренти і процента, національного доходу, кредиту та ін.

Класичні економічні ідеї Т. Степанов використовував для аналізу господарських процесів, з'ясування природи та критики кріпосництва. Він був прихильником багатфакторності у створенні багатства, підкреслював роль праці, капіталу та землі в цьому. Водночас наголошував на особливому значенні фактора праці, який приводить у рух усі інші фактори виробництва.

Степанов Т. першим серед українських економістів піддав гострій критиці теорію народонаселення Т. Мальтуса, вважаючи її загрозою для розуміння майбутнього розвитку людської цивілізації. Він вірив у розум людини, її здатність здолати природні обмеження у виробництві життєвих благ.

Мріючи про світле майбутнє, Т. Степанов сподівався досягти його мирним удосконаленням суспільства, просвітництвом.

Прихильником принципів класичної політичної економії був професор Київського, Московського та Петербурзького університетів І.В. Вернадський (1821–1884 рр.). У своїх працях “Предмет політичної економії”, “Курс політичної економії”, “Нариси політичної економії” та інші український вчений розкривав предмет економічної теорії, суть і механізм дії об'єктивних економічних законів. Він вважав, що завдання політичної економії полягає в дослідженні природи і механізму дії економічних законів, які він трактував природними, універсальними, вічними та незмінними, непідвладними сваволі влади. При цьому об'єктивну дію економічних

законів І.В. Вернадський пов'язував виключно з товарним виробництвом, а доринкове господарство взагалі не вважав об'єктом дослідження економічної науки.

Значне місце в дослідженнях І.В. Вернадського займає проблема праці. Він її визначає “головним і єдиним джерелом багатства”. Усі види праці (всупереч класикам) він вважав продуктивними.

Значну увагу український дослідник економічної теорії приділяв вивченню зміни форм праці на різних етапах суспільного розвитку. Наймана праця, на його думку, має незаперечні переваги перед кріпацькою, а велике виробництво – перед дрібним. Найбільш ефективною формою розкріпачення селян він вважав забезпечення повної приватної власності у сільському господарстві та повної свободи для сільського населення.

Важливим в економічному вченні І.В. Вернадського є розуміння прогресивності ринкової організації виробництва. Він був переконаним і послідовним супротивником соціалістичної ідеї – як такої, що не відповідає людській природі. У людини, вважав він, закладено природний потяг до приватного виробництва та обміну.

Помітну роль у розвитку економічної науки в Україні у 50–90-х роках XIX ст. відіграв видатний учений і державний діяч, київський професор М. Бунге (1823–1895 рр.) – міністр фінансів Росії у 80-ті роки XIX ст.

Він вважається основоположником так званої київської економічної школи – суб'єктивно-психологічного напрямку в українській політичній економії.

Свою теоретичну концепцію він виклав передусім у працях “Основи політичної економії” (1870 р.) та “Нариси політико-економічної літератури” (1895 р.). Особливістю його наукової творчості було те, що він не є прихильником теоретичної концепції якоїсь однієї економічної течії, його погляди характеризувалися еkleктичністю, деякі явища він пояснював, поєднуючи прямо протилежні висновки різних економічних шкіл. Дослідники його творчості обґрунтовують це тим, що М. Бунге довгий час займався урядовою діяльністю і був прагматиком у політиці. Він з досягнень кожної економічної школи брав ті економічні пропозиції, які б могли допомогти у вирішенні практичних завдань.

Пізніше (50–60 роки XIX ст.) його погляди більше відповідали класичній теорії політекономії. Він поділяв погляди А. Сміта, Т. Мальтуса і особливо Дж.С. Мілля.

Під впливом цих дослідників він розглядає процес розвитку капіталізму як природний і об'єктивно зумовлений змінами в суспільному виробництві. Виступає за вільний розвиток приватної ініціативи, необмежену конкуренцію, невтручання держави в природні процеси. З класичних ліберальних позицій Бунге трактує і теоретичні основи економічної політики – він рішуче виступав проти державного економічного протекціонізму, обґрунтував позитиви вільної торгівлі. Вільне підприємництво і вільна торгівля, на думку Бунге, сприяють концентрації та централізації промисловості і кредитних ресурсів, породжують нові прогресивні форми організації виробництва – акціонерні товариства.

Розглядаючи вартість (цінність) товару, Бунге стояв на позиціях Т. Мальтуса, потім Ж.-Б. Сея, а пізніше – австрійської школи, визначаючи цінність благ суб'єктивною оцінкою їх корисності. Його послідовники розвивали це положення, а Бунге вважається основоположником так званої київської економічної школи.

Бунге був послідовним супротивником соціалістичних ідей і марксистської політекономії. Натомість він високо оцінював Ф. Бастіа та Г.Ч. Керрі за критику рикардянського висновку про альтернативність прибутку і заробітної плати, за їхні теорії “гармонійного розвитку” і “класового миру”. Це на його думку були аргументи в боротьбі з соціалістичними ідеями, які в той час поширювалися в Україні.

6.5. Марксистська течія в українській економічній думці

Починаючи з 70–80 років XIX ст. в Україні набули поширення марксистські економічні ідеї. Найбільший внесок в цей процес зробив професор Київського університету М. Зібер (1844–1888 рр.). Він був першим популяризатором економічного вчення К. Маркса в Росії і Україні.

М. Зібер захистив магістерську дисертацію “Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями та роз'ясненнями”. Саме на цю працю посилається К. Маркс у післямові до другого видання “Капіталу”, називаючи її цінною книгою.

Популяризуючи економічне вчення К. Маркса М. Зібер довів, що Марксова теорія вартості і капіталу є прямим продовженням і розвитком теорії Смита та Рікардо в нових умовах. Крім того, протягом 1876–1882 років М. Зібер пише декілька статей під загаль-

ною назвою “Економічна теорія К. Маркса”, в яких він викладає і коментує зміст першого тому “Капіталу”. У цей же час М. Зібер пише критичні статті, спрямовані проти критиків економічного вчення К. Маркса.

Коментуючи і популяризуючи марксистську економічну теорію український дослідник, розкриває суперечності капіталістичного виробництва, аналізує становище робітничого класу. М. Зібер захищає трудову теорію цінності від критиків. Високо оцінює вчення К. Маркса про двоїстий характер праці. Детально аналізує проблему форм вартості. На підставі цього аналізу він простежує процес виникнення грошей, аналізує їхні функції. Значну увагу М. Зібер приділяє аналізу категорії капіталу та прибутку; докладно висвітлює теорію додаткової вартості, яку називає “ядром” “Капіталу”, вищим досягненням економічної теорії.

М. Зібер не тільки виступав як популяризатор економічного вчення К. Маркса. Він з марксистських позицій досліджував широке коло економічних проблем: питання розвитку первісного суспільства, виникнення різних форм власності, великого і дрібного виробництва в землеробстві. Зібер довів, що через общинну форму власності пройшли усі народи землі, а на ґрунті общинного землеволодіння виникла приватна власність. Він виступав проти тези народників про особливий шлях економічного розвитку Росії і обґрунтував положення про те, що економічний розвиток Росії відбувається на основі дії об’єктивних економічних законів і неминуче приведе до капіталізму, який він розглядав як історично мінливий лад.

М. Зібер популяризує і розвиває Марксове економічне вчення не завжди поділяв його висновки. Так, сприйнявши думку К. Маркса про закономірний характер зміни суспільних формацій, Зібер заперечував революційні висновки марксизму. Доводячи прогресивний характер капіталістичного виробництва, він вказував на його мінливий характер. Щодо нового суспільного ладу, то за Зібером, він повинен виникнути як наслідок плавного, еволюційного розвитку капіталізму, в якому відбудеться соціалізація виробництва.

Крім М. Зібера прихильниками теорії трудової вартості та додаткової вартості були й такі українські вчені, як С. Подолинський, Г. Цехановецький, М. Коссовський.

Наприкінці XIX – початку XX ст. відбувається певна переорієнтація економічної думки в Україні. На її розвиток впливає німецька історична та австрійська школи. Більшість українських дослідників почали схилитися до принципів неокласичної теорії, яка

розвивалася на ґрунті маржиналізму. Популярним стає суб'єктивно-психологічний напрям економічних досліджень так званої київської економічної школи, яку започаткував М. Бунге, його наступником на межі двох тисячоліть став Д. Пихно (1853–1913 рр.), професор політичної економії Київського університету.

Найбільш відомим представником суб'єктивно-психологічного напрямку в економічних дослідженнях в Україні на початку XX ст. стали Р. Орженцький, О. Білімовіч, М. Туган-Барановський та Є. Слуцький.

Популяризація австрійської школи відбувалася в працях українського дослідника Р. Орженцького (1895 р.). Він детально викладає теорію цінності Менгера, підтримує критику австрійською школою трудової теорії вартості і, особливо, теорії вартості К. Маркса.

Сприйняття і пропаганду суб'єктивно-психологічної теорії цінності австрійської школи в Росії та Україні було доповнено спробами поєднати її з трудовою теорією вартості. Цю спробу зробив видатний український економіст М. Туган-Барановський.

6.6. Економічна теорія М. Туган-Барановського

Дослідники історії економічної думки вважають, що найбільш відомим економістом-теоретиком України за всю історію був учений зі світовим ім'ям Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919 рр.).

Він народився в заможній дворянській сім'ї в Харківській губернії. Закінчив у 1889 р. фізико-математичний і екстерном юридичний факультети Харківського університету.

Його ім'я включено до бібліографічного довідника про всевітньо відомих економістів періоду 1700–1986 років виданого у США. Він негативно поставився до Жовтневої революції 1917 р., назвав її “більшовицьким переворотом”. Після лютневої революції поїхав в Україну і увійшов у склад Української Центральної Ради. Після її розгрому виїхав до Москви, де вів кооперативні справи, потім знову прибув в Україну. Був засновником Академії наук України. У 1919 р. передчасно пішов з життя. Росія вважає його своїм вченим, Україна – своїм. Сам він говорив, що я напівукраїнець-напівросіянин.

Спочатку М. Туган-Барановський був прихильником ідей К. Маркса. Згодом він не сприйняв трудової теорії вартості, назвав

“фікцією” *трудоу теорію вартості* і “*маловизначальною*” *категорію додаткової вартості*. Він заперечував марксистське положення, що нова вартість створюється робочою силою. Джерелом прибутку М. Туган-Барановський називав весь капітал. Проте він не відкидає марксизм, а прагне розвивати його, залишається соціалістом.

Туган-Барановський зробив аналіз стану економічної думки кінця XIX ст. і визначив зміну напрямку її розвитку. У книзі “Нариси з новітньої історії політичної економії та соціалізму” (1906 р.) він зробив висновок про загальну кризу економічної теорії та її розгалуження на три основні напрями:

- 1) захищає нерегульований товарно-господарський лад;
- 2) пропагує соціалістичну ідею як антипод першого;
- 3) намагається зберегти товарно-господарський лад, для чого пропонує посилити державне втручання в економічне життя.

До першого напрямку вчений відносить класичну політекономію і маржиналізм австрійської та математичної економічних шкіл. До другого – ортодоксальну марксистську політичну економію. До третього – історичну і соціальну економічні школи. Ці основні напрями розвитку політекономії та відповідні їм школи, на його думку, виникли як альтернативні й розвивалися у конфронтації, при цьому перший і третій об’єднувалися проти марксизму та його революційної доктрини.

У 90-х роках XIX ст. такий однобічний підхід пояснення всіх економічних процесів був подоланий під час виникнення неокласичного напрямку економічної теорії (А. Маршалл і Дж.Б. Кларк), який визначив її наступний розвиток до кінця 90-х років XX ст.

Туган-Барановський у своїх працях теж намагався переорієнтувати політекономію в Росії і в Україні на позиції суб’єктивного психологічної школи та неокласицизму. Хоча підходи у Маршалла і Туган-Барановського не були цілком ідентичні, вони свідчили про єдність наукового пошуку обох визнаних економістів.

Особливе значення в економічному вченні Туган-Барановського мають його економічні теорії: психологічної цінності, економічних циклів, соціальної теорії розподілу, кон’юнктурна теорія грошей та ін.

Туган-Барановський, розробляючи психологічну теорію цінності (1890 р.) в статті “Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності” обґрунтував, що теорія граничної корисності австрійської школи є підтвердженням теорії трудової вартості. Протистояння цих теорій ґрунтується на різних підхо-

дах до проблеми цінності: об'єктивному – у Д. Рікардо і К. Маркса та суб'єктивному – у К. Менгера. Обидва принципи оцінки цінності, за Туган-Барановським, узгоджуються між собою. На цьому ґрунті він сформував закон, або “теорему цінності”, за яким граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їхнім трудовим вартостям.

Ідея Туган-Барановського про вплив на величину вартості як об'єктивних факторів – затрат праці так і суб'єктивних – корисності благ стала важливим здобутком світового значення. Це він зробив у 25-річному віці.

Він також став фундатором сучасної інвестиційної теорії економічних циклів. З'ясував (на прикладі Англії та Росії) причини циклічності та економічних криз, їх періодичність і неминучість у ринковій економіці. Він довів некоректність теорії криз Ж.Ш. Сімонді, який причиною циклічності та криз назвав недоспоживання народних мас (що нібито звужує можливості розширеного відтворення). У той же час Туган-Барановський позитивно сприймав теорію ринків Ж.-Б. Сея, за якою пропозиція товарів породжує попит на них, встановлюючи рівновагу ринків, висновки Д. Рікардо стосовно можливостей зростання капіталістичного виробництва і стверджував, що періодичні кризи викликаються періодичною зміною розширення і скорочення виробництва основного капіталу. Водночас учений дотримується погляду, за яким ринок керує виробництвом, а не виробництво ринком (це ближче до висновків Ж.-Б. Сея, а не до висновків Д. Рікардо).

В основу своєї теорії криз він поклав ідею про зв'язок циклічних коливань промислового виробництва з періодичним нагромадженням основного капіталу. “Періодичні кризи, за Туган-Барановським, викликаються періодичною зміною розширення і скорочення виробництва основного капіталу”.

Інвестиційна теорія циклів Туган-Барановського започаткувала сучасну теорію кон'юнктури. Вона була покладена в основу вчення про циклічність економічного розвитку та довгі хвилі кон'юнктури його учня, видатного російського економіста М. Кондратьєва.

М. Туган-Барановський звертає увагу на виявлення головного внутрішнього рушія “*економічних активностей*” і робить висновок, що таким є рух інвестицій. Він першим сформулював основний закон інвестиційної теорії циклів, відповідно до якого фази промислового циклу визначаються активністю інвестування.

Що стосується теорії розподілу, то Туган-Барановський створив нову соціальну теорію розподілу. Вона відмінна від класичної, марксистської та неокласичної і викладена у працях “Теоретичні основи марксизму” (1905 р.) і “Соціальна теорія розподілу” (1913 р.).

Він вважав невдалою спробу пояснити проблему розподілу доходів з позицій версій Д. Рікардо і К. Маркса теорії трудової вартості. М. Туган-Барановський не поділяв вчення К. Маркса про те, що заробітна плата є перетвореною формою вартості та ціни робочої сили, що капітал є пасивним та не результативним додатком до робочої сили. Не погоджувався він і з марксистською теорією капіталістичного нагромадження та зубожіння пролетаріату.

Він обґрунтовував залежність заробітної плати від двох основних чинників:

- зростання продуктивної сили праці (економічний або об’єктивний фактор);
- соціальна сила робітничого класу (соціальний або суб’єктивний фактор).

Основним він вважав перший чинник, тому що з ним пов’язано забезпечення науково-технічного прогресу і на цій основі збільшення національного доходу та частки працівників у ньому. Під соціальним фактором він розумів силу робітничого класу, діяльність профспілок, які на його думку, визначають конкретний рівень середньої заробітної плати, яка має стійку тенденцію до підвищення.

Прибуток Туган-Барановський розглядає як дохід від власності на засоби виробництва. Заробітну плату вважає доходом трудовим, а прибуток – нетрудовим, експлуататорським. І прибуток і заробітна плата це частини суспільного продукту, тому у його зростанні зацікавлені усі класи капіталістичного суспільства. Але величина частки, яка дістанеться кожному класу залежить від загального обсягу національного доходу і від соціальної сили кожного з класів – вважав Туган-Барановський.

Соціальна теорія розподілу відомого вченого була визнана світовою економічною наукою і згодом використана і розвинута в працях Й. Шумпетера, Дж. Хікса та інших видатних дослідників.

Величезний внесок зробив М. Туган-Барановський у дослідження історії, теорії та практики кооперативного руху. Головне його дослідження з цієї проблеми – “Соціальні основи кооперації” (1919 р.).

Туган-Барановський, соціаліст реформаторського спрямування, досліджував проблеми соціалістичного суспільства у численних працях, серед яких виділяють “Сучасний соціалізм у своєму

історичному розвитку” (1906 р.), “Соціалізм як позитивне вчення” (1917 р.), “Соціальні основи кооперації” (1919 р.). Він заперечував революційне насильство як засіб досягнення соціалізму, доводив, що соціалізм, який прийде на зміну нерозвиненому капіталізму, приречений на жорстку диктатуру та злидні.

6.7. Економіко-математичні дослідження Є. Слуцького

Формування неокласичних поглядів в економічній думці України пов’язано і з ім’ям вченого зі світовим визнанням Є. Слуцького (1880–1948 рр.). Він відомий представник “математичного” напрямку економічних досліджень. Народився і тривалий час проживав в Україні, закінчив Київський університет, навчався в Німеччині, до 1928 року працював професором Київського університету і Київського комерційного інституту. Ще навчаючись в університеті, Є. Слуцький написав працю “Теорія граничної корисності” (не опубліковану), яка була удостоєна університетської золотої медалі.

Дослідники історії економічної думки вважають Є. Слуцького фундатором маржиналістської математичної теорії споживання.

Якісно новий етап у розвитку теорії попиту, визначення принципово нових підходів до проблеми взаємозв’язку ціни, попиту та функції корисності зроблено Є. Слуцьким у 1915 році в статті “До теорії балансу бюджету споживача” (опубліковану в одному з італійських часописів, знайдену і оцінену через 20 років відомими теоретиками Р. Алленом і Дж. Хіксом).

До цього в середовищі маржиналістів і неокласиків панувала кардиналістська теорія оцінки поведінки споживача, яку започаткували учені австрійської школи. Вони, зокрема О. Бем-Баверк, А. Маршалл, виходили з можливості суб’єктивної оцінки споживачем абсолютного значення величини граничної корисності блага. На основі відомих розробок Л. Вальраса, Ф. Еджворта, В. Парето, український маржиналіст Є. Слуцький тісно пов’язав функцію корисності, яка визначала надання переваг споживачем певній корисності благ, з динамікою ціни та грошових доходів споживача. При цьому він:

– відштовхувався від ідеї про необхідність звільнити функцію корисності від чисто суб’єктивного трактування;

– використав категорію віддання переваг споживачем як одній з детермінант сукупного попиту, в якій і знаходить вираження корисність товару;

– виходив з можливостей кількісного аналізу віддання переваги, їх порядкового зіставлення;

– розробив математичні методи, що дають змогу досліджувати величини функції корисності та функції попиту залежно від руху цін і зміни доходів споживача.

Ці ідеї Є. Слуцького стали основоположними в розвитку сучасної ординалістської версії споживацької поведінки та сучасної теорії попиту.

Є. Слуцький продовжив дослідження психологічних засад раціональної поведінки господарських суб'єктів та моделювання довгострокових економічних коливань, які ґрунтувалися на неокласичних принципах. Це він зробив у працях: “Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних засад економіки” (1926 р.) та “Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів” (1927 р.). Він в “Етюді...” уперше у світовій літературі поставив питання про необхідність формування особливої науки – праксеології, яка б розробила принципи раціональної поведінки людей за різних умов. Практиологія – (грец. *πραξις* – “діло, діяльність, практика” *λογος* – “вчення”) загальна теорія раціональної людської поведінки. Ідеї, викладені Є. Слуцьким у публікації 1915 року, вважаються в сучасній зарубіжній літературі основоположними у розвитку теорії поведінки споживачів як одного з важливих розділів економетрики.

Висновки

1. Особливості розвитку ринкового господарства України в другій половині XIX – початку XX ст. полягають у наступному:

– ринкове господарство формувалося в умовах, коли Російська та Австрійська імперії перетворили землі України в колоніальний придаток, що негативно позначилося на темпах промислового перевороту;

– здійснення промислового перевороту в Україні гальмувалося існуванням кріпосних порядків і тільки після скасування панщини, на землях Східної і Західної України відбулося завершення промислового перевороту, здійснювалася індустріалізація економіки, хоча до початку Першої світової війни Україна, як і Російська імперія в цілому, залишалася аграрно-індустріальною.

2. Розвиток української економічної думки у зазначений період відзначається різноманітністю течій і напрямів, багатством економічних ідей та визначними здобутками. Розвивалася українська

політекономія під впливом класичної школи, західноєвропейських і російських соціалістичних ідей, німецької історичної школи, марксизму і маржиналізму.

3. Величезний внесок у розвиток української економічної думки зробив учений зі світовим ім'ям М. Туган-Барановський. Особливе значення в економічному вченні Туган-Барановського мають його економічні теорії: психологічної цінності, економічних циклів, соціальної теорії розподілу, кон'юнктурна теорія грошей.

Основні категорії та поняття

Артіль, сервітут, пропінація, феодално-кріпосницький лад, кріпосне право (кріпацтво), паницина, община, кооперативний рух, кооператив, “закон Подолінського”, праксеологія, анархічний комунізм, радикальний (революційно-демократичний), ліберальний, психологічний та математичний напрями, закон інвестиційної теорії циклів, теорема цінності.

Контрольні питання та завдання

1. Охарактеризуйте процеси промислового перевороту в Східній Україні. Які етапи в своєму розвитку він пройшов?
2. Розкрийте передумови, основні положення аграрних реформ 1848 і 1861 рр., зробіть їхній порівняльний аналіз.
3. Які економічні наслідки мали аграрні реформи 1848 і 1861 рр. для України?
4. Коли почався і як відбувався промисловий переворот в Західній Україні та його наслідки?
5. Як вплинули процеси індустріалізації на розвиток господарства України?
6. Яке значення столипінської аграрної реформи для України?
7. Якими були причини та наслідки грошової реформи 1895–1897 років?
8. Охарактеризуйте особливості розвитку кооперативного руху в Україні.
9. У чому єдність та відмінність у поглядах представників ліберального та радикального напрямів економічної думки?
10. Які українські вчені-економісти в Україні були прихильниками принципів класичної політичної економії?

11. Хто вважається основоположником суб'єктивно-психологічного напрямку в українській політичній економії?
12. Як розвивав марксистське економічне вчення в Україні М. Зібер?
13. У чому полягає сутність інвестиційної теорії циклів М. Туган-Барановського?
14. Розкрийте сутність соціальної теорії розподілу М. Туган-Барановського.
15. Які наукові відкриття належать Є. Слуцькому?

Тестові завдання

1. До складу яких держав входили українські землі наприкінці XIX ст.?

- а) Австро-угорська імперія, Німеччина;
- б) Франція, Російська імперія;
- в) Австро-Угорська імперія, Російська імперія;
- г) Росія, Польща.

2. Яка галузь залишалася провідною в економіці українських земель у складі Австро-Угорської імперії наприкінці XIX ст.?

- а) сільське господарство;
- б) важка промисловість;
- в) торгівля;
- г) легка промисловість.

3. Процес індустріалізації в Україні завершився:

- а) у 1861 році;
- б) у 70-х роках XX ст.;
- в) в 90-х роках XIX ст.;
- г) не завершився взагалі через Першу світову війну.

4. У якому році було проведено аграрну реформу в Австро-Угорській імперії?

- а) 1848 р;
- б) 1843 р;
- в) 1858 р;
- г) 1861 р.

5. У якому році було проведено аграрну реформу в Російській імперії?

- а) 1865 р;
- б) 1863 р;
- в) 1851 р;
- г) 1861 р.

6. Яка форма організації селянських господарств почала виникати у відповідь на розвиток товарно-грошових відносин на селі наприкінці XIX ст.?

- а) селянська монополія; в) селянське підприємство;
б) селянська кооперація; г) фермерське господарство.

7. Яка галузь промисловості була найбільш розвинена на ліво-бережній Україні?

- а) легка; б) важка; в) цукрова; г) вугільна.

8. Куди, завдяки переселенській політиці П. Столипіна, було переселено близько 1 млн українців?

- а) на південь Російської імперії; в) на захід Росії;
б) до Сибіру; г) на Чукотку.

9. У яку галузь промисловості України було вкладено найбільше іноземних інвестицій?

- а) цукрова; в) гірничодобувна;
б) машинобудування; г) легка.

10. Громада якого міста виступила ініціатором створення першого споживчого кооперативу в Україні?

- а) Полтавська; б) Київська; в) Харківська; г) Львівська.

11. В період зародження кооперативного руху в Україні називали “артільним батьком”:

- а) Левитського М.; в) Драгоманова М.;
б) Зібера М.; г) Вернадського І.

12. На українських землях, що входили до складу Російської імперії, виник перший Союз кредитних кооперативів у...

- а) Мелітополі; б) Одесі; в) Бердянську; г) Миколаєві.

13. Зародження кооперації на західноукраїнських землях пов’язують з ім’ям:

- а) Нагірного В.; в) Барановського Х.;
б) Левитського М.; г) Антоновича В..

14. Каразін В. виступав за заміну паницини:

- а) грошовим оброком; в) рентою;
б) відробітком; г) правильної відповіді немає.

15. Журавський Д.П. як представник ліберального напрямку, виступав за:

- а) скасування кріпацтва;
б) збереження великого поміщицького господарства;
в) часткового поліпшення становища селян;
г) правильні відповіді б) та в).

25. Психологічна теорія цінностей ґрунтується М. Туган-Барановським як теорія:

- а) граничної корисності є підтвердженням теорії трудової вартості;
- б) граничної корисності австрійської школи;
- в) трьох факторів виробництва;
- г) трудової вартості Д. Рікардо та К. Маркса.

26. Туган-Барановський М.І. першим висунув теорію:

- а) інвестиційних циклів;
- б) трудової теорії вартості;
- в) циклічності економічного розвитку;
- г) додаткової вартості.

27. Хто з названих учених заклав основи сучасної інвестиційної теорії циклів?

- а) Туган-Барановський М.;
- б) Каразін В.;
- в) Орженцький Р.;
- г) Франко І.

28. Соціальну теорію розподілу М. Туган-Барановський розробив у працях:

- а) “Рух інвестицій”;
- б) “Соціальні основи кооперації”;
- в) “Основи політекономії”;
- г) “Теоретичні основи марксизму”.

29. Хто зробив визначний внесок у розвиток математико-статистичних досліджень?

- а) Слуцький Є.;
- б) Бунге М.;
- в) Подолинський С.;
- г) Білімович О.

30. На якій концепції базується праця Є. Слуцького “До теорії збалансованого бюджету споживача”?

- а) теорії граничної корисності;
- б) теорії капіталу;
- в) теорії додаткової вартості;
- г) теорії грошей.

Рекомендована література

[12, с. 293–337; 13, с. 754–755, 764–765, 775–776; 14, с. 101–167; 16, с. 133–142, 156–165, 426–440; 17, с. 152–172, 247–270, 329–369; 18, с. 165–170; 19, с. 463–595; 24, с. 389–422; 34, с. 151–185; 36, с. 93–98; 43, с. 206–228].

Тема 7.

Світове господарство і економічна думка початку XX ст.

У попередній темі розкрито особливості розвитку ринко-вого господарства та основні напрями економічної думки в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Ці знання дають можливість перейти до з'ясування питань, що розкривають особливості завершення формування світового господарства на початку XX ст., оскільки після Першої світової війни країни світу пройшли складний і суперечливий шлях господарського розвитку. Відбудова економіки, її піднесення, чергувалися з кризами, у т.ч. світовою. Безперечним лідером стали США, які не мали рівних в аграрному секторі, промисловості, фінансовій сфері. Не завжди стабільно розвивалося господарство Німеччини, Франції.

Економічна криза 1929–1933 років продемонструвала невідповідність між високим розвитком продуктивних сил та ірраціональністю стихійних ринкових процесів. Високий рівень усупільнення та ускладнення господарського механізму потребували планомирного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах, тобто посилення ролі держави в економіці.

У сучасній економічній теорії виокремлюють основні напрями: неокласичний, кейнсіанство та інституціонально-соціальний.

Мета теми – визначити особливості розвитку світового господарства та економічної думки початку XX століття.

- Розвиток світового капіталістичного господарства на початку XX ст. та у період Першої світової війни
- Становлення системи регульованого капіталізму та її відображення в економічній думці
- Світова економічна криза (1929–1933 рр.), її вплив на розвиток капіталістичних країн. Виникнення кейнсіанства
- Економіка європейських країн і США у період Другої світової війни та її вплив на структуру народного господарства
- Виникнення і загальна характеристика неолібералізму
- Інституціоналізм

7.1. Розвиток світового капіталістичного господарства на початку XX ст. та у період Першої світової війни

Перша світова війна, яка тривала з літа 1914 р. до осені

1918 р., розпочалася між двома ворогуючими блоками країн: Антантою (Велика Британія, Франція, Росія) і Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), який невдовзі став Четвертним (після того як Італія покинула союзників і увійшла до Антанти, до Німеччини і Австро-Угорщини приєдналися Туреччина і Болгарія). З часом вона втягнула в себе понад 30 держав із півторамільярдним населенням (близько 70 % усіх мешканців земної кулі). Було мобілізовано близько 70 млн солдатів, з яких 10 млн загинули, 20 млн були поранені та скалічені, більш як 10 млн мирного населення померло від голоду та епідемій. А якщо до цього додати скорочення народжуваності, то загальна кількість втрат становитиме близько 36 млн осіб.

Війна також принесла людству важкі економічні, матеріальні й моральні втрати, призвела до загострення міждержавних економічних відносин. Значні території Франції, Австрії, Німеччини, України піддалися розграбуванню і руйнуванням. Було знищено приблизно 1/3 матеріальних цінностей країн-учасниць, а їх військові витрати становили 200 млрд дол., у 12 разів перевищивши наявні золоті запаси. Мілітаризація економіки воюючих країн, їх господарська замкнутість, заміна ринкових господарських зв'язків неринковими, державне регулювання економіки досягли небаченого рівня. Виник дефіцит споживчих товарів, який змусив регулювати ціни та нормувати споживання.

Головними причинами війни були прагнення низки країн здійснити економічний і територіальний переділи світу, встановити контроль за джерелами сировини і ринками збуту, зрощення монополій з державою та посилення їх експансіоністського характеру, боротьба проти національно-визвольних і соціальних рухів, мілітаризація економіки тощо. У таблиці 7.1 показано економічні позиції провідних країн світу напередодні Першої світової війни.

Основні бойові дії Першої світової війни відбувалися на Європейському континенті, де були розташовані головні центри фінансового життя, промислового та сільськогосподарського виробництва. Тому, якщо національне багатство країн Європи за військові роки скоротилося в середньому на третину, то за той самий час в Японії зросло на 25 %, а в США – на 40 %.

Війна набула затяжного характеру й потребувала величезних матеріальних і фінансових витрат. Відбулися структурні зміни в економіці. Пріоритетними стали галузі, що виробляли зброю та військове спорядження. У результаті центри господарського вироб-

ництва поступово перемістилися з Європи до США.

Таблиця 7.1 – Економічний розвиток провідних країн світу в 1914 р.

Країна	Національний дохід, млрд дол. США	Населення, млн осіб	Дохід на одну особу, дол. США	Місце у світовому господарстві		
				за обсягом промислового виробництва	за експортом капіталу	за площами колоніальних володінь
США	37	98	377	4	4	4
Німеччина	12	65	184	3	3	3
Велика Британія	11	45	244	1	1	1
Франція	6	39	153	2	2	2
Росія	7	171	41	–	–	–
Австро-Угорщина	3	52	57	–	–	–

Сполучені Штати Америки із запізненням (6 квітня 1917 р.) вступили у війну на боці країн Антанти, коли вже явно визначилася їхня близька перемога. Тому вони зазнали порівняно невеликих людських втрат – близько 120 тис. осіб. Тривалий час дотримуючись нейтралітету, США вміло скористалися його перевагами для швидкого економічного зростання. Вони підтримували торговельні відносини з усіма воюючими країнами, задовольняючи їхній зростаючий попит на всі види стратегічної сировини, зброю, боєприпаси, продукти харчування. У результаті за роки війни країна наростила своє виробництво (випуск промислової продукції зріс на 26 %, виробництво пшениці – в 1,5 рази), і тому ще більше зміцнила лідируюче становище у світі, перетворившись із боржника на найбільшого міжнародного кредитора (якщо до війни американські борги становили понад 7 млрд дол., то на кінець війни воюючі країни заборгували США 9,8 млрд дол.). Національне багатство збільшилося із 192 млрд дол. у 1914 р. до 488,7 млрд дол. у 1920 р. У США було сконцентровано 1/2 світового запасу золота. Успішно розвивались промисловість, сільське господарство, фінансово-кредитна система. Утричі зріс експорт продуктів і товарів. Скориставшись тим, що увага європейських країн була прикута до війни, американці почали прибирати до рук джерела сировини, ринки збуту, сфери капіталовкладень, які раніше вважалися об'єктами впливу інших великих держав. У США продовжувало розвиватися ринкове господарство, на відміну від інших індустріальних країн, в яких економіка пере-

творювалася на ринково-регульовану.

Велика Британія належала до країн-переможниць, проте війна знесила її економіку, збільшила відставання від США. Вона зазнала великих людських втрат – на фронтах загинуло майже 750 тис. осіб, 1,5 млн отримали поранення. Було втрачено 1/3 національного багатства, зокрема і значну частину військово-морського та торгового флоту. Збільшилися державний борг, який упродовж воєнних років зріс більш ніж у 12 разів і в 1918 р. становив 7,8 млрд дол., та від'ємне сальдо у зовнішній торгівлі – експорт товарів зменшився удвічі, натомість зріс імпорт. У результаті світовий фінансовий центр перемістився з Лондона до Нью-Йорка.

Було втрачено традиційні англійські ринки товарів і капіталів (Канада, Аргентина, Китай), на які почали проникати США і Японія. На 20 % скоротилося промислове виробництво. Продовжувалося відставання від США у розвитку окремих галузей промисловості, особливо в гірничодобувній, сталеплавильній, текстильній, суднобудівній, обладнання яких було застарілим. Водночас Великій Британії вдалося збільшити свої колоніальні володіння в Африці та на Близькому Сході за рахунок Німеччини і Туреччини. Вона частково компенсувала свої втрати за рахунок німецьких воєнних репарацій.

Франція ще більше, ніж Англія, постраждала в роки війни. Її загальні втрати сягнули 200 млрд франків. На фронтах загинуло 1,3 млн осіб, 2,8 млн отримали поранення. Вже в перші місяці війни Німеччина окупувала найрозвиненіші промислові регіони Франції, внаслідок чого країна була позбавлена основної частини свого промислового виробництва. Було зруйновано або вивезено фабрично-заводське обладнання, транспортні засоби. Під німецькою окупацією опинилися кращі сільськогосподарські райони, що призвело до збільшення імпорту продуктів. Видатки на війну підірвали стабільність французької валюти.

Разом із тим під час війни розпочалася індустріалізація економічно відсталих південних районів Франції, що не були окуповані Німеччиною. Тут успішно розвивалася промисловість, будувалися електростанції, військові підприємства. У південних департаментах країни розширювалося сільськогосподарське виробництво. Нестача сировини, енергоресурсів змушувала промисловців дбати про інтенсифікацію виробничих процесів, запроваджувати механізацію, нові технології, що пізніше дало позитивні результати.

Японія під час війни зміцнила свій економічний потенціал. Її національне багатство зросло на 25 %. Виступаючи на боці Антанти,

вона фактично не брала участі в бойових діях. Але скориставшись тим, що увага воюючих країн була прикута до європейського театру воєнних дій, змогла розширити свої колоніальні володіння (зокрема, захопила Шандунський півострів у Китаї, Маршаллові, Каролінські та Маріанські острови в Тихому океані, які належали Німеччині), нав'язала невигідні економічно-торговельні умови Китаю, розгорнула енергійну торговельну експансію на ринках Південно-Східної Азії. Все це дало можливість за роки війни подвоїти промислове виробництво, втричі збільшити експорт промислових товарів у Китай та країни Тихоокеанського регіону. Як наслідок, головним економічним підсумком воєнних років було перетворення Японії з аграрно-індустріальної країни на індустріально-аграрну.

Однак відновлення після завершення війни конкуренції на зовнішніх ринках з боку колишніх союзників по Антанті, економічна криза 1920–1921 рр. та надзвичайно руйнівний землетрус, який завдав великих людських жертв (загинуло 140 тис. осіб) та руйнувань, поставили японську економіку перед низкою серйозних проблем.

Німеччина внаслідок війни опинилася у найважчому становищі. Загальні людські втрати становили 7,5 млн осіб, з них загинули 2,7 млн. Обсяг промислового виробництва в 1918 р. порівняно з 1913 р. знизився на 43 %. Більше ніж удвоє скоротилося сільсько-господарське виробництво. Критичних меж набрала мілітаризація, сягнувши 75 % усієї продукції. Національне багатство зменшилося наполовину, а державний борг зріс у 32 рази (з 5 до 160 млрд марок).

Справжньою катастрофою для країни і народу став Версальський мирний договір, підписаний 28 червня 1919 р. між Німеччиною і країнами Антанти. Згідно з ним, Німеччина втратила всі свої колонії, які розподілялися між Великою Британією та Францією, і раніше захоплені території загальною площею 3 млн км² з населенням 13 млн осіб. Зокрема Франції поверталися Ельзас та Лотарингія; Познанський край, деякі землі у Пруссії відходили Польщі; частина території Сілезії – Чехословаччині; Саарська область переходила на 15 років під управління Ліги Націй (із наступним плебісцитом), а її вугільні шахти передавалися у власність Франції (у результаті Німеччину було позбавлено 75 % річного видобутку залізної руди, 25 % видобутку кам'яного вугілля, 35 % виплавки сталі); порт Мемель (Клайпеда) переходив під управління країн Антанти; Гданськ (Данциг) оголошувався вільним містом; Рейнську область Німеччини, де зосереджена майже вся промисловість, було демілітаризовано. Німецька сухопутна армія мала бути скорочена до

100 тис. осіб, а офіцерський корпус – до 4 тис. Німеччину також зобов'язали відшкодувати у формі репарацій 132 млрд золотих марок за збитки, завдані країнам-переможницям, та гарантувати для них значні торгові пільги на своїй території.

Таким чином економіка Німеччини збанкрутувала. Вже за перші два роки після завершення війни держава мала сплатити країнам Антанти 20 млрд золотих марок. Оскільки таких грошей у Німеччини не було, то контрибуція сплачувалася паровозами, вагонами, фабрично-заводськими верстатами, автомобілями, сільсько-господарською сировиною тощо. Зазнала краху фінансово-кредитна система. У 1921–1923 роках країна переживала жакливу гіперінфляцію. У липні 1923 р. долар коштував 4 млрд марок, платню німцям видавали двічі на день, нерідко нерозрізаними купюрами, – в обід і ввечері. Після першої видачі платні робили годинну перерву, аби люди встигли хоча б щось купити за гроші, які знецінювалися щогодини, (до вечора ціни могли зрости до 50 % в день). Внаслідок цих явищ різко погіршився життєвий рівень людей. Німеччина опинилася на грані катастрофи.

Критичне становище Німеччини викликало занепокоєння урядів країн Антанти, які побоювалися можливих революційних потрясінь у центрі Європи. Саме тому США, Франція, Англія вирішили допомогти в оздоровленні німецької економіки. Цьому сприяло те, що господарство країн Антанти вийшло з кризи, породженої війною, і поступово стабілізувалося. Так, з 1922 по 1929 р. економіка США невинно зростала, країна стала процвітаючою. З 1924 р. успішно розвивалося господарство Великої Британії та Франції.

Новий репараційний план для Німеччини, розроблений міжнародним комітетом експертів під головуванням Ч.Г. Дауеса, був затверджений 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції представниками країн-переможниць у Першій світовій війні – й прийнятий Німеччиною.

Основною метою плану було відновлення промислового потенціалу Німеччини і забезпечення виплат репарацій країнам-переможницям. План, зокрема, передбачав надання Німеччині позики в сумі 200 млн дол., у тому числі 100 млн дол. виділяли американські банки. Вважалося, що відбудова, піднесення господарства, оздоровлення фінансів сприятимуть регулярній сплаті репарацій Франції та Англії, які, у свою чергу, покриватимуть свою заборгованість США. План Дауеса, між іншим, передбачав, що основна

маса німецької промислової продукції має спрямовуватися в СРСР, щоб не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. За планом, СРСР мав постачати сировину в Німеччину.

План встановлював розміри платежів Німеччини на перші п'ять років по 1...1,75 млрд марок на рік, а потім – по 2,5 млрд марок на рік. Для забезпечення платежів передбачалося встановити контроль союзників над німецьким державним бюджетом, грошовим обігом і кредитом, залізницями. Контроль здійснювався спеціальним комітетом експертів, який очолював генеральний агент із репарацій. Цей пост займав представник США, спочатку О. Юнг, а згодом П. Гілберт.

У зв'язку з прийняттям плану Дауеса між Францією і Бельгією з одного боку і Німеччиною – з другого було підписано угоду про припинення окупації Рурського басейну і виведення звідти французьких і бельгійських військ.

План Дауеса діяв до 1929 р. і мав позитивні наслідки. Він відрегулював репараційні платежі, сприяв ввезенню іноземного капіталу до Німеччини. До вересня 1930 р. сума іноземних (головним чином американських) капіталовкладень у Німеччині становила 26–27 млрд марок, а загальна сума німецьких репараційних платежів за той самий період – трохи більше 10 млрд марок. Ці капітали сприяли відновленню промислового виробництва, яке вже у 1927 році досягло передвоєнного рівня. Частка Німеччини у світовому експорті збільшилася з 5,7 % у 1924 році до 9,8 % у 1929 році.

Внаслідок виконання плану Дауеса США отримали великі прибутки у вигляді процентів від позик і дивідендів від прямих інвестицій у промисловість.

Сполучені Штати Америки раніше від інших високорозвинутих країн вступили у період стабілізації, який, щоправда, трохи пригальмувала економічна криза 1921 р. Упродовж 1922–1929 рр. економіка США була в стані піднесення, зокрема загальний обсяг виробництва підвищився на 48,5 %. На кінець 20-х років там виробляли майже половину промислової продукції світу, на 10 % більше, ніж Англія, Франція, Німеччина, Японія та Італія разом узяті. Важливим поштовхом до зростання виробництва стали поширення конвеєрного методу масового виробництва, заміна традиційних видів палива (вугілля) – електрикою і нафтопродуктами. Виняткове значення мали стандартизація та уніфікація. Високого рівня досягла механізація виробництва та побуту американців. У країні різко збільшилася кількість автомобілів, з якими почав асоціюватися амери-

канський спосіб життя. У 1922–1929 роки автомобільні заводи США виготовили (у готовому і незібраному вигляді) понад 39 млн автомашин. Посилена автомобілізація сприяла бурхливому розвитку низки галузей: будівництва доріг, сфери послуг, туризму та ін.

Інтенсивно розвивалися також машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі. При зменшенні загальної кількості банків (з 30 до 24 тис.) їхні капітали збільшились на 21 млрд дол. Значно зріс експорт товарів, який у 20-х роках переважав імпорт. Великою мірою він був зумовлений поставками товарів у Європу, яка інтенсивно відбудовувала зруйноване війною господарство. У 1922 р. було введено митний тариф, який стимулював торгівлю американськими товарами і перешкоджав імпорту іноземних. Американські капіталовкладення за кордоном з 1920 по 1931 рр. становили 11,6 млрд дол., причому 40 % від цієї суми припадало на Європу, а 22 % – на Латинську Америку.

Економічне піднесення 20-х років у США справедливо називають роками “проспериті” – процвітання. Однак у цей самий період в економіці почали виявлятися явища, які згодом вилилися у найбільшу в історії США кризу.

Економіка Великої Британії на відміну від США розвивалася повільніше. Лише наприкінці 20-х років було досягнуто передвоєнного рівня розвитку. Певні галузі промисловості (металургійна, вугледобувна, суднобудівна, текстильна) переживали спад. Держава вклала значні інвестиції в авіаційну, автомобільну, електротехнічну та деякі інші галузі, завдяки чому вони успішно розвивалися. Нові галузі давали, однак, усього 10 % обсягу промислового виробництва країни. Спостерігалось технічне відставання деяких галузей, що призвело до збільшення собівартості та зниження конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Велика Британія залежала від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини, що також негативно позначалося на економіці країни.

У 1925 р. уряд відновив золотий стандарт фунта стерлінгів, що дало змогу Великій Британії відновити свої позиції лідера фінансового світу.

Франція вступила в період економічного піднесення в 1924 р. Промислове виробництво перевищило довоєнне, а його річний приріст до 1930 р. становив у середньому 5 %. Швидкому економічному зростанню сприяли: повернення Ельзасу і Лотарингії з їх металургійними і текстильними підприємствами та багатими сировинними ресурсами; отримання в користування на 15 років ресурсів Саарсь-

кого вугільного басейну; величезне будівництво у розорених районах; репарації з Німеччини (8 млрд золотих марок), які виплачувалися до 1930 року.

Успішно розвивалися нові галузі виробництва: автомобільна, авіаційна, електротехнічна, радіотехнічна, хімічна. Франція перетворилась на індустріально-аграрну країну. Значні доходи країні приносило лихварство. Так, у 1929 році вся промисловість дала прибуток 10,5 млрд франків, а цінні папери – у 3 рази більше.

Завдяки мільярдним репараціям було стабілізовано франк, що сприяло зростанню капіталовкладень. Темпи зростання промислового виробництва у Франції були найвищими серед розвинутих європейських країн. Упродовж 1920-х років воно зросло на 77 %, перевищивши довоєнне, а його річний приріст до 1930 р. становив у середньому 5 %. У значно гіршому становищі перебувало сільсько-господарське виробництво, обсяг якого майже не збільшився, коливаючись навколо довоєнного рівня. Німеччина на початку 20-х років переживала політичну та економічну дестабілізацію. Вона втратила зовнішні ринки, занепало промислове і сільськогосподарське виробництво, зазнала краху кредитно-фінансова система. Однак реалізація плану Дауеса вже незабаром дала відчутні результати.

Величезні капіталовкладення, висока господарська культура і національна самосвідомість німецького народу сприяли стабілізації господарського життя країни. Було оновлено основний капітал важкої промисловості, в яку вкладалося найбільше капіталів. Поступово Німеччина стала випереджати Англію за експортом машин та індустріального обладнання. Прискореними темпами розвивалися хімічна та електротехнічна галузі промисловості.

Японія вийшла з повоєнної економічної кризи в 1924 р. Економіку було успішно переведено на мирні рейки. Поступово нарощувалося промислове виробництво. Виплавка чавуну та сталі до кінця 20-х років подвоїлася. Цьому сприяло освоєння родовищ кам'яного вугілля та залізної руди в Кореї та Маньчжурії, окупавання Японією.

Текстильна галузь, продукція якої становила 40 % промислового виробництва, також успішно розвивалася, а японські текстильні вироби не поступалися знаменитим англійським.

У 20-х роках спостерігалися інтенсивна концентрація виробництва і капіталів, подальша монополізація економіки. Особливість монополій Японії полягала в їх тісному зв'язку з державою, імператорською родиною, які вкладали в економіку великі інвестиції, сприяли

впровадженню новітніх досягнень науково-технічної революції.

7.2. Становлення системи регульованого капіталізму та її відображення в економічній думці

Еволюція соціал-демократичних ідей у XX ст. відбувалась під впливом і таких протилежних економічних теорій, як неолібералізм та кейнсіанство у руслі доктрини “демократичного соціалізму”. Останній трактується і як процес суспільних перетворень, і як принцип економічної діяльності, і як і суспільство майбутнього, яке є багатоваріантним, неоднозначним і не має чітких часових меж реалізації. Основні положення концепції “демократичного соціалізму” були започатковані у працях теоретиків соціал-реформізму Е. Бернштейна, О. Бауера, І.К. Каутського, Р. Гільфердінга та ін. Вони знайшли відображення у програмах соціал-демократичних партій західноєвропейських країн у 20–30-х роках XX ст. і які були спрямовані на еволюційне здійснення економічних реформ та прогресивних соціальних перетворень:

- утвердження суспільної власності на засоби виробництва;
- державного планування виробництва та соціальної сфери;
- справедливого розподілу;
- забезпечення прав та свобод особистості.

Один із визнаних лідерів соціал-демократичного руху Карл Каутський (1854–1938 рр.) народився у Празі. Його батько був театральним художником, а мати – актрисою, письменницею. У 1863 р. сім'я переїхала у Відень, де з 1874 р. по 1879 р. К. Каутський навчався в університеті, слухав курси історії, юриспруденції, політичної економії тощо. У Віденському університеті К. Каутський приєднався до соціал-демократичного руху. У 1875 р. він вступив до соціал-демократичної партії Австрії. Переїхавши у 1879 р. до Швейцарії, він став співробітником газети “Соціал-демократ”, яка видавалась у Цюріху. Складна еволюція поглядів К. Каутського пов'язана з переходом від ідеології класичної школи та мальтузіанства до марксизму, а згодом – до ревізіонізму. Значний вплив на формування економічних поглядів німецького вченого справило особисте знайомство з Е. Бернштейном, К. Марксом та Ф. Енгельсом. З 1883 р. по 1917 р. він був головним редактором теоретичного журналу німецьких соціал-демократів “Новий час”. У 80–90 роках К. Каутський опублікував низку праць, у яких популяризував ідеї марксизму. Серед них: “Економічне учення К. Маркса” (1887 р.), “Бернштейн і соціал-демократична програма. Антикритика” (1899 р.), “Аграрне

питання” (1899 р.), “Соціальна революція” (1902 р.), “Шлях до влади” (1909 р.) та ін. У 1905–1910 роках він видав рукопис К. Маркса “Теорія додаткової вартості”. Значну роль у теоретичному доробку дослідника зайняли роботи з історії соціалістичних учень та класової боротьби, у тому числі “Томас Мор і його утопія” (1888 р.), “Суперечності класових інтересів у Франції в 1789 р.” (1889 р.) та ін. Водночас Каутський приходив до поступового усвідомлення необхідності перегляду ряду положень марксистського учення на основі аналізу нових реалій розвитку капіталістичного суспільства.

Напередодні Першої світової війни він висунув теорію імперіалізму та ультраімперіалізму, спрямовану на обґрунтування мирного “вростання” капіталізму в соціалізм. У 1918 р. К. Каутський написав брошуру “Диктатура пролетаріату”, в якій піддав різкій критиці більшовизм. Він заперечував соціалістичний характер російської революції, виходячи з соціально-економічної і культурної відсталості країни та неможливості організації соціалістичного господарювання насильницькими засобами диктатури пролетаріату. У 1927–1929 рр. був опублікований двотомник “Матеріалістичне розуміння історії”, в якому К. Каутський виступив з ревізією марксизму.

Трактуючи ультраімперіалізм як нову економічну політику індустріально розвинених держав, які прагнуть розширити і зміцнити свій вплив у світі не шляхом руйнівних війн і агресії, а шляхом узгодження своїх інтересів, Каутський був переконаний, що еволюція світової економіки на основі злиття великих галузевих монополій у єдиний всесвітній картель сприятиме створенню умов для планомірного регулювання господарства у світовому масштабі. Усунення конкуренції та заміна анархії виробництва плановим регулюванням К. Каутський трактував як виникнення “організованого капіталізму”, започаткування нової, мирної ери в його розвитку, пов’язаної зі створенням економічного і політичного союзу вільних національних держав, подоланням національних бар’єрів, значним зростанням продуктивних сил за умов роззброєння та модернізації виробництва і демократизації суспільства. Відмовившись від уявлення про економічну неієздатність капіталізму, дослідник звертав увагу на можливість безмежного розвитку останнього на основі використання досягнень науки і техніки. На противагу К. Марксу кризи надвиробництва він розглядав не як доказ неминучості краху буржуазного суспільства, а як необхідну умову оптимального функціонування його господарського механізму.

Одним із перших поставив у центр аналізу динаміки суспіль-

ного розвитку проблеми політичної та економічної демократії, переглянувши марксистське трактування поняття “соціалізації”. Визначаючи демократію невід’ємним атрибутом соціальної природи людини, метою та ідеалом соціалістичних перетворень, дослідник стверджував, що марксистське положення, згідно з яким боротьба класів є рушійною силою суспільного розвитку, непридатне для розуміння логіки історичного прогресу.

Виходячи з того, що будь-які зміни в суспільстві в кінці кінців зводяться до змін в економічному фундаменті, К. Каутський стверджував, що для звільнення праці від капіталістичного гноблення недостатньо завоювати політичну владу. На його думку, необхідними є економічні, моральні та інтелектуальні передумови, які мають визріти в рамках існуючого устрою на шляху поєднання приватної та колективної власності, переваг державного планування та ринкового господарювання. Визначаючи реформи основним засобом здійснення суспільної перебудови, лідер німецьких соціал-демократів виступав за класовий компроміс, перехід до соціалізму мирним шляхом через завоювання більшості у парламенті. В історію економічної думки К. Каутський увійшов як теоретик, який одним із перших поставив проблему взаємозв’язку та взаємозумовленостей демократії і соціалізму. Його ідеї дали поштовх подальшим дослідженням перспектив соціалістичної економіки, співвідношення держави і ринку у здійсненні виробництва та розподілу на демократичних засадах.

Ліберально-реформістське крило європейської соціал-демократії репрезентував також відомий німецький політичний та державний діяч, міністр фінансів в уряді Веймарської республіки (1923, 1928/1929 рр.), депутат Рейхстагу, один з лідерів австрійського і німецького соціал-демократичного руху Рудольф Гільфердінг. Теоретико-методологічні особливості економічних поглядів вченого знайшли відображення у праці “Фінансовий капітал” (1910 р.), яка складається з п’яти частин: “Гроші і кредит”; “Мобілізація капіталу. Фіктивний капітал”; “Фінансовий капітал. Обмеження вільної конкуренції”; “Фінансовий капітал і кризи”; “Господарська політика фінансового капіталу”.

Книга Р. Гільфердінга стала однією з перших спроб дослідження нових тенденцій у розвитку капіталізму кінця XIX – початку XX ст. У роботі знайшли відображення процеси виникнення та еволюції системи капіталістичного кредиту, фінансового капіталу, поглиблення монополізації економіки, поширення акціонерних това-

риств та розвитку акціонерного капіталу, засновницького прибутку, фіктивного капіталу тощо. Незважаючи на прихильність до марксизму, вчений здійснив перегляд ряду важливих положень економічної теорії К. Маркса. У своїх працях Р. Гільфердінг трактував новітню фазу розвитку капіталізму як епоху “фінансового капіталу”, який “перебуває під орудою банків і в ужитку промисловців”. Сприймавши марксистську концепцію міжгалузевої конкуренції та вирівнювання середньої норми прибутку, вчений звернув увагу на тенденцію до монополізації промисловості, яка стимулюється зростанням обсягів основного капіталу та прагненням банків до усунення суперництва між підконтрольними їм підприємствами. “Характеристичну особливість сучасного капіталізму, – зазначав Р. Гільфердінг, – становлять ті процеси концентрації, що виявляються, з одного боку, у скасуванні вільної конкуренції через створення картелів і трестів, а з другого боку – в дедалі то все тіснішому зв’язку між банківим капіталом і капіталом промисловим. Внаслідок цього зв’язку капітал набирає форму фінансового капіталу, що становить найвищу і найабстрактнішу форму його прояву”. Започаткував теорію організованого капіталізму, основу якого становить свідоме і плано-мірне регулювання суспільного виробництва фінансовим капіталом.

Аналізуючи реалії економічного розвитку передових країн світу, вчений звернув увагу на те, що фінансовий капітал “відкидає самостійність поодиноких капіталістів ... вимагає її обмеження. Він гидує анархією конкуренції й хоче організації”. Відтак, на думку німецького дослідника, фінансовий капітал як важливий фактор упорядкування виробництва уможливує існування регульованого ринку та “заміну капіталістичного принципу вільної конкуренції соціалістичним принципом плано-мірного виробництва”, забезпечуючи безкризовий розвиток та формування передумов для економічних трансформацій на шляху становлення господарської демократії.

Важливим фактором концентрації власності в руках небагатьох великих капіталістів учений вважав розвиток акціонування. Проаналізувавши переваги акціонерних товариств у справі демократизації капіталу, залученні додаткових фінансових ресурсів, цінній політиці, пристосуванні до змін економічної кон’юнктури, вчений дійшов висновку, що з поширенням акціонерних товариств концентрація власності випереджає централізацію а економічний розвиток звільняється від випадковостей. Відтак еволюція капіталізму, на думку німецького ревізіоніста, приводить до створення організаційних форм єдиного, регульованого суспільного господарства.

Обґрунтував необхідність державного втручання у сферу грошової кредитного обігу з метою створення передумов для суспільного контролю над виробництвом та соціальним середовищем. Виходячи з того, ще фінансовий капітал сприяє заміні вільної конкуренції планово організованою економікою, Р. Гільфердінг наголошував на необхідності демократизації державної влади і поширення впливу найманих робітників та їх профспілок на процес прийняття управлінських рішень.

Протиставив марксистській програмі революційної перебудови капіталістичного суспільства концепцію свідомого формування “економічної демократії” на шляху мирного переходу до соціалізму. Звертаючи увагу на те, що “трудящі не можуть розгорнути свої сили поза демократією, при відсутності можливості організації самостійних союзів і без свободи всередині цих союзів і всередині держави”, вчений обґрунтував необхідність посилення позицій фабричних союзів, встановлення робітничого контролю над виробництвом, зростання участі робітників в управлінні капіталістичними підприємствами тощо. Життя, історія уже підвели підсумок: ревізіонізм полягає насамперед і головним чином у ревізії всього слабкого, безперспективного і небезпечного, що було в ученні Маркса – Енгельса. Це була ревізія, яка йшла від демократичних, передових і прогресивних за своїми поглядами течій соціалістичної суспільної думки; ревізія, звернена проти ідеології люмпенізованих мас, які пристали до соціалістичного руху і не бачили, і не бажали для себе іншої перспективи, крім тієї, щоб Марксів девіз “рівності” перетворити у засіб пограбування широких верств чесних і працьовитих людей.

Засновники марксизму К. Маркс і Ф. Енгельс, а також їх російський послідовник Володимир Ульянов-Ленін (1870–1924 рр.) у своїх концептуальних схемах міжнародної політики та міжнародних відносини виходили з основоположних ідей марксистської ідеології про класову боротьбу, всесвітньо-історичну місію пролетаріату і неминучість перемоги соціалізму. Поряд з очевидною затеоретизованістю деяких положень, не можна заперечувати конкретних практичних надбань представників цього напрямку в підходах і розумінні суті та направленості розвитку міжнародних відносин.

Найістотніший внесок у теоретичне обґрунтування позицій радикального напрямку марксизму був внесений працями Володимира Ілліча Леніна.

Його ставлення до марксизму характеризується, з одного боку, прагненням строго слідувати букві та духу цього вчення, з

іншого боку – чітко вираженим прагматизмом, який проявився у використанні марксистської доктрини для виправдання своїх власних уявлень про шляхи розвитку суспільства і про методи вирішення завдань, які стоять перед ним.

У своїх теоретичних працях В.І. Ленін намагався показати, що відкриті Марксом закони суспільного розвитку істинні, незаперечні й проявляються у всіх країнах, незалежно від особливостей їх національного розвитку. В одній із кращих економічних робіт “Розвиток капіталізму в Росії” (1899 р.) він на великому фактичному матеріалі доводить, що величезна, обтяжена феодальними пережитками, національними і соціальними суперечностями, країна розвивається відповідно до тих законів капіталістичного ринку, які були відкриті й описані Марксом у “Капіталі”, а отже, усі висновки, які випливають із зробленого ним аналізу, справедливі і для Росії. Тут активно формується внутрішній ринок, відбувається концентрація капіталу і пролетаризація селянського населення, росте число найманих робітників, дрібне виробництво розоряється і витісняється великим. Розвиток капіталізму супроводжується загостренням характерних його протиріч, що в перспективі обов’язково повинно призвести до соціалістичної революції.

Основний висновок, який випливав з цього аналізу, полягав у тому, що прогнозована Марксом перспектива суспільного розвитку – рух до соціалізму – підтверджується характером процесів, які відбуваються у багатьох країнах (у т.ч. в Росії) і у всіх секторах економіки. Однак прогноз Маркса припускав досягнення капіталізмом певного рівня розвитку, достатнього для переходу на наступну стадію. Виникає питання про визначення цього рівня і про відповідність сучасного стану капіталістичної системи. Ленін вважає, що капіталістична формація вже досягла такого ступеня зрілості, коли в ній створюються передумови для соціалістичної революції. Для доказу він звертається до особливостей того етапу розвитку світової економіки, який настав наприкінці XIX – початку XX ст. Ці особливості виразилися в утворенні нових ринкових структур, які Ленін називав монополіями, в інтернаціоналізації виробництва і капіталу, в утворенні і перебудові колоніальних імперій. Усе це давало підставу зробити висновок про перехід капіталізму в особливу стадію, що свідчить про його “зрілість і перезрілість”. Обґрунтуванню цього висновку присвячена робота Леніна “Імперіалізм як вища стадія капіталізму” (1916 р.).

Центральна ідея праці – обґрунтування тези про “підрив

ринку”, що становить суть капіталістичної формації. Вільна конкуренція повсюдно змінюється монополізацією, яка охоплює і виробничу, і фінансову сфери, виходить за рамки національних господарств і стає визначальним явищем у світовій економіці. Монополія вносить елементи впорядкованості в ринкову стихію, анархія виробництва змінюється можливістю свідомого регулювання цін, обсягів виробництва, напрямів товарних і грошових потоків. Але якщо ревізійністський напрямок марксизму робив з цього висновки про трансформацію капіталізму в напряму соціалістичних форм господарювання, то Ленін приходив до прямо протилежних висновків. Підвищення рівня усупільнення на стадії імперіалізму входило в суперечність з приватною формою привласнення, що, у кінцевому рахунку, прирікало всю капіталістичну формацію на загибель. Не мирне вростання в соціалізм повинне було стати підсумком розвитку капіталізму на його останній стадії, а постановка на порядку денному питання про соціалістичну революцію. Тільки революційне ламання старих порядків здатне призвести до соціалізму, що відповідало поглядам Маркса і Енгельса на характер зміни суспільно-економічних формацій.

Ленін показав, що капіталістичний гніт в епоху імперіалізму все більше підсилюється, що в умовах імперіалізму росте збурювання пролетаріату проти основ капіталізму, наростають елементи революційного вибуху усередині капіталістичних країн. Ленін показав, що в епоху імперіалізму загострюється революційний криза в колоніальних і залежних країнах, наростають елементи збурювання проти імперіалізму, наростають елементи визвольної війни проти імперіалізму. Ленін показав, що в умовах імперіалізму нерівномірність розвитку й протиріччя капіталізму особливо загострилися, що боротьба за ринки збуту товарів і вивозу капіталу, боротьба за колонії, за джерела сировини робить неминучими періодичної імперіалістичної війни за новий переділ світу. Ленін показав, що саме внаслідок цієї нерівномірності розвитку капіталізму відбуваються імперіалістичні війни, які послаблюють сили імперіалізму й уможливають прорив фронту імперіалізму там, де він виявиться найслабкішим.

На підставі всього цього Ленін дійшов висновку, що цілком можливий прорив імперіалістичного фронту пролетаріатом де-небудь в одному місці або декількох місцях, що можлива перемога соціалізму спочатку в декількох країнах або навіть в одній, окремо взятої, країні, що одночасна перемога соціалізму у всіх країнах через

нерівномірність розвитку капіталізму в цих країнах неможлива, що соціалізм перемаже спочатку в одній або декількох країнах, а інші країни протягом деякого часу залишаться буржуазними країнами.

Безумовно, низка положень марксистської парадигми не може сприйматися, як ще нещодавно це було в працях авторів з соціалістичних країн, однозначно позитивно. Не витримала випробувань часом ленінська теорія про загибель капіталізму й імперіалізму як його останню стадію, переддень соціалістичної революції. Трагічні наслідки мала на практиці теза про перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську і більшовицький курс на здійснення “світової революції”. Але в цілому марксистські погляди, як і підходи представників інших напрямів, сприяли появі різноманітних сучасних дослідницьких шкіл і концептуальних побудов.

7.3. Світова економічна криза (1929–1933 рр.), її вплив на розвиток капіталістичних країн. Виникнення кейнсіанства

Циклічний спад виробництва на зламі 20–30-х років спричинив справжню економічну катастрофу, найбільшу в історії індустріального господарства, відому в історії як “Велика депресія”. Основні причини світової економічної кризи 1929–1933 рр. полягали в надмонополізації економіки та відсутності контролю з боку держави за виробництвом, особливо в умовах, коли механізм ринкової саморегуляції став неефективним. Монополістичні об’єднання, контролюючи майже всі галузі виробництва, утримували високу ціну на виготовлену продукцію за низької собівартості останньої, прагнучи одержати надприбутки. Однак розорення дрібних підприємств, зростання безробіття, спричинений війною дисбаланс виробничих відносин, який призвів до порушення принципу перерозподілу прибутків між галузями промисловості, та інші чинники різко зменшили платоспроможність населення. Це призвело до так званої кризи перевиробництва, яка, за словами економіста М. Рено, насправді була “викликана не надвиробництвом, а недоспоживанням, що є результатом монополізації та махінацій посередників”.

Світова економічна криза 1929–1933 рр., яка тією чи іншою мірою охопила всі країни капіталістичного світу, у тому числі не тільки індустріально розвинуті, а й відсталі, малі та колонії, призвела до скорочення загального обсягу промислового виробництва в середньому на 30 %. За багатьма показниками деякі країни було

відкинуто на рівень межі XIX–XX ст. Промислова криза збіглася з аграрним перевиробництвом. Швидке зниження цін на сільськогосподарську продукцію розорило селянські й фермерські господарства, призвело до скорочення її виробництва на третину. Відчутного удару криза завдала світовій торгівлі, позбавивши можливості маневру одних країн за рахунок інших.

У Сполучених Штатах Америки криза розпочалася різким падінням цін акцій на Нью-йоркській біржі 24 жовтня 1929 р. Якщо до 1 жовтня їхня вартість становила майже 90 млрд дол., то в березні 1933 р. – лише 19 млрд дол., знизившись у 5 разів. Біржовий крах розорив багато тисяч власників цінних паперів. Одразу почався небачений в історії спад промислового виробництва і торгівлі. Так, випуск автомобілів, виплавляння чавуну і сталі скоротилися на 80 %. У цілому промислове виробництво і торгівля скоротилися вдвічі. Великих втрат зазнали сільськогосподарські виробники. Зокрема, ціни на пшеницю, кукурудзу, бавовну знизилися більше ніж у 3 рази. Щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів по всій країні, було вжито заходи щодо їх фізичного знищення: у топках паровозів і пароплавів спалювали пшеницю, заливали картопляні й бавовняні поля гасом або заорювали, молоко виливали в річки тощо.

За роки кризи збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків, близько 1 млн фермерів. Мільйони громадян постраждали, втративши своє майно, заощадження, робочі місця. Криза призвела до небаченого зростання безробіття, яке досягло астрономічної цифри – 17 млн осіб. Середня зарплата знизилася більше ніж удвічі. На околицях міст вирости “гувервілі” – селища з халуп, в яких жили безробітні та їх сім’ї (названі на “честь” президента США Г. Гувера (1929–1933 рр.)). Зростала кількість голодуючих, жебраків. Мали місце масовий рух безробітних (наприклад, за рішенням утвореної Національної ради безробітних у 1930 р. відбулася загальнонаціональна демонстрація за участю 1,2 млн осіб), “голодні походи” на Вашингтон, в яких одночасно брало участь до 500 тис. осіб. Відбувалися криваві сутички з поліцією та національною гвардією. Різко зросла злочинність, особливо в міських нетрях, контрольованих мафією. Почастішали самогубства.

Економічна криза в США поглиблювалася також невпевненими діями уряду, який тривалий час вперто відмовлявся від будь-якого втручання в економічне життя. Президент Г. Гувер був рішучим супротивником введення державної допомоги безробітним, обґрунтовуючи свої міркування тим, що такий крок принизить

“стійкість американського характеру”. Він категорично відмовлявся приймати демонстрантів, котрі голодували, але гостинно зустрічав у своїй резиденції спортсменів і переможців світських конкурсів. Лише в 1931 р., рятуючи від банкрутства промислові та торгові підприємства, банки, транспорт, у країні почали застосовувати невпевнені спроби державного регулювання.

З європейських країн криза набрала найгострішого характеру в Німеччині. Незважаючи на величезні економічні здобутки, зумовлені “дауесизацією”, країна опинилася у глибокій кризі. Різно скоротилося промислове виробництво – на 58 % від рівня 1928 р., з’явилася велика кількість банкрутств – близько 30 тис. виробників. Припинили свою роботу навіть окремі галузі (сталеплавильна). Катастрофічно зменшився експорт. Якщо в 1929 р. він оцінювався у 13,5 млрд марок, то у 1934 р. впав до 4,2 млрд. Наполовину зменшилася заробітна плата, кількість безробітних сягнула 8 млн осіб, і лише кожен п’ятий отримував мізерну допомогу. У сільському господарстві з 18 тис. юнкерських господарств 13 тис. перебували на межі банкрутства. Німеччина не мала змоги виплачувати репарації.

Стурбовані катастрофічним становищем Німеччини, уряди США, Англії, Франції та деяких інших країн вирішили надати їй допомогу, щоб не повторилася ситуація 1923 р. Було розроблено новий репараційний план, названий на честь свого автора О. Юнга, американського банкіра. Затвердили його на Гаазькій конференції у січні 1930 р. План Юнга передбачав зменшення розмірів щорічних платежів (на 20 %), ліквідацію всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. У 1930 р. достроково було припинено окупацію Рейнської області. Проте вже в 1931 р. Німеччина, у зв’язку з поглибленням кризи, відмовилася взагалі від сплати репараційних платежів. У тому ж році план Юнга припинив існування, що й підтвердила Лозаннська конференція в 1932 р. Вона звела всі репараційні виплати до 3 млрд марок і дала відстрочку для них на 15 років.

Економічна криза в Німеччині тривала до початку 1934 р., коли намітились ознаки стабілізації. Внаслідок кризи в Німеччині до влади прийшов один із найжорстокіших в історії людства політичних режимів – нацистський.

У Великій Британії економічна криза розпочалася дещо пізніше (наприкінці 1929 р.). Найбільші труднощі виникли у зв’язку з перевиробництвом та реалізацією товарів. Була проблема кредитів. Зупинялися тисячі підприємств, зростала кількість безробітних. У 1932 р.

промислове виробництво скоротилося на 25 % порівняно з 1929 р.

Британський уряд своєчасно вжив низку заходів, спрямованих на подолання кризових явищ і оздоровлення економіки. За сприяння держави здійснювалася концентрація виробництва, встановлювався контроль за випуском продукції, її реалізацією та цінами. Усе це робилося за допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв тощо. Під час кризи виникли і діяли змішані державно-приватні підприємства.

Виходу з кризи сприяла зовнішньоекономічна політика держави. У 1931 р. було створено "стерлінговий блок" 25 держав, які передавали свої резерви Великій Британії в загальний фонд блоку, що забезпечило країні значні вигоди від цієї операції. Орієнтуючись на стерлінг, члени блоку змушені були купувати англійські товари і постачати до Великої Британії свою сировину і продовольство. Значною мірою це допомогло країні подолати економічну кризу. Оздоровленню економіки сприяла також ліквідація в 1931 р. золотого стандарту фунта стерлінгів та відмова від політики фритредерства.

Франція в 1929 р. зуміла уникнути руйнівної дії світової економічної кризи. Проте в 1930 р. "Велика депресія" торкнулася її економіки.

Економічна криза у Франції була затяжною і тривала до 1936 р. Найбільшого удару зазнала легка промисловість, підприємства якої належали до приватного сектору. Виробництво вовняних і шовкових тканин скоротилося вдвічі. Криза промисловості переплелася з аграрною кризою. Рівень сільськогосподарського виробництва знизився на 10 %. Особливо відчутними у Франції були "ножиці цін". Деякі галузі промисловості так і не вийшли з кризи, а їх занепад продовжувався до Другої світової війни.

Японія опинилася в епіцентрі світової економічної кризи в середині 1929 р. Найрозвиненіша галузь господарства країни – торгівля – зазнала найтяжчого удару. Експорт товарів скоротився більше ніж у два рази. На 50 % знизилось виробництво сільськогосподарської, на 32 % – промислової продукції. У роки економічної кризи налічувалося до 10 млн безробітних.

Японський уряд вирішив виходити з кризи шляхом мілітаризації країни та воєнної агресії. Уже в 1931 р. японська армія захопила північно-східну частину Китаю, утворивши там маріонеткову Маньчжурську державу. Капіталовкладення спрямовувалися переважно в ті галузі економіки, які прямо чи опосередковано були пов'язані з воєнною промисловістю.

У друге міжвоєнне десятиріччя в господарстві розвинутих

країн відбулися важливі зміни, викликані завершальним ходом індустріалізації, економічною кризою 1929–1933 рр. та її наслідками. Вийти традиційним шляхом із кризи було практично неможливо. Тому держава в цей період стала одним із визначальних чинників економічного життя, брала на себе дедалі більші економічні функції. Почалася заміна ринкових структур, які розвалювалися під час кризи, державним регулюванням і навіть плануванням. Залежно від стану економіки, співвідношення соціальних сил, міцності політичних інститутів тощо методи й мета державного втручання в національні господарства в різних країнах були різними. У СРСР, наприклад, економічна політика стала взагалі антиподом ринкової. В індустріально розвинутих країнах справа не дійшла до повної ліквідації ринкових відносин, а ступінь державного регулювання суттєво відрізнявся. Найбільш виразних форм державне регулювання набуло в господарстві нацистської Німеччини та політиці “нового курсу” президента Ф. Рузвельта в США.

Економічна катастрофа початку 30-х років за кількісними показниками була у Сполучених Штатах Америки не менш глибокою, ніж у Німеччині. Однак у США ресурси для відновлення і подальшого розвитку господарства були більшими. При цьому ступінь втручання американської держави в економіку був таким самим, як і в Німеччині, проте мета та наслідки державного втручання виявилися зовсім іншими.

Вихід з економічної кризи у США тісно пов’язаний з іменем президента Франкліна Делано Рузвельта, який мав шалену популярність і чотири рази обирався американським народом на цю посаду. Незважаючи на своє каліцтво (у 1921 р., після купання в морі, 39-річний Франклін захворів на поліомієліт і відтоді пересувався на інвалідному візку), за 12-річне правління він привів свою країну від страшної економічної депресії до рангу переможця у Другій світовій війні, першого володаря ядерної зброї і найпотужнішої супердержави. Його антикризова програма, відома під назвою “новий курс” (фактично це передвиборна програма Ф. Рузвельта), здійснювалася упродовж 1933–1938 рр.

Перший етап “нового курсу” тривав з 1933 по 1934 роки. Насамперед було проведено реформи у фінансово-кредитній сфері. Зокрема, здійснюючи екстрену програму порятунку банківської системи, уряд зосередився на виявленні перспективних банків, для чого в березні 1933 р. заклав ліцензування всі кредитні заклади країни. Через два тижні 4/5 з них відновили свою діяльність, а 2 тис.

дрібних банків або припинили функціонування, або увійшли до складу ліцензованих. Для відновлення довіри вкладників до кредитних установ останнім також заборонялося поєднувати депозитні операції з торгівлею акціями, чим розмежовувався ринок довго- і короткотермінових кредитів. Складовою банківської реформи було державне страхування дрібних і середніх депозитів (страхувалися вклади на суму не більш як 2,5 тис. дол.).

Паралельно з призупиненням діяльності банків було припинено обмін банкнот на золото та заборонено його вивезення за межі США. Ці та інші заходи дали можливість на початку 1934 р. девальвувати долар на 41 %, що не лише змінило розподіл доходів на користь промислового, а не позичкового капіталу, а й значною мірою запобігло масовим банкрутствам у кредитній сфері, зменшило заборгованість монополій урядові, посилило експортні можливості США.

У 1933 р. було прийнято закон про відбудову промисловості. Він передбачав запровадження у різних галузях промисловості “кодексів чесної конкуренції”, які фіксували ціни на продукцію, рівень виробництва, розподіляли ринки збуту, встановлювали розміри заробітної плати тощо. Основне призначення кодексів – підтримка конкурентного виробництва.

У тому ж році почав діяти закон про регулювання сільського господарства (AAA), спрямований на підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, а відповідно – на припинення процесу розорення дрібних фермерів. Документ, серед інших заходів, передбачав надання грошової компенсації фермерам, які скорочували зернові посіви і поголів'я худоби. Як наслідок, було заорано 10 млн акрів засіяних бавовною площ, знищено 1/4 усіх посівів; у тваринницькій галузі лише протягом року дії AAA було забито 23 млн голів рогатої худоби і 6,4 млн голів свиней. Тимчасові труднощі уряд компенсував відповідною фінансовою підтримкою. Здійснювалися заходи з інтенсифікації, механізації сільськогосподарського виробництва. Зокрема, за допомогою урядових субсидій фермери, закупивши новітні сільськогосподарські машини, на значно менших площах вирощували такі самі врожаї зернових, бавовни, як і в докризовий період. У 1938 р. було прийнято новий закон про регулювання сільськогосподарського виробництва. Метою державного регулювання у цій сфері тепер стала боротьба за збереження родючості ґрунту. Для цього фермерам виплачувалися премії за скорочення посівних площ або за введення сівозмін, які щадять землю. Таким чином здійсню-

вався і контроль за рівнем сільськогосподарського виробництва.

На другому етапі реалізації “нового курсу” (1935–1938 рр.) було прийнято важливі акти соціального характеру. У 1935 р. введено в дію закон про трудові відносини (так званий закон Вагнера). У ньому фіксувалося право робітників на об’єднання у профспілки, проведення страйків і підписання колективних угод. У тому ж році вперше в історії США набрав чинності закон про соціальне страхування і допомогу безробітним.

Важливим чинником подолання безробіття стала програма громадських робіт, на яку конгрес надав 3,3 млрд дол. Особливу увагу було приділено безробітній молоді віком від 18 до 25 років, для якої створювали трудові табори. Загалом уже на початку 1934 р. на громадських роботах, зокрема, на будівництві автострад, мостів, інших споруд, було задіяно 5 млн осіб.

У 1938 р. набув чинності закон про справедливе наймання робочої сили, що встановлював мінімум заробітної плати і максимум тривалості робочого дня для деяких категорій робітників. Закон заборонив використання дитячої праці.

Державне регулювання економіки у США успішно використовувалося і в наступні десятиліття. Воно базувалося на економічній теорії Дж.М. Кейнса, який вважав, що подолати інфляцію, спад виробництва і зумовлені ним соціальні явища можна шляхом активного державного регулювання економіки (“Загальна теорія зайнятості, процента і грошей”, 1936 р.). За його іменем державне регулювання отримало назву кейнсіанство.

Важливим чинником успішної реалізації “нового курсу” був психологічний фактор. Так, у роки економічної депресії у США, як і в роки Другої світової війни, президент Ф. Рузвельт ввів систему своїх регулярних радіовиступів – так званих “бесід біля каміна”, які слухала вся країна. Вже 4 березня 1933 р., тобто відразу після завершення церемонії інавгурації, десятки мільйонів американців почули у прямому ефірі провідних радіостанцій голос нового президента. У першій своїй бесіді він наголосив: “Настав час, щоб сказати вам правду, всю правду відкрито і сміливо. Не личить нам ухилятися від чесної оцінки ситуації, в якій перебуває сьогодні наша країна. Ця велика нація вистойть, як вона вистояла в минулому, відродиться і буде процвітати... Єдине, чого нам слід боятися, це страх”.

Через тиждень, 12 березня, у бесіді, присвяченій порятунку банківської сфери, Рузвельт буквально на рівні молодших класів

середньої школи розповідав, як працюють банки, чому трапилася криза і що він особисто робить для її подолання. Потім президент із періодичністю раз на два–три місяці так само дохідливо, не ухиляючись від гострих питань, пояснював усі свої кроки, звітував про витрачені на програми бюджетні мільйони тощо. Незважаючи на простоту своїх виступів, він ніколи не опускався до потурання утриманству. У нього завжди домінував принцип, що людям треба не безмежно допомагати, а дати можливість заробляти.

12 квітня 1945 р. Ф. Рузвельт помер від крововиливу в мозок, коли позував художникові. Хтось із західних журналістів написав про нього: “Геній справжнього лідера виявляється в тому, що він залишає після себе ситуацію, в якій досить мати здоровий глузд, а не геніального керівника, щоб успішно діяти далі”.

Велика Британія, як і США, подолала наслідки економічної кризи. Проте виходила вона з неї дуже повільно. Наприкінці 30-х років у країні панувало значне безробіття. Англійська промисловість залишалася на рівні 1929 р. У багатьох галузях депресію не було ліквідовано. Спостерігалися суперечливі тенденції у розвитку старих і нових галузей. Так, у вугільній, металургійній, текстильній галузях був застій, а в автомобільній, хімічній, енергетичній, верстатобудівній – прогрес, значний приріст продукції.

Сільське господарство Англії у 30-х роках відставало від промисловості. Воно перебувало у стані застою і лише на 35 % задовольняло потреби населення в сільськогосподарській продукції. За її імпорт держава розплачувалася золотом або дефіцитними товарами. Англійські хлібороби були не самостійними господарями, а лише орендарями. Вони сплачували лендлордам, власникам землі, ренту, яка становила 20 % валового врожаю. Вартість їхньої продукції була значно вищою, ніж в американських фермерів, які нікому не сплачували ренти, оскільки були незалежними господарями на своїй землі.

Якщо внутрішня торгівля Англії дещо нормалізувалася, то зовнішня переживала значні труднощі у зв’язку з посиленням конкуренції з боку США, Японії, Німеччини. Хоча Англія до Другої світової війни зберігала перше місце у світовій торгівлі, однак уприугу до неї наблизились США, які зуміли відтіснити її на друге місце у світовому експорті, поступаючись, правда, за обсягами імпорту.

Але особливо небезпечним для Англії став економічний і політичний наступ нацистської Німеччини, яка швидко витіснила

англійські товари в Західній і Південно-Східній Європі та Латинській Америці. Як і перед Першою світовою війною, англо-німецька конкуренція в основному виявлялася у сфері експорту товарів, насамперед готових промислових виробів.

Наприкінці 1937 р. в Англії вибухнула нова економічна криза, яка призвела до спаду виробництва (за 1938 р. випуск промислової продукції впав на 14 %). З цієї кризи країні вдалося вийти лише в обстановці підготовки до нової світової війни, яка потребувала збільшення військового виробництва.

Розвиток економіки Франції у 30-х роках не був схожим на поступ американської, німецької, англійської, а виявився повільним. Застій у головних галузях був тривалішим порівняно з іншими країнами. Зберігалось дрібне виробництво, де було зосереджено близько 40 % усіх промислових робітників. Загалом французька промисловість за рівнем механізації і продуктивності праці відставала від усіх провідних держав.

Не могло вийти зі стану кризи французьке сільське господарство. Хоч обсяг його виробництва порівняно з 1913 р. зріс на 10 %, однак цього було замало, щоб забезпечити країну харчовими продуктами. Держава почала ввозити їх з-за кордону.

У Франції посилювався процес концентрації фінансово-кредитних установ. До 1939 р. шість найбільших банків контролювали 86 % усіх капіталів країни. Французькі монополії підтримували взаємовигідні відносини з іноземними корпораціями. Банки охоче вкладали капітали в промисловість, нерідко за межами країни. Лише в 1936–1938 рр. із Франції вивезли 100 млрд франків. Внаслідок цього удвічі скоротився національний золотий запас Французького банку. Похитнулася національна валюта – франк.

Знизився курс продажу акцій на біржах, здійснювалася емісія облігацій, інших цінних паперів, скоротилися вклади громадян у банках.

Погіршувалося міжнародне економічне становище Франції. Її частка у світовому промисловому виробництві знизилася з 7 % в 1913 р. до 4 % в 1938 р. Аналогічною була ситуація і у світовому експорті, де в результаті гострої конкурентної боротьби частка країни за період 1913–1938 рр. скоротилася з 7,2 до 3,7 %. Франція, таким чином, поступалася не тільки США, Англії і Німеччині, а й Японії та Канаді.

Економічна криза в Німеччині призвела до кризи політичної і приходу до влади одного з найжорстокіших в історії людства по-

літичних режимів – нацистського на чолі з А. Гітлером. Його уряд уже в перші роки свого правління пішов на нечуване для мирного часу розширення державного регулювання господарського життя.

Із середини 30-х років основна увага була зосереджена на прискореному розвитку військової промисловості. Лозунг “гармати замість масла” став наріжним каменем внутрішньої політики нацистської Німеччини. За 1933–1938 рр. військові витрати зросли з 620 млн до 15,5 млрд райхсмарок і становили майже 60 % державного бюджету. З метою стимулювання економічного зростання вводилися податкові пільги. За одночасного зростання витрат та зниження податків виник дефіцит бюджету, який покривався випуском паперових грошей. Щоб не допустити інфляції та зростання цін, уряд запровадив контроль за цінами та зарплатою. Почався поступовий перехід до карткової системи розподілу. Це ще більше посилювало масштаби державного регулювання економіки.

Особливістю економіки нацистської Німеччини було об’єднання всіх підприємств у галузеві картелі й підпорядкування їх Імперському міністерству господарства. Усі галузі економіки, імпорт, експорт, валютні фонди були поставлені під тотальний контроль держави. У 1936 р. було прийнято чотирирічний план розвитку військової промисловості Німеччини, а уповноваженим з його реалізації призначено Г. Герінга, який наділявся диктаторськими повноваженнями. Створене ним відомство взяло під контроль всю економіку країни. Заводи державного концерну “Герман Герінг” виплавляли більше 7 млн т сталі, на них працювало 600 тис. осіб.

Напередодні Другої світової війни в економіці було здійснено ще радикальніші зміни. Приватна власність зберігалася, великі підприємці входили до складу керівництва державою, вони ж керували галузевими і територіальними органами управління. Суттєво була обмежена свобода підприємництва. Ринок товарів і послуг, ринок праці були замінені державною регламентацією. Найкращі умови для розвитку отримали виробники металу, палива, хімічних речовин, але не готової продукції, не товарів широкого вжитку. Сталося так, що не виробники кінцевої продукції, які стоять найближче до споживача, а виробники сировини (вугілля, залізної руди) та напівфабрикатів (чавуну, сталі, коксу) почали визначати стратегію розвитку німецької економіки. Це призвело до занепаду експортних галузей, а зовнішня торгівля жорстко контролювалася. Зменшувалася залежність країни від імпорту. Здійснювалася політика аріізації підприємств: їх конфіскація у власників-євреїв. Власність

націоналізувалася також у неояльних до режиму підприємців.

В аграрній політиці нацисти підтримували середніх і великих землевласників. Було створено центральний орган із заготівлі продовольства, вводилася система примусових поставок сільсько-господарської продукції.

Нацисти встановили жорсткий контроль ринку робочої сили та трудових відносин. Національні інтереси ставились вище інтересів окремих громадян. Було ліквідовано профспілки, заборонялися страйки і перехід робітників з підприємства на підприємство. Вводилася загальна трудова повинність (січень 1934 р.), за якою робітники перетворювалися на “солдатів праці”, та обов’язкова трудова повинність для молоді віком від 18 до 25 років.

На кошти держави було розгорнуто будівництво автострад, що дало змогу відразу різко скоротити чисельність безробітних та поживило будівельну індустрію.

Такий комплекс заходів прискорив вихід Німеччини з кризи. Уже в 1935 р. було досягнуто докризового рівня виробництва, а до 1939 р. значно його перевищено. Скоротилося безробіття. Якщо у 1933 р. для 40 % німецьких сімей головним джерелом доходів була допомога з безробіття, то в середині 1930-х років безробіття знизилося до 2 %, а потім фактично зникло, стабільна зарплата стала головним джерелом доходів, а додатковим – виплати на різні потреби (відпочинок, відвідини культурних акцій, спорт, художня самодіяльність тощо) з відповідних соціальних фондів.

Однак у цілому економіка Німеччини, образно кажучи, потрапила в зачароване коло: пріоритетний розвиток військових галузей гальмував інші, зокрема й ті, що працювали на експорт, що, у свою чергу, підірвало позиції військових галузей. Економічна експансія замінювалася військовою, у результаті якої нацисти планували встановити свою гегемонію в Європі.

Японія, як і Німеччина, виходила з економічної кризи 1929–1933 рр. шляхом мілітаризації. Після встановлення окупаційної влади в Маньчжурії вона розпочала загарбання китайських територій. У 1937 р. їй вдалося захопити деякі провінції на півночі, а згодом – і в інших частинах Китаю. Війна набула затяжного характеру. На неї Японія витрачала понад 80 % державного бюджету, що покривався за рахунок емісії паперових грошей.

Закон про загальну мобілізацію нації фактично довів робітників і службовців до становища кріпаків. Профспілки було розігнано, робочий день продовжено до 14–16 год, заробітну плату зведено до

мінімуму.

З великим напруженням працював в умовах війни аграрний сектор. Основна маса землі належала самураям. Лише 30 % її перебувало у власності безпосередніх виробників – селян. За оренду вони віддавали поміщикам половину врожаю. Проте завдяки надзвичайній працьовитості японських селян країна забезпечувалася, хоч і не повною мірою, продуктами харчування.

У 30-х роках посилювалося вивезення японського капіталу в країни Південно-Східної Азії. Його обсяг лише в 1939–1941 рр. збільшився вдвічі. З такою торгово-фінансовою експансією Японії не могли змиритися інші країни, насамперед США та Велика Британія.

Отже, наприкінці 30-х років знову виявилися різкі суперечності між провідними країнами світу, насамперед Німеччиною, Італією, Японією, з одного боку, та США, Англією, Францією, з другого. Їхні причини коренилися у намаганні правлячих кіл найбільш розвинутих держав вирішити свої проблеми за рахунок інших.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. завдала удару небаченої сили по всій системі ринкової економіки, продемонструвавши безсилля знекровленого монополістичним пануванням ринкового економічного механізму в її саморегулюванні. Настав час кінця старої ринкової цивілізації, яка ґрунтувалася на безмежній конкуренції суб'єктів господарювання. Якщо неокласична теорія кінця XIX – початку XX ст. поширювалася, головним чином, на мікроекономічний аналіз, то після глибокої кризи початку 30-х років і в процесі наступної тривалої депресії з її найвищим рівнем безробіття виявилася необхідність іншого – макроекономічного аналізу, фундатором якого став видатний економіст XX ст., англійський теоретик Джон Мейнард Кейнс (1883–1946 рр.).

Доба домінування неокласичної теорії, створеної А. Маршаллом, Дж.Б. Кларком, В. Парето та їх послідовниками, закінчилася. Вона виявилася не в змозі передбачити виникнення нових суперечностей ринкової системи. На зміну неокласичній теорії мала прийти інша, яка б більше відповідала новим реаліям економічного життя. Такою теорією і стало кейнсіанство.

Світова економічна криза зумовила виникнення нових проблем наукових досліджень, які не втратили актуальності й у наші дні, адже основний їх зміст полягав у державному регулюванні ринкової економіки.

Вагомість економічного вчення Дж.М. Кейнса була настільки суттєвою, що його характеризують як “революцію” в економічній

науці. Кейнсіанські ідеї, які, на відміну від маржиналістських, взагалі не мали аналогів у минулому, здійснили переворот у всіх сучасних теоріях – як у ліберальних, так і в дирижистських, вони проникли і назавжди залишилися в них. Однак кейнсіанська концепція сама по собі не є цілісним економічним вченням.

Свою видатну книгу “Загальна теорія зайнятості, процента та грошей”, в якій викладено революційну економічну концепцію кейнсіанства, Дж.М. Кейнс видав у 1936 р., однак основні її ідеї визрівали раніше під впливом бурхливих подій у розвитку ринкової економіки кінця 20-х – початку 30-х років. За визнанням сучасних економістів, ця книга багато в чому визначає економічну політику ринкових країн і нині – на початку III тисячоліття.

Головна ідея кейнсіанства полягає у тому, що ринкова система зовсім не є досконалою і саморегульованою і що максимально можливу зайнятість і економічне зростання може забезпечити тільки активна економічна роль держави.

Новаторство економічного вчення Дж.М. Кейнса в методологічному плані виявилось насамперед у двох основних моментах:

– по-перше, у наданні переваги *макроекономічному аналізу* перед мікроекономічним;

– по-друге, в обґрунтуванні концепції так званого *ефективного попиту*, тобто потенційно можливого і стимульованого державою сукупного попиту.

У докейнсіанській економічній теорії цілковито панував *мікроекономічний підхід* до аналізу господарських явищ і процесів. Такому підходу Кейнс протиставив свій *макроекономічний метод*, тобто дослідження взаємозв’язків і пропорцій між сукупними народногосподарськими величинами – національним доходом, інвестиціями, заощадженнями, споживанням тощо. Макроекономічний підхід передбачає, що умови процвітання окремої фірми зовсім не є умовами процвітання всієї економіки в цілому. Між економічними цілями фірми та економіки виникають суперечності, вирішення яких потрібно шукати на шляху відновлення макроекономічної рівноваги, загальнонаціональних пропорцій, насамперед відповідності сукупного попиту сукупній пропозиції, обсягу заощаджень чистим сукупним інвестиціям, досягнення повної зайнятості.

Отже, Дж.М. Кейнс вступив у ще незвідану сферу економічних явищ, став першопрохідцем у комплексному дослідженні економіки як єдиного цілого, заснувавши не тільки новий напрям еко-

номічної думки, а й нову наукову дисципліну – *макроекономіку*.

Дж.М. Кейнс відхилив низку основоположних методологічних положень неокласичної економічної теорії та “реанімував” окремі постулати класичної школи. Зокрема, не заглиблюючись особливо в суть категорії “вартість”, він трактував працю як “основний фактор виробництва”, що діє “за наявності певної техніки, ресурсів, засобів виробництва та ефективного попиту”. До ресурсу праці англійський теоретик відніс і “особисті послуги підприємців та їх помічників”, тобто підприємницьку діяльність.

Дж.М. Кейнс погоджувався з думкою неокласиків, що ринкові ціни сприяють зростанню продуктивності праці і капіталу, зменшенню витрат виробництва та раціональному розподілові доходів між власниками виробничих факторів. Однак, на відміну від неокласиків, він дійшов висновку, що вирішення всіх найважливіших проблем економіки, включаючи й проблему зайнятості, потрібно шукати не у пропозиції ресурсів (їх рідкості, цінності, продуктивності тощо), а в сукупному попиті на товари, який забезпечує реалізацію виробленого продукту та виробничих ресурсів. Тому Дж.М. Кейнс не погодився з відомими висновками Ж.-Б. Сея, який доводив, що пропозиція сама, автоматично, створює свій попит, і на перший план поставив проблему формування *ефективного сукупного попиту* та його основних компонентів – споживчого та інвестиційного попиту, а також проблему чинників, що визначають їх динаміку.

Цей новий підхід особливо чітко виявився стосовно *заощаджень*. Уся попередня економічна наука – від класиків до неокласиків – одностайно доводила, що основою економічного зростання є *ощадливість*, утримання від споживання, збільшення заощаджень. Кейнс повністю відкинув це твердження. Він зробив акцент на тому, що “ощадливість не можлива без підприємливості”, “як тільки ощадливість випереджує підприємливість, вона ґрунтовно заважає поживленню останньої і створює безвихідь завдяки своєму шкідливому впливові на прибуток”.

У своєму аналізі Кейнс центральне місце відводив проблемі *зайнятості*, адже безробіття у 30-х роках набуло катастрофічного характеру. “Саме у визначенні міри зайнятості, – підкреслював він, – а не в поділі праці тих, хто вже трудиться, існуюча система виявилась непридатною”. Кейнс заперечив можливість стихійного, автоматичного відновлення повної зайнятості на основі вільних ринкових цін, які, на думку неокласиків, приводять до ефективного функціонування всіх чинників виробництва – праці, капіталу і землі – у

межах їх граничної продуктивності. Якщо механізм ринкових цін не веде до повної зайнятості, то, як зазначав англійський теоретик макроекономіки, виникає питання, чи можна забезпечити її взагалі.

У неокласичній теорії зайнятість залежить від двох чинників: граничної продуктивності праці, яка визначає попит на неї, та “граничних страждань праці”, що оцінюється заробітною платою працівників і зумовлює пропозицію праці. Чим нижча заробітна плата, на яку погоджуються наймані робітники, тим вищий рівень зайнятості, і навпаки. Звідси виникає **два основних постулати неокласичної теорії**:

– пропозиція праці реагує на пропозицію реальної заробітної плати;

– рух реальної заробітної плати тотожний зміні номінальної.

Це зумовило висновок неокласиків: рівень зайнятості визначається самими працівниками, їх вимогами стосовно реальної заробітної плати – погоджуючись на зниження реальної заробітної плати, робітники сприяють зростанню зайнятості, а опираючись цьому зниженню, прирікають певну кількість працівників на безробіття.

Дж.М. Кейнс відхилив неокласичні твердження і висунув положення про те, що масштаби та коливання зайнятості не залежать від поведінки осіб найманої праці. Він стверджував, що “готовність працівників погодитися на зниження заробітної плати зовсім не є ліками від безробіття”. Рівень зайнятості, за Кейнсом, визначається динамікою “ефективного попиту”, який формується з очікуваних витрат на споживання домашніх господарств (населення) і передбачуваних інвестицій (витрат фірм). Саме “ефективний попит”, а не пропозиція ресурсів і зміна їх відносних цін, підкреслював реформатор економічної науки, зумовлює рівень зайнятості та національного доходу. Спроби визначити закономірності руху сукупного попиту і приросту національного доходу становлять центральну ідею кейнсіанського вчення. Саме вона стала справжнім відкриттям для економічної теорії, несподіваним для більшості сучасників Дж.М. Кейнса. Більшість економістів спочатку критично поставилися до кейнсіанської теорії, і лише згодом розпочалося загальне захоплення нею.

Особливе місце в кейнсіанській теорії відводиться питанню про **державне регулювання ринкової економіки**. Дж.М. Кейнс обґрунтовано стверджував, що закономірності **мікроекономіки** – сфери функціонування окремого суб’єкта господарювання, тобто підприємства – не збігаються із закономірностями **макроекономіки** – еко-

номіки як цілого, а тому виникає потреба активного втручання держави в процеси відтворення, щоб узгодити інтереси суспільства з інтересами фірм.

Ідеї вільної конкуренції, яка під тиском монополій до 30-х років модифікувалася в **недосконалу конкуренцію**, Кейнс протиставив ідею державного ринкового регулювання. Монополізація економіки підірвала механізм вільного ціноутворення, який уже не міг автоматично відновлювати ринкову рівновагу, а тому за цих умов ринкове господарство, на думку Кейнса, буде постійно перебувати у стані депресії.

Дж.М. Кейнс переконливо доводив несправедливість тези неокласиків про автоматичне “самозцілення” ринкової економіки від спаду та стагнації. Він стверджував, що в ринковій економіці XX ст. такого механізму вже не було, тому вона не в змозі самостійно відновити втрачені пропорції та забезпечити повну зайнятість. Економіка може як завгодно довго залишатися депресивною. Тільки перетворення держави на активного об’єкта ринкової системи, її антимонополльне регулювання може підтримати необхідний баланс ринкових сил, допомогти ринковому механізмові, що дедалі слабне, виправити ситуацію. Цією ідеєю Дж.М. Кейнс, за словами американського неокейнсіанця С. Гарріса, “подарував демократичному суспільству новий строк життя, укріпив це суспільство, коли йому загрожувала смертельна небезпека”.

Дж.М. Кейнс змінив уявлення про **предмет економічної теорії**, під яким розумів кількісні функціональні залежності у ринковій економіці, взаємозв’язки макроекономічних показників.

Економічні явища, кількісні зв’язки між якими з’ясовував Кейнс, він поділяв на дві групи: **незалежні змінні** (сукупна пропозиція, інвестиції, норма процента, гранична схильність до споживання чи заощаджень); **залежні змінні** (зайнятість, сукупний попит, національний дохід).

“Нашою остаточною метою, – зауважував Кейнс, – є вибір таких змінних величин, які піддаються свідомому контролю чи управлінню з боку центральної влади у рамках тієї економічної системи, в якій ми живемо”.

З предметом досліджень тісно пов’язаний і **метод Кейнса**. Дослідник абстрагувався від якісних змін у розвитку способу виробництва. Економічні явища він розглядав, як правило, у загальному плані, у вигляді **агрегатних** (сукупних) категорій. Такий метод дав можливість виявити загальні функціональні зв’язки в ринковій еко-

номічній системі.

Кейнс вводить у дослідження і суб'єктивний фактор – психологію людей, вважаючи закони, які він сформулював, не стільки економічними, скільки психологічними. Він вірив, що світ управляється економічними ідеями, про що й зазначив у своїй знаменитій праці: “Ідеї економістів і політиків – і коли вони мають рацію, і коли помиляються – мають значно більше значення, ніж вважається. Насправді, саме вони й правлять світом”. Водночас Кейнс застерігав: “Економічна теорія не є набором уже готових рекомендацій, які застосовуються безпосередньо в господарській практиці. Вона є скоріше методом, ніж ученням, інтелектуальним інструментом, технікою мислення, допомагаючи тому, хто володіє нею, доходити правильних висновків”.

Хоча своїй теорії Дж.М. Кейнс дав назву “*загальної теорії зайнятості*”, вона виходить далеко за межі проблем власне зайнятості, її зміст значно глибший і ширший. Місце та роль теорії Кейнса в економічній науці визначаються насамперед *кейнсіанською макро-економічною моделлю рівноваги* і концепціями, пов'язаними з нею. Свою теоретичну систему Дж.М. Кейнс виклав у праці “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” (1936 р.).

Теорія Дж.М. Кейнса озброїла економічну науку новим теоретичним інструментарієм аналізу проблем ринкового відтворення. Вона визнала, що ринкові відносини значно модифікувалися, вільна конкуренція поступилася місцем монополіям і недосконалій конкуренції, а разом з обмеженням дії ринкового механізму вільної конкуренції втратилися гнучкість і динаміка цін. Водночас кейнсіанська теорія визнала і зростання сили профспілок, які стали серйозною перешкодою для стихійного коливання заробітної плати.

Кейнсіанську теорію часто називають “теорією депресивної економіки”, адже вона несе на собі глибокий відбиток ситуації 30-х років, тобто так званої Великої депресії. Це виявилось в перебільшенні значення умов реалізації продукту, негативному ставленні до заощаджень, недооцінці стимулів до інвестування. Для депресивної економіки вкрай важлива проблема реалізації, яка для Кейнса стала першорядною.

Основні положення кейнсіанської теорії не лише залишаються в арсеналі сучасної економічної науки, а й багато в чому визначають її нинішню спрямованість, хоча й відбулася їх певна еволюція в розробках сучасних кейнсіанців, які враховують економічні

реалії сьогодення.

7.4. Економіка європейських країн і США у період Другої світової війни та її вплив на структуру народного господарства

Як уже зазначалося, наприкінці 1930-х років загострилися суперечності між двома групами країн: Німеччиною, Італією, Японією, з одного боку, та США, Англією, Францією, з другого (конфлікт інтересів монополій Японії та США в Південно-Західній Азії, італійсько-німецьких та англо-французьких монополій у Північно-Східній Африці і на Близькому Сході). Цьому, безумовно, сприяла економічна криза 1929–1933 рр., яка не лише призвела до краху фінансових систем, падіння виробництва, зростання безробіття, розвалу системи соціального захисту, кризи інститутів влади, поляризації політичних сил усередині індустріальних країн, а й збільшила поділ між багатими й бідними державами, посилила агресивність зовнішньої політики останніх.

Сильним дестабілізуючим фактором було існування комуністичного режиму з його ідеєю “світової революції” та прагнення Німеччини до воєнного і політичного реваншу, захоплення “життєвого” простору – стратегічної сировини, ринків збуту, родючих земель. Тому демократичні держави проводили свою зовнішню політику, прагнучи зіштовхнути два тоталітарних режими: нацистський і комуністичний.

Не останню роль у розв’язанні Другої світової війни відіграло економічне, технологічне і військове співробітництво між СРСР та Німеччиною, що розгорнулося після підписання Раппальського договору (1922 р.). У процесі цього співробітництва райхсвер (назва збройних сил Німеччини в 1919–1935 рр.) отримав можливість налагодити на радянській території підготовку офіцерів хімічних військ, танкістів, льотчиків, а також приступити до проектування та виготовлення наступальних видів зброї (танків, літаків, отруйних речовин тощо), чого він не мав права робити на території Німеччини. У свою чергу вищі офіцери Червоної Армії проходили стажування у штабах райхсверу.

На першому етапі Другої світової війни Радянський Союз, підписавши з Німеччиною пакт про ненапад та договір про дружбу й кордон, був фактичним союзником останньої. Цьому були прямі підтвердження: спільна агресія проти Польщі; санкціонована Німеччиною агресія СРСР проти Фінляндії і відторгнення від Румунії

Бессарабії та Північної Буковини; радянська анексія Латвії й Естонії, а також той факт, що за 7 млн марок Німеччина поступилася СРСР Литвою в обмін на старопольські землі. Усе це були спільні агресивні дії двох тоталітарних режимів.

У Другу світову війну було втягнуто 72 держави світу, мобілізовано 110 млн солдатів. За роки війни 55 млн осіб загинуло, понад 100 млн залишилися інвалідами. Кошти, витрачені на ведення війни, вартість руйнувань сягнули астрономічної цифри – 4 трлн. дол.

Господарство воюючих країн було переведено на воєнні рейки, а виробництво зброї, боєприпасів, амуніції, бойової техніки тощо стало пріоритетним. Так, у Німеччині, де військової промисловості ще в 1932 р. практично не існувало, під час війни щорічно вироблялось близько 25 тис. бойових літаків, 20 тис. танків, 50 тис. гармат і мінометів. З початком Другої світової війни промисловість Третього рейху, як називали новітню німецьку імперію, працювала на військові потреби на повну силу, випускаючи одні з найкращих у світі танки, літаки, гармати. Виробництво військової техніки і зброї стимулювало розвиток важкої промисловості. Легка промисловість набагато відставала від неї. У сільському господарстві уряд зробив ставку на великих землевласників і заможних селян, господарства яких всебічно підтримував, а ті забезпечували потреби економіки і населення в сільськогосподарській сировині та продуктах харчування.

Успіхи Німеччини на початковому етапі Другої світової війни дали можливість використовувати економічний потенціал завойованих країн. Після поразки Франції у червні 1940 р. Німеччина повернула собі втрачені Ельзас і Лотарингію, інші території. Невдовзі майже вся Європа працювала для вермахту (так у 1935–1945 роках називався рейх).

Військова промисловість під час війни була основою економіки. У 1939 р. її частка в загальній вартості валової продукції становила 80 %. Кількість працюючих у військових галузях упродовж 1939–1943 рр. зросла удвоє і становила 5 млн осіб. Потребу в робочій силі нацисти задовольняли за рахунок примусової праці військовополонених, мільйонів депортованих з окупованих країн.

Економіка Німеччини втратила ознаки ринкової, перетворилася на варварську індустріально-мілітаризовану економічну систему, яка безперервно виготовляла величезну кількість озброєнь, спрямовуючи їх на масове знищення людей.

Незважаючи на тотальну мілітаризацію, німецька економіка

була неспроможною повністю задовольнити потреби фронту. З кінця 1943 р. Німеччина зазнавала серйозних труднощів у всіх галузях господарства. Були порушені зв'язки між окремими економічними комплексами, відчувалася гостра нестача сировини, палива, людських ресурсів, фінансових засобів.

З другої половини 1944 року промислове та сільськогосподарське виробництво різко знижується. Настає економічний крах. Німеччина, зазнавши більше втрат, ніж США та всі західноєвропейські країни разом узяті, лежала в руїнах після масованих бомбардувань. Лише вбитими вона втратила 6,5 млн осіб.

Сполучені Штати Америки не брали участі на початковому етапі війни, але займали чітко виражені антинімецькі позиції. Напад Японії на американську військову базу Перл-Харбор (7 грудня 1941 р.) змусив США розпочати війну і переорієнтувати своє господарство на воєнний лад.

Ще до вступу у війну США надавали в позику чи оренду зброю, боєприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші матеріальні ресурси країнам антигітлерівської коаліції. Ленд-ліз, так називалася широкомасштабна система допомоги США країнам-союзницям, став одним із найбільших джерел збагачення держави у роки Другої світової війни. Ленд-ліз забезпечив масовий збут американських товарів і продуктів на зовнішньому ринку (загальна сума поставок за ленд-лізом становила 46,7 млрд дол.). Внаслідок цього США перетворилися на могутній військовий “арсенал”, а промислове виробництво зросло за період з 1939 по 1944 р. більше ніж удвічі. У розпал війни США давали 60 % світового промислового виробництва. Обсяг сільськогосподарського виробництва зріс на 36 %. Частка США у світовому капіталістичному експорті зросла з 14 до 33 %. У результаті до кінця війни у США було сконцентровано 2/3 світових запасів золота, що привнесло корективи у механізм міжнародних валютних відносин. У 1944 р. американський долар став головною валютою міжнародних платежів і розрахунків.

Війна змінила структуру американської економіки. Випереджальними темпами почали розвиватися виробничі потужності в кольоровій металургії і металообробній галузі. Виробництво алюмінію зросло у шість разів, а випуск літаків – у 16 разів.

Виконуючи роль “арсеналу” для союзників по антигітлерівській коаліції, США отримала великі можливості для проникнення на союзницькі ринки та встановлення там свого контролю. Так, в об-

мін на 50 старих есмінців США отримали на 90 років в оренду території для будівництва військово-морських баз у низці англійських стратегічних пунктів Атлантики.

За роки війни ще більше посилилася роль держави, яка стала найбільшим замовником на виробництво зброї, боєприпасів тощо. За її рахунок провадилось широкомасштабне будівництво нових підприємств. Було введено в дію промислові підприємства військового призначення вартістю в 25 млрд дол. Різко збільшився державний сектор економіки.

Значно більше, ніж США, постраждала в Другій світовій війні Велика Британія. Хоч її людські втрати були порівняно невеликими (245 тис. убитих і 278 тис. скалічених), вона повною мірою відчула загрозу гітлерівського вторгнення. Масовим повітряним бомбардуванням піддавались Лондон, Бірмінгем, Ковентрі та інші міста. Було заблоковано морські комунікації, окуповано деякі колонії (Бірму, Сінгапур, Малайю, частину Єгипту), втрачено значну частину торгового і військово-морського флоту. Промислове виробництво, незважаючи на значне збільшення випуску військової продукції, скоротилося на 5 %, а сільськогосподарське – наполовину. Різко знизилось виробництво вугілля (на 21 %). У легкій промисловості, зокрема бавовняній, спад становив більше ніж 50 %, у вовняній – 27 %. Державний борг за роки війни збільшився втричі (до 21,5 млрд ф. ст.). Загальні втрати Англії в Другій світовій війні становили чверть національного багатства. Для їхнього покриття було залучено понад третину англійських закордонних капіталовкладень, особливо з колоніальних країн – Індії, Канади, Австралії, Південно-Африканського Союзу, а також із Латинської Америки і США.

У роки війни і після неї активізувався національно-визвольний рух у колоніях Британської імперії. З її складу вийшли Індія, Цейлон, Бірма, інші колонії, що значно ускладнило економічне становище метрополії. До того ж у багатьох районах, що були сферою впливу Англії (наприклад, країни Близького Сходу та Південно-Східної Азії), утверджувався американський капітал.

Безпосереднім наслідком війни для Англії стало посилення залежності від США, які за воєнні роки здійснили своєму союзнику великі поставки озброєння і продовольства на загальну суму 10 млрд дол.

Франція, незважаючи на великий економічний потенціал, у роки Другої світової війни також зазнала величезних збитків. Внаслідок бездіяльності свого уряду, що самовпевнено сподівався на оборонну лінію “Мажино”, вона була в червні 1940 р. окупована

нацистською Німеччиною.

Понад чотири роки французькою економікою повністю розпоряджалися німецькі загарбники. За воєнні роки Франція втратила 1,1 млн вбитих осіб. Рівень промисловості в 1944 р. порівняно з довоєнним становив 38 %. Виробництво продукції сільського господарства зменшилося у два рази. На каторжні роботи до Німеччини нацисти вивезли 600 тис. французів. Більшість шахт, електростанцій, суднобудівних заводів було зруйновано. Франція втратила весь торговий і військово-морський флот. Розпадалася французька колоніальна система, у результаті чого незалежність здобули В'єтнам, Сирія, Ліван. Національна валюта (франк) девальвувала. Капіталовкладення за кордоном зменшилися в 10 разів. Загальні втрати країни у війні більш ніж удвічі перевищили розміри її національного доходу 1938 р. і оцінювалися у 1440 млрд довоєнних франків.

Японія, прагнучи до загарбання володінь західних держав в Індійському і Тихому океанах, у Другій світовій війні виступила на боці гітлерівської коаліції і на початковому етапі війни мала певні успіхи. Зокрема, збільшилася частка важкої промисловості. Зростала концентрація виробництва, а розміри контролюючого капіталу в компаніях “Міцубісі” та “Сумітомо” зросли в 10 разів, у “Міцуй” – більше, ніж у 6 разів.

Розпочавши в грудні 1941 р. бойові дії проти США, Японія, завдяки несподіваності нападу та кращій військовій підготовленості, захопила Філіппіни, Бірму, Індонезію, В'єтнам та інші території. Проте витримати тривале суперництво з американською економічно-військовою потугою не змогла. Відчутними стали слабкість військово-промислового комплексу Японії, нестача сировини, продуктів харчування, військово-морського транспорту тощо. Війна важким тягарем лягла на плечі японського народу. Воєнні витрати здійснювалися за рахунок скорочення національного багатства. Після американських атомних бомбардувань Нагасакі й Хіросіми в серпні 1945 р. Японія капітулювала.

Внаслідок поразки Японія втратила не лише землі, захоплені нею в ході війни, а й ті колонії, якими володіла перед війною, втратила свої іноземні капіталовкладення, мала сплатити репарації. Усе це завдало тяжкого удару по японській економіці, що надзвичайно залежала від імпорту сировини й експорту готової продукції. У перші післявоєнні місяці економіка країни перебувала в стані повного хаосу. Тільки вбитих було 2 млн осіб. Випуск промислової

продукції порівняно з 1935–1937 рр. знизився до 28,5 %. Дотримання принципу “все для війни” призвело до того, що треба було майже заново створювати галузі легкої промисловості.

Ще одним недоліком поразки було те, що Японія опинилася в повній економічній і політичній залежності від США.

Отже, результатом війни було знищення, демонтаж індустріальних господарств Німеччини, Франції, Японії, багатьох менших індустріальних країн Європи. Частково було знищено господарство Англії. Крім прямих воєнних руйнувань піддавалися зносу виробниче обладнання, машини і механізми, припинилося оновлення виробничих потужностей, переможці вивозили фабрично-заводське обладнання з переможених країн.

Єдиною індустріальною країною, яка під час Другої світової війни, як і Першої, пережила справжнє економічне піднесення, стали США. Більше того, у Сполучених Штатах було здійснено технологічний прорив, який забезпечив їм лідерство в наступні десятиліття.

Після Другої світової війни розпочалося відродження ринкових господарств розвинутих європейських країн шляхом їхньої американізації. Вона мала кілька важливих напрямів:

- американізація світової валютної системи;
- вивезення американських товарів, широкомасштабне кредитування, державне і приватне;
- інвестування відбудовчих процесів;
- перебудова індустріальних структур, особливо в Німеччині та Японії, під безпосереднім контролем США і, зрештою, розвиток світової торгівлі, де важливу роль у перші повоєнні роки відіграла також Англія.

Наслідком війни і водночас важливим кроком на шляху до відновлення індустріального світового господарства стали міжнародні валютні угоди, підписані у червні 1944 р. представниками 44 країн на валютно-фінансовій конференції у Бреттон-Вудсі. Було вирішено створити Міжнародний валютний фонд (МВФ), вироблено основні правила міжнародних валютних відносин: долар США поряд із золотом мав відігравати функцію резервної валюти, ціна золота встановлювалась незмінною, курс валюти – твердим і контрольованим. МВФ і створений тоді ж Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) зобов’язувалися забезпечити виконання рішень конференції і виконувати функцію міжнародного кредитного центру.

Як у же зазначалося, повоєнне економічне становище країн Західної Європи, особливо Німеччини, було катастрофічним і нега-

тивно впливало на світову економіку. Більше того, США, нагромадивши в роки війни величезні багатства, не могли успішно розвиватися ізольовано від інших країн, прагнули до економічної інтеграції, перш за все з розвинутими європейськими державами. Реконверсія економіки США відповідно до потреб мирного часу зумовила появу таких проблем, як скорочення виробництва та зайнятості, необхідність оновлення цивільних галузей тощо. Американці повинні були у власних інтересах, для стабілізації світової економіки та політичного становища, допомогти європейським країнам у відбудові господарства.

Такій меті мав слугувати план Маршалла, ідею якого висунув державний секретар США Дж. Маршалл 5 червня 1947 р. у виступі в Гарвардському університеті. План Маршалла – це програма відбудови і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання їй економічної допомоги з боку США. Він мав стати важливим кроком на шляху до створення світового ринкового господарства. Водночас за допомогою цього плану США прагнули зміцнити свій вплив у Європі, відкрити її ринки для своїх товарів.

Від участі в плані відмовилися СРСР та його союзники. Приєдналися 16 країн – Велика Британія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швеція, Норвегія, Данія, Ірландія, Ісландія, Португалія, Австрія, Швейцарія, Греція і Туреччина (з грудня 1949 р. до плану приєдналася новостворена Федеративна Республіка Німеччини). У липні 1947 р. ці країни уклали конвенцію про створення Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), яка розробила спільну програму відбудови Європи.

План Маршалла здійснювався з квітня 1948 р. по грудень 1951 р. Його реалізація розпочалася фактично після прийняття у США закону про чотирирічну програму “допомоги іноземним державам”. Цей закон передбачав надання допомоги західноєвропейським країнам на основі двосторонніх угод. Угоди були підписані у 1948 р. з усіма названими країнами (крім Швейцарії). Згідно з ними, країни-учасниці плану Маршалла зобов’язувались сприяти розвитку вільного підприємництва, щоправда, з обмеженням конкурентних із США галузей промисловості, заохочувати приватні американські інвестиції, зняти обмеження імпорту американських товарів і знизити ввізні митні тарифи, постачати у США окремі види товарів, забезпечувати фінансову стабільність та створювати спеціальні фонди у національній валюті, яка вивільнялася внаслідок отримання американської допомоги, не вивозити товари, завезені із США, звітувати

про використання наданої допомоги тощо.

Загальний контроль виконання плану здійснювала Адміністрація економічного співробітництва, яку очолювали відомі американські фінансисти і політичні діячі. Сама допомога надавалася з федерального бюджету США у вигляді безоплатних субсидій і позик. З квітня 1948 р. по грудень 1951 р. США видали за планом Маршалла майже 17 млрд дол. (у цінах кінця XX ст. понад 150 млрд дол.), причому основну частку (майже 60 %) отримали Велика Британія, Франція, Італія і Федеративна Республіка Німеччини.

30 грудня 1951 р. план Маршалла офіційно припинив чинність і був замінений законом “про взаємну безпеку”, прийнятим Конгресом США 10 жовтня 1951 р. Він передбачав одночасне надання країнам Західної Європи економічної і військової допомоги.

План Маршалла позитивно вплинув на відновлення економічного потенціалу та ринкових господарств у країнах Західної Європи. Вже на початку 50-х років було досягнуто довоєнного рівня виробництва. Стабілізувалася система міжнародної оплати.

Водночас план Маршалла дав можливість США вивезти в Європу свої запаси нереалізованої продукції (нерідко не найкращої якості: тютюн, консерви, яєчний порошок тощо), створив сприятливі умови для проникнення американських монополій у господарство європейських країн та сприяв пом'якшенню кризи перевиробництва 1948–1949 рр. і наступному промислового піднесенню. Завдяки вивозу до Європи та Японії значної частини понад міру випущених під час війни доларів, США також уникли інфляції.

Господарський розвиток країн Західної Європи у післявоєнний період суттєво відрізнявся. Англія і Франція менше постраждали від воєнних дій, ніж Німеччина та Японія. Крім того, вони і після війни зберегли величезні колоніальні та залежні території, що сприяло тривалішому збереженню в цих країнах замкнутого національно-колоніального господарства.

Німеччина та Японія, які зазнали поразки у світовій війні, опинилися в іншому становищі. Вони стали повністю залежними від держав-переможниць і перш за все США. Ці країни втратили свої колонії, виплачували величезні репарації. Крім того, їх зруйноване господарство було докорінно організаційно і структурно перебудоване.

Після поразки німецьку державність фактично було ліквідовано. Вся повнота влади в Німеччині належала Чотиристоронній американо-британо-франко-радянській комісії, яка поділила країну на чотири зони окупації. Основу німецької економіки мали стано-

вити виключно мирні галузі промисловості та сільського господарства. У 1946 р. у країні вироблялося менше половини продукції від рівня 1936 р. Державний борг зріс із 27 млрд марок наприкінці 1938 р. до понад 377 млрд марок у травні 1945 р. Інфляція сягнула 600 % довоєнного рівня. Почалася натуралізація господарства. При цьому Німеччина втрачала всі раніше захоплені території і в порядку часткового відшкодування збитків зобов'язувалася виплатити країнам антигітлерівської коаліції 20 млрд дол., головним чином натурою. Обладнання уцілілих заводів вивозилося на Захід та Схід у рахунок репарацій. Натомість до Німеччини привезли 12 млн німців із її східних земель, що відійшли до Польщі та СРСР, а також із Чехословаччини й Угорщини. Ці люди не мали ні житла, ні роботи, ні засобів до існування.

У 1949 р. Німеччину було поділено на дві самостійні держави: Федеративну Республіку Німеччини (ФРН) і Німецьку Демократичну Республіку (НДР). Почалося формування органів державної влади та самоврядування, політичної системи. 15 вересня 1949 р. новообраний бундестаг щойно створеної Федеративної Республіки Німеччини обрав першого канцлера нової держави. Ним став 73-річний лідер ХДС-ХСС доктор Конрад Аденауер, який керував ФРН майже 15 років (до речі, згідно з нещодавнім опитуванням, у якому взяли участь понад 3 млн німців, К. Аденауера визнано найвидатнішим німцем усіх часів). Його економічна політика базувалася на соціальній ринковій економіці. Йшлося насамперед про збільшення частки робітників та інших осіб найманої праці у “спільному пирогу”, “депролетаризацію” трудящих шляхом “утворення майна” в руках найманих працівників, а також про гідний рівень життя для безробітних та непрацевдатних.

Визнаним архітектором нової німецької економіки був і Людвіг Ерхард, міністр економіки в урядах К. Аденауера, а згодом канцлер ФРН (1963–1966 рр.). Він разом із групою неоліберальних економістів створив теорію “соціального ринкового господарства”, в якій вдало поєднувалися особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція з елементами державного регулювання. На думку авторів цієї теорії, держава має підтримувати нормальне функціонування системи цін та забезпечити захист ринкової економіки від монополізму товаровиробників. Для попередження циклічних криз їй необхідно використовувати важелі кредитної, валютної, податкової політики. Проте втручання в господарську діяльність окре-

мих підприємців з боку держави – абсолютно неприпустимий. Теорія “соціального ринкового господарства” стала основою економічної політики західнонімецького уряду в наступні десятиліття.

Важливу роль у відбудові та подальшому розвитку господарства Федеративної Республіки Німеччини відіграла грошово-цінова реформа німецького уряду. Вона зупинила інфляцію, сприяла ліквідації “чорного ринку”, створила умови для відновлення економіки. Істотне значення в умовах формування соціального ринкового господарства надавалося державі, яка мала забезпечити розумну рівновагу між ефективністю господарства і вимогами соціальної політики.

Серед перших кроків до “соціального ринкового господарства” були “соціальне” житлове будівництво, коли робітники одержували відносно дешеві квартири за рахунок бюджету, “динамічна” пенсія, яка залежала не лише від пенсійного внеску, а зростала паралельно зі збільшенням ВВП, соціальне страхування на випадок хвороби та допомога на дітей. Заохочувалися заощадження, за які вкладникам надавали податкові пільги, підвищувалися процентні ставки за внесками і навіть виплачували спеціальні державні премії на заощадження. Держава також сприяла купівлі найманими працівниками так званих “народних акцій”, які продавалися за пільговим курсом, вкладанню ними частини заробітної плати до інвестиційних фондів підприємств, де вони працювали.

Перші роки існування ФРН були позначені високими і стабільними темпами промислового розвитку. Вже у 1951 р. загальний обсяг виробництва був на третину вищим, ніж у 1936 р., а у 1956 р. він подвоївся. Тільки за п’ять перших років правління К. Аденауера валовий внутрішній продукт зріс на 48 %, реальна заробітна плата – на 80 %. Середньорічний приріст промислової продукції становив за період з 1950 по 1960 р. 9,6 % проти 4 % у США і 3 % у Великій Британії. На початку 1960-х років Німеччина вийшла на 2-ге місце у світі після США за рівнем промислового виробництва й обсягу експорту. У світі заговорили про “економічне диво”.

Німецьке “економічне диво” пояснюється цілою низкою факторів. Передусім – це вибір правильної стратегії економічних реформ та сильна політична воля до реформування. Йому також сприяли збереження значного промислового потенціалу західної частини країни, яка менше постраждала за роки війни, відсутність значних військових витрат, що давало можливість робити грошові заощадження, відбудова промисловості на новій технологічній основі (близько 80 % усіх капіталовкладень спрямовувалося на розви-

ток найсучасніших галузей: автомобіле- та літакобудування, електроніки, автоматики, нафтохімії тощо). Дещо зменшувалися репараційні платежі на користь США, Англії, Франції.

Важливу роль у відбудові відіграли наявність достатньої кількості дешевої робочої сили, особливо після репатріації 12 млн німців зі Східної Пруссії та інших районів, а також особливості менталітету німецького народу (висока працьовитість, схильність до дисципліни, порядку, готовність після руйнівної війни на будь-які жертви заради відбудови країни і досягнення власного добробуту тощо). Заробітна плата робітників у перші повоєнні роки була на 35 % меншою від довоєнної, а робочий тиждень був більшим.

Істотним чинником успіхів німецької економіки була фінансова допомога США, які надали Західній Німеччині 3,9 млрд дол. “стартової допомоги”, у тому числі згідно з планом Маршалла. Ці кошти, а також надходження з федерального бюджету (30–32 % усіх вкладів в економіку) були витрачені на заміну застарілого обладнання, оновлення виробництва, створення нових галузей економіки (близько 80 % усіх капіталовкладень спрямовувалося на розвиток найсучасніших галузей: автомобіле- та літакобудування, електроніки, автоматики, нафтохімії тощо). Відбувався процес прискореної індустріалізації порівняно відсталих регіонів. Економічному розвитку сприяв великий попит на всі види промислової продукції як виробничого призначення, так і на товари широкого вжитку. Крім того, як уже зазначалося, ФРН у 50-х роках практично не здійснювала військових витрат, що давало можливість робити грошові заощадження. Золотий запас ФРН на початку 60-х років перевищував запаси Великої Британії, Франції та Скандинавських країн разом узятих.

Успішно розвивалися експортні галузі економіки. Німеччина впевнено входила у світовий ринок. Цей процес був тісно пов'язаний із фінансовою допомогою США і спрямований на інтенсифікацію взаємних торгових зв'язків.

У Японії “економічне диво” розпочалося приблизно у 1948 р., через три роки після нищівної поразки і воєнних руйнувань, коли країна ще була під військовою окупацією. До початку 1953 р. Японія досягла довоєнного економічного рівня, якщо говорити про ВВП. Відтоді вона зберегла високі темпи зростання виробництва. Упродовж 1952–1963 рр. її ВВП майже потроївся і характеризувався щорічним приростом у 9 %; протягом цього ж періоду обсяг виробництва товарів зріс у 5 разів, а споживання подвоїлося. Від початку триумфального економічного поступу і до 70-х років Японії вдалося

утвердитися в ролі могутньої промислової держави. У 1970 р. Японія обійшла ФРН і вийшла на друге місце у світі після США за обсягами промислового виробництва.

Основні передумови японського “економічного дива” були такі. Американська окупаційна влада провела в країні низку важливих перетворень, які значною мірою сприяли розвитку японського суспільства і господарства. Було розпущено збройні сили, встановлено демократичні свободи, запроваджено загальне виборче право, сформовано парламент, уряд, прийнято конституцію. Окупаційні власті здійснили низку економічних реформ. Було запроваджено антимонопольне законодавство, згідно з яким розпущено найбільші монопольні концерни. Американські фінансові радники реформували податкову систему. Були зменшені податки на підприємницьку діяльність. Встановлювався твердий обмінний курс національної валюти – єни. Реформи в цілому поживали і посилювали конкуренцію підприємців, сприяли зростанню виробництва.

У 1946–1949 рр. була проведена земельна реформа, яка ліквідувала поміщицьке землеволодіння. Держава викупила у поміщиків і продала селянам майже 80 % усіх сільськогосподарських угідь. Посилилася конкуренція між виробниками, внаслідок чого зросла продуктивність праці, врожайність культур, розширився внутрішній ринок Японії, сформувався ринок робочої сили (частка самодіяльного населення, зайнятого в сільському господарстві, скоротилася з 48 до 8 % сьогодні).

Важливу роль у повоєнній відбудові японської економіки відіграла американська допомога. Стабілізаційна лінія Дж. Доджа, якому президент США Г. Трумен доручив очолити перетворення в Японії, сприяла нормалізації фінансів, відновленню механізмів відтворення. Величезні американські капіталовкладення, а також внутрішні нагромадження капіталу дали змогу повністю оновити обладнання, створити нові виробництва. У березні 1952 р. набрав чинності закон про сприяння раціоналізації виробництва. Згідно із законом, підприємства отримували державну допомогу, податкові та інші фінансові пільги за умови модернізації виробництва, оновлення устаткування.

Японці успішно використовували зарубіжні досягнення в найсучасніших галузях індустрії. Розвиток чорної металургії йшов шляхом спорудження доменних печей великої потужності із застосуванням новаторської киснево-конверторної виплавки сталі з безперервним розливом. Успішно розвивалась електрометалургія, встановлювалися потужні автоматизовані прокатні стани, впрова-

джувалися енерго- та матеріалоекономні технології. Японія наприкінці 70-х років перетворилася в один із найпотужніших світових центрів металургійного виробництва. Закуповуючи патенти й ліцензії на наукові відкриття, оригінальні технології тощо і вміло пристосовуючи їх до своїх умов, японці отримували величезні прибутки. Ряд значних технічних новин народилися і були запроваджені у масове виробництво на японських фірмах. У другій половині 50-х років – нейлон, транзисторні приймачі, у 60–70-х роках – аудіостереосистеми, відеокамери і відеомагнітофони, у 80-х – комп'ютеризовані роботи, мікросхеми на кремнієвих кристалах (чипи) тощо. Японія передреє в такій наукомісткій і технічно передовій галузі, як електронна промисловість.

Головним чинником економічного зростання економіки є повсякденна наполеглива праця більше, ніж 120-мільйонного японського народу, його працелюбність, самовіддача, жертвовність і високий патріотизм.

7.5. Виникнення і загальна характеристика неолібералізму

Світова економічна криза 1929–1933 рр. переконливо продемонструвала необхідність ґрунтовного перегляду системи ліберальних економічних поглядів. У результаті на зміну старому лібералізму прийшов модифікований лібералізм, або *неолібералізм*. У широкому розумінні неолібералізм – це неокласичні економічні концепції, які заперечують необхідність прямого державного втручання в економіку, визнаючи тільки опосередковані форми державного регулювання і відповідну економічну політику.

Неолібералізм виник майже одночасно з кейнсіанством у 30-х роках минулого століття як самостійна система поглядів на проблему державного регулювання економіки. Неоліберальна концепція і в теоретичних розробках, і в економічній політиці виходить з ідеї пріоритету умов для необмеженої вільної конкуренції не всупереч, а завдяки певному втручанню держави в економічні процеси.

Якщо кейнсіанство з самого початку ґрунтувалося на активному державному втручанні в економіку, то неолібералізм – на відносно пасивному державному регулюванні. За кейнсіанськими канонами, державне регулювання спрямоване на стимулювання інвестиційної активності шляхом розширення обсягів урядових замовлень і закупівель, підвищення податкових ставок. Як показує істо-

ричний досвід, це, як правило, призводить до дефіциту державного бюджету та інфляції. Неоліберали виступають за лібералізацію економіки, яка ґрунтується на використанні принципів вільного ціноутворення за провідної ролі приватної власності та недержавних господарських ринкових структур. Держава виконує функції арбітра “економічної гри”.

Методологічні принципи та теоретична платформа неолібералізму формувалися в рамках неокласичної економічної теорії, однак, на відміну від традиційних ліберальних поглядів, сучасні прихильники лібералізму визнають неспроможність конкурентного ринкового механізму самостійно забезпечувати макроекономічну рівновагу та необхідність державного втручання у цей процес. Виступаючи проти прямого державного регулювання виробничо-комерційної діяльності фірм і планового ціноутворення, неоліберали вважають, що саме держава повинна забезпечити необхідні правові та економічні умови для ринкової конкуренції та свободи ціноутворення. При цьому особливу роль вони відводять стабілізації державою грошово-кредитної системи, розробці та реалізації нею податкової, інвестиційної, зовнішньоекономічної та антимонопольної політики.

Критикуючи кейнсіанську концепцію за стимулювання інфляції як засобу досягнення економічної рівноваги та кейнсіанські уявлення про “повну зайнятість”, неоліберали вважають, що держава повинна взяти на себе стабілізацію споживчих цін, здійснювати соціальний захист населення, в тому числі безробітних.

Неоліберальна концепція, таким чином, не обмежується традиційним для лібералізму мікроекономічним аналізом – поряд із ним широко застосовується макроекономічний аналіз, якому надається перевага. Макроекономічна спрямованість неолібералізму з’явилася під впливом історико-соціального та інституціонального напрямів, з якими він пов’язаний і нині. Неолібералізм синтезував у собі ідеї традиційного лібералізму та державного впливу на економіку історичної та інституціональних шкіл.

На відміну від неокласиків, неоліберали зосереджують свої дослідження не на кількісних аспектах економічного зростання, а насамперед на його якісній стороні та якісних перетвореннях інституційних умов. Використання граничних величин також не є провідним методологічним інструментом неоліберальних досліджень, воно не має самостійного значення і стало звичайним теоретичним прийомом.

Система неоліберальних поглядів почала складатися ще в середині 30-х років. У 1938 р. в Парижі відбувся так званий *колок-*

віум Ліпмана – перша міжнародна конференція неолібералів, де було визначено низку програмних положень неолібералізму. Однак найбільшого поширення ця течія набула після Другої світової війни, ставши однією з провідних у сучасній економічній науці.

Неолібералізм як система економічних поглядів має особливості у різних країнах. Водночас неолібералів об'єднує спільність поглядів на основоположні проблеми функціонування ринкової економіки у рамках широкої течії *економічного лібералізму*. Найбільш характерним неолібералізм є для сучасної німецької та французької економічної науки, однак він має достатньо сильні позиції й у США, де існує у формі *сучасного монетаризму* чиказької економічної школи.

Німецькі економісти зробили найбільший внесок у формування теорії неолібералізму. Цьому сприяли історичні умови розвитку Німеччини в XX ст. Після Першої світової війни німецька економіка довго перебувала у стані хаосу і стагнації та не піддавалася “лікуванню” традиційними методами історичної школи та неокласичного напрямку.

У 30-х роках деякі німецькі економісти, соціологи та правники об'єдналися у творчу групу для пошуку і розробки конкретних заходів стосовно виходу економіки країни з кризового стану, в якому вона опинилася. Очолив цю групу професор політичної економії Фрайбурзького університету, видатний теоретик Вальтер Ойкен (1891–1950 рр.).

Ядро *фрайбурзької школи* утворили такі відомі дослідники, як Александр Рюстов (1885–1963 рр.), швейцарець Вільгельм Рьопке (1899–1966 рр.), а також Ф. Бем, Л. Мікш, А. Мюллер-Армак.

До Другої світової війни ідеї фрайбурзької школи Ойкена не мали значного поширення, однак після неї неолібералізм став офіційною економічною доктриною ФРН. Значну роль у цьому відіграв Людвіг Ерхард (1897–1977 рр.) – економіст і політик, канцлер ФРН у 1963–1966 рр. Отже, творцями німецького неолібералізму стали В. Ойкен та його школа, Л. Ерхард і уряд ФРН.

Важливу роль у формуванні неоліберальної концепції відіграв теоретичний журнал “Ордо”, заснований Ойкеном у 1948 р. Від назви цього часопису, що об'єднав навколо себе всі неоліберальні групи, німецький неолібералізм отримав назву *ордолібералізму*.

Основу ордолібералізму утворюють кілька теорій:

- “ідеальних типів господарських систем”,
- “соціального ринкового господарства”,

– “сформованого суспільства”.

Методологічною основою вчення німецького неолібералізму стала концепція В. Ойкена та В. Рьопке про два “ідеальні типи господарських систем”, в якій було рішуче відхилено марксистське трактування економічної системи як сукупності виробничих відносин і продуктивних сил, якій відповідає певний історичний рівень (ступінь) економічного розвитку, що визначається насамперед характером власності на засоби виробництва.

Поняттю “ступінь економічного розвитку” вони протиставили поняття “економічний порядок”, який визначили як сукупність форм регулювання господарських процесів у конкретних історичних умовах. При цьому творці концепції вважали, що характер власності при визначенні типу економічної системи не має жодного значення, а вирішальним критерієм є конкретний “економічний (господарський) порядок” та існування чи відсутність мінових відносин, тобто ринку.

Виходячи з цього, В. Ойкен у фундаментальній праці “Основи національної економії” (1947 р.) виокремив дві “ідеально типові господарські системи”:

– систему “безобмінного господарства з центральним управлінням”;

– систему “мінового (ринкового) господарства”.

Рьопке у книзі “Господарський порядок” (1948 р.) зазначав, що для вирішення питань господарського життя, суть яких полягає в:

– організації доцільного “господарського порядку”;

– наявності економічних стимулів, що спонукали б людей до праці та підприємництва, створення максимальної кількості корисних благ і послуг найвищої якості, є тільки дві можливості, які можна виразити в поняттях “свобода” та “наказ”.

“Свобода” – це суворий порядок, який доцільно встановлюється через ринок, конкуренцію і вільне ціноутворення, а “наказ” – це господарський порядок, за якого найважливіші рішення приймаються централізовано, тут неподільно “командує” держава.

Отже, виокремлюються дві господарські системи:

– ринкова;

– тоталітарна (командно-адміністративна, неринкова).

Ринкова система – це “мінове господарство”, яке передбачає всеохоплюючий товарний обіг, конкуренцію, широке використання грошей, координацію економічної поведінки суб’єктів господарювання через ринок; це відкрите, вільне господарство, “царство

економічної свободи”.

Тоталітарна система – це економіка з жорстко централізованим управлінням, де ринок “підкоряється” наказові, команді, плану; це закрите господарство, що ґрунтується на позаекономічному примусові до праці.

Ойкен і Рьопке відносили до тоталітарних економічні системи первісного суспільства, рабовласництва, феодалізму, господарство фашистського типу та планову соціалістичну економіку. При цьому розрізнялися системи з приватною формою власності (рабовласницька, феодальна, фашистська) та з колективною (державною) формою власності (первіснообщинна і соціалістична). В. Ойкен підкреслював, що обидві системи в “чистому” вигляді існують тільки в уяві, ідеально, абстрактно, але у змішаній формі вони “констатують будь-який конкретний господарський порядок”. Обидва типи господарських систем “пронизують” усі історичні епохи, однак у кожному конкретному випадку комбінуються по-різному, утворюючи конкретний “господарський порядок”.

Відповідно до цих теоретичних передумов німецькі неоліберали поставили за мету розробити основи та обґрунтувати “природний господарський порядок”, який би відповідав людській природі, задовольняв людські потреби у максимально можливій мірі, збігався б з уявленням про “соціальну справедливість”. На їхню думку, “господарство тоталітарного типу” однозначно не відповідало цим умовам. Водночас сучасне їм капіталістичне господарство уявлялося спотвореною формою ринкової економіки, яка переродилася в монополію, що диктує свої умови господарським суб’єктам. Тому з позицій “капіталізму” чи “соціалізму” проблему не можна вирішити ні теоретично, ні практично.

За Ойкеном, дві згадані моделі реалізуються у трьох формах:

– **економіка з тотальним централізованим управлінням**, за якої обмін не допускається взагалі, а виробництво, розподіл і споживання регламентуються з центру “до останньої дрібниці”;

– **економіка з вільним обміном товарами та централізованим управлінням**, в якій обмін певним чином регулюється центральними органами, однак споживачі можуть вносити корективи в їхні рішення;

– **економіка з централізованим управлінням та вільним споживацьким вибором**, де економічний вибір вільний, але, як

правило, такий, що відповідає рішенням “центральної інстанції”.

Альтернативу двом протилежним системам – “капіталізму” і “соціалізму” – німецькі неоліберали відшукали у формі третьої системи – “соціального ринкового господарства”.

Серцевиною німецького неолібералізму стала *теорія “соціального ринкового господарства”*, основу якої розробив В. Ойкен, а деталізували його однодумці – В. Рьопке, Л. Ерхард, А. Рюстов, А. Мюллер-Армак. До речі, саме останній і увів поняття “соціальне ринкове господарство” до наукового обігу у праці “Господарське управління та ринкове господарство” (1947 р.), так визначивши його суть: це господарство, де “принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання”. За характеристикою В. Рьопке у книзі “Гуманне суспільство” (1950 р.), “соціальне ринкове господарство – це шлях до економічного гуманізму”.

“Соціальне ринкове господарство” ґрунтується на чотирьох основних принципах, сформульованих В. Ойкеном у згаданій праці:

- забезпечення відкритості ринку, вільної конкуренції без монополістичних обмежень;
- свобода всіх господарських угод, тобто право підприємців продавати товари і купувати виробничі ресурси без будь-яких обмежень;
- приватна власність як основа свободи конкуренції і угод;
- повна відповідальність підприємців за результати своєї діяльності.

Головною рушійною силою “соціального ринкового господарства” його фундатори вважали приватну підприємницьку ініціативу та вільну конкуренцію. Саме вони, на думку неолібералів, спроможні забезпечити потреби споживачів як у кількісному, так і в якісному аспектах. Водночас неоліберали відмовилися від принципів свободи ринкового господарства класичного лібералізму, усвідомлюючи, що повернення до економіки досконалої конкуренції нині просто неможливе. Тому, заперечуючи необхідність опосередкованого та прямого державного втручання в економіку, вони вбачали у державному регулюванні гарантію створення умов для розширення конкуренції та запобігання небезпеці монополізації.

Розробники моделі “соціального ринкового господарства” вважають що за його умов важливою є спеціальна соціально-економічна політика, яку держава має проводити за такими чотирма основними напрямками:

- по-перше, приймати закони, які б ставили під контроль монополії, олігополії і картелі (монополістичні змови), і давати

простір конкуренції;

– по-друге, контролювати розподіл національного доходу для запобігання надмірній соціальній диференціації;

– по-третє, проводити активну кон'юнктурну політику, сприяти зайнятості населення, стабілізації цін, досягненню економічної рівноваги та активного платіжного балансу;

– по-четверте, залучати до власності широкі маси населення, впроваджуючи у життя принцип “власність – для всіх”.

У стабільності державної економічної політики неоліберали вбачають запоруку реалізації ідей “соціального ринкового господарства” на практиці. Цю систему вони вважають найпродуктивнішою з відомих історії економічних форм господарювання.

Виникнення *французького неолібералізму* пов'язане передусім з ім'ям видатного вченого Жака-Леона Рюефа (1896–1979 рр.), єдиного з економістів, хто став дійсним членом Французької академії.

Вихідні положення своєї економічної концепції Ж.Л. Рюеф виклав у першій своїй праці – “Від природничих до соціальних наук” (1922 р.), де виявив велику прихильність до математичних методів економічного аналізу. Фундатор французького неолібералізму вважав, що політична економія, як і будь-яка природнича наука, має виходити з небагатьох фундаментальних постулатів, які називаються законами, принципами, аксіомами.

Економічна аксіоматика має будуватись на ґрунті економічних категорій, законів і теорій з їх точним формулюванням. Тому основним методом пізнання економічної дійсності Рюеф вважав статистичний, велику увагу приділяючи математичному та статистичному моделюванню економічних процесів.

Рюеф був переконаним прихильником *мінової концепції*, зводячи всі економічні процеси до обміну. Предметом економічної теорії він вважав “поведінку суб'єктів господарювання у процесі створення суспільного багатства”, тобто продовжував традиції неокласичної школи.

Ліберальна економічна концепція Ж.Л. Рюефа пройшла шлях складної еволюції. У працях 1920–30-х років французький теоретик виявив себе прихильником ортодоксального класичного лібералізму, послідовником ідей П. Бугільбера, Ж.-Б. Сея, А. Курно, Л. Вальраса. Відповідно до цих позицій, будь-яке втручання держави в економічне життя він називав “джерелом усіх мерзот нашого часу”, будь-який різновид економічного дирижизму в економіці вважав

“вulgарним мальтузіанством” і “несвідомим комунізмом”.

Вчення Дж.М. Кейнса Ж.Л. Рюеф різко засуджував, називаючи його руйнівним для економіки та шкідливим для економічної політики. Водночас він віддавав належне Дж.М. Кейнсу, називаючи його “чарівником з Кембриджа” за надзвичайну переконливість його вчення та велику кількість учнів і послідовників. Свої ліберальні погляди майбутній академік обґрунтовував у теоріях “соціального порядку” та “регулюючого механізму”, за якими вільна конкуренція і взаємодія вільних ринкових цін завжди і всюди ведуть до автоматичного встановлення економічної рівноваги.

Однак у 1938 році на вже згаданому колоквіумі Ліпмана Рюеф несподівано висловився за “допустиму інтервенцію держави в економіку”, вплив якої повинен здійснюватися спільно та в інтересах вільного ринкового механізму. Свою нову позицію він підтвердив у ході дискусій Міжнародного центру відродження лібералізму в Парижі у 1939 році.

Свої, тепер уже неоліберальні, погляди Рюеф виклав у праці “Соціальний порядок” (1945 р.). Тут він відмовляється від безумовного лібералізму в економічному розвитку, допускаючи певне поєднання лібералізму та дирижизму як рівноправних економічних режимів для підтримання “соціального порядку”.

Лідер французького неолібералізму вважав, що оптимальний “соціальний порядок” знаходиться на межі лібералізму і авторитаризму. Однак держава усе ж має надавати перевагу неоліберальній “раціональній економічній політиці”. Тепер Рюеф тлумачить роль держави не як пасивного “спостерігача” ринкових процесів, а як активного організатора ринкового механізму ціноутворення. Розробляючи основи “раціональної економічної політики” у 60–70-х роках і виступаючи на підтримку “економічної свободи”, Рюеф допускав як вимушену необхідність здійснення державою індикативного планування для забезпечення економічної рівноваги.

Знаними представниками французького неолібералізму стали також Раймон Барр (нар. 1910 р.), прем'єр-міністр уряду Франції у 70-х роках, і Моріс Алле (нар. 1911 р.), Нобелівський лауреат 1988 р., а також Л. Столерю, Е. Малінво, С. Кольм. Вони теж виступають з позицій мінімального державного втручання в економічні процеси, вважаючи, що надмірний контроль держави призводить до нерациональних затрат ресурсів та обмеження економічної свободи. Водночас вони розуміють необхідність державного контролю за монопо-

ліями і соціальною сферою.

Алле став найпомітнішою постаттю сучасного французького неолібералізму. Чи не найбільшу увагу він приділив дослідженню шляхів досягнення і поєднання економічної ефективності та соціальної справедливості. Економічна ефективність – вихідна та обов'язкова умова вирішення усіх соціальних завдань.

Алле виокремив основні умови економічної ефективності: достатня інформація, децентралізація рішень і самостійність господарських суб'єктів, економічна зацікавленість і конкуренція. На відміну від об'єктивної економічної ефективності, французький дослідник розглядає соціальну справедливість як суб'єктивне, етичне поняття.

Показником соціальної справедливості, на думку Алле, не може бути показник національного продукту на одну особу. Потрібно брати до розрахунку пересічний чистий споживчий реальний дохід як єдиний прийнятний критерій. Алле твердо переконаний у тому, що застосування будь-яких нових технологій, будь-які інвестиції виправдані тільки тоді, коли дають змогу краще жити людям, адже основною метою економіки є задоволення людських потреб.

М. Алле створив нову теоретичну модель ринкової економіки, в якій остання трактувалась не як єдиний глобальний ринок з доступною для усіх інформацією, а як система ринків різних товарів і послуг, в якій не існує єдиних цін і акти ринкового обміну здійснюються не одномоментно, а безперервно. Тому з середини 60-х років Алле повністю відмовився від моделі загальної ринкової рівноваги Л. Вальраса, який вважав, що в кожний конкретний момент на ринку діє єдина система цін, однакова для всіх господарських суб'єктів. Він застосовує термін не “ринкова економіка”, а “економіка ринків”, підкреслюючи тим самим наближення до розуміння основ реального функціонування сучасного ринкового господарства.

Під впливом неоліберальних ідей Ж.Л. Рюефа, М. Алле, Р. Барра та інших у 70–80-х роках сформувалася так звана **новофранцузька економічна школа**, в основі концепції якої – ідея обмеженого державного втручання в економічне життя. У цілому неолібералізм став основою офіційної економічної політики сучасної Франції.

7.6. Інституціоналізм

На межі XIX–XX ст. у США виникла нова течія економіч-

ної думки – інституціоналізм.

Інституціоналізм був реакцією на панування монополій у ринковій економіці. Початковий етап його розвитку характеризувався гострою критикою монополістичних корпорацій, їх спочатку нічим не обмеженого свавілля у період виникнення та початкового розвитку (остання чверть XIX – початок XX ст.). У цьому плані інституціоналізм став альтернативою неокласичній теорії. Водночас його фундатори критично сприймали й висновки марксистської політичної економії.

У розвитку інституціональних економічних теорій можна виокремити кілька етапів або періодів:

– перший етап охопив зародження та поширення інституціоналізму (перша чверть XX ст.); це був період *раннього*, так званого *критичного інституціоналізму*, представлений теоріями американських дослідників Т. Веблена, Дж. Коммонса, В. Мітчелла, а також англійського економіста Дж.А. Гобсона;

– другий етап – 30–50-ті роки – період *зрілого, позитивістського інституціоналізму*, який пропонував реформи ринкової економіки для подолання кризових явищ 30-х рр.; найбільш відомими інституціональними теоретиками цього періоду були американці А. Берлі, Г. Мінз, Дж.М. Кларк, С. Чейз, австрієць Й. Шумптер, француз Ф. Перру та ін.;

– третій етап – *соціально-інституціональний напрям* 60–90-х років або *неоінституціоналізм*; найвідомішими неоінституціоналістами стали американські теоретики Дж.К. Гелбрейт, Р. Коуз, шведський дослідник Г. Мюрдаль та деякі інші сучасні економісти.

Ідеї фундаторів інституціоналізму, передусім Т. Веблена, справили величезний вплив на нових представників цього напрямку в економічній теорії – “інтелектуальних бунтарів”, за висловом американського історика економічної думки А. Гарріса, які поштиво називали Т. Веблена “героїчним дідусем”. Свого апогею “вебленізм” досяг у період “Великої депресії” – грандіозного економічного спаду 1929–1933 рр. і наступної стагнації ринкової економіки, коли підтвердилася обґрунтованість його критики монополій, їх фінансового та політичного панування, марнотратства національного багатства.

Найпомітніші інституціоналісти нової генерації Адолф Берлі (1895–1978 рр.), Гардінер Мінз (1896–1976 рр.), Джон Морріс Кларк (1884–1963 рр.) – син знаменитого представника неокласичної теорії Дж.Б. Кларка, Стюарт Чейз (1888–1970 рр.) та ін. вважали, що висновки Т. Веблена про “штучне заморожування виробництва кор-

пораціями”, про згубні наслідки панування “великого бізнесу” знайшли пряме підтвердження у період економічного спаду та наступної тривалої депресії.

Зокрема, Дж.М. Кларк у працях “Соціальний контроль над бізнесом” (1926 р.), “Стратегічні фактори економічного циклу” (1934 р.) та ін. доводив необхідність встановлення державного (соціального) контролю над монополістичними корпораціями, закликаючи до “революції в економічних функціях держави”, яка мусить від позицій спостерігача перейти до виконавця.

Теоретичні засади англійського інституціоналізму розвивав Джон Аткинсон Гобсон (1858–1940 рр.), що загалом було нетиповим для англійської економічної думки, яка зростала на традиціях спочатку класичної, а потім неокласичної теорій.

У центрі досліджень Дж.А. Гобсона були проблеми розподілу, які він розглядав переважно з етичних позицій. У *теорії недоспоживання* Дж.А. Гобсон вбачав причину економічних спадів у недостатній купівельній спроможності мас, тому з метою послаблення соціальної напруженості у суспільстві вимагав з боку держави загального підвищення заробітної плати та певного обмеження прибутків підприємців. Згодом теорія недоспоживання Дж.А. Гобсона була схвалена Дж.М. Кейнсом, адже пояснювала недоспоживання населення нестачею сукупного попиту – визначальної категорії кейнсіанського вчення.

У працях “Еволюція сучасного капіталізму” (1894 р.), “Імперіалізм” (1902 р.) та ін. Дж.А. Гобсон багато уваги приділив етичним аспектам економічних і політичних проблем, що й дає змогу віднести його погляди до інституціональних. На думку вченого, інтереси людини при розподілі продукту мають бути на першому місці, а прибуток – лише після цього. З цих позицій Гобсон надавав велике значення “соціальній психології”, вказуючи, що відчуження працівника від засобів виробництва, а також угоди найму робочої сили є явищами аморальними, оскільки укладаються на ринку праці між нерівноправними партнерами.

У праці “Імперіалізм” Дж.А. Гобсон справедливо вказує на величезне зростання концентрації виробництва у промисловості, зростаючу роль банків, всесилля фінансового капіталу, що їх уособлює, пов’язане з цим небачене зростання експорту капіталу, посилення колоніальної експансії великих держав, поділ світу між ними, придушення та пограбування відсталих народів. Основною ознакою імперіалізму він вважав існування монополій. Гобсон різко

засуджує ці явища, оскільки, на його думку вони призведуть до розгулу мілітаризму і деспотизму, а в майбутньому призведуть до загибелі самого капіталізму.

У 1932 р. вийшла книга А. Берлі і Г. Мінза “Сучасна корпорація та приватна власність”, в якій автори аналізували структуру монополістичної корпорації і, використовуючи значний фактичний матеріал, вивчали процес відокремлення власності від безпосереднього управління виробництвом, розуміючи під цим посилення ролі “технократів” – технічної інтелігенції. Вони зробили висновок про прискорення темпів концентрації і централізації капіталу та згубної монополізації ринкової економіки.

У книзі С. Чейза “Технократія” (1933 р.) зроблено спробу прогнозу стосовно зменшення значення найманої праці в економіці та зростання ролі “технократів” у майбутньому суспільстві.

Нові інституціоналісти взяли активну участь у розробці так званого “Нового курсу” президента США Ф. Рузвельта, спрямованого на оздоровлення ринкової економіки, обмеження всевладдя монополій та стимулювання конкурентних засад в економіці, досягнення безкризового розвитку, зменшення безробіття, зростання національного добробуту. А. Берлі, Г. Мінз та інші економісти брали участь у реалізації урядових заходів, спрямованих на боротьбу з депресією, антициклічне регулювання економіки, а Г. Мінз навіть входив до складу так званого “мозкового центру” президента Ф. Рузвельта, створення якого стало реалізацією ідеї Т. Веблена.

У підсумку економічного спаду 1929–1933 рр. центральна для інституціоналізму ідея державного контролю ринкової економіки була легалізована та взята на озброєння. Як палкі захисники практичних заходів інституціоналісти відіграли значну роль, підготувавши ґрунт для економічної політики “Нового курсу”, а в теоретичному плані – як безпосередні попередники кейнсіанства.

Суттєвий вплив на еволюцію інституціоналізму справили дослідження австрійського економіста Йозефа Шумпетера (1883–1950 рр.), “громадянина світу”, як він себе називав.

Й. Шумпетер став першим західним економістом, який спробував сформулювати цілісне уявлення про механізм функціонування і розвитку ринкової економіки. Ще в 1911 р. він видав книгу “Теорія економічного розвитку”, в якій намагався “знайти відповідь на питання, як економічна система виробляє ту силу, яка невинно її змінює”.

Велике значення в теорії Шумпетера надається *кредиту* –

найважливішій умові використання наявних виробничих ресурсів для творення “нових виробничих комбінацій”, а звідси й підкреслюється особлива роль банків в економічному розвитку.

Теорія економічного розвитку включає й специфічну концепцію *капіталу*. Шумпетер визнає тільки грошову його форму, а засоби праці вважає не капіталом, а майном. *Капітал* – це категорія розвитку, тому “платіжні засоби стають капіталом лише в руках підприємця-новатора”. Без розвитку не існує й *підприємницького прибутку*, а без останнього не відбувається динамічний розвиток. Підприємницький прибуток за умов монополії може стати постійним, але все ж його визначальна риса – тимчасовість, мінливість. Він зникає, як тільки новаторська форма виробництва змінюється традиційною.

З новаторською діяльністю Шумпетер пов’язує і *циклічну форму розвитку економіки*. У праці “Економічні цикли” (1939 р.) він намагається знайти залежність між трьома типами циклів – довгими, середніми і короткими. Усі вони, на думку Шумпетера, пов’язані із впровадженням у виробництво нововведень (інновацій). Самі нововведення здійснюються стрибкоподібно, що зумовлюється особливостями віддачі від інвестицій у науково-технічний прогрес, тому й з’являється циклічність економічного розвитку.

Характерною рисою інституціоналізму стало те, що її об’єднує не єдина теорія, а спільна методологія, тому в ній, крім власне інституціоналістів, об’єдналися представники різноманітних течій і напрямів – неокласики та кейнсіанці, сучасні монетаристи і неоліберали та ін.

Інституціоналізм ґрунтується переважно на позаекономічному тлумаченні суті господарських процесів у ринковому суспільстві. Рушійними силами економічного розвитку вважаються соціальні явища як політичного, правового, етичного, морального, психологічного, технічного, так і економічного характеру – такі як держава та профспілки, сім’я і традиції, звичаї та мораль, правові акти та етичні норми, технічний прогрес і наука, конкуренція і ринкова влада, еволюція економіки тощо. Ці та інші явища були об’єднані одним спільним терміном – *інститути*, або *інституції*, що й дало назву цьому напрямку економічної думки.

Водночас інституціоналізм не дає єдиного визначення основи економічних процесів. Зокрема, Т. Веблен вважав такою основою психологію і біологію, Дж. Коммонс – психологію і право,

В. Мітчелл – безліч позаекономічних явищ, Й. Шумпетер – новаторство підприємців, технічний прогрес, конкуренцію і ринкову владу, Дж.К. Гелбрейт – технологію, Р. Коуз – трансакційні витрати і права власності тощо. Тому представників цієї течії об'єднує не єдина теорія, а єдина методологія, тобто переважно позаекономічне трактування економічних явищ і процесів.

Такі економічні явища, як власність, товар, гроші, кредит, процент, прибуток тощо, приборчники інституціоналізму вважають лише формою прояву психології суспільства. Однак, на відміну від учених австрійської школи маржиналізму, які досліджували психологію ізольованого раціонального суб'єкта, інституціоналісти звертаються до групової психології окремих груп і верств суспільства, визнаючи її вирішальний вплив на економіку. Підхід до економічних процесів з позицій “соціальної психології” дав інституціоналізмові можливість у цілому правильно описати соціальні аспекти економічного життя, що було неможливо з методологічних позицій маржиналізму.

З виникненням інституціоналізму в економічній науці початку XX ст. відбувся перехід від простого описання та апологетики історичного минулого капіталізму, характерних для історичної школи, від схоластики маржиналізму австрійської школи до описання та класифікації дійсних явищ ринкової економіки.

Інша важлива риса інституціоналізму – визнання еволюційного розвитку єдиною можливою формою економічного та соціального прогресу. Усі без винятку інституціоналісти були принциповими супротивниками революційних зрушень, пропонували реформістський шлях оздоровлення капіталізму. Вони одними з перших в економічній науці визнали важливу роль держави в організації ринкової економіки, обґрунтували можливість регулювання останньої.

Практична спрямованість раннього інституціоналізму, критичне ставлення до можливостей автоматичного відновлення втраченої ринкової рівноваги, посилена увага до кількісного аналізу економічних процесів, постановка питання про необхідність державного регулювання економіки зробили його одним із найближчих і найважливіших попередників *кейнсіанства* – економічного вчення видатного англійського економіста Дж.М. Кейнса.

Інституціоналізм, таким чином, став якісно новим напрямом економічної думки. Він увібрав найвищі теоретико-методологічні досягнення попередніх економічних шкіл: зокрема, обґрунтовані математикою і математичним апаратом граничні принципи

економічного аналізу “неокласиків” (у частині виявлення тенденцій у розвитку економіки та змін кон’юнктури ринку), а також методологічний інструментарій історичної школи (для дослідження “соціальної психології” суспільства).

Можна виокремити три основні риси, що визначають специфіку методології інституціоналізму:

– незадоволення надто високим рівнем абстракції, властивим класичній і неокласичній теоріям, особливо статичним характером ортодоксальної теорії цін;

– прагнення до інтеграції економічної теорії з іншими суспільними науками;

– незадоволення недостатнім емпіризмом “класиків” і “неокласиків”, заклик до деталізації кількісних досліджень.

Пізніше інституціоналізм став дуже широкою течією економічної думки, в якій на ґрунті спільної методології об’єдналися представники багатьох її напрямів.

Висновки

1. Війна принесла людству важкі економічні, матеріальні й моральні втрати, призвела до загострення міждержавних економічних відносин. Мілітаризація економіки воюючих країн, їх господарська замкнутість, заміна ринкових господарських зв’язків неринковими, державне регулювання економіки досягли небаченого рівня. Виник дефіцит споживчих товарів, який змусив регулювати ціни та нормувати споживання.

2. У 20-х роках XX ст. спостерігалася інтенсивна концентрація виробництва і капіталів, подальша монополізація економік. Особливість монополій полягала у їхньому тісному зв’язку з державою. В цих умовах виникають нові теорії імперіалізму, в яких розглядається роль фінансової олігархії в національному і світовому господарствах.

3. У межах неокласичного напрямку виникає окреме відгалуження, представники якого (Дж. Робінсон, Е. Чемберлін, Й. Шумпетер) з’ясовують особливості конкуренції в умовах панування монополій в економіці.

4. Окреме місце в економічній теорії посідає неолібералізм – течія, що базується на неокласичній методології і захищає принципи

саморегулювання економіки, вільної конкуренції та економічної свободи. Разом з тим неолібералізм визнає можливість часткового, обмеженого впливу держави на економіку. При вивченні неолібералізму розглянуто різноманітні його форми, представлені багатьма школами, серед яких найбільш відомими є лондонська (Ф. Хайек), фрайбурзька (В. Ойкен, Л. Ерхард), паризька (М. Алле), чиказька (М. Фрідмен).

5. Своєрідний напрям в економічній науці займає інституціоналізм. Інституціоналізм не має якихось теоретичних засад. Його представники суттєво різняться як щодо теоретичних принципів, так і щодо досліджуваних проблем. У своєму розвитку інституціоналізм пройшов кілька етапів.

Основні категорії та поняття

“Велика депресія”, кейнсіанство, монополія, неокласичний напрям, неолібералізм, макроекономіка, сукупний попит, сукупна пропозиція, конкуренція, недосконала конкуренція, монополістична конкуренція, моносонія, мультиплікатор, олігополія, чиста монополія, фінансова олігархія, інституціоналізм, соціально-правовий інституціоналізм, кон’юнктурно-статистичний інституціоналізм.

Контрольні питання та завдання

1. Як розвивалося господарство світу у 20-ті роки XX ст.?
2. Охарактеризуйте світову економічну кризу 1929–1933 рр. та її особливості в провідних країнах світу.
3. Що становить методологічну основу теорії економічного зростання неокласиків?
4. Особливості кризи у Франції.
5. Назвати економічні причини Другої світової війни.
6. Чим різнилися шляхи виходу із світової економічної кризи США та Німеччини?
7. У чому полягає новизна економічного вчення Дж.М. Кейнса?
8. Особливості кризи в Німеччині.
9. Що покладено в основу інституціоналізму?

Тестові завдання

1. Інституціоналізм – це напрям економічної теорії, ...

- а) предметом дослідження якого є вивчення суспільства та сукупності економічних та неекономічних інститутів, що перебувають у взаємозв'язку, взаємодії та розвитку;
- б) який базується на неокласичній методології і захищає принципи економічної свободи;
- в) що сформувався на основі синтезу класичної ринкової ліберальної доктрини, маржиналізму та мікроекономічної теорії;
- г) правильної відповіді немає.

2. Коли відбулася перша світова економічна криза?

- а) 1856–1857 рр.;
- б) 1929–1930 рр.;
- в) 1929–1933 рр.;
- г) 1801–1803 рр.

3. Який фактор виробництва є рушійною силою розвитку в теорії Й. Шумпетера?

- а) капітал;
- б) земля;
- в) підприємницькі здібності;
- г) праця.

4. Політика якої країни не була політикою виходу з світової економічної кризи?

- а) “новий курс” Рузвельта в США;
- б) політика Народного фронту у Франції;
- в) мілітаризації фашистської Німеччини;
- г) соціально-економічна політика більшовицької Росії.

5. Ринкові ситуації, які виділяє Дж. Робінсон, аналізуючи недосконалу конкуренцію:

- а) чиста монополія;
- б) чиста конкуренція;
- в) олігополія;
- г) правильні відповіді а) та в).

6. Передумовою виникнення олігополії і недосконалої конкуренції, за Дж. Робінсоном, є:

- а) конкуренція між товаровиробниками;
- б) особливий різновид монополій;
- в) концентрація виробництва;
- г) профспілковий рух.

7. Хто визначав імперіалізм як вищу стадію капіталізму?

- а) Дж.А. Гобсон;
- б) В.І. Ленін;
- в) Р. Гільфердинг;
- г) Дж. Робінсон.

8. Яка з названих рис не була характерною для торгівлі США у 20-х роках XX ст.?

- а) розширення сфери споживчого кредиту;
- б) зовнішня торгівля розвивалася повільніше, ніж внутрішня;
- в) зростання обсягів торгівлі з СРСР;
- г) збільшення ринків збуту в Європі.

9. Що було причиною написання Кейнсом роботи “Загальна теорія зайнятості, процента, грошей”?

- а) зростання монополій; в) “Велика депресія”;
- б) зростання цін; г) прискорення зростання інвестицій.

10. З наведених положень основу методології дослідження Дж.М. Кейнса становлять:

- а) пріоритет макроекономічного аналізу;
- б) концепція “ефективного попиту”;
- в) лібералізація економіки;
- г) правильні відповіді а) та б).

11. У теорії “керованого капіталізму” Кейнса не мало місця:

- а) чітка координація державою зв’язків постачальників з виробниками;
- б) проведення політики інфляції;
- в) зниження та заморожування заробітної плати;
- г) велика програма громадських робіт.

12. Головною працею Дж.М. Кейнса вважається:

- а) “Економічна таблиця”;
- б) “Капітал”;
- в) “Загальна теорія зайнятості, процента та грошей”;
- г) “Дослідження про природу та причини багатства народів”.

13. Головні методологічні принципи неолібералізму були сформовані у:

- а) 30-ті роки XX ст. в) 40-ві роки XX ст.
- б) 90-ті роки XIX ст. г) правильної відповіді немає.

14. Що з названого не характеризує “новий курс” Рузвельта в США?

- а) запровадження п’ятирічних планів розвитку народного господарства;
- б) відміна золотого стандарту;
- в) розробка “кодексів чесної конкуренції”;
- г) програма допомоги безробітним;
- д) компенсації фермерам за скорочення посівів і поголів’я худоби.

15. Неолібералізм на відміну від кейнсіанства припускає:

- а) державні заходи для інвестування збиткових і низькорентабельних галузей економіки;
- б) лібералізацію економіки;
- в) пріоритет приватної власності і вільне ціноутворення;
- г) правильні відповіді б) та в).

16. Виступаючи проти прямого державного регулювання і планового ціноутворення, неоліберали вважають, що держава повинна...

- а) забезпечити необхідні правові й економічні умови для ринкової економіки і свободи ціноутворення;
- б) взяти на себе стабілізацію грошово-кредитної системи;
- в) розробити і реалізовувати податкову, інвестиційну, зовнішньоекономічну й антимонопольну політику;
- г) здійснювати соціальний захист населення.

Рекомендована література

[**12**, с. 371–490, 503–516; **13**, с. 824–877, 935–971, 1067–1104; **16**, с. 165–182, 512–574; **19**, с. 274–294; **21**, с. 75–77; **24**, с. 250–344; **36**, с. 109–122; **43**, с. 229–260].

Тема 8.

Тенденції розвитку національних економічних систем та основні напрями економічної думки в глобальному середовищі (50-ті роки XX – початок XXI ст.)

У попередній темі ми розкрили особливості розвитку світо-вого капіталістичного господарства початку XX ст. та у період Першої світової війни, з'ясували особливості світової економічної кризи 1929–1933 років і її вплив на розвиток капіталістичних країн, дали загальну характеристику неолібералізму, інституціоналізму.

Ці знання дають можливість перейти до з'ясування тенденцій розвитку національних економічних систем та основних напрямів економічної думки в глобальному середовищі (50-ті роки XX – початок XXI ст.). Слід зазначити, що важливими чинниками розвитку світового господарства був розвиток науково-технічного прогресу, подальше поглиблення всесвітнього по-ділу праці, інтернаціоналізація виробництва тощо.

У цей час сформувалася світова інфраструктура, що обслуговувала світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій). Розширилися і набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин.

Відбуваються зміни і в економічній думці. У рамках неокласичної традиції формуються різноманітні концепції соціально-економічного розвитку, які об'єднує орієнтація на потенціал ринкової системи та ринкових механізмів під впливом НТР, котра розпочалась у 50-х роках XX ст. Зазнає змін і кейнсіанська теорія.

Мета теми – визначити основні тенденції розвитку національних економічних систем та напрями розвитку економічної думки під впливом науково-технічної революції.

- Світова система господарства та фактори розвитку господарських сфер суспільств у повоєнний час
- Особливості економічних систем і форм господарювання провідних країн у другій половині XX ст.
- Основні напрями розвитку економічної думки (друга половина XX – початок XXI ст.)

8.1. Світова система господарства та фактори

розвитку господарських сфер суспільств у повоєнний час

Після Другої світової війни загальносвітова економіка охоплювала три підсистеми:

- господарство економічно розвинених країн,
- держав так званого соціалістичного табору,
- країн, що розвиваються, утворених, головним чином, після розпаду колоніальної системи.

Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була **індустріалізація**. Змінювалася структура національних господарств. Важливими чинниками розвитку світового господарства були:

- розвиток науково-технічного прогресу,
- подальше поглиблення всесвітнього поділу праці,
- інтернаціоналізація виробництва.

Сформувалася **світова інфраструктура** – комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Розширилися і набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Для господарського розвитку характерним було посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами.

Економічно розвинені країни в другій половині XX ст. перейшли до якісно нового етапу економічного розвитку. Був здійснений різкий поворот в інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури. Характерною особливістю було зростання у виробництві ролі науково-технічного прогресу (НТП), запроваджувалися механізація і автоматизація виробництва, нові технології. Це дало змогу звільнити значні людські ресурси з матеріальної сфери виробництва і використати їх у сфері послуг. На фоні структурних змін у виробництві спостерігалось підвищення життєвого рівня населення.

Найбільш динамічно розвивалася промисловість, провідна галузь господарства. За всієї різноманітності її розвитку в різних країнах структурні зміни відбувалися переважно в одному напрямі. Вичерпування національних родовищ руд і вугілля, конкуренція імпортової нафти, підвищення ефективності використання палива зумовили повільні темпи розвитку, скорочення у валовому внутрішньому продукті (ВВП) частки добувних галузей. Зростало значення обробної промисловості. Випереджувальними темпами розвивалося виробництво електроенергії та газопостачання, хімічної промисловості. Розпочався перехід на нафтогазову сировинну базу. Друге

місце за темпами розвитку займала електротехнічна галузь. Провідна роль, як і раніше, належала машинобудуванню. Виникли нові галузі: аерокосмічна, радіоелектронна тощо.

Істотною ознакою сільського господарства в економічно розвинених країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень НТП. Зменшилася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Посилилася концентрація виробництва. Сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь.

Інтенсивність динаміки та структурних зрушень національного господарства економічно розвинених держав визначалася досягненнями науково-технічного прогресу, який активізувався в середині 50-х років. Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила такі види трудової діяльності людини: технологічну, транспортну, енергетичну, контрольно-управлінську.

Почали широко застосовуватися автоматичні системи машин. З'явилися нові матеріали, натуральна сировина замінювалася штучною. На ґрунті фундаментальних відкриттів виникли нові технології – лазерна, плазмова тощо.

За невеликий відрізок часу, з 50-х – до середини 70-х років, з'явилися обчислювальні системи четвертого покоління, які стали технологічною та інформаційною основою перетворення індустріальної економіки в постіндустріальну. З середини 70-х років особливо швидко росло виробництво персональних комп'ютерів. Створювалися гнучкі системи виробництва, які дозволяли швидко міняти види товарів. Ще в 1968 р. з'явився перший гнучкий робот, а в 1974 р. створений перший комерційний робот, яким керував комп'ютер.

У середині 70-х років почався бурхливий розвиток енергозберігаючих виробництв. Величезні кошти вкладалися у технологічну перебудову. Використовувалися альтернативні джерела енергії, будувалися атомні електростанції. Бурхливо розвивалася біотехнологія – ще одна важлива галузь постіндустріального господарства. Наука взагалі перетворюється в безпосередню виробничу силу, скорочується термін від народження наукової ідеї до її реалізації, втілення у виробництво. У зв'язку з використанням новітніх технологій відбувається **інтенсифікація виробництва**.

Зменшуються не тільки енерго- та матеріаломісткість, але й розмір капіталовкладень і трудомісткість продукції. Знижуються витрати на сировину, обладнання, вивільняється велика кількість робочої сили, яка після перекваліфікації направляється у сферу по-

слуг тощо. Змінюється характер і зміст праці. Різко зростає роль, соціальне і економічне значення інформаційної діяльності, виникають і розвиваються засоби масової інформації. Внаслідок цього у значної кількості людей з'являється вільний час – величезне багатство і досягнення сучасної епохи.

За таких умов виробництво не могло існувати без постійного використання наукових досліджень і конструкторських винаходів, тому невпинно зростали витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки.

З'явилися науково-виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій з науково-дослідними лабораторіями, створені та фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції.

Розвиток національних господарств визначався значним зростанням капітальних вкладень. Причому основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на інтенсивні чинники розвитку економіки – модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу: освіту; фахову підготовку; науку; медицину.

Протягом повоєнних років зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Це був період злиття та поглинання фірм різних галузей господарства. Масовим явищем стало виникнення транснаціональних корпорацій – монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. Вже до середини 1970-х рр. у світі діяло близько 100 тис. подібних корпорацій.

За таких умов зростала економічна роль держави, яка в багатьох індустріально розвинених країнах була великим власником. Їй належало 15–25 % національного багатства країн. Державні капіталовкладення спрямовувалися переважно в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби: інфраструктуру; атомну промисловість; виробництво і розподіл електроенергії, водо- і газопостачання; транспорт; невиробничу сферу.

Надавалися інвестиційні субсидії, позики для розвитку конкурентоспроможних галузей, модернізації та раціоналізації “старих”. Значні кошти витрачалися на воєнні замовлення. У 1970 р. у США частка військових витрат у федеральному бюджеті становила 40, у Японії – 7,1, ФРН – 23,7, Великій Британії – 13,7, Франції – 16,7 %.

Велике значення в державному регулюванні мали податкові

стимули: прискорена амортизація; зменшення податкових ставок; звільнення від сплати податків тощо.

Валютні кризи зумовили втручання урядів економічно розвинених держав у валютно-фінансові відносини. Пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили поступовий перехід наприкінці 60-х років до “структурної стратегії”. Вона ґрунтувалася на заохоченні певних галузей до вдосконалення і регулювання структури економіки з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Фактично це був початок відходу від традиційних, за кейнсіанською теорією, макро-економічних методів.

У повоєнні десятиліття в економічно розвинених країнах склалася сприятлива ситуація для підвищення життєвого рівня населення. Збільшувалися доходи громадян. У 50-ті роки в країнах Європи реальна заробітна плата зросла вдвічі. Збільшення доходів населення спричинило зростання споживчих витрат і зміну самої структури споживання. Населення західних країн все менше грошей витрачало на харчування і все більше на товари тривалого користування: будинки, автомобілі, телевізори, магнітофони, пральні машини тощо.

Бурхливий економічний розвиток давав змогу виділяти значні кошти на виконання соціальних програм. До середини 70-х років у всіх країнах Заходу були створені ефективні системи соціального забезпечення. Вони надавали громадянам соціальну допомогу і соціальне страхування, гарантуючи державну підтримку протягом усього життя. Держава гарантувала допомогу інвалідам, сиротам, вдовам, багатодітним сім'ям, громадянам, життєвий рівень яких був меншим від межі малозабезпеченості. Соціальні витрати в західних країнах склали 50–60 % національного бюджету. Працездатне населення країн Заходу було охоплене різноманітними видами страхування: пенсійним забезпеченням, у разі безробіття, нещасного випадку, хвороби.

У другій половині XX ст. провідні індустріальні країни поряд з бурхливим піднесенням економічного розвитку переживали і його спад. Зокрема, у 1974–1975 рр. вони відчували гостру економічну кризу, яка супроводжувалася значним абсолютним падінням виробництва: у США на 3, у ФРН – на 7,5, в Японії – на 14 %. Майже подібний спад мав місце в інших розвинутих країнах. Різке погіршення кон'юнктури пояснювалося рядом причин, які в сукупності свідчили про початок переходу від індустріальної до постіндустрі-

альної економіки.

Одна з причин кризи – різке підвищення цін на нафту і нафтопродукти (у декілька разів) країнами-експортерами нафти у 1973 р. Як наслідок, зросли витрати, вартість товарів і відповідно зменшився попит з боку споживачів. Подорожчання енергоресурсів зачепило не лише товаровиробників, а й домашні господарства, сімейні бюджети. Внаслідок цього скоротився приватний попит на велику кількість товарів. Найважчі наслідки мали місце в експортних галузях промисловості. Країни-імпортери змушені були через різке зростання цін зменшити свої замовлення, що призвело до скорочення виробництва і відповідно зменшення товарообігу.

Вихід із кризи проходив відносно швидко і вже у 1976–1977 рр. було подолано “нафтовий шок” і досягнуто значного зростання виробництва, причому знову в традиційних галузях. Проте це був останній спалах традиційної індустрії. Одночасно відбувався прискорений розвиток новітніх виробництв і галузей: електронної, аерокосмічної промисловості, виробництва роботів та біотехнологічних виробництв.

Підсумком економічного розвитку провідних країн стало виділення трьох панівних центрів: США, Японії, Західної Європи – головним чином країн Європейського Союзу. В 1990 р. на ці країни припадало 59,3 % світового експорту (ЄС – 39,4, США – 11,5, Японія – 8,4) та 60,7 % світового імпорту (ЄС – 39,6, США – 14,5, Японія – 6,6).

Міжнародні порівняння показують, що економіка Сполучених Штатів Америки забезпечує найвищі показники ВВП на одну особу. Сьогодні США – це держава з високорозвинутою економікою інтенсивного типу, більш передовою, порівняно з іншими країнами світу, галузевою і відтворюючою структурами. З більшості найважливіших напрямів науково-технічного розвитку, технічної озброєності підприємств, ступені насиченості господарства інформаційними технологіями, сучасними системами зв'язку тощо США випереджають своїх конкурентів. У 2000 р. американська економіка, яка отримала назву “нова економіка”, увійшла в період найтривалішого економічного зростання за всю історію. Середні темпи зростання її валового внутрішнього продукту з 1992 по 2000 роки становили 3,6 %. Безробіття коливалось в межах 3,9 %, тобто перебувало на найнижчому рівні за останні тридцять років.

Проте, як свідчать розрахунки, США поступово втрачають

свої позиції на рівні зростання продуктивності праці, динаміці середньорічних темпів приросту ВВП, знижується частка країни у світовій продукції обробної промисловості. За грудень 2000 – лютий 2001 р. рівень промислового виробництва в Америці знизився на 3,2 %. Безробіття на 2002 р. сягнуло 6 %, найвищого рівня за останні дев'ять років. Вразливою стороною США, які протягом майже всієї своєї історії були країною високих протекціоністських тарифів, є зростаюча залежність країни від геополітичної ситуації, зокрема світової кон'юнктури.

На економіку США негативно вплинули події, пов'язані з низкою безпрецедентних терористичних актів 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та Вашингтоні, коли кілька мусульман-фанатиків, використовуючи тактику пілотів-камікадзе, спричинили загибель майже 3000 осіб та завдали значних руйнувань, зокрема дошенту було знищено Всесвітній торговельний центр у Нью-Йорку (збитки, завдані одному лише Нью-Йорку, становлять від 33 до 36 млрд дол.). Істотні витрати з державного бюджету – понад 80 млрд дол. заплановано на війну, яку в березні 2003 р. Сполучені Штати розпочали проти Іраку.

Передбачається, що США, зрештою, поступляться першим місцем у машинобудуванні країнам Євросоюзу, а в електроніці – Японії, яка збереже також головну роль у виробництві електротехнічного устаткування.

Японія протягом післявоєнного періоду перетворилася на економічно могутню державу, що володіє промисловістю, оснащеною найновішими технологіями, має великі валютно-фінансові ресурси, займає міцні позиції у міжнародному поділі праці. Показники продуктивності праці в країні – одні з найвищих у світі. Причому за останні десятиріччя зростання продуктивності праці перевищувало рівень заробітної плати, яка поступово стала однією з найвищих у світі. Японія – одна з найбільших торгових держав світу, до того ж 98 % її експорту припадає на готові промислові вироби. Наприклад, на неї припадає понад 2/5 лічильної техніки, що надходить на світовий ринок, а також морських суден, мотоциклів та роботів; понад 1/5 продажів автомобілів, сталі, текстильних виробів.

Проте, незважаючи на досягнення, японська економіка вже понад десять років перебуває в стані стагнації. У той час як середні темпи зростання ВВП США з 1992 по 2000 р. становили 3,6 %, цей показник в Японії не перевищує 1 %. У багатьох галузях промисловості, де раніше домінувала Японія, її компанії у конкурентній бо-

ротьбі з виробниками США, Європи, нових азійських економік втрачають свої позиції. Так, значна частина японських компаній, які недавно були безперечними лідерами в галузі виробництва електроніки і комп'ютерних чипів, тепер змушені поступитися перед натиском Intel та Microsoft. Небезпеку для економіки Японії становить також уповільнення економічного розвитку США, що передусім призведе до зниження попиту на японські автомобілі, 40 % експорту яких припадає на американський ринок.

З огляду на рівень економічного розвитку в післявоєнний період серед західноєвропейських країн виділяються ФРН, Франція, Велика Британія та Італія. На цю “велику четвірку” припадає більше третини території і дві третини населення Західної Європи. Хоч частка цього регіону у ВВП і промисловій продукції серед розвинутих країн світу знизилась порівняно з 60-ми роками, ці держави концентрують у своїх руках величезний економічний потенціал. Головною “винуватицею” тенденції до зменшення частки “четвірки” у західноєвропейській економіці стала Англія, частка якої від 1960 р. зменшилась у валовому національному продукті (ВВП) Західної Європи на 25 %. Водночас частка Франції та Італії у ВВП за цей період трохи підвищилась. Найрозвинутішою і стабільною в економічному розвитку залишається ФРН, на яку істотно не вплинуло навіть об'єднання з НДР (1990 р.), що зумовило використання понад 1,25 трлн євро на “підтягування” економіки останньої. Частка ФРН у західноєвропейському ВВП становить близько 20 %.

Отже, бурхливий розвиток науки, техніки, технології в другій половині XX ст. в провідних країнах світу привів до розвитку концепції постіндустріального суспільства. Її головним теоретиком є американський соціолог Д. Белл, який вже на початку 1970-х років вказував на визначальні риси нового суспільного устрою, що зароджувався. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальному – машинна техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стає знання, інтелект. Метою є не кількість вироблених благ, а їх якість – і в ширшому розумінні – якість життя. Відповідно провідною соціальною групою постіндустріального суспільства стають не селяни, не робітники, а представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

Як уже зазначалося в 1950-х роках у більшості європейських держав були розвинуті індустріальні господарства, їхній розвиток відзначався динамічністю і стабільністю, тому швидкі темпи

економічного зростання доповнювалися початком органічної інтеграції в єдиний західноєвропейський економічний простір. Організаційне оформлення цей процес отримав ще в 1951 р. Саме тоді в Парижі (Паризька угода) було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). До нього ввійшли ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Ця міжнародна організація об'єднала кам'яновугільну, залізорудну, металургійну галузі промисловості та контролювала 60 % виплавляння сталі, 50 % видобутку кам'яного вугілля в Західній Європі.

Важливим кроком в інтеграційному процесі став договір про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). Договір підписали у 1957 р. шість перерахованих західноєвропейських країн. Мета співтовариства – створити “спільний ринок”, забезпечити рівномірний розвиток, стабільність і добробут населення у Західній Європі. Для цього передбачалося ліквідувати митні бар'єри і обмеження для ввозу і вивозу товарів, капіталів, сприяти пересуванню людей. Договір передбачав також проведення єдиної торговельної політики стосовно третіх країн, усунення перепон для руху капіталів Європейського інвестиційного банку тощо. Фундаментом існування і розвитку співтовариства мали бути вільна торгівля і конкуренція. У 1958 р. були утворені вищий виконавчий, законодавчий та консультативний органи ЄЕС, відповідно: Комісія, Рада Міністрів та Європарламент. Бюджет співтовариства формувався із внесків його членів.

Створення ЄЕС свідчило про подолання антагоністичного протистояння у Європі між індустріальними країнами, перш за все між ФРН і Францією. Вже в наступні десятиліття стали очевидними і незаперечними позитивні результати європейської інтеграції. З 1 липня 1968 р. було запроваджено єдиний тариф на ввезення товарів з третіх країн. Успішно проводилася єдина сільськогосподарська політика. З 1 січня 1993 р. функціонує єдиний внутрішній ринок Співтовариства, відмінена решта обмежень щодо руху товарів, послуг, капіталів та людей. Введені єдині стандарти на продукції багатьох видів. У листопаді 1993 р. набрав чинності Маастрихтський договір, згідно з яким співтовариство поступово трансформується у валютний, економічний і політичний Європейський Союз з єдиними зовнішньою політикою, громадянством та валютою. 1 січня 1999 р. на єдину валюту – *євро* – перейшли 11 держав ЄС. Протягом кількох років євро було засобом безготівкового розрахунку поряд з національними валютами, а з 2002 р. стало єдиною грошо-

вою одиницею у 12 країнах ЄС: Німеччині, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі, Ірландії, Греції, Іспанії, Португалії, Австрії, Фінляндії. З 1 січня 2007 р. повноправним членом Євросони стала Словенія.

Нині Євросоюз – одна з найпотужніших інтеграційних зон світу, яка об'єднує 27 країн із сукупним ВВП понад 10000 млрд євро. З 1 травня 2004 р. повноправними членами Євросоюзу відразу стали 10 країн: Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія, Мальта й Кіпр. З 1 січня 2007 р. до Європейського Союзу приєдналися Болгарія і Румунія. З їх вступом територія ЄС збільшилася більш ніж на третину – до 4,23 млн км², внутрішній ринок зріс до 487 млн споживачів, що більше, ніж у США та Японії, разом узятих.

Наступне розширення Європейського Союзу, як очікується, відбудеться не раніше 2010 р. Найближчими кандидатами на вступ до ЄС вважаються держави Балкан і Туреччина. Стосовно інших країн, географічно розміщених у Європі, у тому числі й України, то долю їх майбутнього членства в Євросоюзі поки що не визначено.

Економічний потенціал Євросоюзу, що невпинно прогресує, близький, а за окремими напрямками перевищує економічний потенціал США. Сьогодні ЄС є незаперечним лідером світової торгівлі, забезпечуючи майже 40 % світового експорту, тоді як США – менше 12,3 % (1948 р. – 22 %). ВВП ЄС становить близько 10 трлн дол. США, промислове виробництво – 22 % світового. Країни ЄС посідають панівні позиції в експорті капіталу, будучи, по суті, визначальним інвестиційним центром світової економіки (протягом 1990-х років п'ять найбільших європейських інвесторів – Німеччина, Велика Британія, Франція, Нідерланди та Швеція – забезпечували 80 % загального обсягу експорту іноземного капіталу). Значна увага приділяється соціальним складовим економічної політики. Таким чином, Євросоюз має всі шанси стати справді глобальним центром з перспективами стійкого зростання та посилення впливу на забезпечення стабільності та демократії в Європі й усьому світі.

Отже, для господарського розвитку провідних країн світу друга половина XX – початок XXI ст. стали періодом поступової стабілізації основних галузей промисловості, зростання виробництва товарів масового споживання, підвищення життєвого рівня населення. Масове застосування досягнень науки, інформації та комп'ютеризації надало економічному розвитку технотронного характеру. Людська діяльність все більше набуває духовного виміру.

Фізична праця поступається місцем розумовій. Індустріальна епоха трансформується в постіндустріальну.

8.2. Особливості економічних систем і форм господарювання провідних країн у другій половині XX ст.

Європа розглядалася як єдиний економічний простір, на що вказував міжнародно-правовий договір між країнами. Вони були не пасивним об'єктом американської допомоги, а ініціаторами у виробленні та реалізації плану. До його завдань входило відродження виробництва на новій технологічній основі, розширення зовнішньої торгівлі, досягнення міжнародної фінансової стабілізації, встановлення справедливих обмінних курсів. Діяв план Маршалла з квітня 1948 р. по 30 грудня 1951 р. Обсяг допомоги країнам ОЕСС становив 17 млрд дол. (у цінах 1990 р. – 102 млрд дол.). З них 4 млрд дол. асигнувалося протягом перших 15 міс. Американський уряд гарантував капіталовкладення своїх інвесторів, вивезення оптимального прибутку в доларах. Передбачалися скасування мита, обмеження імпорту американських товарів, постачання сировини в США. У США для організації допомоги була створена Адміністрація економічного співробітництва, місія якої діяла в кожній країні. Допомога надавалася:

- безпроцентними товарними позиками та “дарами”, склад яких визначали США;
- звичайними кредитами під малі проценти;
- у вигляді доларової “зумовленої допомоги” в обмін на національну валюту за офіційним курсом. Нею розпоряджалися інші країни для розвитку внутрішньоєвропейської торгівлі.

У 1950 р. ця система була замінена Європейською платіжною спілкою. Фонди згідно з планом Маршалла розподілялися між країнами не за потребами в інвестиціях, а відповідно до стану платіжного балансу щодо доларової зони. Товари надавалися в розпорядження урядів. Гроші, отримані від їх продажу, надходили в національний банк на спеціальний рахунок (так звані еквівалентні фонди). 95 % цих фондів повинні були належати країнам-учасникам, але витрачалися під контролем Адміністрації економічного співробітництва в Європі. Частина їх йшла на оплату сировини, яку вивозили США. Програма відбудови Європи була виконана. Довоєнного промислового рівня було досягнуто на початку 50-х років.

Еквівалентні фонди доповнили внутрішні ресурси капіталів європейських країн. Стабілізувалася система міжнародної оплати. Європейські країни використовували свій потенціал зростання без обмежень. Посилився державний контроль за економікою. Створення ОЄЕС стало імпульсом до європейської інтеграції. Однак значення допомоги за планом Маршалла для різних країн не було однаковим. Найкраще реалізувала його можливості ФРН.

Радянський Союз відмовився від допомоги за планом Маршалла, оскільки США відкинули його вимоги. По-перше, кожна країна мала самостійно визначати свої потреби в допомозі та її форму. По-друге, СРСР вимагав розмежувати країни-союзники, нейтральні та колишніх супротивників. Допомога Німеччині повинна бути тісно пов'язана з проблемою репарацій. Історики та економісти неоднозначно оцінюють неприйняття Москвою плану Маршалла. Безумовно, що його реалізація була б конструктивним підходом до розв'язання повоєнних господарських труднощів. Однак поширеним є твердження, що американська допомога в умовах боротьби з комунізмом, що вже розпочалася, планувалася так, щоб поставити СРСР в умови, коли він змушений буде сам відмовитися від участі у плані Маршалла.

Створення так званої соціалістичної системи означало перехід країн до нових механізмів економічного розвитку. До 1950 р. були в основному подолані труднощі повоєнної відбудови. 50–60-ті роки стали періодом форсованої індустріалізації на основі екстенсивного розвитку. Економічна політика засновувалася на методах і механізмах, що використовувалися в тодішньому СРСР. Це зумовило її уніфікацію. Використовувалися однакові інструменти впливу на господарське життя. Були здійснені перетворення у трьох напрямках: націоналізація промисловості, впровадження планової економіки, аграрні реформи.

Вихідні умови для європейських соціалістичних країн були різними. Лише СРСР, Чехословаччина, Німецька Демократична Республіка (НДР) мали сформований промисловий комплекс. За рівнем національного доходу на душу населення, промислового розвитку, зовнішньоторгових зв'язків у 1950 р. існувало три групи країн:

- найбільш розвинені – Чехословаччина, НДР;
- з рівнем, удвоє меншим за цими показниками – Угорщина,

Польща;

– СРСР, Болгарія, Румунія, показники яких у 2,5 рази і більше відрізнялися від країн першої групи.

Було проголошено курс на вирівнювання і зближення рівнів

економічного розвитку країн. Ставилося завдання подолання аграрного характеру господарств та перетворення їх на індустріально розвинені. Протягом 50–60-х років утвердилася суспільна форма власності. Характерною ознакою стало прискорення економічного зростання. Середньорічні темпи приросту господарства були вищі, ніж в економічно розвинених країнах, особливо в 50-х роках.

Залежно від темпів індустріалізації та рівня промислового розвитку змінилася структура зайнятості в соціалістичних країнах. У 1970 р. в промисловості, на транспорті працювало 50 % усіх зайнятих в господарстві. Діяв принцип повної зайнятості. Середньорічний приріст зайнятості був протягом 50-х років в цілому вищим ніж 3 %, що свідчило про екстенсивний тип зростання. Наприкінці 60-х років НДР, Угорщина, Чехословаччина, виходячи з приросту чисельності зайнятих, перейшли до інтенсивного типу зростання. Важлива роль в економічному розвитку соціалістичних країн належала зростанню капіталовкладень.

У наступному десятиріччі в “країнах соціалістичного табору” розпочалося уповільнення темпів розвитку”, а в деяких (Польща, Угорщина, Чехословаччина) почали спостерігатися кризові явища в національних економіках. Темпи щорічного зростання суспільного виробництва тут різко впали: із 2,9 % у 1981–1985 рр. до 1,8 % у 1989 р. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років усі східноєвропейські країни опинилися в умовах глибокої соціально-економічної кризи.

Головними причинами різкого зниження темпів економічного зростання, а потім і глибокої економічної кризи у країнах регіону стала неефективність адміністративно-планового розвитку та використання досягнень НТП, нераціональна структура суспільного виробництва, висока енерго- та матеріаломісткість національного виробництва, низька продуктивність праці тощо.

Основним стратегічним напрямом розвитку країн Азії, Африки, Латинської Америки в 50–60-х роках XX ст. була індустріалізація. Вирішальне значення мав розвиток промисловості, особливо обробної, транспорту, будівництва. Змінилося співвідношення легкої та важкої промисловості: в середині 60-х років воно становило відповідно 56,9 і 43,1 %. Значення сільського господарства, частка якого в 1950 р. у 2 рази перевищувала промислове виробництво, поступово зменшувалося. Намітилася тенденція переважного розвитку сфери послуг порівняно з сільським господарством. Це зумовлювалося більш високим доходом, незначною потребою в матеріально-технічному забезпеченні, аграрним перенаселенням і зосереджен-

ням робочої сили в містах. Традиційно в містах значною була частка торговців, кустарів. Економіка аграрно-сировинних держав зростала швидше порівняно з економічно розвиненими державами. У 60-х роках середньорічний приріст національного продукту становив 5,4 %, промислового виробництва – 7,3 %, важкої промисловості – 9,1 %, сфери послуг – 6,4 %.

Процес індустріалізації забезпечувався зростанням капітальних вкладень в економіку, їхня частка у ВВП зросла до 14–20 %. Майже 50 % коштів інвестувала держава. Відбулося становлення національний суверенітету ресурсного потенціалу країн. Сформувався державний сектор в економіці, що включав банківську систему, зовнішню торгівлю, транспорт, комунальне господарство, енергетику, деякі галузі промисловості. Сфера натурального патріархального господарства зменшилась до 4–25 % ВВП. Державі належала провідна роль у визначенні та реалізації стратегії економічного розвитку, її діяльність була зосереджена на виробленні та затвердженні планів, здійсненні індустріалізації з урахуванням зайнятості, створенні інфраструктури, та контролі за використанням іноземного капіталу, регулюванні зовнішньоекономічної політики, впровадженні нових технологій, операціях у сфері послуг.

Більшість аграрно-сировинних держав мали змішану економіку, що ґрунтувалася на поєднанні приватногосподарського і державного капіталів. Важливою тенденцією було подолання дезінтеграції та незбалансованості економіки, перехід її на національну базу, переорієнтація на внутрішній ринок, самозабезпечення. Помітний вплив на галузеву структуру країн, що розвиваються, мала експансія транснаціональних компаній. Головними формами їхньої діяльності були дочірні компанії, філії, відділення, змішані підприємства. Останні стали одним з каналів отримання нових технологій, управлінського досвіду, підвищення кваліфікації кадрів.

Незважаючи на те, що частка країн, що розвиваються, у світовому виробництві підвищилась за 1980–1990 роки з 13,1 до 16 %, виробництво ВВП на душу населення зростало дуже повільно через високі темпи збільшення населення, а в багатьох країнах навіть скоротилось. Це зумовило збереження значної дистанції між ними і країнами з розвинутою ринковою економікою. У 1991 р. ВВП на душу населення становив, відповідно, 830 і 18211 дол. США.

Істотно відстають країни, що розвиваються, від розвинених держав з ринковою економікою за рівнем продуктивності праці. Це відображає їхню загальну соціально-економічну відсталість і пояс-

нюється незавершеністю індустріалізації, невідповідністю сучасним вимогам структури економіки, дуже слабким освоєнням досягнень НТП, вкрай низьким рівнем інвестицій у людський капітал і багатьма іншими факторами.

Значної гостроти в країнах Азії, Африки та Латинської Америки набувають соціальні проблеми. У державах із високим рівнем безробіття мільйони людей позбавлені можливості брати участь у виробництві й різко обмежені у споживанні. Для створення нових робочих місць, підвищення кваліфікації або забезпечення існування маси незайнятих людей потрібні великі кошти, у той час як існує гострий дефіцит фінансових ресурсів.

Величезною проблемою для країн, що розвиваються, є зростання заборгованості перед розвиненими країнами. Так звана боргова криза особливо вразила країни Латинської Америки та Африки. Вона призвела до затяжного економічного спаду багатьох з них у 1980-ті роки. Значна частина боргів набула репутації “безнадійних”. У зв’язку з цим країни, що розвиваються, у 80–90-ті роки почали робити дедалі більший акцент на залучення інвестицій транснаціональних компаній. Їх приплив не призводить безпосередньо до зростання боргу і водночас може бути важливим джерелом фінансування економіки, а також каналом одержання засобів виробництва, технологій, “ноу-хау”, інженерно-консультаційних послуг, управлінського досвіду.

Незважаючи на притаманну всім країнам, що розвиваються, соціально-економічну відсталість, між ними існує істотна різниця на рівні розвитку продуктивних сил, динаміці соціального росту й, нарешті, у ступені адаптації до техногенної цивілізації.

Значно зросла диференціація між країнами зазначеної групи у 80–90-х роках. Вона була спричинена багатьма соціально-економічними, політичними та іншими факторами. Відмінність умов виробництва (зокрема, забезпеченість природними ресурсами), демографічної ситуації, місця у міжнародному поділі праці, як і специфічність політичної ситуації, будуть і в перспективі визначати дедалі більшу нерівномірність розвитку цих держав.

Особливу групу утворює більшість країн – експортерів нафти (Ірак, Іран, Кувейт, Лівія, Об’єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія та ін.), які мають високий рівень прибутку на душу населення, значні експортні надходження. У 70-ті роки ці країни динамічно розвивалися, інвестували великі кошти у національну економіку, соціальну інфраструктуру. Так, у Саудівській Аравії дохід від

експорту в 1974 р. становив 30 млрд дол., а в 1981 р. – 101 млрд дол. У Об'єднаних Арабських Еміратах щорічний середній дохід на душу населення на початку 80-х років досяг найвищого рівня в світі – 23 тис. дол. Упродовж 70–80-х років провідне місце у світі посідав і Кувейт – 16 тис. дол. на душу населення щорічно. Однак через падіння у 80-х роках попиту на нафту й різке зниження світових цін на неї ці держави в останні роки дещо уповільнили темпи зростання. Наприклад, надходження в бюджет Саудівської Аравії склали в 1998 р. лише одну п'яту від надходжень 1980 р. Різко погіршилось становище таких держав, як Венесуела, Нігерія, Алжир, бюджети яких на 80–95 % залежать від нафти. Складною залишається ситуація в Іраку, який після ліквідації в 2003 р. режиму С. Хусейна перебуває під міжнародним контролем.

Інша група країн, що розвиваються, так звані нові індустріальні країни, у 80-ті роки перетворилась на полюс світового зростання. Динамічно модернізуючи свою економіку, диверсифікуючи галузеву структуру господарства, нові індустріальні країни займають дедалі помітніше місце у глобальній економіці.

Усе ж, більшість країн, що розвиваються, особливо африканських, перебувають у скрутному становищі внаслідок соціально-економічної та культурної відсталості. Вони складають так звані “найменш розвинені держави”. За класифікацією ООН, до них належить 47 держав (Афганістан, Бангладеш, Ефіопія, Ємен, Сомалі, Уганда, Чад та ін.) з населенням близько півмільярда осіб. Середній рівень доходу на душу населення тут становить всього 250 дол. Не маючи значних запасів природних ресурсів, відчуючи гострий дефіцит фінансових коштів для економічного розвитку, ці держави в останні десятиліття практично витіснилися з міжнародного поділу праці й перебувають у надзвичайно скрутному становищі.

Характерними рисами економіки найменш розвинених країн є такі:

- доіндустріальний рівень продуктивних сил;
 - домінування натуральних і напівнатуральних форм господарювання в економічній структурі;
 - вкрай вузька сфера функціонування товарно-грошових відносин і дії ринкових стимулів;
 - початкова стадія формування єдиного інтегрованого національного ринку;
 - одностороння спеціалізація експортного сектору тощо.
- Низький рівень економічного розвитку згаданих держав та

значна нерівномірність розподілу прибутків серед окремих верств населення призводить до значних проблем. Так, у країнах на південь від Сахари за межею бідності живе близько половини населення. Щорічний ріст сільськогосподарської продукції тут не перевищує 1,5 %, тоді як населення зростає на 3 %, тобто вдвічі швидше. За даними ООН, близько 60 % населення Тропічної Африки систематично недоїдає, у тому числі 40 % дітей у віці до 5-ти років.

Жалюгідний стан економіки призвів до різкого скорочення державних асигнувань на охорону здоров'я, освіту, професійну підготовку. Дитяча смертність тут у 10–12 разів вища за показники розвинутих країн. Половина дорослих в Африці – неписьменні. Тільки 11 % дітей закінчують школу, а вчаться у вузах – лише 1,4 %.

Світове співтовариство намагається допомогти найменш розвиненим державам у вирішенні їхніх соціально-економічних проблем. Зокрема, у червні 1999 р. лідери провідних індустріальних країн домовилися про списання половини зовнішнього боргу найбідніших країн. Згідно з цією ініціативою, буде списано 70 млрд дол. США із загальної суми заборгованості більш як 30 країн, яка становить майже 130 млрд дол. Окрім того, для забезпечення фінансування допомоги найбіднішим країнам світу була підтримана пропозиція про продаж близько десятої частини золотих резервів МВФ, які оцінюються у 27 млрд дол.

Поглиблення науково-технічного прогресу, зміна і модернізація сучасної системи міжнародного поділу праці створили сприятливі умови для динамічного розвитку деяких країн, які дістали назву “нові індустріальні країни” (НІК). За відносно короткий час вони створили значний промисловий потенціал, розвинули окремі сучасні галузі індустрії, різко збільшили промисловий експорт, посівши важливе місце в міжнародному поділі праці.

Число і склад учасників даної групи не є незмінним. У 80-ті роки сюди включали країни й території Східної Азії (Південна Корея, о. Тайвань, Гонконг, Сінгапур), деякі найбільш розвинені країни Латинської Америки (Бразилія, Мексика, Аргентина), іноді й Індію, Єгипет. Однак із зазначених країн лише азійська четвірка так званих “драконів” стабільно підтвердила свою репутацію нового полюсу росту світової економіки і найчастіше пов'язується з поняттям “нові індустріальні країни”. 90-ті роки показали, що, крім НІК, так би мовити, першої хвилі, з'являються НІК другого ешелону – Малайзія, Таїланд, Індонезія, і, у перспективі, третього – Туреччина,

Філіппіни, Шрі-Ланка.

Критерії зарахування країн до нових індустріальних досить умовні: ВВП на душу населення не менше 1100 дол., частка переробної промисловості у ВВП більше 20 %. Привертають увагу й такі характеристики НІК, як високі темпи зростання, динамічні макроекономічні та внутрішньогалузеві структурні зрушення, зростання професійного рівня робочої сили, інтенсивна участь у міжнародному поділі праці, широке використання іноземного капіталу з метою розвитку тощо.

Розвиток економічного потенціалу нових індустріальних країн, насамперед вражаючий “ривок” азійської четвірки НІК першого покоління зумовлені, на думку дослідників, об’єктивними процесами у світовій економіці загалом і в економіці зазначених країн зокрема. Під впливом НТП, екологічних проблем, демографічної ситуації у 60–70-ті роки у розвинених країнах з ринковою економікою деякі галузі легкої промисловості, металургії, хімії (а згодом машинобудування та електроніки) почали втрачати порівняльні переваги. Зростання витрат виробництва (заробітна плата, охорона навколишнього середовища тощо) робило іноді просто не вигідним випуск продукції згаданих галузей і викликало їх перенесення у країни, що розвиваються. Деякі з цих країн, маючи традиційні порівняльні переваги (дешева робоча сила, наявність сировини, низькі ціни на землю і т. п.), стали районом активних операцій транснаціональних компаній, які організували тут експортне виробництво промислової продукції. Залучення ТНК до індустріалізації виявилось найбільш значним у тих країнах, які раніше за інших взяли курс на **експортно-орієнтовану модель розвитку** і створили сприятливий клімат для іноземних інвестицій. Це були НІК першого покоління.

Позитивну роль у становленні цілого ряду галузей господарства в НІК Азії відіграла політика захисту національної економіки від зовнішньої конкуренції. Так, у Південній Кореї створено галузі, які були відсутні в країні: чорну та кольорову металургію, машинобудування, суднобудування, автомобілебудування, електронну промисловість тощо. Це дало можливість здійснити структурну перебудову промисловості, реорганізувати і зміцнити провідні “базові” галузі, ліквідувати ряд диспропорцій в економіці, стимулювати розвиток дрібного та середнього підприємництва з тіснішою прив’язкою його до експортного сектору.

Із середини 80-х років процес експортноорієнтованої моделі

розвитку охопив деякі інші країни, що розвиваються. У зв'язку зі зростанням вартості робочої сили, підвищенням курсів національних валют (відносно долара) НІК першого покоління почали, у свою чергу, втрачати власні порівняльні переваги у виробництві працемісткої продукції. Активно переорієнтувавшись у бік технологічно складної, наукомісткої продукції, азійська четвірка НІК, з певною участю ТНК, почала масово переміщувати працемісткі виробництва у країни з дешевою робочою силою – Малайзію, Індонезію, Таїланд та інші, чим і сприяла появі нових індустріальних країн другого покоління.

З початком 90-х років друге покоління НІК стало найдинамічнішою за темпами економічного зростання групою країн в Азії і світі взагалі. Однак, як згодом виявилось, їхні економіки не були готовими до таких різких змін. У 1997 р. у Таїланді, Малайзії, Індонезії, а також Південній Кореї вибухнула глибока *фінансова криза*, яка супроводжувалася обвалом котирувань тамтешніх акцій, масовою втечею капіталу, різким падінням курсів національних валют. Серед причин кризи, крім значних спекуляцій, які сприяли обвалу фондових ринків, були недорозвинутість фінансового сектору і його зарегульованість, недостатньо обачлива фінансова політика місцевих банків і промислових підприємств, яка призвела до нагромадження непосильних короткострокових боргів, загальний “перегрів” економіки, штучно завищені котирування на біржах і ціни нерухомості, велика залежність експортних структур у деяких економіках регіону від імпорту комплектуючих матеріалів тощо. На сьогодні економічне становище у згаданих країнах стабілізується.

З усієї групи країн, що розвиваються, НІК найшвидше пристосувалися до нових умов світового ринку. Вони стали невід’ємною складовою міжнародного поділу праці. Про це свідчить їх експортна спеціалізація. Основою експорту є виробництво легкої промисловості. Серед НІК виділяються держави, які займають провідні позиції на світових товарних ринках цих виробів. Гонконг посідає перше місце в світі з експорту одягу, Тайвань – перше місце з експорту взуття. До першої десятки найбільших експортерів товарів легкої промисловості входять Бразилія, Сінгапур, Малайзія, Південна Корея. Остання також посідає значне місце у світовому автомобілебудуванні.

Вражаючих успіхів НІК Азії досягли в розвитку електротехнічної та електронної промисловості. Стрімкий розвиток цих галузей зумовлений не тільки залученням нових індустріальних країн

до наукомісткого виробництва, а насамперед прискореним розвитком подетального і поопераційного поділу праці на світовому рівні. Головну роль тут відіграють транснаціональні компанії, які перетворюють цілі країни на своєрідні цехи. Це можна проілюструвати на прикладі Малайзії, яка за порівняно короткий термін (майже 7 років) стала світовим виробником мікросхем і напівпровідників. Якщо на початку 70-х років у країні не існувало підприємств електронної промисловості, то в 1988 р. їх налічувалося 225 з кількістю зайнятих понад 700 тис. осіб. На початок 90-х років НІК вийшли на третє місце у світі (після Японії і США) із виробництва електронного й електротехнічного обладнання. Вони поступаються США і Японії за обсягом продажу відповідних товарів, але випереджають такі країни, як ФРН, Англія, Франція.

Відчуваючи загрозу своїм економічним інтересам з боку НІК, країни Заходу прагнуть запобігти або обмежити отримання новими конкурентами перспективних технологій, новітнього обладнання. Проте, незважаючи на ці труднощі, нові індустріальні країни (зокрема, країни першого ешелону) здійснюють трансформацію економічних структур, орієнтуючись вже на капіталомісткий тип розвитку виробництва. Так, Тайвань, Південна Корея, Сінгапур створюють наукові й промислові центри, розширюють власні наукові дослідження. Показово, що в опублікованому в 1996 р. Всесвітнім економічним форумом, який базується в Женеві, рейтингу найбільш конкурентоздатних країн світу перші два місця посідають Сінгапур та Гонконг. До першої десятки входять також Тайвань і Малайзія.

У 70–80-ті роки про НІК говорили лише як про перспективний ринок збуту чи сферу вкладання капіталу, а тепер ці країни перетворились на відчутний центр впливу на структуру світових продуктивних сил, міжнародні потоки товарів і фінансових ресурсів. НІК значно впливають на економічну політику решти країн, демонструючи одну з моделей успішного подолання економічної та соціальної відсталості. Якщо у 50-ті роки та ж Південна Корея мала дохід на душу населення 5,6 % від рівня США, то на початку 90-х – уже 34 %. Середньорічна заробітна плата зросла з 80 дол. у 1960 р. до 10 тис. дол. у 1997 р. Аналогічні показники в Сінгапурі і Гонконгу.

Значну увагу нові індустріальні країни приділяють регіональному економічному співробітництву. У 1967 р. було створено Асоціацію держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). Її члени – Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур та ін. – проголосили своєю метою “прискорення економічного розвитку, соціального і культур-

ного прогресу, сприяння становленню миру та стабільності у Південно-Східній Азії”. Економічне об’єднання, зокрема, взаємне забезпечення товарами, сировиною, будівництво спільних підприємств, безмитна торгівля в рамках асоціації стали ще одним фактором для піднесення рівня виробництва та перетворення цього регіону в один із центрів тяжіння світової економіки.

Серед загальних для всіх азійських нових індустріальних країн складових успіху варто виділити:

- максимально ефективне використання зовнішніх факторів економічного розвитку (пільгові кредити, участь у міжнародному поділі праці й залучення ТНК, іноземні технології);

- послідовну внутрішню політику, яка забезпечила відносну політичну й економічну стабільність;

- ефективну макроекономічну політику (підтримання стабільних внутрішніх цін і реальних обмінних курсів валют, стимулювання підвищення попиту й пропозицій у галузі інвестиційних товарів, що сприяло нагромадженню капіталу і виробничому інвестуванню).

Успіхи НК Азії навряд чи можна пояснити без такого фактора, як соціально-культурні (соціально-психологічні) особливості їхнього населення. Працелюбність і відповідальність, престиж знань і кваліфікації, енергійність і ділова кмітливність – ці риси населення країн Південно-Східної Азії сприяли підвищенню продуктивності праці і якості продукції, швидкому зростанню підприємництва й створенню в цілому такого психологічного клімату, який забезпечив готовність суспільства, незважаючи на певні труднощі, йти важким шляхом динамічної модернізації і прискореного залучення до передових досягнень світової цивілізації.

Отже, цивілізаційні закономірності посилюють тенденцію до формування спільних рис та ознак господарського розвитку світової економіки. Водночас відбувається диференціація між різними країнами та регіонами залежно від рівня їхнього соціально-економічного розвитку, ступеня інтегрування у міжнародний поділ та кооперацію праці, забезпеченості головними факторами виробництва, територіально-географічних та інших особливостей. Усе це спонукає країни до найширшого використання як внутрішніх, так і зовнішніх джерел і факторів економічного зростання, до гармонізації національної та міжнародної економічної політики, взаємоприспосовування господарських механізмів й інституціональних структур на міждержавному і міжнародному рівнях, уніфікації господарського законодавства.

8.3. Основні напрями розвитку економічної думки

(друга половина XX – початок XXI ст.)

Неокейнсіанські теорії стали розвиватися, долаючи вузькі місця концепції Кейнса. Аналізуючи економіку капіталістичних країн у 30-ті роки, він неминуче мусив виходити з умов її глибокої стагнації. Відтак кейнсіанська теорія була статичною, бо брала економіку у рівновазі, а не у стані динаміки. Вона майже не розглядала довгострокових, перспективних тенденцій, оскільки була тільки спробою пояснити сучасний Кейнсу стан економіки, з'ясувати умови “повної зайнятості”.

У післявоєнні роки на перший план соціально-економічного розвитку західних країн виступають не проблеми “повної зайнятості”, а проблема економічного зростання.

Об'єктивною передумовою для появи такої проблеми стали процеси, що відбувалися в розвитку економіки в післявоєнний період. Розгортання НТР, нерівномірний розвиток капіталістичних країн, високі темпи економічного зростання в соціалістичних країнах поставили цю проблему на порядок денний. Найбільш непокоїли західних економістів високі темпи зростання економіки соціалістичних країн, що загострювали проблему “економічного змагання двох систем”. Не випадково американський економіст Є. Домар писав, що проблема темпів перетворюється на проблему самого існування капіталізму.

Саме за цих умов і з'являються теорії економічного зростання, автори яких роблять спроби створити теорію відтворення придатну для різних кон'юнктурних умов, визначити загальні фактори економічного зростання.

Поява цих теорій була б неможливою без суттєвої зміни поглядів на роль держави в регулюванні відтворювальних процесів.

Теоретична модель зростання, що була побудована Кейнсом, передбачала можливість впливати на величину сукупного попиту, зайнятості та національного доходу регулюванням “незалежних змінних” – схильності до споживання, граничної ефективності капіталу та норми процента.

Ідеї Кейнса розвинули його послідовники – А. Хансен, Р. Харрод, Є. Домар та ін. Після Другої світової війни, намагаючись уникнути недоліків моделі Кейнса, неокейнсіанці опрацювали нові (моделі Р. Харрода, Є. Домара).

Із концепції Кейнса безпосередньо впливало абстрактне

рівняння, основною ланкою якого було врахування реалізації продукції. Воно передбачало рівновелике зростання виробництва й агрегатного попиту як умову динамічної рівноваги. Обов'язкова рівновага заощаджень та інвестицій та обов'язкове повернення отриманого доходу у процес виробництва призводили тільки до збереження незмінного стану. Призначення моделі Кейнса полягало в тім, щоб змусити економіку працювати на підставі взаємодії тільки існуючих величин, беручи до уваги тільки наявні ресурси. Отже, йшлося більше про те, щоб дати хід тому, що суспільство вже мало. У період Кейнса на передньому плані була тенденція хронічного надлишку капіталу і зв'язана з нею тенденція хронічного масового безробіття. За цих умов Кейнс акцентував увагу на одному боці інвестиційного процесу – так званому “дохідному ефекті” (відкладаючи набір його “виробничий ефект”). Зміст “дохідного ефекту” інвестицій полягає у тому, що зростання інвестицій веде до підвищення доходу, яке збільшує споживацький попит, що, у свою чергу, стимулює збільшення виробництва.

Теоретики економічного зростання – неокейнсіанці – прагнуть динамізувати статичну модель Кейнса та обґрунтувати умови стійкої рівноваги з використанням не тільки “дохідного ефекту” Кейнса, а й “виробничого ефекту”, тобто повної зайнятості виробничих потужностей і робочої сили, а також виявити причини порушення такої рівноваги. Якщо Кейнс застосовував модель мультиплікатора для короткострокового періоду, то неокейнсіанці розширили часові межі дії мультиплікатора, використовуючи цю модель у динамічному аналізі. Важливим нововведенням неокейнсіанської теорії саме і є включення “виробничого ефекту” у модель зростання і врахування умов, необхідних для забезпечення безперервного зростання економіки (динамічної рівноваги).

Послідовник Кейнса англійський економіст Рой Харрод у спробі подолати кейнсіанську статичну модель розробив динамічний варіант теорії економічного зростання. “Динаміка”, за Харродом, передбачає стійкий темп зростання протягом тривалого часу на відміну від “статички”, що передбачає просте відтворення (або таке зростання, чи скорочення виробництва, яке має епізодичний характер). Харрод виходить з того, що підставою економічного зростання є три фактори: робоча сила; випуск продукції або дохід на душу населення; розмір наявного капіталу.

Для розробки своєї моделі він запровадив такий показник

науково-технічного прогресу, як капіталомісткість, тобто відношення величини капіталу до обсягу випуску продукції.

У статті “Нарис теорії економічної динаміки” (1939 р.), а потім у книжці “До динамічної економічної науки” (1948 р.) Р. Харрод запропонував своє рівняння “гарантованого зростання”. Воно має відношення до однопродуктової замкненої економіки:

– одна середня величина граничної схильності до заощадження, одна середня величина граничної продуктивності капіталу (обидві величини є константами);

– заощадження та інвестиції є функціями тільки доходу;

– відсутня взаємозамінюваність факторів виробництва, не береться до уваги технічний прогрес тощо.

Рівняння Р. Харрода, яке є найбільш поширеною некейнсіанською формулою економічного зростання, можна зобразити так:

$$G_n = S / C_r, \quad (8.1)$$

де G_n – темп зростання валового національного продукту; S – відношення чистих заощаджень до сукупного доходу, або норма нагромадження; C_r – маржинальний коефіцієнт капіталомісткості, або відношення капіталу до випуску продукції.

Рівняння показує, що темп зростання є прямо пропорційним коефіцієнту заощаджень (інвестицій) та обернено пропорційним коефіцієнту капіталомісткості. З погляду тривалої перспективи коефіцієнт капіталомісткості у Харрода – величина постійна за незмінної норми процента внаслідок нейтральності технічного прогресу, тобто фіксується тільки технологічними умовами виробництва. Отже, темп зростання національного доходу, по суті, є функцією лише однієї змінної – величини норми нагромадження, або приросту капіталу.

Для забезпечення стійкості темпу зростання виробництва за повної зайнятості, за Харродом, частка доходу $G_n C_r$, що інвестується, має дорівнювати частці S , що заощаджується. У цьому Харрод близький до Кейнса. Проте якщо в Кейнса розмір інвестицій визначається граничною ефективністю капіталу (норма прибутку), то Харрод зв’язує ці зміни зі збільшенням населення, технічним прогресом та розміром капіталу.

Модель зростання Р. Харрода є найбільш раннім та найбільш наочним прикладом ідеї “нейтральності” технічного прогресу, яка бере початок із тези про стагнацію 1930-х років.

Р. Харрод розділив економіку на два сектори: сектор, що

виробляє інвестиційні блага та сектор споживацьких благ.

Особливість двосекторних моделей полягає в тому, що загальна нейтральність технічного прогресу не передбачає нейтральності інновацій у кожному секторі. Технічний прогрес у цілому, показує Харрод, яким би не був його факторозберігаючий характер у секторі, що створює інвестиційні блага, є капіталозберігаючим, оскільки він зменшує витрати капіталу на реальні капіталовкладення у кожному секторі, навіть за постійної ставки процента. Дешевші машини, у свою чергу, стимулюють заміщення праці капіталом.

Аналогічно технічний прогрес у секторі споживацьких благ здешевлює працю, заохочуючи заміщення капіталу працею. Отже, загальна нейтральність, стверджує Р. Харрод, означає або технічний прогрес (без ухилу в той чи інший бік), що здійснюється однаковим темпом на всіх стадіях виробничого процесу; або ситуацію, в якій капіталозберігаючий технічний прогрес у секторі інвестиційних благ цілком компенсується працезберігаючим ухилом у секторі споживацьких благ, залишаючи середню капіталомісткість постійною за незмінної процентної ставки.

Американський економіст Є. Домар, як і Харрод, протиставляючи економічну динаміку статичним теоріям, передусім кейнсіанству, розглядає принцип акселерації як теоретичне положення, що найбільш яскраво відображає динамізм економіки. Домар вважає інвестиції основним фактором і рушійною силою економічного зростання у зв'язку з їх подвійним ефектом (“дохідний” та “виробничий”). Інвестиції, на думку Домара, є необхідною умовою зростання, оскільки збільшення потужності виробничого апарату забезпечується інвестиціями – так званий виробничий ефект. Але цього ще недостатньо, бо для перетворення можливості виробництва у дійсність необхідним є ефективний попит, який формується переважно тими самими інвестиціями з допомогою “дохідного ефекту”, причому тут інвестиції відіграють роль стимуляторів наступних інвестицій. Формула економічного зростання Домара відображає ті самі закономірності, що й рівняння Харрода, але в іншій математичній інтерпретації. У ній приріст продукції дорівнює добуткові АБ, де А – схильність до заощадження, Б – продуктивність інвестицій. Що вище значення А, то більше має бути частка доходу, що інвестується, і більше наступне зростання доходу. Так само що більшим є значення Б, то більше продукту може бути створено за даної суми капіталу і швидше зростатиме дохід. Якщо національний дохід, стверджує Домар, зростає за такого відносного щорічного темпу АБ,

який дорівнює оптимальному, то надлишкового нагромадження капіталу не буде.

Рівняння Харрода та Домара дуже близькі, і тому здебільшого говорять про рівняння Харрода–Домара.

Дія принципу акселерації у моделях Домара та Харрода базується на тому, що зміни споживацького попиту зі зростаючою інтенсивністю передаються на різні ступені виробництва, до того ж між змінами масштабів споживацького попиту та змінами розмірів інвестицій існують прямі кількісні залежності: відносно незначні зміни споживацького попиту приводять до відносно значних змін масштабів інвестицій. Отже, початкове нарощування інвестицій через мультиплікатор індукує зростання доходів і валового споживацького попиту, який, у свою чергу, через акселератор індукує новий приріст інвестицій (похідні інвестиції) з новим ефектом мультиплікатора тощо. Значення акселератора у цьому випадку можна визначити як відношення абсолютної величини індукованих чистих інвестицій до змін споживацького попиту. Він дає можливість визначити, якою мірою динаміка виробництва інвестиційних засобів випереджає у часі (за даної техніки виробництва) темп виробництва предметів споживання.

Моделі економічного зростання Харрода–Домара були однофакторними, тобто спрощеними. Вихідним їхнім положенням було те, що динамічна рівновага потребує певної відповідності виробництва та попиту.

Складнішими системами моделювання є багатфакторні моделі економічного зростання Е. Хансена, Д. Хікса, Д. Дьюзенберрі. Ці моделі є неокейнсіанськими, модифікованими за рахунок запровадження в базові (однофакторні) моделі механізму циклічних коливань, змін галузевої структури виробництва, впливу науково-технічного прогресу, аналізу та залучення конкретних економічних даних. Теорії економічного зростання, що зросли з кейнсіанської концепції, дали поштовх серйозним статистичним розробкам, глибшому вивченню економічної кон'юнктури для розширення використання математичних методів у економічних дослідженнях.

Розроблені в теорії Кейнса та його послідовників різноманітні практичні рекомендації після Другої світової війни активно втілювалися в економічній політиці західних країн. Цей напрям, зазнавши значної еволюції, стає панівним у західній економічній теорії 1950–1960-х років.

Проте в другій половині 1960-х і особливо в 70-ті роки ре-

цепти некейнсіанської моделі почали все більше суперечити об'єктивним законам розвитку і, більше того, вони навіть сприяли загостренню окремих проблем. Так, найбільш гострими проблемами для тогочасної економіки стають інфляція, дефіцит державного бюджету і особливо – циклічність розвитку. Соціально-економічний і політичний розвиток західних країн після Другої світової війни з усією наочністю довів, що державне регулювання економіки не спроможне забезпечити повної зайнятості і рівноваги. На базі кейнсіанських концепцій і моделей не вдалося розв'язати проблем реалізації і безкризового розвитку.

Ініціаторами критики кейнсіанства стали передовсім його традиційні супротивники з неокласичної школи, зокрема монетаристи, прихильники теорії пропозиції, раціональних очікувань та ін. За цих умов подальший розвиток кейнсіанства здійснюється під гаслом його реформування, появи нових шкіл та напрямів. Ще у 60–70-х роках у науковому світі стає відомим так зване посткейнсіанство.

Історично посткейнсіанство сформувалося злиттям двох наукових напрямів: англійського лівого кейнсіанства з центром у Кембріджі, де тривалий час жила і працювала Дж. Робінсон – загально-визнаний лідер цієї течії, і американської групи економістів (Р. Клауер, П. Девідсон, А. Лейонхуфвуд, С. Вайнтрауб, Х. Мінські та ін.). Американці ще із середини 60-х років виступили з критикою кейнсіанської ортодоксії як теорії “рівноваги з неповною зайнятістю”. Вони стверджували, що версія кейнсіанства, що розроблена Е. Хансеном, П. Самуельсоном, Дж. Хіксом, спотворила справжню суть теорії Кейнса.

Ліві кейнсіанці, найбільш яскравим представником яких була Джоан Вайолет Робінсон (1903–1983 рр.), а також Н. Калдор, П. Сраффа, продовжили критику неокласицизму, а особливо його методологічної основи – маржиналізму. Основним своїм завданням вони вважали оновлення вчення Кейнса та доведення до логічного кінця заперечення неокласичної системи. Саме тому за об'єкт своєї критики ліві кейнсіанці взяли методологічні принципи не тільки неокласичних, а й некейнсіанських теорій. Так, наприклад, вони категорично відмовляються від моделі Хікса–Хансена, трактуючи її як “незаконнонароджене кейнсіанство”. Джоан Робінсон однією з перших визнала кризу ортодоксального кейнсіанства.

Оголошуючи себе послідовниками Кейнса, ліві кейнсіанці, проте, не обмежувалися тільки його теоретичними постулатами. У своїй концепції вони еkleктично синтезували ідеї Д. Рікардо (зок-

рема про протилежність прибутку та зарплати, окремі аспекти теорії вартості), Кейнса, інституціоналізм, учення радикалів і поряд з цим запозичили деякі марксистські ідеї (наприклад, щодо реалізації сукупного суспільного продукту).

Ліве кейнсіанство – реформістський, дрібнобуржуазний варіант кейнсіанської теорії, спрямований на захист інтересів монополістичного капіталу, фермерів, інтелігенції, службовців та робітників. Ліві кейнсіанці висувають свої варіанти реформування капіталізму, прагнучи підкріпити їх реалістичнішою економічною теорією. Саме цьому служать їхні інтерпретації проблем ефективного попиту, економічного зростання та розподілу продукту, питань мікроекономіки (теорія вартості, ціноутворення).

Корінь зла представники цього напрямку бачать у недостатності “ефективного попиту”, наслідком чого є безробіття та кризи. Проте (на відміну від традиційного кейнсіанства) головною причиною недостатнього попиту вони вважають нерівномірність і несправедливість розподілу національного доходу.

Концепція лівих кейнсіанців є прогресивною, бо:

– по-перше, вона критикує засилля монополій, підкреслюючи небезпеку надмірної концентрації економічної могутності в їхніх руках. Ліві кейнсіанці висувають ряд антимонопольних вимог, що зумовило їх підтримку прогресивними силами західних країн, зокрема робітничим рухом;

– по-друге, прихильники цієї концепції наполягають на розв’язанні певних соціальних проблем, зокрема ліквідації нерівності в розподілі доходів і збільшенні купівельної спроможності населення, переорієнтуванні військових витрат на житлове будівництво, охорону здоров’я, соціальне страхування і т. ін.

З іменами Дж. Робінсон та Н. Калдора зв’язано розробку концепції розподілу, яка спирається на теорію відтворення та зростання Дж.М. Кейнса. Основні елементи посткейнсіанського підходу до цієї проблеми можна сформулювати так:

– по-перше, формування доходів не зв’язане з граничною продуктивністю агентів виробництва, а отже, нерівність у розподілі не можна пояснити різними рівнями продуктивності цих агентів. Причини різниці в доходах посткейнсіанці вбачають, з одного боку, у соціальних та політичних традиціях і рішеннях, а з іншого – у дії ринкових сил;

– по-друге, рівні заробітної плати та прибутку, а також спів-

відношення між ними визначаються одночасно з іншими макроекономічними змінними, а саме: темпом зростання національного продукту, темпом розширення зайнятості, динамікою цін і т. ін.;

– по-третє, визначальною детермінантою процесу нагромадження є інвестиційна діяльність. Зрушення в економічній кон'юктурі, спричинені підвищенням або зниженням обсягів капіталовкладень, впливають на процес економічного зростання і розподілу значно більше аніж зміни відносних цін;

– по-четверте, гранична схильність до заощадження у власників капіталу вища, ніж у тих, хто отримує заробітну плату. Проте, на думку посткейнсіанців, інтенсивність процесу інвестування залежить не від граничної схильності до заощадження з прибутку, а від комплексної оцінки підприємцями перспектив економічного розвитку.

Важливу роль у формуванні теоретичної концепції лівого кейнсіанства, яке виступає під гаслом “антимаржиналістської революції”, крім Дж. Робінсон, відіграв один із представників кембріджської школи П'єро Сраффа. Його концепцію, викладену у книжці “Виробництво товарів за допомогою товарів” (1960 р.) прихильники лівого кейнсіанства оцінюють як логічну підставу для побудови нової теорії розподілу. Сраффа відкидає неокласичну теорію формування вартості й розподілу, пориває з концепціями “граничної корисності” і “граничної продуктивності”, повертаючись до теорії вартості Д. Рікардо.

Сраффа, а також Дж. Чемберлін наголошують, що у сучасній економіці чиста конкуренція є лише дефініцією, але такою є й чиста монополія. А отже, в реальній економіці ці дві тенденції тісно переплітаються, породжуючи одна одну. Робінсон і Чемберлін зазначають, що монополістична конкуренція – це конкуренція, за якої покупці можуть чітко відрізнити товари один від одного. Робінсон називає таку конкуренцію недосконалою, Чемберлін – монопольною.

Критика ортодоксального кейнсіанства у США ведеться за такими основними напрямками.

По-перше, “ортодокси” не розробляли теорії інфляції, відірвавши реальні процеси від процесів ціноутворення. У результаті цього їхні теорії циклу та рецепти антициклічної політики виявилися неспроможними за умов стагфляції.

По-друге, вони ігнорували роль грошово-кредитних факторів та фінансової системи в цілому як причин, що породжували і стимулювали економічну нестабільність. Саме на цих проблемах

зосереджує свою увагу на нове кейнсіанство.

Кейнсіанство як напрям економічної думки відіграло важливу роль у розвитку західної економічної теорії. Воно зробило спробу відповісти на ряд важливих питань, що виникли у зв'язку з кризою 30-х років. Кейнс вказав на ряд слабких сторін буржуазної економічної науки свого часу, звернувши увагу на такі сторони капіталістичної дійсності, які раніше ігнорувалися економістами; зробив спробу внести нові елементи в аналіз капіталістичної економіки, наблизив економічну науку до потреб господарського розвитку; помітив нові тенденції у розвитку капіталізму та обґрунтував необхідність участі держави в економічному житті.

Концепція Кейнса справила значний вплив на дальший розвиток економічної теорії та економічної політики. Ідеї Кейнса взяли на озброєння керівні органи капіталістичних країн. Особливо це стосується теорії національного доходу, теорії циклу, теорії зростання та інших аспектів макроекономіки. Саме теорія Кейнса поклала початок широкому втіленню в життя державного регулювання економіки, опрацюванню конкретних методів і способів такого регулювання.

Наприкінці 70-х років різниця між кейнсіанською та неокласичною школами мала більше історичний, ніж концептуальний характер.

Однак іще задовго до того, як на засаді теорій економічного зростання відбулося органічне поєднання двох напрямів економічної теорії, було проголошено принцип “неокласичного синтезу”.

Такий підхід було запропоновано Джоном Хіксом ще 1937 р., у 40–50-х роках підтримано Франко Модільяні та остаточно обґрунтовано Полом Самуельсоном. Вони розглядали працю Кейнса як окремий випадок традиційної неокласичної теорії, модифікованої лише запровадженням певних обмежень у галузі ціноутворення, ставки заробітної плати та норми процента. З іншого боку, Кейнс вважав неокласичну школу окремим випадком загальної теорії зайнятості, характерним для умов повної зайнятості. Він підкреслював, що коли з допомогою централізованого контролю пощастить забезпечити повну зайнятість, то неокласичний аналіз знову набере виняткового значення.

Суть синтезу полягала в тім, що залежно від стану економіки пропонувалось використовувати або кейнсіанські методи регулювання, або рецепти економістів, які стояли на позиціях обмеження втручання держави в економіку та вважали найкращими регуляторами грошово-кредитні механізми, що діють за умов вільного

ринку, забезпечуючи рівновагу між попитом і пропозицією, виробництвом і споживанням.

Прихильники “неокласичного синтезу” не перебільшували регулюючих можливостей ринку. Вони вважали, що в міру ускладнення економічних взаємозв’язків і відносин слід удосконалювати та активно використовувати різноманітні методи державного регулювання.

У 1950–60-ті роки в економічній літературі концепція неокласичного синтезу набуває цілковитого визнання. Неокейнсіанство, неокласична теорія, теорії кон’юнктури, економетрики об’єднуються на базі пошуку шляхів стабілізації й економічного зростання. Під різними кутами зору вони вивчають функціональні аспекти процесу відтворення. Суть цього поєднання відобразив У. Ростоу, який писав, що “сучасні економісти, поставивши перед собою завдання об’єднання класичної теорії відтворення з кейнсіанським аналізом доходу, запровадили динамічні змінні: населення, технологію виробництва, підприємницьку активність”.

Справді, школу “неокласичного синтезу” вирізняє з-поміж інших різноманітність тематики досліджень. Увага її представників зосереджена на проблемах економічного зростання, дальшому розвитку теорії загальної економічної рівноваги. Саме представниками цієї школи було запропоновано методика аналізу безробіття та заходи щодо його регулювання, отримано суттєві результати в галузі теорії та практики оподаткування. У межах цієї школи розвитку набули методи економіко-математичного аналізу, можливості їхнього застосування в політології.

Поряд з макроекономічними методами дослідження ця школа використовувала мікроекономічні підходи, розвиваючи прикладні аспекти економічної теорії.

Найвидатнішим пропагандистом і автором теорії “неокласичного синтезу” був американський економіст, професор П. Самуельсон, який писав: “Мої погляди вичерпуються загальною неокласичною теорією, яка включає в класичну традицію будь-яку частину кейнсіанського і неокейнсіанського аналізу, що є придатною для сучасної економіки”.

Пол А. Самуельсон (1915–2009 рр.) здобув освіту в Чиказькому та Гарвардському університетах, був засновником факультету “економік” Массачусетського технологічного інституту, першим американським лауреатом Нобелівської премії з економіки (1970 р.), консультантом Конгресу та Президента США. Його вважають од-

ним з найвпливовіших економістів-теоретиків XX ст. Він спромігся об'єднати в одну теорію всі досягнення економічної думки від А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса до Д.М. Кейнса, М. Фрідмена, Д. Тобіна та Р. Лукаса, тобто доктрини, здавалося б, цілком протилежні за змістом, і тим самим накреслив сучасні підходи до вивчення економічних проблем. Він писав, що його теорія включає все те позитивне, що містить кейнсіанський та неокласичний аналіз, що уможлиблює поєднання в одне ціле макро- і мікроекономіки.

Його праця “Економікс” (1948 р.), яка стала найпоширенішим підручником і витримала безліч перевидань різними мовами світу, присвячено аналізу проблем, що стосуються всіх сторін економічного життя. Особливо наголошено на ідеї неокласичного синтезу в третьому виданні “Економіксу” (1955 р.), де Самуельсон висловлював сподівання, що такий синтез допоможе подолати відстань між мікро- та макроекономікою.

Кожне нове видання відображало нові досягнення економічної теорії. У дванадцятому виданні підручника (спільно з В. Нордхаузом, 1985 р.), було враховано особливості макроекономічного розвитку 80-х років, проаналізовано причини високого рівня безробіття, інфляції, ставки процента, бюджетного дефіциту, визначено напрями розвитку економічної науки та основи монетаризму.

Визначаючи предмет економічної науки, Самуельсон трактує його дуже широко, даючи перелік основних напрямів дослідження та використовуючи різні підходи: як науку про види діяльності, зв'язані з виробництвом та обміном; як науку, що вивчає використання обмежених виробничих ресурсів для виробництва товарів, їх розподіл; як науку про співвідношення виробництва та споживання; як науку про економічну діяльність тощо. Він пише, що ці визначення можна продовжувати нескінченно. Проте найбільш узагальнюючим він вважає визначення предмета економічної теорії через проблему вибору, тобто дослідження способу раціонального використання обмежених факторів виробництва для створення благ з метою забезпечення потреб суспільства та індивідів. Таке визначення обов'язково включає вивчення всіх сторін суспільного життя, впливу всіх факторів на економічний розвиток, усіх причин, що спонукають до вибору.

Методи, які є в розпорядженні економічної теорії, на думку Самуельсона, – це результат розвитку багатьох наук: історії, філософії, психології, статистики, математики.

Самуельсон визначає прикладне значення економічної теорії

як основи економічної політики, зміст її нормативної та позитивної функцій, основні макроекономічні показники розвитку суспільства, спеціально виокремлюючи категорію якості життя, яку оцінює через низку явищ економічного та позаекономічного характеру – від валового національного продукту (ВНП) та способу його розподілу до якості навколишнього середовища. Він наголошує, що сучасне економічне життя не існує поза зв'язком з іншими проблемами, воно зумовлюється ними і зумовлює їх.

Він будує свою книжку, виходячи з визначення основних проблем організації економіки, які трактує, використовуючи теорії граничної корисності, факторів виробництва, їхньої спадної віддачі, продуктивності, обмеженості ресурсів, теорії виробничої функції, теорії раціонального вибору, альтернативних витрат. З цих позицій Самуельсон висвітлює проблеми ефективності виробництва, спадної, постійної та такої, що зростає, дохідності.

Зазначаючи, що економічний розвиток базується на раціональному виборі, він указує на те, що цей вибір залежить від умов функціонування виробництва, тобто від реального економічного порядку. Він користується неоліберальним визначенням моделей організації економіки: ринкової та командної, зазначаючи, що їх поєднання дає феномен змішаної економіки, яка будується на основі ринкової організації господарських відносин та регулюючого впливу держави на економічні процеси.

Самуельсон порівнює ознаки ринкової та командної економіки і віддає перевагу ринковому механізму, що здатний, на його думку, автоматично підтримувати економіку в стані рівноваги. Він указує, що ринкову економіку підпорядковано дії природних сил і вона є економікою суворого порядку. Однак на певному етапі стає необхідним втручання держави, яке має відповідати трьом принципам – бути ефективним, стабільним та справедливим.

Ця необхідність зумовлена виникненням монополій, недосконалою конкуренцією, загостренням економічних та соціальних суперечностей. Дії держави мають спрямовуватися проти монополізації економіки, на підтримку стабілізаційних заходів щодо пом'якшення ділового циклу, стримування безробіття та інфляції, стимулювання економічного зростання. Він підтримує впровадження державних програм перерозподілу національного доходу з метою ліквідації соціальних негараздів.

Аналізуючи механізми ринкової економіки, її здатність до

саморегулювання з неокласичних позицій, Самуельсон указує на те, що, крім функцій забезпечення ефективності та справедливості, держава має здійснювати також і макроекономічне регулювання стабільності за методом Кейнса та його послідовників. На його думку, ринковий механізм визначає ціни та обсяги виробництва, а держава регулює ринок з допомогою податків, державного субсидування та інших економічних методів.

Теорію факторів виробництва Самуельсон доповнює визначенням ролі капіталу, яка, на його думку, змінюється з розвитком суспільства. Він розглядає капітал не тільки як продукт праці та складову витрат виробництва, а і як фактор особливого роду, і стверджує, що за умов приватної власності капітал є основою стихійного розвитку, підвладною лише ринковим силам, тоді як за суспільної власності держава визначає правила його розподілу, а тому він втрачає основну якість – стимулювати розвиток.

Тобто *капітал* – це багатство, яке є результатом минулої праці, перебуває в приватній власності і дає дохід. Якщо він не відповідає цим вимогам, то перестає забезпечувати стабільне динамічне зростання економіки.

У центр аналізу ринкового механізму саморегулювання Самуельсон ставить урівноважування попиту та пропозиції, а також цін за умов конкурентної економіки. Він показує, як ринкові сили повертають економіку до стану рівноваги, як досягається часткова та повна рівновага, досліджує сукупний попит та сукупну пропозицію.

У контексті цих проблем Самуельсон характеризує психологічні мотиви заощаджень та споживання, що визначають масштаби ефективного попиту.

Велику увагу Самуельсон звертає на аналіз функціонування ринкової економіки на рівні підприємства, зазначаючи, що без розуміння того, від чого залежить цикл ділової активності суб'єкта, неможливі макроекономічні узагальнення.

У книжці подано характеристику організаційної та фінансової структури підприємств, основних їхніх рис, їхню класифікацію. Самуельсон ретельно досліджує основні мотиви діяльності будь-якої фірми за умов ринку – максимізацію прибутку. Він указує, що реалізація цієї мети обмежується витратами виробництва, які є основним фактором зростання пропозиції, тому аналіз їхньої природи, величини та структури має важливе значення.

Неокласичний синтез Самуельсона, що зробив можливим

узагальнення всіх тогочасних досягнень економічної теорії, об'єднання всіх шкіл та напрямів загальною ідеєю макроекономічної рівноваги, можна вважати підбиттям підсумків цілого етапу розвитку економічної думки.

Сучасний етап у розвитку неокласичного синтезу характеризується відходом, як це спостерігається у Самуельсона, від позицій кейнсіанства. Однак погляди на закономірності економічного розвитку, які формуються в межах неокласичного синтезу, інколи відрізняються від традиційних, мають цілком самостійний характер.

Наприклад, послідовники теорії неокласичного синтезу вказують на те, що не можна обмежувати дослідження факторів економічного зростання пошуком комбінацій, які б забезпечували високі темпи розвитку. Треба також вивчати умови, за яких вони реалізуються. Вони зазначають, що не треба домагатися високих темпів зростання будь-якою ціною. Потрібно, щоб це зростання не породжувало соціального напруження.

Внутрішніми обмежувачами політики економічного зростання вони вважають:

1. Соціальні умови, тобто “об’єктивний” рівень безробіття, зростання цін тощо, які можуть супроводжувати зростання національного продукту.

2. Фактори, пов’язані із звуженням споживання (моделі зростання представників теорії синтезу не розраховано на можливість антициклічного регулювання – вони включають показник потреб – особистих та державних, які забезпечуються у відносно спадній пропорції; вони вважають, що зростання рівня споживання є найреальнішим показником економічного зростання).

3. Екологічні фактори (забруднення середовища свідчить не на користь економічного зростання).

З погляду неокласичного синтезу, світова економічна система є сталою, незалежно від спрямування національних політичних курсів. Вона функціонує за законами ринкової економіки, які відбивають зіткнення економічних інтересів. Тому умовою її успішного розвитку є досягнення ринкової рівноваги за мінімального міждержавного регулювання. Вони вважають за необхідне обмеження протекціоністського втручання, яке заважає вільному рухові капіталів.

Ці особливості в інтерпретації деяких економічних проблем можна розглядати як внесок у розвиток неокласичної теорії, оскільки представники цієї школи також користуються різноманітними під-

ходами до характеристики економічних явищ.

Після Другої світової війни відбулось відродження інституціоналізму на дещо інших засадах. Якщо неокласики і кейнсіанці сперечались щодо межі втручання держави в економіку, то інституціоналісти знайшли нові об'єкти дослідження: місце і роль в економічному житті НТР, інформації, влади, політики та ін.

Соціальний (індустріально-технологічний) інституціоналізм. Джон Кеннет Гелбрейт (1909–2006 рр.) у своїх перших працях розробив концепцію “врівноважувальної сили”, пропагував “суспільство добробуту”, що дало підставу американському історичу економічної думки Селігмену не зараховувати його “у табір інституціоналістів”. Але і в працях, опублікованих у 50-х роках, Гелбрейт розглядає техніку, як основу економічного прогресу. В його “Новому індустріальному суспільстві” (1967 р.) знайшли найповніше відображення позиції теоретиків “індустріального інституціоналізму”.

Теорія трансакційних витрат. Економічна теорія прав власності. Рональд Коуз (1910 р. народж.) – американський економіст англійського походження. 1991 р. він одержав Нобелівську премію за праці з проблем трансакційних витрат – “Природа фірми” (1937 р.), “Проблеми соціальних витрат” (1960 р.).

Одна з найважливіших заслуг Коуза полягає у тому, що він визначив і запровадив у науковий обіг таку категорію, як трансакційні витрати (витрати на пошук інформації про ціни, попит, пошук партнерів, укладання контрактів тощо). Це знаменувало появу в інституціоналізмі так званого контрактного підходу до теорії інститутів, що зумовило виникнення нової міждисциплінарної науки: поєднання права, економічної теорії та організації.

На думку Коуза, для успішного функціонування ринку важливе значення мають як трансакційні витрати, так і права власності. Якщо трансакційні витрати невеликі, а права власності чітко визначені і виконуються суб'єктами господарювання – ринок здатний до саморегулювання настільки, що може усувати навіть соціально значущі зовнішні ефекти (екстерналії). Зовнішні ефекти – це витрати, або вигоди, зв'язані з економічною діяльністю, що стосуються осіб, які не є учасниками даної ринкової угоди. Наприклад, забруднення навколишнього середовища якимось підприємством, шум аеропорту тощо. Той, хто спричиняє ці “ефекти”, часто змушує населення збільшувати витрати на охоронні заходи, але далеко не завжди компенсує їх.

Досліджувати цю проблему почав ще англійський еконо-

міст А. Пігу. Він доводив, що ринкова система нездатна її розв'язати, оскільки зовнішні ефекти не можна оцінити. Тому він обґрунтував необхідність державного втручання і запровадження спеціального податку на винних. Р. Коуз довів помилковість теоретичних висновків А. Пігу і показав можливість трансформації зовнішніх ефектів у внутрішні витрати учасників ринкової угоди без будь-якого втручання держави. Цей висновок має назву теореми Коуза. Державне втручання не завжди бажане. Воно буде ефективним тоді, коли витрати державного втручання будуть меншими за витрати, зв'язані з нестабільністю ринку.

У мінімізації трансакційних витрат державі теж надається певна роль: прийняття відповідних законів і забезпечення їх дотримання, виробництво суспільних благ, оборона, державний апарат, інфраструктура, соціальні потреби тощо.

Теорія суспільного вибору. Ця теорія сформувалась у 60-х роках. Її автором визнають видатного американського економіста Джеймса М. Б'юкенена (1919 р. народж.). Спільно з Г. Таллоком він організував у політехнічному інституті штату Вірджинія "Комітет із вивчення прийняття неринкових рішень", який згодом було перетворено на "Центр досліджень суспільного вибору". У США видається спеціальний журнал "Public choice" ("Суспільний вибір"), що свідчить про значну роль цієї теорії.

Поява теорії була підготовлена працями К. Ерроу, А. Бергсона, Д. Блека. Сам Б'юкенен зазначав, що на формування його поглядів великий вплив мали праці Ф. Найта і особливо шведського економіста К. Вікселя (1851–1926 рр.), якого він називає "основоположником сучасної теорії суспільного вибору".

В основу теорії суспільного вибору покладено ідею виявлення взаємозалежності політичних і економічних явищ, застосування економічних методів до вивчення політичних процесів. Б'юкенен виходить із припущення, що принцип раціональної економічної поведінки людини може бути застосований у дослідженні будь-якої сфери діяльності, де людина робить вибір, у тім числі і в дослідженні політичних процесів.

Сучасні інституціоналісти так само критикують неокласичні та неокейнсіанські теорії. Вони зберегли "дух незгоди", "бунтарства", що знаходять свій прояв у сучасному реформізмі. Їм притаманне також розширення традиційних об'єктів теоретичного аналізу за рахунок нових актуальних питань.

У другій половині XX століття також великого поширення

набрали так звані теорії “трансформації” (перетворення) капіталізму. Ці теорії виходили, як правило, з реальних соціально-економічних процесів і явищ капіталістичного розвитку, але тлумачили їх досить своєрідно. Крім того, розвиток світової системи соціалізму, зростання її впливу після Другої світової війни стали причиною певної “непопулярності” навіть самого терміна “капіталізм”. За цих умов і почали формуватися різні теорії перетворення капіталізму на “новий” суспільний лад.

Теорія “народного капіталізму” виникла у 50-х роках у США. З її обґрунтуванням виступили такі економісти і соціологи, як А. Берлі, М. Надлер, С. Чейз, Дж.М. Кларк, М. Сальвадорі та інші. Найбільше прихильників вона здобула в Європі, особливо у ФРН, Австрії, Англії, Італії.

Теорія “народного капіталізму” складається з трьох частин:
 – “демократизації капіталу” або “дифузії власності”;
 – “управлінської менеджерської революції”;
 – “революції в доходах”.

Теорія “дифузії власності”. З розвитком капіталізму поступово змінюється структура капіталістичної власності. Якщо капіталізму доби вільної конкуренції була притаманна індивідуальна приватна власність, то сучасному капіталізму властива різноманітність форм власності: індивідуальна; акціонерна; монополістична; державна.

Провідною формою підприємств, а отже і форм власності, є акціонерна. Збільшення кількості підприємств акціонерної форми, розповсюдження акцій серед населення розглядалося багатьма економістами як “дифузія” (розпорошення) власності.

Дрібний акціонер, на думку прихильників цієї теорії, нібито перетворюється на рівноправного співвласника акціонерних підприємств, на співвласника “народного капіталу”. У США, заявляв американський економіст А. Дракер, відбувається безпрецедентна демократизація підприємницької власності “оскільки реальними власниками цих підприємств стають маленькі люди, середній клас і робітники”.

Теорія “управлінської революції” – є складовою теорії “народного капіталізму”. Її прихильники стверджують, нібито з розвитком акціонерних товариств влада капіталістів-власників слабшає або і зовсім зникає і замінюється владою найманих управлінців – менеджерів. Вони є “довіреними особами народу” і керуються не мотивами прибутку, а суспільними інтересами. З обґрунтуванням цієї концепції виступили американські економісти А. Берлі, Дж. Берн-

хем, П. Дракер та інші.

Ця теорія теж відображає реальні процеси в розвитку капіталізму:

- відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції;
- розмежування власності й управлінської діяльності.

За домонополістичного капіталізму, коли підприємство було здебільшого індивідуальною власністю й управлінська праця не потребувала глибоких знань, капіталіст сам керував виробництвом. Зі зростанням розмірів виробництва, з виникненням акціонерних товариств капіталісти стали доручати керівництво найманим працівникам. Дехто вбачав у цьому процесі витискування капіталіста не лише із виробництва, що справді має місце, а із суспільства взагалі. Як писав А. Берлі, "...капітал лишається на місці. Також зберігається і капіталізм. Єдиною постаттю, що зникає, є капіталіст". Передусім буде методологічною помилкою судити про природу підприємств на підставі форми управління. Адже природа підприємства визначається не нею, а формою власності на засоби виробництва. Автори концепції "управлінської революції" ігнорують питання про характер власності. Як власники підприємств капіталісти наймають управляючих, які керують підприємствами в інтересах капіталістів, забезпечуючи їм максимальні прибутки.

Теорія "революції в доходах" – складовий елемент теорії "народного капіталізму". Її прихильники стверджують, що в розвинутих капіталістичних країнах стався принциповий переворот у розподілі національного доходу, суть якого полягає у поступовому зближенні доходів різних верств і класів капіталістичного суспільства. Цю тезу пропагували С. Кузнець, Дж.К. Гелбрейт, К. Боулдінг, М. Сальвадорі, Е. Хансен та інші.

Концепція "колективного капіталізму" Г. Мінза та А. Берлі. Концепція колективного капіталізму склалась у 60-ті роки XX ст., проте її початок сягає 30-х років, коли американські економісти Г. Мінз та А. Берлі висунули ідею про те, що акціонерні підприємства є вже не приватними, а колективними. У їхньому трактуванні корпорація із організації приватної власності перетворюється на "соціальний інститут", мета якого вже не ототожнюється з максимізацією прибутку.

Концепція "колективного капіталізму" має багато спільного з теорією "народного капіталізму". Ця спільність насамперед полягає в тім, що важливою складовою обох концепцій є теорія "революції управління". "Власність і контроль, – стверджує Мінз, – відок-

ремились і перебувають у різних руках”. У концепції “колективного капіталізму” беруться до уваги тільки показники (розміри корпорації), але ігнорується їх соціально-економічний зміст. Мінз зазначав, що на сучасних великих корпораціях працюють тисячі робітників і службовців, використовуються мільярди доларів капіталу, виготовляються товари масового споживання, які продаються мільйонам споживачів. Усе це ніби привело до того, що велика корпорація перестала навіть “віддалено відповідати як старій юридичній моделі власності”, так і економічній моделі “атомістичної фірми за умов конкурентного ринку”. Отже, корпорація, на думку деяких учених, перестала бути автономною щодо суспільства, а стала соціальним інститутом, соціальною силою, котра забезпечує розв’язання суспільних проблем. І не випадково саме на цьому ґрунті в 60–70-х роках сформувалася концепція “соціальної відповідальності” корпорації перед суспільством.

Концепція “соціального партнерства”. Перші концепції “соціального партнерства” з’явилися ще наприкінці XIX ст., коли соціал-реформісти почали розробляти різні системи “участі робітників у капіталістичних прибутках”. Після Другої світової війни принцип “соціального партнерства” поширюється у багатьох західно-європейських країнах. З обґрунтуванням цієї ідеї виступили французький економіст і соціолог Р. Арон, німецький професор Е. Гауглер, Д.К. Гелбрейт та інші.

Вони намагалися довести, що в сучасному капіталістичному суспільстві внаслідок розвитку науково-технічної революції, посилення економічної та соціальної ролі держави, зростання кількості великих корпорацій докорінно змінилось становище робітників, зникли класові суперечності і класові конфлікти. “Сучасні трудові відносини в промисловості, особливо у великих корпораціях, – пише, наприклад, Гелбрейт, – усе більше набирають мирного характеру... це є наслідком того, що інтереси, колись різко ворожі, тепер переважно перебувають у гармонії”. Відбувається нібито “об’єднання” й “поглинання” класових інтересів, головне, завдяки тому, що робітникам дається певний комплекс соціальних гарантій і мотивом діяльності корпорацій “уже не є прибуток”.

Матеріальною підставою “соціального партнерства”, на думку Гауглера, є поширення участі робітників у капіталістичній власності і прибутках.

Серед аргументів стосовно поширення “соціального парт-

нерства” досить часто називають практику “участі” трудящих в управлінні капіталістичним підприємством. Така практика й справді має місце. Але вона обмежується, як правило, вирішенням другорядних питань, не змінюючи статусу робітників на підприємстві.

Концепцію “соціального партнерства” широко використовували західнонімецькі неоліберали в теоретичних розробках “соціального ринкового господарства”, “сформованого суспільства” тощо.

Розглянуті концепції “трансформації капіталізму” не вичерпують усієї їхньої різноманітності. Посилення втручання держави в економічне життя, зростання її ролі у вирішенні соціальних проблем породили майже аналогічні теорії “плюралістичної економіки”, “планового капіталізму”, “держави достатку”, “суспільства високого масового споживання” тощо.

Науково-технічна революція справила великий вплив на всю систему сучасної політичної економії. Своєрідно відобразив її інституціоналізм, породивши новий, так званий соціальний напрям інституціоналізму. Його адепти, використовуючи принцип технологічного детермінізму, почали розробляти різні типи індустріальних концепцій трансформації капіталізму.

Основи індустріальної концепції було закладено ще у працях Веблена. У 40–60-х роках вона знов набула актуальності у зв'язку з розгортанням НТР. Родоначальником концепції “індустріального суспільства” вважають американського економіста П. Дракера, який у 40-х роках опублікував кілька праць, присвячених цій проблемі: “Майбутнє індустріальної людини” (1942 р.), “Ідея корпорації” (1946 р.), “Великий бізнес” (1947 р.), “Нове суспільство. Анатомія індустріального ладу” (1949 р.).

Становлення “індустріальної системи” він відносить до XX ст. Її основу створюють великі підприємства й корпорації, що здійснюють масове виробництво. “Індустріальна система” знаменує перехід до “індустріального суспільства”. Центральним інститутом “індустріального суспільства” є велике спеціалізоване підприємство. Дракер визначає два різновиди “індустріального суспільства”: капіталістичне та соціалістичне.

Капіталістичне “індустріальне суспільство” Дракер називав “вільним”, а соціалістичне – “рабським”.

У 60-х роках теорію “індустріального суспільства” розвинули американський соціолог і економіст Уолт Ростоу, французькі соціологи Жак Еллюль та Раймон Арон.

Ростоу опублікував працю “Стадії економічного зростання.

Некомуністичний маніфест” (1960 р.), який виклав власну концепцію суспільного розвитку, як альтернативу марксистській формаційній теорії. Він виділяє п’ять стадій економічного зростання:

- традиційне суспільство;
- підготовка передумов для піднесення;
- піднесення;
- рух до зрілості;
- ера високого масового споживання.

“Традиційне суспільство” характеризується примітивною ручною технікою, ручною працею, переважанням сільського господарства. Перша стадія хронологічно охоплює всю історію людства до XVII ст.

“Друга стадія зростання – це суспільство в перехідному стані”. На цій стадії створюються передумови для піднесення. Визначальною рисою стадії є утворення централізованих національних держав. В економіці з’являються “нові типи підприємливих людей... які бажають мобілізувати заощадження й узяти на себе ризик, прагнучи прибутку або модернізації”. На другій стадії виникають банки, зростають інвестиції, поживляється зовнішня та внутрішня торгівля.

Третя стадія, стадія піднесення, визначається тим, що сили економічного прогресу починають домінувати в суспільстві. Відбувається розвиток в інтересах усього суспільства. Цю стадію різні країни пройшли в історично різні відрізки часу. В Англії – це (приблизно) два останні десятиріччя XVIII ст., у Франції і США – кілька десятиріч перед 1860 р.

Четверта стадія характеризується постійним прогресом, удосконаленням техніки, поширенням нової технології на всю сферу господарської діяльності, більш швидким зростанням випуску продукції порівняно зі зростанням кількості населення. Саме цю стадію Ростоу називає “індустріальним суспільством”.

Найхарактернішою рисою п’ятої стадії економічного зростання є випуск товарів тривалого користування. На цій стадії змінюються пріоритети суспільства. На перший план виходить не виробництво, а “споживання і благоденство в самому широкому розумінні”.

П’ятою стадією Ростоу не завершує періодизацію суспільного розвитку. Майбутнє суспільство він зв’язує зі стадією “за споживанням”, якої ніби вже досягнуто у США. Для неї характерним є переважання сімейних та інтелектуальних цінностей над споживанням. Ростоу вважає, що високе масове споживання стане загаль-

ним і закликає людство прискорити цей процес.

Раймон Арон – французький соціолог. Свою концепцію індустріального суспільства він виклав у таких творах: “18 лекцій про індустріальне суспільство” (1962 р.) та “Три нариси про індустріальну епоху” (1966 р.).

Індустріальне суспільство він визначає як таке, у котрому найбільш поширеною формою виробництва є велика промисловість. Такому суспільству притаманні повне відокремлення від сім’ї, технологічний поділ праці, нагромадження капіталу, концентрація робітників. Отже, визначення індустріального суспільства в Арона є досить розпливчатым, поверховим. Він також виділяє два типи індустріального суспільства: капіталістичне й радянське. Різницю між ними він бачить у формі власності на засоби виробництва і способах регулювання економіки.

Капіталістичному типу економіки притаманна приватна власність на засоби виробництва, децентралізоване регулювання економіки, поділ суспільства на наймачів – власників засобів виробництва і найманих робітників, гонитва за прибутком як рушієм виробництва та циклічні коливання економіки. Ці ознаки властиві суто капіталістичному типу індустріального суспільства – чистому капіталізмові. Реальний же капіталізм, на думку Арона, не можна вважати “чистим”, оскільки за низкою ознак він наближається до соціалізму. З соціалізмом його зближує характер власності, використання прибутку, розподілу.

Щодо власності, то схожість Арон бачить в існуванні на Заході так званої “колективної власності”, що виникла в результаті націоналізації деяких галузей промисловості після Другої світової війни. Прибуток – категорія, притаманна будь-якому індустріальному суспільству, і не є особливістю тільки капіталізму. Схожість у розподілі полягає в тім, що і в плановому, і в капіталістичному суспільстві зберігається різниця індивідуальних доходів, головним джерелом якої є різна заробітна плата.

Для методології Арона, як і для Ростоу, визначальним є технологічний підхід до аналізу економічних процесів, коли рівень розвитку суспільства, його тип і соціальна структура виводяться з рівня розвитку техніки. Щоправда, сам Арон вважав такий метод недосконалим, оскільки він ігнорує різницю у формах власності і класову структуру суспільства. Проте це не заважало йому користуватися таким методом. Він навіть категорично заявляв, що характер економіки не можна визначати характером власності на засоби

виробництва, як це робив К. Маркс. Як приклад він називав Іспанію, Аргентину і США, економіку яких, на його думку, неможливо об'єднати одним поняттям “капіталістична”. У межах економіки, що базується на приватній власності на засоби виробництва і децентралізованому регулюванні, має місце, підкреслював він, безліч варіацій виробництва, продуктивності тощо, що унеможлиблює об'єднання їх поняттям “капіталізм”. Інакше кажучи, Арон намагається заперечити факт різного рівня економічного розвитку в межах капіталістичної системи.

Арон ставить за мету зблизити капіталістичну й соціалістичну системи, оскільки вони обидві визначаються поняттям індустріальних суспільств. Відтак він сподівається, що його критичний аналіз, спрямований проти капіталізму, такою самою мірою буде спрямований і проти іншого режиму, тобто соціалізму.

Жак Еллюль – французький соціолог, розробив концепцію “технологічного суспільства”. Основою “технологічного суспільства” у нього є техніка, яка панує над суспільством і людиною. Вона розвивається за власними законами і не підвладна людині. Вона автономна і щодо економіки та політики. “Техніка, – писав Еллюль, – спричиняє і зумовлює соціальні, політичні та економічні зміни. Це – рушій усього іншого”.

У концепції Еллюля має місце не лише фетишизація, а й універсалізація техніки. Техніка в його розумінні не обмежується машинами й технологією, а охоплює всі сфери людської діяльності:

- економічна техніка (зв'язана з виробництвом),
- техніка організації (включає комерційну і промислову діяльність, державу, поліцію, військову справу),
- людська техніка (охоплює медицину, генетику, пропаганду).

Надаючи техніці роль вирішального фактора економічного розвитку, Еллюль з'ясовує, як її розвиток позначається на економічному розвитку суспільства. Саме розвиток техніки, на його думку, зумовлює перехід від:

- індивідуального підприємництва до “економіки корпорацій”;
- “ліберальної” економіки до державно регульованої;
- ринкової до планової економіки.

Цей процес він пояснює розвитком техніки, збільшенням її вартості, зростанням інвестицій. За цих умов економічна діяльність виходить за межі індивідуальних можливостей.

Технологічний детермінізм, притаманний розглянутим кон-

цепціям, у Еллюля виявляється максимально виразно. Він підносить техніку до абсолюту, а цивілізацію сучасного суспільства пояснює тільки розвитком техніки.

Гелбрейт виступив зі своєрідним різновидом теорії “індустріального суспільства”, яка підсумовувала й розвивала цей науковий напрям. Він спробував розробити “синтетичну”, як він казав, теорію, котра б охоплювала всі найважливіші закономірності сучасного капіталізму.

Цю теорію було викладено Гелбрейтом у книжці “Нове індустріальне суспільство” (1967 р.), яка стала бестселером на американському книжковому ринку. Автора книги журнал “Форчун” назвав сучасним Кейнсом.

Ідея книжки, як писав Гелбрейт у передмові, зародилася на ґрунті попередніх наукових досліджень автора.

Гелбрейт став також відомим як автор теорії “врівноважуючої сили”, яку він виклав у праці “Американський капіталізм: концепція врівноважуючої сили” (1952 р.). Суть теорії полягає в тому, що усунення конкуренції внаслідок концентрації капіталу не призводить, проте, до утворення монополій, оскільки той самий процес породжує нейтралізуючу, “врівноважуючу силу” у вигляді великих об’єднань покупців і постачальників. Як “врівноважуючу силу” Гелбрейт розглядає різноманітні кооперативні організації, фермерські об’єднання, профспілки, різні торговельні об’єднання тощо.

Значення цієї “врівноважуючої сили” полягає не лише в тому, що вона перешкоджає утворенню монополій, а й у тому, що вона замінює конкуренцію, котра колись була регулятором ринку.

Гелбрейт був упевнений, що відкрив нову силу, завдяки якій капіталізм звільняється і від панування монополій, і від руйнівної сили конкуренції, здобуваючи можливість використати велике виробництво і нейтралізувати його негативні наслідки – утворення монополій.

У “Новому індустріальному суспільстві” Гелбрейт намагається комплексно розглянути всю економічну систему капіталізму, яку зв’язує з технічним прогресом. Технічний прогрес у нього є сутністю, що саморозвивається, породжує сам себе. Технічний прогрес і організація визначають економічну форму суспільства.

Важливою рисою “індустріальної системи” Гелбрейт називає планування, яке теж породжується розвитком науки і техніки. Велика корпорація з її складною технікою, значними капіталовкладеннями не може ефективно функціонувати за умов ринкової сти-

хії. Ринок перестав бути надійним регулятором виробництва. Йому на зміну приходить планування корпоративної діяльності. Планування має забезпечити здійснення передбачених фірмою, корпорацією результатів і “замінити ціни й ринок, як механізм, що визначає те, яка продукція буде виготовлятися, авторитетним рішенням, котре встановлює, що буде виготовлятися і споживатися і за якими цінами” Якщо раніше Гелбрейт сподівався нейтралізувати монополію і конкуренцію з допомогою “врівноважуючої сили”, то тепер він намагається замінити конкуренцію й ринок монополією (великою корпорацією) і плануванням. Щоправда, сам Гелбрейт вважає неприпустимим ототожнення великої корпорації з монополією.

У “індустріальному суспільстві” формується, як зазначає Гелбрейт, нова класова структура. За умов “зрілої корпорації” і панування “техноструктури” нібито зникає конфлікт між багатими і бідними. Йому на зміну приходить новий конфлікт, породжений науково-технічним прогресом – між “класом освічених” і “неосвічених та малоосвічених”. Вирішальною силою “індустріального суспільства” стає “клас освічених”, складовою частиною якого є “техноструктура”. Ця теорія Гелбрейта, на його власне визнання, мала на меті спростувати марксистське вчення про протилежність інтересів праці та капіталу.

Велику роль в “індустріальному суспільстві” Гелбрейт надає державі. Технічний прогрес у нього автоматично зумовлює необхідність втручання держави в економічне життя. Він визнає необхідність планування на державному рівні, регулювання державного попиту, перерозподіл національного доходу через систему податків, сприяння розвитку науково-технічного прогресу, освіти, національної оборони. При цьому він підкреслює незалежність корпорацій, їхню самостійність, “автономію” щодо держави. Державу й корпорації Гелбрейт розглядає як дві незалежні сили, котрі плідно співпрацюють одна з одною.

Концепція “постіндустріального суспільства”. Загальнометодологічною основою концепції “постіндустріального суспільства” є (так само, як і концепції “індустріального суспільства”) еволюційний підхід до історичного розвитку і принцип технологічного детермінізму. Щоправда, останній доповнюється іншими принципами. Сам термін “постіндустріалізм” було запроваджено у науковий обіг англійським соціологом У. Петті ще на початку XX ст. Він дав і його перше визначення: “стан суспільства, яке постане після розвалу індустріалізму”. Він пропонував використати цей термін для роз-

думів про майбутнє у зв'язку з тим, “що індустріалізм приречено”.

Як сформована концепція, “постіндустріалізм” склався у 70-х роках і пов'язаний з ім'ям професора соціології Гарвардського університету Данієля Белла. Ще з кінця 50-х років він активно пропагував цю концепцію. 1967 року на конференції американських футурологів Белл сформулював завдання соціального прогнозування. А 1970 р. на VII Міжнародному соціологічному конгресі проголосив концепцію “постіндустріального суспільства”. 1973 р. Белл опублікував працю “Настання постіндустріального суспільства”, що в ній оприлюднив найновіший удосконалений варіант концепції.

Концепція “постіндустріального суспільства” є своєрідною проекцією “індустріального суспільства”. Спочатку теоретики “постіндустріалізму” розглядали його тільки як поліпшений варіант “індустріалізму”, але згодом їхня концепція стала значно критичнішою. Вони почали критикувати “індустріалізм” за недостатність ціннісної орієнтації, за технократизм.

Белл зробив спробу дати, з одного боку, соціальний прогноз розвитку буржуазного суспільства, а з іншого – утвердити новий концептуальний підхід до цього аналізу, який заперечував би моністичну теорію суспільного розвитку К. Маркса. Він визнає велику роль Маркса у розвитку соціології, підкреслює його вплив на соціологів, які займались проблемами перспектив розвитку капіталізму, і навіть заявляє, що “всі ми постмарксистки”.

Белл намагається наслідувати марксову логіку соціального аналізу і разом з тим виступає категорично проти моністичного підходу до вивчення закономірностей суспільного розвитку, яке у марксистському вченні визначається діалектичною єдністю продуктивних сил і виробничих відносин. Белл заявляє, що недоліком марксистського вчення про заміну формацій є те, що концептуальна схема суспільного розвитку будується навколо осі відносин власності, а для характеристики капіталізму така вісь непридатна. Передовсім тому, що “власність – це юридична фікція”. Крім того, на думку Белла, перехід від “індустріального” до “постіндустріального суспільства” зумовлюється вже не стільки матеріальними факторами, скільки соціальними інститутами. Він висуває ідею про те, що розвиток будь-якого суспільства відбувається одночасно за кількома “осьовими лініями”, які визначають його економічну, політичну і культурну еволюцію. Залежно від вибору “осі” історію суспільства можна розглядати по-різному: як еволюцію форм власності, його політичної організації, або культурних традицій. Сам Белл бере за

основу схему побудови суспільства навколо “осі виробництва і типів використовуваних знань”. У визнанні визначальної ролі наукових знань він бачить докорінну різницю між своєю концепцією і поглядами прибічників “індустріалізму”, які всі суспільні зміни виводять лише з прогресу техніки і технології.

Система “постіндустріалізму” у Белла характеризується п’ятьма ознаками:

- перехід від виробництва товарів до виробництва послуг;
- переважання серед працівників “класу” професійних фахівців і техніків;
- провідна роль теоретичних знань, як основи нововведень в економіці, політиці і соціальній структурі суспільства;
- орієнтація в майбутньому на методи контролю і оцінка можливих напрямів розвитку технології;
- прийняття рішень на засадах нової “інтелектуальної технології”.

Ці процеси, на думку американського соціолога, уже набувають реальних життєвих форм, тоді як риси традиційного капіталізму поступово зникають.

Теорія “конвергенції”. З теоріями соціальної трансформації капіталізму тісно зв’язана теорія конвергенції. Термін “конвергенція” перекладається як “наближення”, “зближення”. У природознавстві він означає виникнення в процесі еволюції у відносно далеких груп організмів однакових рис у будові і функціях внаслідок їхньої життєдіяльності за схожих умов навколишнього середовища. Зарубіжні економісти й соціологи застосовували цей термін до аналізу явищ суспільного життя. Вони стверджували, що капіталізм і соціалізм під впливом сучасного індустріального розвитку набувають спільних рис, зближуються, зливаються в якесь “змішане суспільство”. Воно не буде ні капіталістичним, ні соціалістичним, а втілюватиме переваги обох систем.

З обґрунтуванням теорії “конвергенції” у 50-х роках XX ст. виступили економісти і соціологи П. Сорокін (США), Р. Арон (Франція), В. Бакінгем (США). Значного поширення теорія набула у 60-х роках, завдяки працям учених: У. Ростоу (США), Ян Тінберген (Голландія), П. Дракер (США), Дж. Гелбрейт (США) та інших.

Як і розглянуті теорії “індустріального” і “постіндустріального суспільства”, теорія “конвергенції” не є якоюсь цільною науковою гіпотезою. Її автори користуються різними аргументами на

захист своєї позиції, по-різному описують “змішане” суспільство.

Ідею конвергенції поширювали на всі сфери суспільного життя, але її засадною частиною є економічне й технологічне обґрунтування конвергенції.

Широкої популярності набув технологічний варіант “конвергенції” Дж. Гелбрейта. Майбутнє індустріальної системи він зв’язував з конвергенцією двох систем. Ніщо, зазначав Гелбрейт, не дає змоги краще заглянути в майбутнє індустріальної системи, ніж встановлення факту конвергенції. Злиття двох систем відбувається внаслідок розвитку однакової технологічної структури виробництва. У праці “Нове індустріальне суспільство” Гелбрейт писав, що “сучасна індустріальна техніка підпорядковується певному імперативу, який виходить за рамки ідеології”. Саме він диктує вимоги суспільству. Відмінності між країнами, що перебувають на вищому щаблі індустріалізації, якими б великими вони не були за номенклатурою, під впливом власних потреб індустріальної техніки і зв’язаної з нею організації виробництва зменшуються дедалі більше.

Неминучість “конвергенції” Гелбрейт пояснював тим, що великі масштаби сучасного виробництва, притаманні розвинутих капіталістичним і соціалістичним країнам, потребують “приблизно схожої системи планування і організації” Він наголошує на необхідності державного регулювання економіки.

Отже, Гелбрейт до проблеми “конвергенції” двох систем підходить з погляду розмірів виробництва, його техніко-організаційної сторони і ігнорує відмінності у сферах власності.

Французький соціолог Р. Арон визнає наявність спільних рис і для капіталізму і для соціалізму: індустріалізація; урбанізація; розвиток освіти.

Він критикує марксистський формаційний підхід до аналізу суспільного розвитку, заявляє, що він не виправдав себе, що фактом такого розвитку став плюралізм. І капіталістична, і соціалістична економічні системи розвиваються і змінюються. У процесі розвитку відбуваються “спільні для обох систем” зміни. Арон не ставив завдання дати чітке прогнозування майбутнього, хоч і висував ідею плюралізму всесвітнього розвитку, для якого характерним є існування індустріальних суспільств різного типу.

Дюверже М. (Франція) майбутнє соціалізму і капіталізму уявляв як систему “демократичного соціалізму”, яка утвориться в результаті неминучих процесів лібералізації на Сході і соціалізації на

Заході. Буде відбуватися мирне автоматичне зближення двох систем.

Для доказу процесів “конвергенції” широко використовувалась проблема зростання впливу держави на економічне життя в капіталістичних країнах. Це стало підставою для заяв про те, що соціалізм і капіталізм подібні в тім, що в них здійснюється державний контроль над економікою.

У обґрунтуванні теорії “конвергенції” західні вчені зверталися не лише до економічних, а й до загальносоціологічних аспектів, вони поширювали ідеї “конвергенції” на всі сфери суспільного життя. Соціологічна аргументація “конвергенції” полягає у визначенні спільних рис двох систем в галузі виховання, освіти, культури, мистецтва, науки. Так, П. Сорокін у праці “Соціологічне і культурне зближення між Сполученими Штатами і Радянським Союзом” підкреслював певну схожість систем виховання й освіти в США і СРСР. Він намагався також встановити схожі тенденції в розвитку соціальних наук і філософії. Ця схожість, на його думку, полягає в тім, що значна частина радянських учених не стоїть нібито на позиціях діалектичного матеріалізму, тоді як значна частина американських учених більш схильна до матеріалістичного світогляду.

Різні варіанти і відтінки теорії “конвергенції” не дають підстав твердити про їх суттєві відмінності. Пропагуючи зближення соціалізму і капіталізму, більшість теоретиків “конвергенції” насправді мали на увазі поглинання соціалізму капіталізмом. Абсолютно відверто про це писав професор Колумбійського університету, помічник з питань національної безпеки при президенті Дж. Картері З. Бжезинський. У праці “Політичні системи США і СРСР” (1964 р.), написаній разом із соціологом С. Хантингтоном, автори констатували процес зближення СРСР і США. Разом з тим, вони підкреслювали, що цей процес виявиться у збереженні принципово важливих аспектів капіталістичної системи і відмиранні ознак соціалізму, зокрема комуністичної партії і її монополії на владу. “Таким чином, – робили висновок автори, – за ближчого розгляду виявляється разюча обставина – більшість теорій так званої “конвергенції” в дійсності постулюють не “конвергенцію”, а поглинання протилежної системи”.

Як відомо, марксистська література не просто критично оцінювала теорію “конвергенції”, а називала її “міфом” і бачила її призначення у спробах захистити капіталізм і спростувати досягнення соціалізму. Арбітром у вирішенні цієї проблеми стала практика. І не випадково З. Бжезинський у праці “Холодна війна і її наслідки” писав: “Замість теорії “конвергенції” двох конкуруючих

систем, що її колись вихваляли, реальність виявилась однобічною конверсією”. Проте “конвергенція” справді буде відбуватися на шляху розвитку демократичних режимів в ім’я миру на землі.

Висновки

1. Після Другої світової війни загальносвітова економіка охоплювала три підсистеми: господарство економічно розвинених країн, держав так званого соціалістичного табору, країн, що розвиваються, утворених, головним чином, після розпаду колоніальної системи. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація. Змінювалася структура національних господарств. Важливими чинниками розвитку світового господарства були: розвиток науково-технічного прогресу, подальше поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва.

2. Розвиток національних господарств визначався значним зростанням капітальних вкладень. Причому основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на інтенсивні чинники розвитку економіки – модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу: освіту, фахову підготовку, науку, медицину.

3. Характерними рисами економіки найменш розвинених країн цього періоду є такі: доіндустріальний рівень продуктивних сил; домінування натуральних і напівнатуральних форм господарювання в економічній структурі; вкрай вузька сфера функціонування товарно-грошових відносин і дії ринкових стимулів; початкова стадія формування єдиного інтегрованого національного ринку; однобока спеціалізація експортного сектору тощо.

4. Цивілізаційні закономірності посилюють тенденцію до формування спільних рис та ознак господарського розвитку світової економіки. Водночас відбувається диференціація між різними країнами та регіонами залежно від рівня їхнього соціально-економічного розвитку, ступеня інтегрування у міжнародний поділ та кооперацію праці, забезпеченості головними факторами виробництва, територіально-географічних та інших особливостей.

5. Важливе значення в економічній політиці багатьох країн займають проблеми економічного зростання. Саме послідовники Кейнса – неокенсіанці – після Другої світової війни розробили тео-

рію економічного зростання.

6. Особливий вплив на розвиток економічної теорії справила науково-технічна революція. Своєрідно відобразив цей вплив інституціоналізм, представники якого, використовуючи принцип технологічного детермінізму, розробили різні типи індустріальних концепцій трансформації капіталізму.

Основні категорії та поняття

Транснаціональна компанія (корпорація), спільний ринок, посткейнсіанство, неокласичний синтез, теорія суспільного вибору, теорія “революції в доходах”, товарне виробництво, власність, засоби виробництва, експлуатація, суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство, футурологія, господарська система.

Контрольні питання та завдання

1. Визначте тенденції й напрями розвитку світового господарства у 50–90-х роках XX ст. Охарактеризуйте структурні зрушення у світовому господарстві.

2. Які зміни відбулися в структурі промислового виробництва країн: а) економічно розвинених; б) колишніх соціалістичних; в) що розвиваються?

3. Яке значення має науково технічний прогрес для розвитку національних господарств і світової економіки в цілому?

4. Охарактеризуйте місце сільського господарства в світовому і національних господарствах.

5. Визначте основні форми і напрями розвитку міжнародних економічних відносин у 50–90-х роках XX ст. Яка роль держави у зовнішньоекономічній діяльності?

6. Особливості вивозу капіталу в світовому господарстві.

7. Перерахуйте нові індустріальні країни. Розкрийте стратегію їхніх економічних програм.

8. Розкрийте суть концепції “постіндустріального суспільства”.

9. Розкрийте суть теорії “дифузії власності”.

10. На чому базується дія принципу акселерації у моделях Домара та Харрода?

Тестові завдання

1. Що з названого не входить до ведучих світових економічних центрів?

- а) Північна Америка (США і Канада);
- б) Західна і Центральна Європа (Європейське економічне співтовариство);
- в) Японія (разом з “азіатськими тиграми”);
- г) країни “третього світу”.

2. Акселератор в неокейнсіанських моделях економічного зростання розраховується як відношення приросту:

- а) доходу до приросту інвестицій;
- б) виробничих потужностей до приросту інвестицій;
- в) інвестицій до приросту доходу;
- г) виробничих потужностей до приросту доходу.

3. Хто є автором теорії “дифузії власності”?

- а) А. Дракер; б) А. Берлі; в) Р. Арон; г) С. Кузнец.

4. У центрі моделі нового індустріального суспільства Дж. Гелбрейта лежить:

- а) техноструктура; в) транснаціональна корпорація;
- б) державна монополія; г) профсоюз.

5. Хто з перерахованих груп економістів є прихильниками посткейнсіанської економічної теорії?

- а) Фрідмен М., Харріс С., Хікс Д.;
- б) Хікс Д., Хансен А., Харріс С.;
- в) Робінсон Дж., Калдор Н., Сраффа П.;
- г) Фрідмен М., Самуельсон П., Хайек Ф.

6. Хто з перерахованих економістів належить до представників неокейнсіанства?

- а) Хікс Д., Хансен А.; в) Кейнс Дж., Коммонс Дж.;
- б) Робінсон Дж., Сраффа П.; г) Харрод Р., Калдор Н.

7. Протиборство основних типів господарства (центрально-керованого і вільно-ринкового) мало прояв у протистоянні:

- а) “капіталізм – соціалізм”; в) “Захід – Схід”;
- б) “Північ – Південь”; г) США – Ірак.

8. Яка з теорій не належала до неоінституціоналізму?

- а) соціального інституціоналізму; в) емпіричного інституціоналізму;
- б) трансакційних витрат; г) суспільного вибору.

9. Теорію економічного зростання розробили:

- а) Кейне і Робінсон; в) Харрод і Домар;

- б) Хікс і Хансен; г) Калдор і Вайнтруб.

10. Суть енергетичної кризи середини 70-х років ХХ ст. полягає у:

- а) різкому підвищенні цін на нафту;
б) різкому зниженні цін на енергоносії;
в) кризі вугільної галузі;
г) вичерпанні енергетичних ресурсів Землі.

11. Що з названого не було шляхом вирішення енергетичної кризи середини 70-х років ХХ ст.?

- а) розвиток електронно-інформаційної техніки;
б) розвиток енергозберігаючих технологій;
в) зниження цін на нафту.

12. У своїй теорії “стадій економічного росту” У. Ростоу виділяє п’ять фаз розвитку людства. Який етап є зайвим в наведеному переліку?

- а) традиційне суспільство; в) період зрушень;
б) перехідне суспільство; г) період росту.

13. Яка з країн не відноситься до нових індустріальних?

- а) Фінляндія; в) Мексика; д) Гонконг; ж) Сінгапур.
б) Бразилія; г) Південна Корея; е) Тайвань;

14. Розвиток науки, техніки в другій половині ХХ ст. у провідних країнах світу привів до розвитку концепції:

- а) постіндустріального суспільства;
б) індустріального суспільства;
в) доіндустріального суспільства;
г) правильної відповіді немає.

15. Термін “постіндустріалізм” ввів у науковий обіг:

- а) А. Пенті; б) Д. Белл; в) Дж. Гелбрейт; г) Я. Тінберген.

16. Фундатором неоінституціоналізму є:

- а) Роберт Фогель; в) Рональд Коуз;
б) Джеймс Б’юкенен; г) Дуглас Норт.

Рекомендована література

[12, с. 465–490; 13, с. 878–933, 1105–1247; 16, с. 210–218, 256–268; 24, с. 287–292, 301–308; 36, с. 134–174; 43, с. 279–290, 369–420].

Тема 9.

Господарство та економічна думка України в умовах командно-адміністративної системи та відновлення основ ринкової системи господарства (20-ті роки XX – початок XXI ст.)

У попередній темі були визначені основні тенденції розвитку національних економічних систем та напрями розвитку економічної думки під впливом науково-технічної революції.

Мета цієї теми – з'ясування розвитку господарства України в умовах командно-адміністративної системи і зародження ринкової економічної системи та особливостей формування української економічної думки в цей період.

- **Господарство України в період “воєнного комунізму” та нової економічної політики**
- **Методологічні дискусії 20–30-х років XX ст.**
- **Розвиток економічної теорії в Україні радянського періоду**
- **Розбудова національної економіки України в умовах незалежності, її ринкова трансформація**
- **Сучасний стан розвитку української економічної думки**

9.1. Господарство України в період “воєнного комунізму” та нової економічної політики

У попередніх темах були викладені економічні наслідки Першої світової війни (1914–1918 рр.) для розвинутих країн світу. Що стосується України, то як свідчить економічна історія, та війна мала руйнівний вплив на її економіку. Це проявилось в паралізації зовнішньої торгівлі; скороченні посівних площ і зниженні на цій основі валових зборів зерна та інших продуктів сільськогосподарського виробництва; кризі промисловості; нестачі кваліфікованої робочої сили; зростанні цін на продовольчі і промислові товари; безробітті та ін.

Все це привело до національно-демократичної революції в Україні (1917–1919 рр.). У Росії у 1917 р. відбулася соціалістична революція (більшовицький переворот). Політикою держави в Росії в цей час була економічна політика “воєнного комунізму” – історично перша форма командно-адміністративної системи. З весни 1919 р.

вона почала діяти і в Україні. Сутність цієї жорсткої економічної політики, направленої на негайне встановлення соціалістичного ладу полягала в наступному:

- націоналізації землі, промислових підприємств, торгівлі;
- примусовій трудовій мобілізації;
- ліквідації товарно-грошових відносин;
- централізованому розподілі продуктів і товарів;
- партійному контролю над фінансовою системою;
- забороні діяльності банків;
- конфіскації золота та інших цінностей на користь Рад та ін.

Характерною ознакою економічної політики “воєнного комунізму” була продрозкладка, яка 11 січня 1919 р. введена в Росії, а з березня поширилася й на Україну. Вона зобов’язувала селян здавати владі всі надлишки і навіть частину необхідної їм сільськогосподарської продукції, перш за все, хліба, який конфісковували спеціально створені продовольчі загони.

Відмова селяни здавати хліб, посуха, недолуга економічна політика “воєнного комунізму” призвели до голоду 1921–1923 років, до різкого зростання невдоволення більшовиками, краху програми побудови безтоварного централізованого виробництва.

У цих умовах більшовики на чолі з В.І. Леніним були змушені визнати провал політики “воєнного комунізму” і перейти до нової економічної політики (НЕП). Її сутність полягала в реалізації наступних положень:

- відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин;
- введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості;
- дозвіл приватної торгівлі;
- денационалізація дрібних та середніх підприємств, повернення їх старим власникам;
- введення господарського розрахунку на підприємствах;
- дозвіл іноземних концесій (державні об’єкти передавалися на певних умовах іноземним підприємцям);
- відновлення матеріальних стимулів виробництва;
- розвиток кооперації та оренди;
- зменшення державного втручання в економіку;
- заміна продрозкладки продподатком.

Ці загальні положення нової економічної політики запроваджувалися в різних сферах і галузях економіки. Так, у суспільному господарстві НЕП передбачала систему заходів, серед яких найголов-

нішими була зміна продрозкладки продподатком. Його розмір визначався напередодні посівної і був у два рази меншим, ніж розмір продрозкладки, передбаченої на 1921 р. Крім того, селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку; організовуватися у кооперативи; орендувати землю; використовувати найману працю.

У промисловості НЕП передбачала повернення дрібних та середніх підприємств їх власникам, проведення децентралізації управління промисловістю. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, створювалися умови для формування ринку робочої сили, для залучення іноземного капіталу шляхом створення концесій.

Що стосується торгівлі, то в цій галузі НЕП передбачала створення умов для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної.

Введення основних положень НЕП в Україні, як свідчить економічна історія, сприяло підвищенню продуктивності праці, особливо в сільському господарстві і уже у 1925 р. виробництво зерна досягло довоєнного рівня. Нова економічна політика сприяла й розвитку кооперації в Україні на основі утворення промислових, споживчих, сільськогосподарських, кредитних кооперативів, що супроводжувалося зростанням продуктивності праці, заготівлі та збуту продукції, кредитуванню селянських господарств.

У цілому НЕП як в Україні, так і в Росії сприяла відновленню господарства, зруйнованого за роки війни, що проявилось в зростанні промислового і сільськогосподарського виробництва, поживленні торгівлі, знятті соціальної напруги. Але ці процеси відбувалися недовго. Безпосереднім приводом до демонтажу НЕП стала хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. обумовлена низькими закупівельними цінами. Селяни відмовлялися продавати зерно державі за цінами, які не покривали витрат на його вирощування, тому НЕП замінили командно-адміністративною системою керівництва. Зазначена система була використана для здійснення процесів індустріалізації країни колективізації сільського господарства.

Що стосується індустріалізації, яка розпочалася у 1928 р., Й. Сталіним і його соратниками, то вона розглядалася як основа технічної і технологічної модернізації, яка сприятиме досягненню світового рівня економічного розвитку і приведе до побудови матеріально-технічної бази соціалізму. Була обрана стратегія прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якого стали п'ятирічки. Реалізація зазначеної стратегії відбувалася за ра-

хунок наступних джерел:

- націоналізації промисловості;
- збільшення прямих і непрямих податків;
- використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів;
- колективізації сільського господарства;
- конфіскації церковного і монастирського майна;
- прибутків від зовнішньої торгівлі тощо.

Індустріалізація в СРСР відрізнялася від аналогічних процесів в розвинутих країнах світу тим, що вона здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а для виробництва зброї та засобів виробництва, які були необхідні для перетворення аграрної держави в індустріальну та захисту єдиної в той час соціалістичної країни.

Що стосується України, то особливість процесів індустріалізації на її території пов'язувалася з необхідністю прискореного розвитку тих галузей, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії. Коштів на нове промислове виробництво з державного бюджету виділялося Україні значно менше ніж Росії. Не дивлячись на це в історії економіки доведено, що індустріалізація вивела Україну на рівень розвинутих країн Європи. Її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 р. У той час з'явилися такі велетенські підприємства, як “Криворіжсталь”, “Азовсталь”, “Дніпрогес”, “Харківський тракторний завод” та ін.

У цілому, не дивлячись на гострі проблеми, які накопичувалися під час індустріалізації в Україні і Росії, загально визнаним є той факт, що ніколи в історії будь-яке суспільство не робило спроби здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий період. Історики економічної науки обґрунтовують це масовою активністю радянського народу, його ентузіазмом, не дивлячись на недостатнє матеріальне стимулювання, гострий дефіцит товарів народного споживання, продуктів харчування, послуг.

Командно-адміністративна система керівництва в СРСР, як уже наголошувалося, була використана і для здійснення колективізації сільського господарства. Вона розглядалася як одне із основних джерел фінансування індустріалізації промисловості.

Колективізація являє собою процес створення великих сільськогосподарських підприємств на основі примусового об'єднання індивідуальних господарств. Мета цього процесу – забезпечення контролю з боку партії більшовиків над селянством. Почалася вона у

1929 році, названому “роком великого перелому”. Поштовхом до колективізації була криза хлібозаготівель 1927–1928 рр. В Україні колективізацію планували завершити до кінця 1932 року.

Колективізація сільського господарства відбувалася в складних умовах:

- по-перше, селяни не бажали відмовлятися від своєї власності й передавати її в колгоспи;
- по-друге, ті хто не вступав до колгоспу, прирівнювалися до ворогів радянської влади і злочинців;
- по-третє, в ході колективізації було знищено найбільш працездатних і заможних господарів, що негативно вплинуло на подальший розвиток сільського господарства;
- по-четверте, примусове створення колективних господарств знищило стимули до праці;
- по-п’яте, створенні у процесі колективізації колгоспи були повністю підпорядковані державній владі, в країні встановилася командно-бюрократична система управління сільським господарством.

Ця система направляла свої зусилля на те, щоб перетворити селянство на основне джерело фінансування індустріалізації. Для реалізації цієї мети в колгоспах забирали зерно, вивозили за кордон для одержання валюти та закупівлі устаткування для розвитку промисловості.

Найжахливішим наслідком “перетворень” на селі був голод 1932–1933 рр. В Україні це була спланована акція проти українського селянства (голодомор). Верховна Рада України 14 травня 2003 р. визнала голодомор 1932–1933 років геноцидом українського народу, який був здійснений більшовицьким керівництвом.

У цілому суспільна колективізація села негативно вплинула на економічне становище України, на рівень життя народу. Вона привела до відчуження селян від землі, до запустіння українських сіл, їх соціального і духовного занепаду. Вона знищила в селянина зацікавленість до праці, стала гальмом розвитку сільськогосподарського виробництва.

9.2. Методологічні дискусії 20–30-х років XX ст.

Розвиток господарства в період, що розглядається, відбувався під впливом формування радянської економічної думки, яка розбудовувалася у процесі дискусій. Останні розгорталися з приводу ос-

новних закономірностей та напрямів розвитку економічної теорії. Характерною рисою економічної теоретичної думки перших пореволюційних років був справжній плюралізм.

Позитивний результат методологічних дискусій 20–30-х років XX ст., полягає, перш за все, у визнанні необхідності в соціалістичному суспільстві економічної теорії, як науки, визначенні її структури, кола питань, які належало розв'язати. Економісти в цей період приділяли значну увагу розвитку теоретичних досліджень, з'ясуванню закономірностей та напрямів економічної теорії, обґрунтуванню шляхів, форм і методів побудови нового суспільства. Тільки російською мовою було видано близько 1000 праць з проблем розвитку економіки. Моделі побудови соціалізму були викладені у працях В. Леніна, М. Бухаріна, Л. Троцького, Є. Преображенського, М. Вознесенського, Й. Сталіна та ін. Особливу роль в розвитку радянської економічної думки цього періоду відіграли такі вчені як М. Кондратьєв, О. Чаянов, О. Челінцев, М. Левитський, Є. Слуцький, В. Леонтєв та ін.

Характерною ознакою економічної теорії 30-х років був перехід від науково-аналітичного підходу до вивчення економічних процесів і явищ, до класово-партійного, ідеологічного підходу. Ідеологічна функція економічної теорії почала розглядатися як основна, направлена на захист існуючого ладу, доказів правильності партійного курсу, критику всіх економічних доктрин, що не відповідали радянським ідеологічним настановам. З того часу в економічній думці радянської держави панівне місце посіли основні постулати революційної марксистської догми, що в сфері економіки утверджували ідеї централізму, тотального планування, суспільної форми розподілу та ін. Соціалізм оголошувався єдино можливим, справедливим суспільним устроєм, позбавленим будь-яких суперечностей, “сходиною до комунізму”. В цих умовах приймається рішення про створення особливої економічної науки, завданням якої є всебічне обґрунтування тези про переваги соціалізму порівняно з капіталізмом. Все це привело до того, що почала реалізовуватися ленінська концепція побудови державного соціалізму без приватної власності, без товарної форми господарювання. Механізм управління таким суспільством спочатку реалізовувався як політика “воєнного комунізму”, а потім мав бути втілений у тотальному директивному плануванні. За Леніним будівництво соціалізму базувалося на диктатурі пролетаріату та суспільній власності. Проблему формування соціалістичної власності негайно вирішити було важко, навіть не-

можливо. Тому на самому початку революційних перетворень сформувалося два погляди на хід подальшого розвитку.

Один з них – швидкий перехід до соціалізму (через політику “воєнного комунізму” Троцького). Інший – викладений Леніним у працях “Чергові завдання Радянської влади” та “Про ліве хлоп’ятство та дрібнобуржуазність”. У цих працях було сформульовано основи майбутньої економічної політики – про поступове перетворення приватної власності в соціалістичну власність.

Ленін сформулював також теорію багатоукладності перехідної економіки, тобто тривалого співіснування соціалістичного укладу з укладом приватногосподарським та конкуренцію “державної промисловості” з іншими укладами. Ленінська концепція виходила з необхідності збереження у багатьох сферах народного господарства товарної організації суспільного виробництва. Важливе місце у програмі побудови соціалізму належало аграрному питанню. Під час дискусій в період “воєнного комунізму”, Ленін обґрунтував необхідність в перехідний період спиратися на одноосібного селянина. Він виступав також проти націоналізації кооперації.

Були й точки зору про неможливість розбудови соціалізму в Росії (Л. Мартов), через економічну відсталість держави. Ряд авторів – Д. Далін, Р. Абрамович, доводили, що суспільна власність – це неприродна форма, що її можна встановити лише насильницьким шляхом, вона підриває всі стимули до праці, до розвитку. Більшість економістів доводили, що приватна власність створює потужні стимули до розвитку виробництва, тому повернення до капіталізму є неминучим.

Дискусії розгорталися не тільки з приводу перехідного періоду, а і з проблем запровадження нової економічної політики. У наслідок політики “воєнного комунізму” розпочалися масові селянські бунти. За таких умов почався перехід до НЕП. Деякі учені-економісти цей перехід розглядали як повернення до капіталізму. Це, перш за все, характерно для вчених немарксистського напрямку (Д. Далін). Таку ж точку зору висловлював і Л. Троцький та його сподвижники.

Дискусійною була і проблема управління народним господарством. Частина економістів визнавала директивне централізоване управління, вважали що план – повноцінний замітник саморегулювання. Інші – доводили, що сектор економіки, орієнтований на відновлення товарно-грошових відносин, має розвиватися за принципом саморегулювання. Втручання держави в розвиток цього сек-

тора треба обмежити індикативним плануванням на підставі плану-прогнозу. Пряме регулювання економічних процесів вони допускали лише щодо державних підприємств. Але обидві групи економістів вважали, що основними принципами управління є забезпечення пропорційності і безкризовості розвитку суспільної економіки.

Складні дискусії велися й навколо провідних ланок у соціалістичному плані. Так, прихильники директивного плану (Л. Красін, В. Куйбишев, С. Струмлілін та ін.) обстоювали курс на переважачий розвиток важкої промисловості, яка створювала умови для усупільнення власності. Співвідношення плану і ринку як важливий напрям дискусій охоплював значний за часом період. Так, Л. Троцький (1923 р.) доводив, що одним централізованим плановим способом в країні не можна регулювати господарське життя. Необхідні й ринкові регулятори. Необхідно поєднати силу плану з силою ринку – вважав Троцький.

Методологічний підхід іншої групи економістів полягав у поєднанні всіх секторів господарства на засадах ринкових відносин. Вони доводили, що необхідно починати не з важкої промисловості, а з сільського господарства (М. Кондратьєв, І. Калінніков, В. Базаров, В. Громан), що у план-прогнозі, а не у план-директиві провідною ланкою повинно бути сільське господарство. М. Кондратьєв взагалі рекомендував замінити план окремими регулюючими заходами для усунення кон'юнктурних труднощів в економіці. На цій основі, вважав він, можна забезпечити умови самоврівноважування економіки.

Слуцький представник математичної школи розробив теорію (разом з вченими, представниками балансової школи) збалансованого бюджету споживання, яка згодом була використана для розробки плану-балансу. Перший у світі баланс народного господарства був опублікований ЦСУ СРСР у 1926 р. (за 1923–1924 рр.). У 1925 році ленінградський студент В. Леонт'єв побудував міжгалузевий баланс. Згодом уже у США він на підставі своєї таблиці “витрати–випуск” розробив модель міжгалузевих зв'язків, яка була відзначена Нобелівською премією.

Особливе значення мали дискусії з приводу довгострокових коливань (40–60 рр.) економічної активності, які одержали назву “цикли Кондратьєва”. Вони були присвячені питанням економічної кон'юнктури і висунуті відомим у всьому світі вченим Н.Д. Кондратьєвим. Більша частина економістів Радянського Союзу не підтримала його концепції, яка сформувалася у 1926–1928 роках. Сам

Н.Д. Кондратьєв був репресований і трагічно загинув у 1938 році. З того часу і до наших днів проблеми “довгих хвиль” не розглядалися в нашій країні, в той час, як на заході ними керувалися в реалізації економічної політики. Значення вчення Н.Д. Кондратьєва для України зростає в умовах, коли економіка опинилася у глибокій економічній кризі. Він довів, що динамічні процеси, що характеризують розвиток економіки можна поділити на дві групи. Перша – включає процеси, які розвиваються в одному напрямку (тобто не повторюються). Друга – ті, що розвиваються хвилеподібно (тобто повторюються).

Н.Д. Кондратьєв проаналізував ряд натуральних і вартісних показників Англії, Франції, Германії і США приблизно за 140 років (з кінця XVIII ст. до початку XX ст.). Висновок, який він зробив з цього аналізу полягає в наступному.

У рамках цього періоду (140 років) відбулося дві з половиною “великі хвилі” кон’юнктури, при тривалості кожної з них в середньому 57 років. При цьому кожний “великий цикл” проходить у своєму розвитку “підвищувальну” і “знижувальну” хвилі, наприклад. Перший великий цикл – 1789–1849 роки (1789–1814 рр. – підйом, 1814–1849 рр. – спад) так же відбувається у другому та третьому циклах. Поряд з “великими хвилями” Кондратьєв виокремив середні – протягом 7–11 років і короткі – 3–3,5 роки. Матеріальну основу великих циклів він вбачав в оновленні елементів основного капіталу з довгостроковим використанням, тому особливе значення, за Кондратьєвим, мав науково-технічний прогрес в циклічному розвитку економічних процесів.

9.3. Розвиток економічної теорії в Україні радянського періоду

У період подій 1917 р. (коли Центральною владою в Києві була проголошена автономія, а потім і повна незалежність України) в економічній думці виявилось три основні напрями.

1. Економічна теорія, що формувалася на засадах основних економічних шкіл Заходу, зокрема, маржиналізму, або неокласичного напрямку.

2. Марксистська теорія в її ортодоксальному варіанті.

3. Немарксистські економічні соціалістичні теорії.

Перший напрям розвивали такі видатні теоретики, як М. Туган-Барановський, Є. Слуцький, О. Чаянов, К. Воблій, О. Челінцев та ін.

М. Туган-Барановський, погляди якого вже розглядалися в

попередніх темах (у 1917 р. повернувся з Росії в Україну), попереджував про небезпеку негайного запровадження системи централістського соціалізму, який може призвести до обмеження свободи особистості, панування примусовості та тоталітаризму, господарського регресу замість прогресу. Він, як і ряд інших українських теоретиків, відверто негативно сприйняв економічну програму більшовиків, особливо її аграрну частину. Націоналізація чи соціалізація землі можуть, доводив М. Туган-Барановський, спричинити небувалі соціальні потрясіння, голод і розруху. А ліквідація культурних вискоєфективних маєтків зумовить нестачу продовольства в містах, конфлікти та суперечності між робітниками і селянами.

Воблий К. (1876–1947 рр.) наголошував, що негайна конфіскація земель селянством призвела б до анархії, взаємної різанини селян і викликала б небувале потрясіння основ народного господарства.

Чаянов О. (1888–1936 рр.) – видатний російський учений-аграрник, творчий шлях якого розпочинався в Україні, у праці “Основні ідеї і форми селянського господарства” (1919 р.), використовуючи засади теорії граничної корисності, став на захист індивідуального селянського господарства.

Челінцев О. (1874–1962 рр.) – харківський професор, на тих же самих принципах розробив основи організації сімейно-трудового селянського господарства, розглядаючи їх у тісному зв’язку з розбудовою селянської кооперації в Україні. Узагальнені висновки його досліджень, підтримані М. Туган-Барановським мали велике науково-практичне значення і були прийняті як програма кооперативної роботи Радою кооперативних з’їздів України у вересні 1918 р.

Другий напрям української економічної думки цього періоду – це ленінсько-сталінський варіант ортодоксального марксизму (догматичного). Представники цього напрямку на основі вчення К. Маркса і Ф. Енгельса відстоювали:

- революційний шлях переходу до соціалізму;
- диктатуру пролетаріату, класову боротьбу;
- нетоварний характер нового суспільства та відмову від грошей;
- загальнонародну власність;
- перехідний період від капіталізму до соціалізму;
- дві фази комунізму;
- поступове відмирання держави і класів тощо.

Представниками ортодоксального марксизму в Україні нази-

вають таких партійних та радянських керівників і ідеологів як: В. Чубар, С. Косіор, В. Затонський, Д. Мануїльський, Х. Раковський, Г. Петровський, О. Шліхтер, Я. Яковлев та ін. (пізніше їх звинуватив лінінсько-сталінський режим за те, що вони нібито свідомо перешкоджали соціалістичному будівництву, були агентами імперіалізму).

Третій напрям економічної думки України цього періоду представлений теоріями немарксистського соціалізму. Зазначені теорії науково обґрунтовували: М. Грушевський (соціаліст, видатний історик, голова Центральної Ради України, перший і єдиний президент Української народної республіки, визнаний письменник), В. Вінниченко (визнаний письменник). Їх економічні погляди були близькими до поглядів меншовиків, що представляли праве крило російської соціал-демократії та західно-європейських соціал-реформістів. Соціалістом був і Симон Петлюра – спочатку генеральний секретар у справах оборони Центральної Ради, а потім керівник Директорії УНР. Українські соціал-демократи В. Вінниченко, В. Садовський та ін., вважали, що для соціалістичних перетворень в Україні ще не настав час, не створено виробництво, яке б могло забезпечити соціалістичний принцип розподілу. Українські соціалісти боролися проти здійснення економічної програми ортодоксальних марксистів. В Україні існували й анархісти зі своїми поглядами на економічний розвиток. Найбільш відомим серед них був Нестор Махно (отаман селянської армії періоду громадянської війни). Він сповідував анархо-комунізм – вчення про безкласове і бездержавне суспільство із загальнонародною (общинною) власністю на землю та інші засоби виробництва.

Наступний період становлення економічної думки в Україні пов'язаний з безроздільним пануванням командно-адміністративної системи (30–70-ті роки XX ст.). У цей час, як доведено дослідниками, економічна думка в нашій країні знаходилася в стадії застою. Він був обумовлений неможливістю доводити іншу ніж офіційна, партійна позиція на соціально-економічні процеси, які відбувалися в той час у суспільстві. Економісти-марксисты піддавали нищівній критиці всі погляди, що суперечили вченню К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна.

Особливе місце в той період займала критика так званої “волобуєвщини” – як прояву українського націоналізму в економічній думці. Науковець – економіст М. Волобуєв у 1928 р. в своїх працях розвивав ідеї про переваги самостійного економічного розвитку України, доводив можливість і необхідність інтегрування її

до світового господарства. За це він був оголошений ворогом соціалізму та радянської держави і згодом репресований.

Ворожими було визнано “неонародницькі” економічні концепції О. Чаянова і О. Челінцова, призупинено реалізацію їх плану аграрних реформ. Згодом “соціально чужими” та ворожими оголосили економічні ідеї М. Туган-Барановського і Є. Слуцького, останньому практично заборонили займатися проблемами економічної теорії.

Все це свідчить про те, що усі немарксистські течії оголошувалися вульгарними і небезпечними для справи соціалізму (дійсно вірними проголошувалися ідеї Й. Сталіна, викладені в книзі “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” (1950 р.) – відмова від товарно-грошових відносин, посилення класової боротьби на шляху до комунізму).

Певне відродження економічної думки України розпочалося в 60-х роках XX ст. (період “політичної відлиги”). Це пов’язано з дослідженнями таких українських вчених, як В. Корнієко, І. Лукін, Ю. Пахомов, А. Покритан, А. Агафонов, І. Ястремський та інших економістів. В їх працях наголошувалося на необхідності зміни орієнтирів економічної думки; формуванні нових підходів до визначення ролі економічної теорії у соціально-економічних перетвореннях; шляхах вирішення проблем політичної економії; впровадженні господарського розрахунку, місця і ролі товарно-грошових відносин в розвитку економіки.

У 70-х роках в радянській економічній літературі починається дискусія з питань співвідношення політики та економіки, а також дискутувалося питання про зв’язок політичної економії з іншими науками. Політична економія соціалізму здобула можливість оперувати економіко-математичними та статистичними методами аналізу (Л.В. Канторович). Багато уваги приділялося питанням критики зарубіжних буржуазних економічних теорій, розробці абстрактних теоретичних проблем політичної економії. Особливої активності економічні дослідження в Україні набули на межі 70–80-х років, вони стали основою сучасної економічної думки в Україні.

9.4. Розбудова національної економіки України в умовах незалежності, її ринкова трансформація

Основним економічним завданням в Україні після проголошення її незалежності (24 серпня 1991 р.) було забезпечення переходу від командно-централізованої до ринкової економіки і на цей

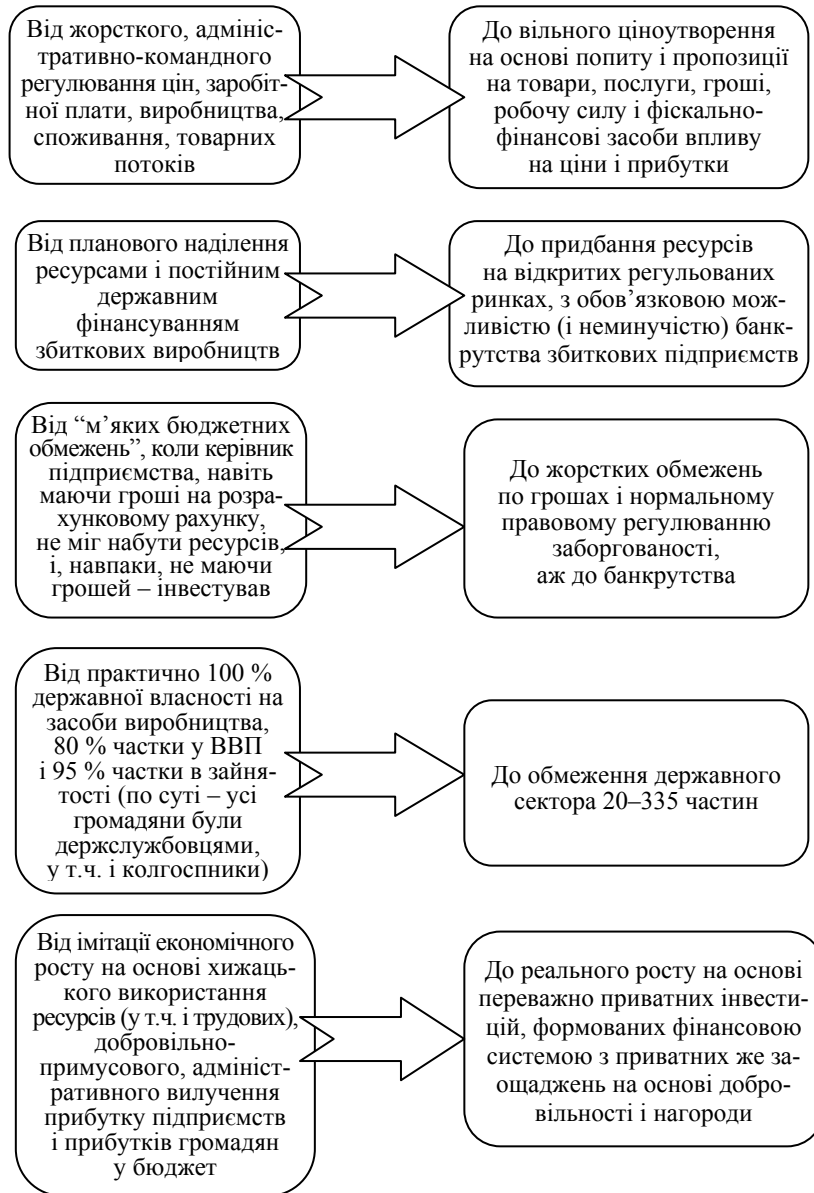

Рис. 9.1 – Сутність перехідного періоду в економічній сфері

основі підняття рівня життя народу. В Україні розпочався перехідний період, головна мета якого полягала у перетворенні суспільної системи, включаючи всі її істотні складові: економічну, політичну, правову, моральну. Що стосується економічної сфери, то вона потребувала переходу (див. рис. 9.1).

Забезпечення такого переходу здійснювалося на основі реалізації національної економічної політики, затвердженої у березні 1992 р. Верховною Радою України. Головними напрямками цієї політики в умовах ринкової трансформації були визначені наступні:

1. Структурна перебудова господарства України. Її здійснення передбачалося за рахунок конверсії оборонної промисловості; перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами; переорієнтація машинобудування на задоволення потреб агропромислового комплексу, легкої і харчової промисловості. Було заявлено про вихід з рубльової зони.

2. Запровадження в економічне життя закону України “Про приватизацію майна державних підприємств”. Це створило умови для формування малих та спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо.

3. Реалізація законів “Про селянське (фермерське) господарство” та “Про форми власності на землю”, що сприяло створенню фундаменту для різних ринкових форм господарювання на землі.

Низка чинників гальмували здійснення трансформаційних перетворень. Серед них в економічній науці вирізняють наступні:

- успадковані від централізованої економіки тотальне її одержавлення, панування монополізму, командних форм і методів розвитку господарства, структурна та територіальна диспропорційність, значна мілітаризація економіки, катастрофічна екологічна ситуація, психологічний клімат колективної пасивності та ін.;
- відсутність цілісної концепції переходу до ринкової економіки;
- механічне перенесення досвіду формування ринкової економіки в розвинутих країнах на специфічні умови України;
- недостатня налаштованість державного апарату країни на реформування економіки;
- розбудова ринкових відносин в умовах недостатнього державного регулювання економічних процесів, що привело до становлення “дикого” ринку;
- розрив економічних відносин з колишніми союзними республіками Радянського Союзу;

– величезна енергетична залежність економіки України від російських енергоносіїв.

Особливо в складних умовах Україна залишилася після лібералізації цін в Росії у січні 1992 р. Українська влада проводила в цей час відверто інфляційну політику. Ціни на товари широкого вжитку зросли у 1992 р. у 30 разів. Відбувся спад виробництва, особливо у с/г, на транспорті, машинобудуванні, хімічній промисловості.

У листопаді 1992 р. уряд Л. Кучми прийняв рішення про вихід з рубльової зони, була введена в Україні національна валюта – карбованець. Але політика нового уряду була направлена не на ринкові перетворення, а на адміністративну систему управління. Після звільнення Л. Кучми економічна політика уряду змінилася в напрямі посилення регулювання і податків. Це привело до виникнення тіньової економіки. У цілому у 1994 р. економіка України виявилася на межі краху: ВВП впав на 24 %; виробництво валової продукції на 27,8 %; виробництво сільськогосподарської продукції на 16,5 %; капіталовкладення знизилася на 57 %; практично зруйновано було фінансову систему; дефіцит бюджету склав 18,5 % ВВП; ціни порівняно з 1991 р. зросли у 102 рази; рівень зарплати населення був одним з найнижчих у світі (8 дол. США на місяць у 1993 р.).

Все це привело до істотного зниження рівня життя населення його незадоволення діями влади. Законодавча і виконавча гілки влади вирішили достроково припинити свої повноваження.

Влітку 1994 р. президентом став Л. Кучма. Його передвиборна платформа базувалася на обіцянках здійснення: радикальних економічних реформ; відновлення зв'язків з Росією та іншими країнами СНГ; боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

Головним завданням в цей період було подолання економічної кризи на основі розробки і реалізації стратегії ринкових перетворень, яке передбачало: лібералізацію цін; обмеження дефіциту державного бюджету; впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі; введення суворої монетарної політики; здійснення масової приватизації великих підприємств; проведення земельної реформи.

У перші 2–3 роки реалізації цієї політики намітилися певні позитивні зрушення:

- частка державної власності скоротилася з 96 % до 62 %;
- у 1996 р. було досягнуто фінансової стабілізації, що сприяло зменшенню темпів зростання цін з 400 % у 1992 р. до 40 % у 1996 р.;
- почалася стабілізація національної валюти;

- у вересні 1996 р. була проведена грошова реформа (карбованець був деномінований в 100 тис. разів, з'явилася гривня);
- здійснена лібералізація цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі;
- розпочалося роздержавлення земель;
- почав розвиватися ринок цінних паперів;
- зупинено товарний дефіцит.

У результаті цих перетворень розпочалася деяка стабілізація економіки, але економічну кризу подолати не вдалося. Тим більше, що криза, яка розпочалася у 1997 р. в країнах Південно-Східної Азії та Росії (1998 р.) торкнулася й України. У 1997 р. в Україні були збитковими кожне друге підприємство (у 1995 – кожне п'яте, у 1990 р. – кожне одинадцятье). Розпочалася бартеризація економіки (на кінець 1997 р. приблизно 40 % усієї промислової продукції реалізувалося за бартером, а у виробництві будматеріалів навіть 58 %). На початку 1999 року грошима оплачувалося приблизно 1/3 всієї продукції. Криза вплинула негативно на сферу інвестицій – свої майже не було, іноземні надходили в обмежених розмірах.

У цілому в 90-ті роки ХХ ст., як наголошується в науковому аналізі видатних дослідників, здійснювалася економічна політика низької якості, що в першу чергу відбилося на становищі населення – низькій заробітній платі, постійному зростанні цін на основні продукти та споживчі товари, збільшенню безробіття. За межею бідності опинилася більша половина українських громадян. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 роки перемістилася з 54-го на 102-ге місце у світі.

Не сприяла розвитку економіки й податкова політика держави, що привело до формування “тіньової” економіки, яка загрожувала економічній безпеці держави. У 1999 році вона забезпечувала доходи приблизно для 75 % населення України, яке не сплачувало податків. Крім того, неефективне керування економічними процесами державою привело до розростання кримінального сектору, який, на думку окремих спеціалістів, становить в нашій країні не менше половини об'ємів “тіньової” економіки. У цілому у 1999 р. обсяги “тіньового” сектора в Україні досягли не менше 60 % ВВП.

У подальшому розвитку економіки України умовно можна виокремити наступні періоди.

Період I (листопад 1999 р. – травень 2001 р.). Президентом в цей період був Л. Кучма, прем'єр-міністром – В. Ющенко. Характерні ознаки цього періоду:

- вперше за останні десять років призупинено спад виробництва і намітилася тенденція до економічного зростання;
- збільшилися надходження в бюджет, що дало можливість скоротити заборгованість із виплат заробітної плати та пенсій;
- поліпшилися фінансові результати діяльності підприємств і галузей;
- почалося зростання виробництва і реалізації продукції сільського господарства;
- відбулося скорочення обсягу зовнішнього державного боргу;
- збільшився рівень золотовалютних резервів НБУ;
- розпочалася боротьба проти корупції і “тіньової” економіки.

Все це було результатом трансформаційних перетворень, що дало можливість Раді ЄС у жовтні 2000 р. прийняти рішення про вилучення України з переліку країн з неринковою економікою.

Що стосується рівня життя народу, то істотного його зростання не відбулося, хоча тенденція до цього спостерігалася. Це проявилось в зниженні рівня інфляції, безробіття, підвищенні заробітної плати та пенсій.

Період II (червень 2001 р. – листопад 2002 р.). У цей період, як свідчить аналіз, уряд А. Кінаха не зумів ефективно використати здобутки свого попередника В. Ющенка і зберегти динаміку позитивних економічних змін. Як наслідок, уже наприкінці 2001 р. сповільнилися темпи зростання реальних доходів населення (майже на 15 %), практично зупинилося зростання виробництва товарів народного споживання, промислової продукції та продукції АПК. Прогресуючими темпами погіршувався фінансовий стан підприємств, зростала їх збитковість, істотно поглиблювалась платіжна криза. Все це привело до того, що за рівнем щорічних доходів на душу населення Україна, за даними ООН, опустилася на передостаннє місце в Європі, випереджаючи тільки Молдову. Понад 27 % українців в цей період проживали за межею бідності.

Період III (листопад 2002 р. – кінець 2004 р.) Цей період пов'язаний з керівництвом десятого за роки незалежності України прем'єр-міністра В. Януковича. У 2003–2004 рр. істотно прискорилося зростання економіки (приріст ВВП у 2003 р. склав 9,4 %, у 2004 р. – 12,7 %). Зросли й обсяги промислового виробництва відповідно на 16 і 13 %. Одержано у 2004 р. рекордний врожай зерно-

вих – 45 млн т, що у 2,2 рази більше показника 2003 р. Скоротилася заборгованість із заробітної плати у 2,5 рази. Середня зарплата протягом двох років підвищилася на 42 %, а мінімальна – на 44 %. Але в цілому це майже не сприяло підвищенню рівня життя українського народу, що обумовлювалося зростанням цін на основні продукти харчування і пальне, збільшенням державного боргу, скороченням чистих міжнародних резервів НБУ. Незадоволення населення привело у листопаді 2004 р. до української Помаранчевої революції, обрання нового президента В. Ющенка, і призначення (4 лютого 2005 р.) Ю. Тимошенко головою уряду.

Період IV. З 2005 р. розпочався новий період в розвитку економіки України. Його основні ознаки наступні:

- повернення у державну власність і наступна законна приватизація металургійного комбінату “Криворіжсталь”;
- збільшення (на 70 %) дохідної частини державного бюджету без підвищення податків і залучення позики;
- зменшення суми державного боргу;
- створення рівних умов для бізнесу;
- формування єдиної системи оподаткування;
- розробка концепції енергетичної безпеки;
- зростання рівня доходів громадян, соціальних виплат і пенсій.

Дослідники новітньої історії економіки обґрунтовують її недоліки в роботі уряду Ю. Тимошенко. Серед них найбільш істотними є: непродумане скасування вільних економічних зон і територій пріоритетного розвитку; заяви щодо масштабної реприватизації; адміністративний тиск на нафтотрейдерів. Все це призвело до уповільнення (у першій половині 2005 р.) економічного зростання, підвищення інфляції, цінових сплесків на ринку м’яса, цукру, бензину, а також до внутрішніх конфліктів у владі і відставка уряду Ю. Тимошенко (8 вересня 2005 р.).

Політика нового уряду Ю. Єханурова була зосереджена на виконанні поточних завдань, збереженні економічної стабільності і передбачуваності свого курсу значною мірою сприяла тому, що в грудні 2005 р. Європейський Союз, а пізніше і сенат США, офіційно визнали Україну країною з ринковою економікою.

Загалом за 2005 рік закріпилися і зросли більшість економічних і соціальних показників, які почали падати під тиском труднощів, що виникли з експортом м’яса, молока, металу в Росію і особливо газового конфлікту (1 січня 2006 р.). Збільшення ціни газу (майже удвічі) стало причиною підвищення цін на енергоресурси і

тарифи житло-комунального господарства. Наслідок цих процесів – зростання інфляції і зниження реальних доходів населення.

У період 2006 р. – першій половині 2008 р. динамічними темпами розвивалося більшість галузей промисловості, обсяги якої у 2006 р. зросли на 6,2 %, у 2007 р. – на 10,7 %. За даними Держкомстату зростання реального ВВП у 2006 р. склало 6,7 % (у 2005 р. – 2,6 %), у 2007 р. – 7,2 %. У січні–липні 2008 року ВВП досяг 530 млрд грн. Все це сприяло зрушенням в соціальній сфері. 16 травня 2008 р. Україна стала 152-м повноправним членом СОТ.

У кінці 2008 р. економіка України вступила в новий, складний період розвитку, пов'язаний зі світовою фінансовою кризою, яка охопила і нашу країну. Ця криза свідчить про завершення 30-річного циклу розвитку світової економіки, її розглядають як трамплін майбутнього зростання, закладання підвалин наступного циклу.

Економічною наукою доведено, що економічні кризи завжди мають підґрунтям внутрішні диспропорції, навіть якщо викликані вони зовнішніми чинниками. Криза в Україні була запущена зовнішніми шоками, але вона поглибилась і спричинила падіння ВВП внаслідок загострення системних диспропорцій, що сформувалося у попередні роки.

До основних внутрішніх диспропорцій розвитку відносять: превалювання сировинних галузей економіки в Україні; неефективну податкову політику та політику бюджетних пріоритетів по підтримці реального сектора економіки; стимулювання розвитку споживацької моделі; несприятливі умови для розвитку інноваційно-орієнтованих галузей, що веде до зниження конкурентоспроможності економіки країни та ін.

Економічній кризі в Україні сприяли також:

– значна орієнтованість української економіки на експорт низькотехнологічної продукції. Так, у докризовому 2007 році частка експорту у ВВП становила майже 45 %;

– неефективність банківської системи, яка проявилася у переорієнтації її на споживче кредитування, стимулювання валютного кредитування, неефективній системі рефінансування банків Національним банком та високих ставках рефінансування. Зазначене обумовило подорожчання кредитів для реального сектору економіки, його переорієнтації на зовнішні запозичення, активну політику зовнішніх запозичень самими банками. Все це призвело до зростання зовнішнього боргу, який на кінець 2008 р. склав майже 56 % ВВП;

– послаблення керованості грошово-кредитною сферою та валютним ринком, що привело до значної девальвації офіційного курсу гривні відносно долару США;

– зростання рівня доларизації економіки, відтік депозитів фізичних осіб.

Вважається, що банківська система першою опинилася на межі банкрутства і, через нездатність виконувати свої основні функції, спричинила додаткове падіння виробництва.

До внутрішніх причин економічної кризи дослідники відносять відсутність ефективної корпоративної культури ведення бізнесу; чіткої стратегії розвитку, спрямованої на підвищення власної конкурентоспроможності; недостатність розвитку малого і середнього бізнесу, який в розвинутих країнах пом'якшує кризові удари.

Сукупність зовнішніх і внутрішніх причин кризи привели до падіння темпів розвитку економіки, зниження приросту ВВП, зростання цін, збільшенню безробіття та ін.

Економічна нестабільність в Україні відбувається в умовах гострої політичної боротьби, що є значним гальмом в реалізації системи заходів для виходу з економічної кризи.

9.5. Сучасний стан розвитку української економічної думки

В економічній літературі обґрунтовується наукове положення про те, що сучасний стан розвитку української економічної думки пов'язується зі змінами політичних і економічних орієнтирів у розвитку СРСР, які розпочалися у 1982–1983 рр. і продовжувалися в період “перебудови” соціалізму, починаючи з квітня 1985 р., а також проголошенням незалежності України (24 серпня 1991 р.).

Почалося все з того, що в 1983 р. в статті радянського керівника Ю. Андропова “Теорія К. Маркса і сучасність” йшла мова про необхідність підвищення в умовах соціалізму ролі товарно-грошових відносин, розширення недержавних форм власності.

Пізніше представники “перебудови” М. Горбачов і О. Яковлев у 1985 р. відвинули ідею вдосконалення соціалізму, а закінчилося все розвалом не тільки тоталітарної системи, а й Радянського Союзу взагалі. Країни, які стали самостійними на пострадянському просторі, обрали інший шлях розвитку – ринковий.

Українська економічна думка включилася в розгляд проблем “перебудови”, а потім і ринкових відносин. Одночасно слід відмі-

титу, що мова спочатку не йшла в дослідженнях вчених про формування нового суспільства, а лише про вдосконалення командно-адміністративної системи господарювання. Так, відомі економісти, Ю. Пахомов, І. Лукінов, В. Черняк, досліджуючи проблеми власності при соціалізмі, прийшли до висновку про неоднорідність відносин власності, їх багатовимірність. Це був важливий крок в розвитку економічної теорії, тому що соціалістична економічна наука обґрунтовувала лише наявність двох форм суспільної власності – державної і колгоспно-кооперативної.

Уперше питання про підприємливість як складову соціалістичного господарського механізму порушив Т. Ковальчук. Його послідовники Л. Каніщенко, І. Лукінов, Ю. Пахомов, А. Агафонов, О. Беляєв, В. Бобров, А. Чухно, В. Черняк, А. Покритан, М. Чумаченко, Г. Клімко, В. Нестеренко, П. Єщенко, В. Панченко та ін. в своїх наукових працях продовжили дослідження цих важливих для України питань використання у практиці господарювання приватно-підприємницьких відносин.

Проблеми індивідуальної трудової діяльності і пов'язане з цим впровадження приватної власності в умовах соціалізму розглядали у своїх працях В. Черняк, Ю. Пахомов, В. Ворона, Л. Каніщенко, Т. Ковальчук та ін.

Пізніше усе більше економістів почали обґрунтовувати необхідність організації підприємництва на основі приватної власності, досліджувати проблеми орендних відносин, акціонування економіки, роздержавлення та приватизації власності тощо.

Академіки І. Лукінов та Ю. Пахомов поставили питання про кризовий стан української економічної науки, її неготовність дати відповідь на актуальні питання суспільного розвитку, що гальмувало процеси перетворення. Доводилося, що економічна думка в Україні догматична (1987 р. – В. Черняк) і це впливає на її викладення в вищих навчальних закладах і особливо на реальну практику.

У 80–90-х роках особливо інтенсивно почали розроблятися теоретичні проблеми переходу до ринкової економіки в працях відомих українських вчених А. Гальчинського, В. Геєця, В. Пензенника, М. Савлука, А. Мороза, О. Дзюбалука, А. Філіпенка. Перед науковцями постало питання необхідності усвідомлення сутності і чинників трансформаційних процесів у розвитку економічної теорії в Україні. Провідні вчені наголошували на актуальності переходу від одноконцептуальної теорії, яка розвивалась здебільшого ізольовано від світової економічної науки до багатоконцептуальної теорії,

що вбирає в себе всі досягнення світової економічної думки. Вони доводили, що для здійснення такого переходу необхідно:

- освоєння знань, набутих світовою наукою, і впровадження їх у науковий обіг та практику економічної діяльності;
- збереження реальних здобутків попередніх теоретичних концепцій шляхом очищення їх від ідеологічних нашарувань;
- адаптація нових теоретичних економічних поглядів до економічних реалій сучасності.

Економічна теорія відповідно до такого підходу, який вже значною мірою реалізовано в Україні, включає, як вам відомо, таку систему економічних дисциплін: політична економія, мікроекономіка, макроекономіка. Процес вивчення цих наук і застосування їх досягнень у практиці розбудови сучасного ринкового господарства в Україні відбувається на основі опанування світової економічної науки, доступ до якої був значно обмежений до початку 90 років.

Формування в Україні нового типу ринкових відносин посилює інтерес до економічної теорії та економічної політики. З'явилися і нові, українські підручники з політичної економії, макроекономіки, мікроекономіки, економічної історії України та економічної думки. Їх особливість в тому, що вони побудовані на об'єктивних дослідженнях без ідеологічних штампів і стереотипів.

Важливе місце в науковій думці України займають наукові дослідження історії вітчизняної і зарубіжної економічної думки. І якщо від 30-х до кінця 80-х років вони зосереджувалися переважно на критиці немарксистських економічних концепцій, то тепер – на нових підходах та об'єктивних методах аналізу. Це відбувається зусиллями провідних науковців України і, перш за все, таких як Л. Корнійчук, В. Базилевич, С. Злупко, С. Мочерний, П. Леоненко, Н. Татаренко, М. Довбенко, І. Мешко та ін.

Характеризуючи в цілому сучасний період розвитку економічної думки України, в науковій літературі, в державних документах відмічається, що вона ще не пододала кризи і власного їй консерватизму. Надія на молоде покоління науковців, яке зростає, навчається, виховується в умовах ринкової трансформації, свободи мислення, можливості одержання знань в розвинутих країнах світу – тобто на вас, тих, хто прийде в науку, а також тих, хто працюватиме в реальній економіці чи у сфері послуг, буде застосовувати найкращі, найефективніші досягнення світової і української науки, техніки, технології.

Висновки

1. Господарство в Україні, починаючи з 1919 року формувалося у процесі реалізації економічної політики “воєнного комунізму” та нової економічної політики (неп), яка була замінена командно-адміністративною системою керівництва й використана для здійснення процесів індустріалізації та колективізації.

2. Економічна думка 20–30-х років XX ст. пройшла два періоди: науково-аналітичний підхід до вивчення економічних процесів і явищ та класово-партійний, ідеологічний підхід.

3. В Україні в радянський період (1917–1970 рр.) економічна теорія формувалася під впливом основних економічних шкіл Заходу – маржиналізму, марксизму та немарксистських економічних соціалістичних теорій. Особливої активності економічні дослідження в Україні набули на межі 70–80-х років, вони стали основою сучасної економічної думки.

4. Розбудова національної економіки України в період незалежності відбувалась в складних умовах, які пов’язані з переходом до ринкової системи господарювання, з розривом економічних зв’язків, які сформувалися у колишньому Радянському Союзі, зі світовою фінансовою, а згодом й економічною кризою, що розпочалася у другій половині 2008 р., з гострою політичною боротьбою в країні та ін. Все це гальмувало розвиток економіки і поліпшення на цій основі добробуту народу.

5. Формування національної економіки України в період незалежності відбувалось під впливом сучасної економічної думки, яка розпочала розвиватися в нашій країні наприкінці 80-х – початку 90-х років. Її особливості полягають в обґрунтуванні необхідності переходу від одно- до багатоконцептуальної теорії, що вбирає в себе всі досягнення світової економічної думки.

Основні категорії та поняття

Соціалізм, командно-адміністративна система, “воєнний комунізм”, анархо-комунізм, нова економічна політика (неп), продрозкладка, індустріалізація, колективізація, планова (командна) економіка, соціалістичне планування, сімейно-трудова господарство, колгоспно-кооперативна власність, усупільнення виробництва, госпрозрахунок, перехідна економіка, ринкова економіка, товарне виробництво, лібералізація цін, тіньова економіка.

Контрольні питання та завдання

1. Суть політики “воєнного комунізму”.
2. У чому полягала суть нової економічної політики?
3. Охарактеризуйте хід, особливості і наслідки індустріалізації в Україні.
4. Як вплинула колективізація на стан сільського господарства?
5. Якими були причини та наслідки реорганізації управління промисловістю в 50–60-ті роки?
6. Як відбулася реформаторська діяльність М. Хрущова на становищі сільського господарства?
7. Охарактеризуйте основні напрями розвитку господарства України в другій половині 60–80-х роках. Обґрунтуйте його стагнаційний характер.
9. Яку економічну політику проводив український уряд в перші роки незалежності?
10. Визначте характерні ознаки перехідного періоду в Україні, в чому їх особливості.
11. Порівняйте економічну політику президентів Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка.
12. Які основні причини економічної фінансової кризи 2008 р. в Україні?
13. Як розвивалася економічна думка після Жовтневої революції?
14. Які думки панували в економічній науці щодо шляхів переходу до соціалізму?
15. У чому сутність теорії “довгих хвиль” М. Кондратьєва?
16. Які основні погляди представників ортодоксального марксизму в Україні?
17. За якими напрямами розвивалася українська економічна думка в період панування командно-адміністративної системи?
18. У чому особливості сучасного етапу розвитку української економічної думки?

Тестові завдання

1. У чому сутність НЕП?

- а) відновлення торгівлі та товарних відносин;
- б) введення стійкої грошової одиниці;

- в) введення господарського розрахунку на підприємствах;
- г) усі відповіді правильні.

2. Що з названого не властиве НЕП в Україні?

- а) денационалізація великих підприємств, транспорту і зовнішньої торгівлі;
- б) заміна продрозкладки продподатком;
- в) розвиток різних форм кооперації;
- г) стабілізація карбованця.

3. У чому суть “кризи збуту” в Україні у 1920–30 роки?

- а) селяни не здавали хліб державі;
- б) знизилася купівельна спроможність населення;
- в) була мала кількість заготівельних організацій;
- г) мала кількість магазинів.

4. Якими були втрати в Україні від голоду у 1933 році?

- а) 3–3,5 млн; б) 8–13 млн; в) 100–150 тисяч; г) 35 тисяч.

5. На яких концепціях відбувалась побудова соціалістичного суспільства у 1920–30-х роках?

- а) ленінська модель;
- б) політика “воєнного комунізму”;
- в) політика тотального директивного планування;
- г) усі відповіді правильні.

6. Кому належить праця “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” (1952 р.)?

- а) Й. Сталіну; в) С. Струмиліну;
- б) Є. Слуцькому; г) М. Кондратьєву.

7. Хто в 1931 р. у науку запровадив поняття “політична економія соціалізму”?

- а) М. Вознесенський; б) А. Чаянов; в) А. Рибніков; г) В. Ленін.

8. Причинами переходу від однієї фази великого циклу до іншої, на думку М. Кондратьєва, є:

- а) технічні перевороти; в) сезонні коливання кон’юнктури;
- б) структурні зміни економіки; г) правильні відповіді а) та б).

9. Хто сформулював ідею багатокладності перехідної економіки?

- а) В. Ленін; в) В. Мілютін;
- б) Л. Троцький; г) Й. Сталін.

ГЛОСАРІЙ

Тема 1

Національна економіка – конституційно, економічно і організаційно єдина система взаємопов'язаних галузей і сфер діяльності людей, які характеризуються пропорційністю, взаємозумовленим розміщенням на обмеженій державними кордонами території.

Галузь економіки – сукупність підприємств і організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі територіального поділу праці.

Ідеологія – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яке відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої класів, націй, інших соціальних груп.

Економічний аналіз – розгляд і перевірка економічних теорій для впорядкування і організації фактів у чіткий погляд на дійсність.

Статистичний аналіз – цілісне розуміння економічної діяльності, дані які друкують уряди і фірми щоб дати характеристику економічної поведінки.

Експеримент – вивчення економічних явищ за допомогою лабораторних досліджень.

Економічна концепція – наука про використання людиною обмежених виробничих ресурсів для виготовлення різноманітних товарів та послуг і подальшого їх розподілу між людьми та групами суспільства з метою споживання.

Економічне вчення – це вчення, яке вивчає системи економічних і політичних відносин в їх єдності і взаємодії.

Економічна думка – наукове поняття, яке характеризує окремі сторони економічного явища.

Господарство суспільства – сукупність господарських одиниць, що взаємодіють, створюють та обмінюють матеріальні блага і послуги в рамках установленого конституційного середовища.

Періодизація – визначення певних хронологічних послідовних етапів у розвитку суспільства.

Концепція – система поглядів на певне явище, спосіб розуміння, основна ідея будь-якої теорії.

Фермерство – форма господарювання на селі, що базується на приватній власності на землю та індивідуальному господарюванні.

Сільське господарство – сукупність технологічно пов'язаних галузей (рослинництво і тваринництво), метою діяльності яких є виробництво продовольчої продукції і сировини для подальшої промислової переробки (насамперед, для харчової та легкої промисловості). Ця сфера виробничої діяльності має тісні виробничо-технологічні та економічні зв'язки з багатьма галузями господарства:

– постачання сировини для харчової, легкої та хімічної промисловості;

– безпосереднє використання продукції машинобудування (сільськогосподарська та автотранспортна техніка), хімічної (мінеральні добрива, засоби захисту рослин, штучні матеріали), паливно-енергетичної, лісової і деревообробної промисловості та інших галузей;

– виробниче забезпечення своєї діяльності – заготівля і зберігання продукції, торгівля, ремонтні роботи, будівництво та інші види виробничої інфраструктури;

– невиробниче забезпечення діяльності – житлове будівництво, торгівля і громадське харчування, пасажирський транспорт, побутове та медичне обслуговування, освіта, культура, управління.

Змінна величина – економічна величина, яку можна визначити і виміряти. Важливі змінні в економіці – ціни, процентні ставки, розмір багатства тощо.

Кам'яний вік – період у розвитку первісного суспільства, який включає у себе палеоліт, мезоліт, протонеоліт, неоліт.

Палеоліт (400–40 тис. років до н.е.) – епоха, в яку люди використовували найпростіші знаряддя праці.

Мезоліт (40–14 тис. років до н.е.) – епоха історичних змін в природному середовищі. Відбулися кардинальні зміни у сфері виробництва знарядь праці.

Протонеоліт – характеризується опануванням технології виробництва й обробки міді.

Неоліт – характеризувався подальшим прогресом відтворюючих форм господарювання та подальшим розвитком територіальних зв'язків.

Бронзовий вік (III тисячоліття до н.е.) – епоха, в яку відбувається розвиток виробництва і використання бронзи.

Ранній залізний вік – епоха, в яку головним чином розвивається зброя, завдяки високому рівню господарського життя.

Господарська спеціалізація – реальне відродження територіального поділу праці. Вона може бути внутрішньодержавною, міждержавною, міжрегіональною і виражається спеціалізацією окремих районів країни, окремих країн чи регіонів на виробництві окремих видів продукції чи наданні певних видів послуг.

Натуральне господарство – тип господарства, в якому виробництво спрямоване безпосередньо на задоволення особистих потреб і потреб виробництва.

Патріархальні відносини – взаємини між членами родинного колективу нащадків одного батька, що ґрунтуються на спільному виробництві та споживанні. Типовою формою сім'ї в Україні було дворище. За патріархату з'явилися зародки приватної власності.

Рабство – перша в історії людства форма експлуатації, за якою основний виробник матеріальних благ – раб належав роботодавцю поряд із знаряддям виробництва. Рабство мало різні форми: патріархальне рабство, рабство античного типу.

Патріархальне рабство – стан господарської діяльності, коли в умовах натурального господарства рабська праця не перетворилася на основу виробництва. Раб мав деякі права.

Рід – група родичів спільного походження, мовою, ритуалами по батьківській чи материнській лінії і усвідомленим визнанням себе нащадками одного предка.

Сім'я – група людей, що проживає на спільній території і перебуває у родинних відносинах або шлюбі.

Редистрибуція – перерозподіл продукту між членами групи чи верствами суспільства.

Громада – група людей, з повною або частковою спільною власністю на засоби виробництва та відповідними формами самоуправління.

Ном – землі декількох територіальних громад, адміністративно культурним центром яких було місто.

Деспотія – особлива форма політичного устрою, яка притаманна більшості Давньосхідних країн.

Віл्ला – форма господарства у Римі, розміром 25–100 га, де працювало декілька десятків рабів.

Латифундія – скотарське господарство, яке належало римській верхівці.

Населення – природно-історична сукупність людей, яка формується і безперервно відтворюється в процесі виробництва і життя.

Прямі податки – накладаються безпосередньо на індивідів або фірми, включаючи податки на дохід, заробітну плату та інші трудові доходи і на прибуток. Крім прямих, існують непрямі податки (накладаються на товари і послуги) і включають податок з обороту, податки на майно, алкоголь, імпортовані товари та бензин.

Товарне виробництво – форма суспільного виробництва, за якої продукти виробляють не для власного споживання, а для обміну через купівлю-продаж. Загальними умовами виникнення та існування товарного виробництва є: 1) суспільний поділ праці і спеціалізація виробництва; 2) економічна відокремленість і самостійність товаровиробників.

Національне багатство – сукупність матеріальних і культурних благ, створених і нагромаджених суспільством за всю його історію.

Лихварство – надання позики під дуже високий процент.

Право власності – здатність фірми чи індивіда володіти, розпоряджатися і користуватися товарами капітального призначення та іншим майном в ринковій економіці.

Вартість – втілена й уречевлена в товарі суспільна праця (з позицій трудової теорії вартості). Є й інші тлумачення.

Ринкова ціна – ціна, встановлена на ринку з чистою конкуренцією. Визначається в результаті взаємодії продавців і покупців.

Кредит – позика в грошовій або товарній формі на умовах повернення, строковості та з оплатою відсотка.

Номінальна (грошова) процентна ставка – норма процента, яка виплачується по різних активах. Вона характеризує дохід за рік на одну інвестовану гривню. Порівняйте з реальною процентною ставкою, яка показує дохід за рік мовою реальних товарів.

Процент – плата за право користування грошовим капіталом, взятим у позику.

Мікроліти – відщеплення від порід, які використовувалися у господарстві.

Тема 2

Товар – продукт праці (вироби, послуги), здатний задовольнити певні потреби людини і призначений для купівлі-продажу.

Гроші – це будь-що, що служить як загальноприйнятий посередник у обміні або як засіб платежу. Гроші виконують такі функції: міра вартості; засіб обігу; засіб нагромадження; засіб платежу; світові гроші.

Інші економічні школи вважають все, що є засобом обміну, є гроші, і виділяють 3–4 функції грошей.

Споживна вартість – корисність речі або послуги, їхня здатність задовольняти ті чи інші потреби людини. Зумовлена фізичними, хімічними та іншими природними властивостями, наданими їй людиною внаслідок конкретної праці.

Мінова вартість – з позицій трудової теорії вартості форма прояву вартості, що являє собою кількісне співвідношення або пропорцію, за якою товари обмінюються один на інший. Визначається затраченою суспільно-необхідною працею товаровиробників та створенням обмінюваних товарів, тобто їхньою вартістю.

Тип виробничої структури – стійке поєднання певних (характерних для даної території) галузей сільськогосподарського виробництва у відповідності з природноекономічними умовами конкретного господарства (території).

Сільське господарство – сукупність технологічно пов'язаних галузей (рослинництво і тваринництво), метою діяльності яких є виробництво продовольчої продукції та сировини для подальшої промислової переробки (насамперед, для харчової та легкої промисловості).

Економічна інтеграція – об'єктивний процес розвитку глибоких, економічних взаємозв'язків та поділу праці між національними господарствами, створення міжнародних господарських комплексів в межах держави.

Додана вартість – різниця між вартістю вироблених товарів і вартістю матеріалів і сировини, що використані у їх виробництві. Хлібина вартістю в 1 гривню втілює 60 коп. вартості пшениці та інших матеріалів, а додана вартість становить 40 коп. Додана вартість складається із заробітної плати, процента та прибутку, що додані до продукту фірмою чи галуззю.

Додаткова вартість – одне із центральних понять в марксистській економічній концепції. Додаткова вартість виступає як надлишок вартості над вартістю робочої сили, яка створена найманими працівниками і безоплатно присвоєна власниками капіталу. За концепцією Маркса, додаткова вартість створюється лише живою працею найманих працівників, а привласнюється власниками капіталу.

Дохід – потік зарплати, відсотка, дивідендів та інших грошових надходжень, що приходять до індивіда чи країни протягом певного періоду часу (звичайно року).

Дохід від граничного продукту – визначається як граничний продукт, помножений на граничний дохід. Це додатковий дохід, який був би отриманий, якби фірма купила одиницю певного фактора виробництва, застосувала його та продала б додатковий вироблений продукт.

Другорядний товар – товар, рівень споживання якого при зростанні доходу споживача падає.

Економічна рента – різниця між виплатами ресурсу виробництва та мінімальною сумою, яку необхідно витратити, щоб одержати цей ресурс.

Споживчий надлишок – різниця між сумою, яку споживачі готові заплатити за товар, та тією сумою, яку вони фактично сплачують.

Рента – дохід з капіталу, землі або майна, що його власники регулярно одержують, не займаючись підприємницькою діяльністю; особливий вид державної безстрокової облігаційної позики, за якою держава бере на себе зобов'язання виплачувати щорічно певний дохід (ренту) на позичений капітал.

Позичковий процент – вартість послуги, яка надається кредитором позичальнику у вигляді надання йому за плату певної суми грошей на обумовлений строк.

Капітал (капітальні товари, капітальне устаткування) – в економічній теорії один з тріади продуктивних факторів виробництва. Капітал складається із вироблених товарів тривалого користування, які використовуються у виробництві. Основними компонентами капіталу є устаткування, будівлі та запаси. Коли капітал застосовується у цьому розумінні, то часто мають на увазі реальний капітал.

Хрематистика – це “мистецтво” вкладання і нагромадження капіталу.

Обмін – об'єктивно необхідна фаза суспільного виробництва, що зв'язує виробництво і розподіл, з одного боку, і споживання – з іншого. Може проявлятися у формі обміну конкретними видами праці (обмін діяльністю) і бути стадією внутрішньо притаманною виробництву, тобто обміном, що здійснюється безпосередньо у виробництві, а також самостійною фазою відтворення, де здійснюється обмін продуктами праці в натуральній (пропорційній) чи вартісній (еквівалентній) формах.

Оброк – щорічний збір грошей і продуктів з кріпосних селян поміщиками.

Огородження – насильне вигнання селян феодалами з землі.

Економічна рента – різниця між виплатами ресурсу виробництва та мінімальною сумою, яку необхідно витратити, щоб одержати цей ресурс.

Земля – в класичній і неокласичній економічній теорії один із трьох основних факторів виробництва (разом з капіталом і працею). Цей фактор включає землю, яка використовується у сільсько-господарському чи промисловому виробництві, а також використовувани природні ресурси землі.

Бенефіцій – умовна, не спадкова форма землеволодіння, яка надавалася за несення військової служби.

Феод – умовна, спадкова форма землеволодіння за несення служби на користь феодала після прийняття присяги.

Апод – повністю незалежне, спадкове землеволодіння.

Трудовий процес – комплекс трудових прийомів на робочому місці, які спрямовані на виконання певного завдання.

Технологічний процес – це доцільна зміна форми, розмірів, стану, структури, місця предмету праці.

Організація праці – це впорядкування, приведення в систему трудової діяльності людей.

Торгівля – форма обміну продуктами праці, та послугами, яка використовується на основі суспільного поділу праці.

Виробничі відносини – економічні відносини; складаються між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання.

Пріоритетність – переважне право, першочергове значення.

Конкретна праця – затрачена у певній корисній формі, результатом якої є певна споживна вартість.

Абстрактна праця – яка взята як затрата людської робочої сили взагалі.

Монополія – виключне право, що належить одній особі, групі осіб чи державі.

Вотчина – успадкована, феодалська земельна власність.

Фільварок – садиба з господарчими будівлями у сільській місцевості.

Тема 3

Меркантилізм – сукупність поглядів, ідей в економічній науці, можливо, більш відома внаслідок її критики А. Смітом у “Ба-

гатстві народів”. Меркантилісти були вражені загальною купівельною здатністю грошей (золота) і вважали, що багатство нації полягає у золоті, тому економічна політика має бути спрямована на залучення в країну все більшої кількості благородних металів. Ранні меркантилісти навіть наполягали на забороні вивезення грошей та рекомендували здійснювати нагромадження грошей в країні шляхом вивезення товарів на зовнішній ринок. Держава повинна мати активне сальдо торговельного балансу, тобто країна не повинна ввозити більше товарів, ніж вивозити. Меркантилісти також виступали за державне втручання в економічне життя, бо вважали, що політика “лесе фер” могла б вести до втрати золота.

Економічні закони – об’єктивні закони розвитку суспільства, що відображають відносини в процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ. Виражають найбільш істотні стійкі зв’язки між явищами економічного життя суспільства.

Монетарна політика – один із двох основних видів макроекономічної політики держави. Суть монетарної політики центрального банку полягає у здійсненні ним контролю над грошима, процентними ставками і станом ринків капіталу. Інструментами монетарної політики є операції на відкритому ринку, регулювання дисконтної ставки, обов’язкові резерви комерційних банків у центральному.

Монетаризм – школа в сучасній економічній науці, яка виходить з того, що зміни у пропозиції грошей є основною причиною макроекономічних коливань. У короткостроковому періоді, на думку монетаристів, зміни в пропозиції грошей в основному впливають на реальний обсяг виробництва і рівень цін.

Мануфактура – 1) форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості; характеризується ручною ремісничою технікою і поділом праці; 2) назва деяких текстильних підприємств в Україні та інших країнах.

Розсіяна мануфактура – суть її в тому, що дрібні ремісники в місті або на селі виготовляли продукт. Його скуповував підприємець, який, в свою чергу, забезпечував їх сировиною і засобами праці.

Централізована мануфактура – така організація виробництва і праці, коли наймані працівники об’єднувались в одну мануфактуру.

Первісне нагромадження капіталу – перетворення великої кількості самостійних товаровиробників у найманих виробників; зосередження грошових коштів та засобів виробництва в руках невеликої кількості осіб.

Протекціонізм – економічна політика держави, що спрямована на захист вітчизняної економіки від іноземної конкуренції. Найважливішими знаряддями політики протекціонізму є мито (оподаткування іноземних товарів високим митом), а також квоти.

Грошовий баланс – суть в обґрунтуванні необхідності ввезення більшої кількості грошей із-за кордону та заборони вивезення їх за кордон.

Торговельний баланс – суть в тому, що джерелом національного балансу є прибуток від зовнішньої торгівлі.

Великі географічні відкриття – чинник, який сприяв переходу від феодалізму до капіталізму. Мали велике значення для господарства.

Банківські гроші – гроші, що створені банками, зокрема поточними рахунками. Ці гроші генеруються багаторазовим розширенням банківських резервів.

Експорт – товари або послуги, що виробляються в одній країні і продаються в іншій. Включає торгівлю товарами (такими, як машини) і послугами (транспортні або проценти за позичками та інвестиціями). Імпорт – це потік у протилежному напрямку – в дану країну з інших країн.

Золотий стандарт – організація грошового обігу, за якої банківські білети розмінюються на золото. До Першої світової війни банківські білети розмінювалися на золоті монети (золотомонетний стандарт). Характерними рисами золотомонетного стандарту як системи грошового обігу були:

- в обігу перебували золоті монети, всі інші види грошей були розмінані на золото за номіналом;
- золотий вміст кожної грошової одиниці визначався законом і підтримувався незмінним, як правило, протягом десятиліть;
- існувала вільна взаємна конвертованість валют (свобода обміну однієї валюти на другу);
- вільне ввезення і вивезення золота з однієї країни в іншу.

Інновація – поняття, яке асоціюється з Й.А. Шумпетером, котрий широко його застосовував. Інновація означає: 1) запровадження нового методу виробництва; 2) виявлення нового ринку; 3) поставку на ринок нового продукту.

“Лесе фер” – думка, що держава не повинна втручатися в господарське життя, а ринок регулює економіку. Цей підхід був виражений ще класичними економістами, зокрема А. Смітом. За цим підходом економічна роль уряду має обмежуватись: 1) підтриман-

ням закону і порядку; 2) національною обороною; 3) забезпеченням державою тих суспільних благ, за які приватний сектор не буде братися (наприклад експлуатація маяків, охорона здоров'я, санітарія).

Невидима рука – концепція, що запроваджена в економічну теорію Адамом Смітом у 1776 р., аби описати парадокс “лесе фер” ринкової економіки. Згідно з доктриною кожна людина, прагнучи своєї власної вигоди, добра для самої себе, водночас в ринковій економіці немовби керована “невидимою рукою” з тим, щоб в остаточному підсумку сприяти вигоді всіх і кожного. Концепція “невидимої руки” пояснює, чому ринкові операції виглядають так впорядковано.

Розподіл праці – метод організації виробництва, за якого кожний працівник спеціалізується на окремій частині виробничого процесу. Спеціалізація праці приносить більший обсяг сукупного продукту, бо праця стає кваліфікованішою в певній сфері, а спеціалізовану техніку можна запровадити, щоб виконувати уважніше певну частину виробничого завдання.

Імпорт – ввезення з-за кордону іноземного капіталу, товарів, технологій для реалізації їх на внутрішньому ринку країни.

Конкуренція – економічний процес взаємодії, взаємозв'язку та боротьби виробників товарів та послуг за найбільш сприятливі умови виробництва і збуту.

Грошовий обіг – рух грошей, який здійснюється в межах певної грошової системи.

Кредитування – це надання кредиту у грошовій або товарній формі з виплатою процентів.

Ціна – грошовий вираз вартості товару.

Торговий прибуток – перетворена форма додаткової вартості, яка одержана шляхом торгівлі.

Витрати обігу – це витрати на реалізацію продукції.

Чисті витрати – це витрати, які обумовлені перетворенням товарної форми вартості на грошову.

Додаткові витрати – витрати, які пов'язані із продовженням процесу виробництва (транспортування, зберігання, упаковку).

Сировина – частина природних ресурсів, що використовуються у виробництві.

Мінеральні ресурси – сукупність мінеральних утворень у надрах Землі, придатних для використання у галузях господарства.

Мито – податок, що накладається на кожен одиницю товару, яка імпортується в дану країну.

Колонія – поселення громадян, поза межами своєї країни, завойована область або країна.

Банківські резерви – частина депозитів, яку банк відкладає у формі готівки в касі чи безпроцентних вкладів у центральний банк.

Банк – кредитно-фінансова установа, яка акумулює грошові кошти, а з іншого боку надає кредити.

Тема 4

Промисловий переворот – процес переходу від ручного ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва.

Форми господарства – організація економічної життєдіяльності людства. Існує натуральне і товарне виробництво.

Мануфактура – підприємство засноване на розподілу праці, ручній, ремісничій техніці, вільнонайманій робочій силі.

Фабрика – форма організації виробництва, промислове підприємство, засноване на машинній техніці.

Домогосподарство – особа або група осіб, що об'єдналися з метою забезпечення всім необхідним для життя, тобто спільного ведення господарства.

Парцелярна система – невелике приватне земельне володіння; на якому за допомогою примітивних засобів виробництва ведеться дрібне (парцелярне) селянське господарство.

Виробництво – виготовлення предметів, матеріалів, процес, у якому люди пов'язані між собою певними виробничими процесами.

Фактори виробництва – продуктивні фактори, такі, як праця, земля і капітал; необхідні ресурси, щоб виробляти товари і послуги.

Промисловість – ланка господарства країни, що визначає рівень її економічного розвитку, спеціалізацію економіки.

Сільське господарство – галузь матеріального виробництва, що займається вирощенням сільськогосподарських культур та розведенням сільськогосподарських тварин для забезпечення населення продуктами харчування, а промисловості – сировиною.

Класична школа політичної економії – основний напрям розвитку економічної теорії від XVII до середини XIX ст. Ця школа ґрунтується на концепції економічного лібералізму – на принципах вільного підприємництва і конкуренції, невтручання держави в економічні процеси.

Трудова теорія вартості – підхід в економічній теорії, що був розвинутий У. Петті, А. Смітом, Д. Рікардо, К. Марксом та іншими

економістами. За цим підходом, кожний товар обмінюється відповідно до кількості суспільно необхідної праці, яка затрачена на його виробництво.

Ціна – кількість грошей, які сплачують за одиницю товару; виражена в грошах вартість одиниці товару.

Ринкова ціна – ціна установлена на ринку з чистою (досконалою) конкуренцією. Визначається в результаті взаємодії попиту і пропозиції.

Природна ціна – вартість, створена землею і працею.

Вільна конкуренція – економічне змагання за досягнення кращих результатів у будь-якій сфері діяльності, ніким і нічим не обмежене.

Заробітна плата – ціна, що виплачується за використання праці і виражає як вартість товару робоча сила, так і оплату за результати праці.

Мінімум засобів існування – рівень прибутків, необхідний для придбання людиною продуктів харчування на нижній межі фізіологічних норм, і потреб в одязі, взутті.

Фізіократи – невелика група французьких економістів-теоретиків другої половини XVII ст., які на основі спільності вчення вперше в історії економічної думки об'єдналися в наукову школу. Школа виникла як негативна реакція на меркантилізм, вона належить до класичної політичної економії.

Чистий продукт – надлишок вартості продукту, створеного в землеробстві, над продуктом спожитим (витрати виробництва).

Початкові аванси – все, що використовується у землеробстві протягом декількох виробничих циклів (основний капітал).

Щорічні аванси – витрати, які здійснюються протягом одного виробничого циклу (оборотний капітал).

Відтворення – це процес безперервного повторення виробництва та збуту.

Фритредерство – економічна політика промислової буржуазії, яка полягала у вимозі свободи торгівлі та неутручання держави у підприємницьку діяльність.

“Невидима рука” А. Сміта – концепція, згідно з якою кожна людина, прагнучи своєї власної вигоди, водночас в ринковій економіці немов би керована “невидимою рукою” з тим, щоб в остаточному підсумку сприяти вигоді всіх і кожного.

Абсолютна вартість – уречевлена в товарі певна кількість робочого часу.

Відносна вартість (мінова вартість) – втілена в товарі праця, яка здатна виражати споживчу вартість іншого товару, обмінюючись на нього.

Рента – частина продукту землі, що сплачується землевласників як “вільний дар природи, результат її праці”.

Диференційна рента – різниця між ціною виробництва продукції, отриманих на середніх і найкращих за родючістю ділянках і загальною ціною, обумовленою гіршими умовами виробництва.

Поділ праці – процес відокремлення різних видів виробничої діяльності, завдяки чому окремі групи виробників закріплюються за певними видами виробничої діяльності.

Теорія абсолютних переваг – поділ праці і спеціалізація країн з випуску товарів, у виробництві яких вони мають абсолютну перевагу, робить вигідним їх обмін на інші товари, витрати виробництва яких нижчі за кордоном.

Закон порівняльної переваги – країна повинна спеціалізуватися на виробництві якогось товару та експортувати його, якщо відмінність між витратами виробництва цього товару і вищими витратами виробництва інших товарів більша, ніж в інших країнах.

Теорія “трьох факторів” виробництва – праця, капітал і земля розглядаються як основні виробничі фактори, що надають послуги зі створення вартості. Кожен із трьох факторів виробництва створює свою частку цінності продукту, які розподіляються у формі доходів: наймані робітники одержують заробітну плату, капіталісти (власники капіталу) – відсоток, земельні власники – ренту.

Підприємець – активний, цілеспрямований, освічений, талановитий винахідник, прогресивний землероб, промисловець, смілива ділова людина, готова йти на ризик заради зростання багатства.

Закон ринків Сея – при досягненні суспільством усіх принципів економічного лібералізму виробництво (пропозиція) буде породжувати адекватне споживання (попит), тобто виробництво товарів і послуг за умов смітівського “природного порядку” обов’язково породжує доходи, на які ці товари і послуги вільно реалізуються.

Природна (необхідна) заробітна плата – визначається вартістю життя робітника.

Сукупні фонди – частина виробничого капіталу, що йде на виплату заробітних плат, авансом, на рівні з фізичним капіталом.

Теорія “економічної гармонії” – гармонію інтересів може забезпечити капіталізм, який є асоціацією об’єднаних спільною метою людей, але відносини між ними складаються на основі дії

об'єктивних економічних законів. Дія цих сил забезпечує гармонію інтересів, а відтак – прогрес суспільства.

Теорія послуг – основи вартості завжди закладені в послугах. Послуга – це не лише витрати виробництва, а й взагалі будь-яке зусилля, що зберігає зусилля інших.

Економічний базис – сукупність продуктивних сил і виробничих відносин певного суспільства.

Надбудова – сукупність політичних, ідеологічних, правових, релігійних, філософських та інших форм суспільної свідомості, що є відображенням економічного базису.

Конкретна праця – праця, яку витрачає виробник у певній, корисній специфічній формі і створює споживчу вартість товару.

Абстрактна праця – створює вартість товару, що виявляється в міновій вартості, тобто тих пропорціях, у яких один товар обмінюється на інший товар.

Гроші – це специфічний товар, який стихійно виділився із товарної маси у процесі еволюції обміну і став відігравати роль загального еквівалента – виразника вартості усіх інших товарів.

Робоча сила – здатність людини до праці, або сукупність фізичних і духовних здібностей, які має жива особистість людини, і які вона пускає в хід кожного разу, коли виробляє які-небудь споживчі вартості.

Додаткова вартість – надлишок вартості товару над вартістю робочої сили, яка створена найманими працівниками і безоплатно присвоєна власниками капіталу.

Норма додаткової вартості – відношення додаткової вартості до змінного капіталу.

Абсолютна додаткова вартість – надлишок над вартістю робочої сили в результаті продовження тривалості робочого дня або зростання інтенсивності праці.

Відносна додаткова вартість – надлишок над вартістю робочої сили, який утворюється внаслідок зменшення тривалості необхідного робочого часу за незмінного робочого дня, що досягається капіталістом шляхом підвищення продуктивності найманої праці.

Постійний капітал – витрати капіталіста на придбання засобів виробництва, які є незмінними.

Змінний капітал – частина витрат капіталіста, авансована на придбання робочої сили, яка здійснює свою вартість у процесі виробництва.

Заробітна плата – перетворена форма вартості і ціни робочої сили.

Ціна робочої сили – вартість робочої сили у грошовому виразі. Ціна робочої сили складається, як правило, на ринку праці під впливом попиту та пропозиції на цьому ринку.

Вартість робочої сили – вартість засобів відтворення життя і працездатності працівника.

Органічна будова капіталу – відображає відношення постійного капіталу до змінного.

Загальний закон капіталістичного нагромадження – результат зростання в конкурентній боротьбі розмірів фірм і компаній, тобто “концентрації та централізації капіталу”, що одночасно супроводжується збільшенням “резервної армії праці”.

Основне протиріччя капіталізму – протиріччя між суспільним характером виробництва і приватно-капіталістичною формою його присвоєння.

Норма прибутку – відношення додаткової вартості та сукупного (суми постійного і змінного) капіталу.

Середня норма прибутку – норма прибутку на весь сукупний капітал, дорівнює відношенню сукупної додаткової вартості до сукупного суспільного капіталу, що вкладені в усі галузі виробництва.

Ціна виробництва – перетворена форма вартості, що лежить в основі ринкових цін на товари.

Диференційна рента – додатковий прибуток землевласників, пов’язаний з використанням кращих і середніх за родючістю і розташуванням до ринків збуту земель.

Абсолютна рента – форма земельної ренти, яку сплачують власнику за ділянку землі незалежно від її родючості і місця розташування.

Продуктивні сили суспільства – нематеріальні чинники, які забезпечують свідоме створення високорозвинутого суспільства.

Індустріальне виховання нації – виховання нації за допомогою політики протекціонізму.

Історична школа – напрям економічної думки Німеччини середини XIX ст. Назву одержав від так званого історичного методу досліджень. Засновники – В. Рошер, Г. Гіленбрандт, К. Кніс.

Історичний метод – метод дослідження, який ґрунтується на вивченні економічних явищ в історичному аспекті.

Тема 5

Індустріалізація – перехід економіки країни на промисловий шлях, тобто корінна зміна виробництва засобів виробництва.

Концентрація виробництва – збільшення масштабів виробництва, впровадження інновацій за рахунок відкладання частини прибутку даного підприємства.

Централізація капіталу – процес збільшення розмірів індивідуального капіталу шляхом об'єднання кількох індивідуальних капіталів у один більший.

Акціонерне товариство – форма організації підприємства, капітал якого утворюється шляхом продажу акцій та інших цінних паперів.

Монополія – форма організації виробництва, що передбачає об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду, і виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над ринком, обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Картель – форма монополістичного об'єднання підприємств, у якому учасники зберігають свою власність на засоби і результати виробництва, самостійно реалізують товари на ринку, тобто лишаються самостійними у виробничій і комерційній сферах.

Синдикат – об'єднання підприємств, що виготовляють однорідну продукцію; зберігаючи власність на матеріальні умови господарювання, вони реалізують готову продукцію як спільну власність, тобто підприємства зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність.

Трест – об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, учасники якого втрачають комерційну і виробничу самостійність, підкоряючись єдиному контролю.

Концерн – об'єднання підприємств різних галузей промисловості зі спільною власністю і єдиним фінансовим контролем, метою якого є здійснення спільної діяльності.

Монополістичний капіталізм – період в історії, коли панівними у виробництві стають монополістичні об'єднання, які тримають під контролем ринок країни.

Мілітаризація економіки – переведення значної частини національного господарства на виробництво товарів і послуг воєнного призначення.

Світовий ринок – форма організації економічних відносин продажу і купівлі товарів між державами, юридичними і фізичними особами країн світу.

Міжнародний поділ праці – вищий ступінь суспільного поділу праці, що ґрунтується на спеціалізації національних економік з ви-

робництва товарів і послуг відповідно до особливостей природних, соціально-економічних та інших умов у різних країнах і відповідний йому міжнародний розподіл виробництва, що зумовлює необхідність обміну результатами діяльності.

Маржиналізм (франц. *marginale* – додатковий, граничний) – напрям економічної теорії кінця XIX ст., який широко використовує в аналізі економічних процесів і законів граничні величини.

Маржиналістська революція – перехід від концепції класичної школи політичної економії до неокласичної (маржиналізму).

Неокласична теорія або економікс – теорія, яка використовуючи маржинальний (граничний) аналіз, досліджує поведінку окремого суб'єкта господарювання (фірми, галузі), тобто рівень мікроекономіки.

Теорія граничної корисності – вартість (цінність) будь-якого блага визначається тією найменшою корисністю, яку має остання одиниця його запасу.

Закон Візера – дійсною вартістю (корисністю) будь-якої речі є недоотримана корисність інших речей, яка могла бути створена за допомогою інших ресурсів, витрачених на виробництво цієї речі.

Суб'єктивна цінність – це особиста оцінка блага споживачем і продавцем.

Об'єктивна цінність – це пропозиції обміну, які формуються на ринку під впливом конкуренції.

Субстанційна гранична корисність (лат. *substitution* – підстановка) – заміщення одного іншим, як правило подібним за властивостями і призначенням; у цьому випадку йдеться про заміщення одного блага іншим.

Теорія очікування (психологічна теорія процента) – врахування фактору часу, який впливає на граничну корисність господарських благ.

Теорія вмінення – блага першого порядку (споживчі товари) самі наділяють цінністю блага вищих порядків (фактори виробництва), що беруть участь у їх виробництві.

Граничний продукт – це те споживне благо з багатьох, яке можна виробити, використовуючи певні продуктивні блага, що мають найменшу граничну корисність.

Економікс – наука, що вивчає людство в його повсякденному житті; вона розглядає ту частину індивідуальних або суспільних дій, котра тісно зв'язана з придбанням та споживанням матеріальних атрибутів добробуту.

Ціна попиту – визначається граничною корисністю.

Ціна пропозиції – визначається граничними витратами.

Ціна ринкової рівноваги – ціна, яка врівноважує попит і пропозицію на ринку конкурентного товару, на якому встановлюється рівновага.

Еластичність попиту – це функціональна залежність зміни обсягу попиту під впливом зміни граничної корисності та ринкової ціни товару і доходу його споживача.

Квазірента – тимчасовий надлишковий дохід, який утворюється у разі зростання попиту в підприємця.

Статика – розділ економічної науки, в якому вивчаються умови рівноваги ринкової економічної системи.

Динаміка – розділ економічної науки, в якому вивчається дія зовнішніх сил, що ускладнюють розвиток і порушують рівновагу.

Закон спадної продуктивності праці – кожний внесок праці у виробництво, за незмінних розмірів капіталу, відбувається з меншою продуктивністю, ніж попередній.

Закон спадної продуктивності капіталу – кожний наступний приріст капіталу, за незмінної кількості робітників характеризується меншим обсягом виготовленої продукції, нижчою ефективністю, ніж попередній.

“Соціальна праця” – загальна кількість зайнятих у народному господарстві.

“Соціальний капітал” – сукупність усіх капіталів в економіці.

“Зона байдужості” – граничні одиниці “соціальної праці” і “соціального капіталу”.

Ринкова рівновага – це відповідність між попитом та пропозицією, між ресурсами і потребами.

Тема 6

Артіль – добровільне об’єднання осіб для досягнення спільною працею певних господарських цілей. Була поширена в дореволюційній Росії та Україні, в СРСР у 1920–30-х роках.

Сервітут – обмежене правокористування чужою власністю. Найбільшого поширення набули земельні сервітутути, які полягали у праві власника земельного наділу користуватися певними видами суспільного земельного наділу, а також дорогою, водоймою, пасовищем тощо.

Пропінація – монопольне право магнатів і шляхти на виробництво і торгівлю алкогольними напоями в своїх маєтках.

Феодално-кріпосницький лад – період розвитку економіки, за якого селянин був прикріплений до землі, феодал мав право на працю й майно селян, а також на надзвичайне обмеження дієздатності останніх.

Кріпосне право, кріпацтво – за феодалізму система правових норм, що встановлювала залежність селянина від феодала і неповну власність останнього на селянина. Знаходило юридичний вираз у прикріпленні селянина до землі, праві феодала на працю і майно селянина, відчужуванні його як із землею, так і без неї, надзвичайному обмеженні дієздатності (відсутність у селянина права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді).

Община – форма соціальної (колективної) організації людей, характерна майже для всіх народів. Виникла за часів первіснообщинного ладу. Її ознаками були спільна власність на засоби виробництва та звичаєві форми самоврядування. У ході столипінської аграрної реформи общинне землеволодіння змінилося приватним селянським.

Кооперативний рух – це рух самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення.

Кооператив (лат. *cooperatio* – співробітництво) – об'єднання осіб з метою спільної господарської діяльності або спільного споживання товарів і послуг. Засоби кооперативу утворюються з пайових і членських внесків, а також прибутків від господарської діяльності. За характером діяльності розрізняють виробничі, споживчі, промислові, збутові, постачальницькі, кредитні, будівельні й інші кооперативи.

“Закон Подолинського” – природно-наукове пояснення процесу праці за Подолинським: праця – таке споживання механічної і психологічної роботи, нагромаджене в організмі, яке має результатом збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні.

Праксеологія (грец. *πραξις* – діло, діяльність, практика, і *λογος* – вчення) – загальна теорія раціональної людської діяльності.

Анархічний комунізм – лад вільних людей, в якому немає експлуатації найманої праці.

Радикальний (революційно-демократичний) напрям – це напрям в економічній думці України, представники (С. Подолинський, М. Драгоманов, І. Франко) якого виступали за ліквідацію самодержавства і кріпацтва революційним шляхом.

Ліберальний напрям – напрям в економічній думці України, представники (В. Каразін, Д. Журавський) якого основним засобом ліквідації кріпацтва проголошували просвітницьку діяльність, освіту народу, його виховання в дусі християнських чеснот, а також

перевиховання поміщиків та усвідомлення ними необхідності проведення аграрної реформи.

Психологічний напрям – це напрям в економічній думці України, представники (М. Бунге, Д. Піхно) якого розглядають явища економічного життя з погляду психології суб'єктів господарювання.

Математичний напрям – це напрям в економічній думці України, представники (Є. Слуцький, М. Столяров, Р. Оржецький) якого застосовували математичні методи в обґрунтуванні теорій граничної корисності й загальної економічної рівноваги.

Закон інвестиційної теорії циклів – відповідно до цього закону фази промислового циклу визначаються активністю інвестування.

Теорема цінності – за якою граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їхнім трудовим вартостям.

Панщина – відробіткова рента, одна з форм феодальної земельної ренти, дармова примусова праця феодально-залежного селянина, що працює власним інвентарем у господарстві феодала.

Тема 7

“Велика депресія” (лат. *depressio* – пригнічення, спад) – найбільш руйнівна економічна криза в історії промислово розвинутих країн (США, Німеччини, Велика Британія, Франція і т.ін.) протягом 1929–1933 років.

Кейнсіанство – один з провідних напрямів у політекономії, який обґрунтовує необхідність держрегулювання процесу відтворення.

Монополія – це поняття відбиває таку ринкову ситуацію, коли певний товар поставляється єдиною фірмою.

Неокласичний напрям – виник у 90-х роках ХІХ ст. Представники нових маржинальних ідей стали розглядатись як правонаступники класичної політекономії і називатись неокласиками, а їх теорія, одержала назву “неокласичної”. Найбільший внесок зробили – англієць А. Маршалл, американець Дж.-Б. Кларк та італієць В. Парето.

Неолібералізм – напрям в економічній теорії, що базується на неокласичній методології і захищає принципи саморегулювання економіки, вільної конкуренції та економічної свободи.

Макроекономіка – вивчає економіку в цілому і дає можливість одержати загальне уявлення про процеси виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів і послуг в масштабі певного регіону, країни або навіть всього світу.

Сукупна пропозиція – реальний обсяг національного виробництва товарів і послуг, який всі фірми готові виробляти і продавати за даного рівня цін.

Сукупний попит – реальний обсяг національного виробництва товарів і послуг, який домашні господарства, фірми та уряд, готові купити за даного рівня цін.

Середня схильність до споживання – показує частку доходу, яка йде на споживання.

Середня схильність до заощадження – показує частку доходу, яка йде на заощадження.

Конкуренція – економічне суперництво між відокремленими виробниками продукції, робіт, послуг щодо задоволення інтересів, пов'язаних з продажем продукції, виконанням робіт, наданням послуг одним і тим же споживачам.

Недосконала конкуренція – ринкова ситуація, коли фірма (або декілька фірм) виробляє і поставляє таку частку продукту, що може вирішальним чином впливати на формування ціни.

Монополістична конкуренція – така структура ринку, за якої на ньому діє велика кількість продавців, що поставляють товари, які є близькими, однак недосконалими заміниками.

Монопсонія – дзеркальне відображення монополії; ринок, на якому є лише один покупець певного товару.

Мультиплікатор – термін, застосований у макроекономіці, щоб позначити зміни, які відбуваються у таких показниках, як ВВП, пропозиція грошей, на одиницю зміни у зовнішніх показниках, таких, як урядові видатки або банківські резерви.

Олігополія – панування у певній галузі або сфері економіки декількох великих фірм.

Чиста монополія – одна фірма є єдиним виробником продукції, повний контроль над ціною.

Фінансова олігархія – капіталістична еліта, до якої належить верхівка монополістичної буржуазії, а також провідні менеджери найбільших корпорацій.

Тема 8

Транснаціональна компанія (корпорація) – компанія (корпорація), що має виробничі підрозділи в декількох країнах. За визначенням Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), транснаціональні корпорації (ТНК) – це “підприємства, що складаються з материнського підприємства та його закордонних філіалів”,

при цьому ТНК можуть як набувати статусу корпорації, так і не мати його.

Спільний ринок – об'єднання національних ринків декількох країн в єдиний великий ринок з вільним переміщенням в його межах капіталів, товарів, послуг і робочої сили. У процесі вирішення знаходяться такі питання, як повне узгодження економічної політики і вирівнювання економічних показників.

Неокласичний синтез – в економіці це наука про ефективне використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення потреб людини. Засновники науки К.Р. Макконнелл та С.Л. Брю.

Теорія суспільного вибору – це теорія, яка вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах. “Раціональні політики” підтримують насамперед ті програми, які сприяють зростанню їх престижу та підвищують шанси отримати перемогу на чергових виборах. Таким чином, робиться спроба за допомогою теорії суспільного вибору послідовно провести принципи індивідуалізму, поширивши їх на всі види діяльності, у тому числі на державну службу.

Теорія “революції в доходах” – складовий елемент теорії “народного капіталізму”. Її прихильники стверджують, що в розвинутих капіталістичних країнах стався принциповий переворот у розподілі національного доходу, суть якого полягає у поступовому зближенні доходів різних верств і класів капіталістичного суспільства. Цю тезу пропагували С. Кузнець, Дж.К. Гелбрейт, К. Боулдінг, М. Сальвадорі, Е. Хансен та ін.

Власність – володіння й розпорядження речами; речі, рухомі й нерухомі, що комусь належать. Розрізняють власність приватну, комунальну і державну залежно від того, чи речі (майно) належать приватній особі, громаді (спільноті) або державі.

Засоби виробництва – сукупність предметів та засобів праці, які використовуються людьми в процесі виробництва матеріальних благ і послуг.

Експлуатація – пригноблення в результаті присвоєння економічними чи позаекономічними методами результатів праці однієї соціальної групи на користь іншої.

Суспільство – організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному ступені історичного розвитку. Суспільство – також соціальна самодостатня система, заснована на співпраці людей і зі своєю власною динамічною систе-

мою взаємозв'язків його членів, об'єднаних сімейними узами, груповими, становими, класовими та національними відносинами. У суспільстві існують, як правило власні культурні та історичні надбання, суспільні норми, установи. У кожному суспільстві є свої власні суб'єкти соціального спілкування – особа, сім'я, клас, група, нація, держава та інші. Основними елементами, що визначають суспільство, є власність, праця, сім'я. Суспільство – основоположна категорія філософії і соціології.

Індустріальне суспільство – в якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості (як основи і провідного сектора економіки) та відповідних соціальних і політичних структур; етап розвитку суспільства, коли основна маса населення зайнята на заводах і фабриках (в індустрії).

Постіндустріальне суспільство – стадія суспільного розвитку, яка приходить на зміну індустріальному суспільству. Якщо попередня модель була зорієнтована на збільшення матеріального продукту за рахунок додаткової енергії, сировини, праці, то нова передбачає посилення фактора знань, інформації, використання відновлюваних видів енергії, захист довкілля.

Футурологія – наука прогнозування майбутнього, у т.ч. шляхом екстраполяції існуючих технологічних, економічних або соціальних тенденцій чи спробами передбачення майбутніх тенденцій.

Господарська система – це своєрідно впорядкована система зв'язку між виробниками матеріальних (нематеріальних) благ і послуг та споживачами. Координація цього зв'язку, тобто вирішення що виготовляти, як виготовляти, для кого виготовляти, може здійснюватися двома способами: спонтанним, або стихійним порядком і ієрархією.

Тема 9

Соціалізм – соціальний лад, у якому основою виробничих відносин є суспільна власність на засоби виробництва, і проголошуються принципи соціальної справедливості та рівності.

Командно-адміністративна система – спосіб організації суспільних відносин, для якого характерні: твердий централізм господарського життя на базі державної власності; використання позаекономічних, ідеологічних методів керування; панування партійно-державної бюрократії при відсутності реальної волі й справжньої демократії.

“Воєнний комунізм” – здійснювані більшовиками з середини 1918 р. (в Україні з 1919) – по березень 1921 р. соціально-економічні перетворення на підконтрольній їм території колишньої Російської імперії. В основу воєнного комунізму була покладена ідея відмови від капіталізму та швидкого революційного переходу до комуністичного ладу шляхом одержавлення власності, згортання товарно-грошових відносин, тотального підпорядкування суспільних, групових, індивідуальних інтересів державним.

Анархо-комунізм – вчення про безкласове і бездержавне суспільство із загальнонародною (общинною) власністю на землю та інші засоби виробництва.

Нова економічна політика (НЕП) – економічна політика, яка проводилася в Радянській Росії починаючи з 1921 року. Була прийнята весною 1921 р. X з’їздом РКП(б), змінивши політику “військового комунізму”, що проводилася в ході Громадянської війни. Нова економічна політика мала на меті відновлення народного господарства і подальший перехід до соціалізму. Головний зміст – заміна продрозкладки продподатком в селі, використання ринку і різних форм власності, залучення іноземного капіталу у формі концесій, проведення грошової реформи (1922–1924 рр.), в результаті якої рубль став конвертованою валютою.

Продрозкладка – система державних заготівель сільськогосподарських продуктів, встановлена Радянською державою у 1918–1920 рр.

Індустріалізація – процес створення великого чи просто машинного виробництва в усіх галузях народного господарства і перехід на цій основі від аграрного до індустріального суспільства.

Колективізація – об’єднання одноосібних селянських господарств у великі господарства (колгоспи).

Планова (командна) економіка – спосіб економічної організації, за якої ключові проблеми економічної організації прямо розв’язуються державними органами, які наказують підприємствам що, як і для кого виробляти. Командну економіку ще часто називають централізованою плановою економікою.

Соціалістичне планування – процеси цілевстановлення, централізована координація та кооперація діяльності, певна ініціатива трудових колективів у розробці планів і програм тощо, які можна ефективно застосовувати в нових умовах діяльності.

Сімейно-трудове господарство має більшу стійкість та здатність до виживання, ніж господарство, засноване на найманій праці,

оскільки здатне миритися із тимчасовим зниженням ринкових цін, а також схильне виплачувати більш високу орендну плату, ніж капіталістичні підприємці. Теорія саморегульованого некапіталістичного підприємства, розроблена Чаяновим на прикладі сім'ї, має велике значення для аналізу інших колективних форм організації виробництва – кооперативних, орендних, акціонерних та ін.

Колгоспно-кооперативна власність – засоби виробництва, грошові накопичення, вся продукція, яку виробляли колгоспи, тощо.

Усупільнення виробництва – об'єктивний прогресуючий процес, у ході якого на основі дедалі глибшого суспільного поділу праці, спеціалізації та кооперування виробництва і посилення зв'язку з цим взаємозалежності між окремими виробниками багато розрізнених процесів виробництва зливаються в один суспільний процес виробництва.

Госпрозрахунок (господарський розрахунок) – діяльність, заснована на самоокупності та самофінансуванні.

Перехідна економіка – являє собою такий стан розвитку економіки, коли у цей конкретний історичний момент суспільство (країна) переходить від однієї цілісної системи до іншої. Головна мета такого розвитку – формування ринку.

Ринкова економіка – це така економіка, в якій основні проблеми – що, як і для кого – визначаються здебільшого через взаємодію попиту і пропозиції на ринках.

Товарне виробництво – форма суспільного виробництва, за якої продукти виробляють не для власного споживання, а для обміну через купівлю-продаж. Загальними умовами виникнення та існування товарного виробництва є, по-перше, суспільний поділ праці і спеціалізація виробництва, по-друге, економічна відокремленість і самостійність товаровиробників.

Лібералізація цін – це перехід від призначуваних державних цін (державного ціноутворення) до системи вільних ринкових цін (ринкового ціноутворення).

Тіньова економіка – прихована економічна діяльність, яка не відображається в податковій декларації чи офіційній статистиці.

ТЕСТИ ВХІДНОГО КОНТРОЛЮ

1. Історія Древнього світу починається з:

- а) кам'яного віку;
- б) виділення людини із тваринного світу;
- в) залізного віку;
- г) бронзового століття.

2. Головне джерело античного рабства:

- а) неспроможні боржники;
- б) військова здобич;
- в) родини рабів;
- г) засуджені злочинці.

3. Поліс як суспільно-економічна структура з'являється в:

- а) Італії;
- б) Фінікії;
- в) Карфагені;
- г) Греції.

4. Латифундія являла собою:

- а) общинне господарство;
- б) рабовласницьку плантацію;
- в) маєток, що обслуговується працею колонів;
- г) селянське господарство.

5. Друга світова війна почалася нападом Німеччини в 1939 р. на:

- а) Данію;
- б) Чехословаччину;
- в) Польщу;
- г) Бельгію.

6. Основною рисою політики "воєнного комунізму" у сільському господарстві було введення:

- а) відробіткової системи;
- б) прибуткового податку;
- в) продподатку;
- г) продрозкладки.

7. З перерахованих релігій світовою не є:

- а) буддизм;
- б) християнство;
- в) іслам;
- г) даосизм.

8. Перший метал, що опонувало людство:

- а) залізо;
- б) олово;
- в) мідь;
- г) золото.

9. В основі політики “воєнного комунізму” лежить ідея:

- а) зміцнення грошового обміну;
- б) підйому ролі вільного підприємництва;
- в) ліквідації товарного господарства;
- г) введення “золотого стандарту”.

10. Головним економічним значенням великих географічних відкриттів є:

- а) колоніалізм;
- б) революція цін;
- в) світовий ринок;
- г) нові асортименти товарів.

11. Періодизація історії економіки побудована на основі:

- а) цивілізаційних суперциклів;
- б) піввікових циклів;
- в) вікових циклів;
- г) усі відповіді правильні.

12. Яка з економічних шкіл є родоначальницею історико-економічної науки?

- а) класична політекономія;
- б) інституціонально-соціологічна;
- в) марксистська;
- г) ордоліберальна.

13. Найбільш стародавні (давні) форми господарської діяльності людини пов’язані з:

- а) землеробством;
- б) скотарством;
- в) збиранням;
- г) полюванням.

14. Яка із криз надвиробництва одержала назву “Великої депресії”?

- а) 1825 р.;
- б) 1929–1933 рр.;
- в) 1969–1971 рр.;
- г) 1974–1975 рр.

15. “План Маршалла” передбачав:

- а) формування механізму самооплатності відновлення європейської економіки;
- б) посилення обороноздатності Європи;
- в) погашення військових кредитів європейських країн;
- г) переважний розвиток аграрного сектора Європи.

16. Хто ввів формаційну теорію періодизації соціально-економічної історії?

- а) Ф. Аркуш;
- б) К. Бюхер;
- в) К. Маркс;
- г) П. Гильдебрандт.

17. Перший загальний поділ праці відбувся в епоху:

- а) палеоліту;
- б) мезоліту;
- в) неоліту;
- г) правильної відповіді немає.

18. Хто ніс військову повинність в античному суспільстві?

- а) раби; б) всі вільні чоловіки; в) найманці; г) жебраки.

19. Хто будував єгипетські піраміди?

- а) раби; в) наймані робітники;
б) вільні селяни; г) воїни.

20. Переселенську політику в Росії здійснював:

- а) З.Ю. Вітте; в) П.А. Століпін;
б) В.Н. Коковцев; г) М.Х. Рейтерн.

21. Де почалася світова економічна криза 1929–1933 рр.?

- а) у провідних країнах Західної Європи; в) у країнах Азії;
б) у США; г) у Японії.

22. Хто вперше ввів до економічної науки термін “політична економія”?

- а) Арістотель; в) Т. Мен;
б) Ф. Аквінський; г) А. Монкретьєн.

23. У якому році було проведено аграрну реформу в Російській імперії?

- а) 1865 р; б) 1863 р; в) 1851 р; г) 1861 р.

24. Хто з мореплавців здійснив першу навколосвітню подорож?

- а) Христофор Колумб; в) Б. Діасом;
б) Васко да Гама; г) Магеллан.

25. Представниками класичної політекономії є:

- а) А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Мілль;
б) А. Монкретьєн, Т. Мен, А. Сміт;
в) А. Сміт, К. Маркс, Дж. Кейнс;
г) Дж. Кейнс, П. Самуельсон.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартенов С. А. История экономических учений : учебник / С. А. Бартенов. – М. : Юристъ, 2003. – 456 с.
2. Бартенов С. А. Экономическая история : учебник / С. А. Бартенов. – М. : Экономистъ, 2004. – 442 с.
3. Березин И. Краткая история экономической мысли : учеб. пособие / И. Березин. – М. : Русская Деловая Литература, 2000. – 368 с.
4. Березин И. С. Краткая история экономического развития : учеб. пособие / И. С. Березин. – М. : Русская Деловая Литература, 1998. – 288 с.
5. Вандер Вее Г. История мировой экономики: 1945–1990 гг. / Г. Вандер Вее. – М. : Наука, 1994. – 412 с.
6. Данилишин Б. Українська економіка: курс на модернізацію / Б. Данилишин // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 186. – С. 6–7.
7. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: остання третина XIX – перша третина XX ст. / Л. П. Горкіна. – К. : Наукова думка, 1994. – 112 с.
8. Гусейнов Р. История мировой экономики: Запад – Восток – Россия : учеб. пособие / Р. Гусейнов. – Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2004. – 552 с.
9. Жид Ш. История экономических учений / Ш. Жид, Ш. Рист. – М. : Экономика, 1995. – 85 с.
10. Злупко С. М. Історія економічної теорії / С. М. Злупко. – К. : Знання, 2005. – 719 с.
11. Злупко С. М. Михайло Туган-Барановський. Український економіст світової слави / С. М. Злупко. – Львів : Каменяр. 1993. – 308 с.
12. Історія економічних учень : підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін. ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К. : КНЕУ, 1999. – 564 с.
13. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. Ч. 1, 2 / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2004. – 1300 с.

14. Історія економічної думки України : навч. посібник / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. – К. : Либідь, 1993. – 272 с.
15. Кейнс Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей : Реф.-дайдж. / Дж. М. Кейнс ; укл. В. М. Феценко – К. : АУБ, 1999. – 189 с.
16. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посібник / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. – 647 с.
17. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України : навч. посібник / Л. Я. Корнійчук. – К. : КНЕУ, 2004. – 431 с.
18. Кушнір В. С. Історія економічних вчень : навч. посібник / В. С. Кушнір. – К. : Еспада, 2004. – 208 с.
19. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу : підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисяневич, Р. М. Матейко. – К. : Вікар, 1999. – 737 с.
20. Леоненко П. М. Економічна історія : навч. посібник / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. – К. : Знання-Прес, 2004. – 570 с.
21. Лісовицький В. М. Історія економічних учень : навч. посібник / В. М. Лісовицький. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 220 с.
22. Лортикян З. Л. История экономики и экономической мысли Украины: Эволюция рыночной экономики / З. Л. Лортикян. – Харьков : Консул, 2004. – 360 с.
23. Лукинов И. И. Стратегические приоритеты и механизмы управляемости современной трансформации экономики Украины / И. И. Лукинов // Общество и экономика. – 2001. – № 11–12. – С. 217–231.
24. Мазурок П. П. Історія економічних учень у запитаннях і відповідях : навч. посібник / П. П. Мазурок. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Знання, 2006. – 477 с.
25. Новітня історія України (1900–2000) : підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 2002. – 663 с.
26. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства / Ю. В. Павленко. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2000. – 358 с.
27. Петрушенко М. Уроки світової кризи / М. Петрушенко // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 187. – С. 5.
28. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – у 2-х т. – К. : Либідь, 1993.

29. Проскурін П. В. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації : навч. посібник / П. В. Проскурін. – К. : КНЕУ, 2005. – 372 с.
30. Тимочко Н. О. Економічна історія України / Н. О. Тимочко. – К. : КНЕУ, 2005. – 204 с.
31. Толмачева Р. П. Экономическая история: генезис рыночной экономики : учебник / Р. П. Толмачева. – М. : Дашков и К°, 2002. – 604 с.
32. Туган-Барановський М. І. Політична економія / М. І. Туган-Барановський ; відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. – К. : Наукова думка, 1994. – 263 с.
33. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть : навч. посібник. – К. : Либідь, 2002. – 385 с.
34. Царенко О. М. Економічна історія України і світу. Курс лекцій : навч. посібник / О. М. Царенко, А. С. Захарчук. – Суми : Універ. книга, 2000. – 310 с.
35. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции: переориентация теории стоимости / Э. Чемберлин ; пер. с англ. ; под ред. Ю. Я. Ольсевича. – М. : Экономика, 1996. – 351 с.
36. Черкашина Н. К. Економічна історія : навч. посібник / Н. К. Черкашина. – К. : Центр навч. л-ри, 2003. – 193 с.
37. Чухно А. А. Твори: у 3-х т. Т. 1. Становлення і розвиток ринкової економіки / А. А. Чухно. – К., 2006. – 592 с.
38. Чухно А. А. Твори: у 3-х т. – Т. 2. Інформаційна постіндустріальна економіка: теорія і практика / А. А. Чухно. – К., 2006. – 512 с.
39. Шумпетер Й. История экономического анализа : в 3-х т. / Й. Шумпетер. – СПб. : Экон. шк., 2004. – 1664 с.
40. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер. – М., 1992. – 562 с.
41. Экономическая история мира. Европа. – Т. 1–4 / под общ. ред. М. В. Конотопова. – М. : Дашков и К°, 2004. – 2006 с.
42. Юхименко П. І. Історія економічних учень : навч. посібник для студ. вузів / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання-Прес, 2000. – 514 с.
43. Юхименко П. І. Історія економічних учень : підручник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, 2005. – 583 с.

Додаток А

Індивідуальні завдання та методологія їх виконання

Для розвитку творчих здібностей та поглиблення і закріплення своїх знань студент може за власним бажанням виконати та захистити індивідуальне завдання (ІЗ) підвищеної складності за тематикою, визначеною в методичних рекомендаціях до кожної теми. При умові якісного його виконання, без порушення термінів та успішному захисті нараховуються додаткові бали (1–10). Мета виконання ІЗ полягає в тому, щоб поглибити, узагальнити та закріпити знання, які студенти одержують у процесі навчання, навчити студентів працювати з літературою, статистичними даними, пов'язувати теорію із практикою, а також представляти (презентувати) свою доповідь перед аудиторією.

Виконання ІЗ підвищеної складності передбачає написання та оформлення реферату відповідно до визначених вимог і розробку слайдів, виконаних у програмі Microsoft PowerPoint.

Робота студента над ІЗ передбачає виконання наступних етапів:

- вибір теми;
- складання бібліографії (літературних джерел за обраною темою);
- вивчення літературних джерел і складання плану реферату;
- написання тексту реферату;
- підготовка слайдів у програмі Microsoft PowerPoint;
- подання роботи на перевірку викладачу;
- захист виконаного реферату (презентація).

Реферат повинен мати наступну структуру: план, вступ, виклад основного змісту теми, висновки, список використаної літератури.

Оформлення реферату. Текст реферату повинен бути набраний на комп'ютері з одного боку аркуша ф. А4, шрифт Times New Roman, розмір 14 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 пт; поля: верхнє, нижнє, праве – 20 мм, ліве – 30 мм. Кожний розділ роботи розпочинається з нової сторінки. Обсяг реферату 14–16 сторінок. Закреслення, виправлення, скорочення слів (крім загальноприйнятих) не допускається.

Нумерація сторінок починається з титульної, але цифра 1 на ній не ставиться (нумерація розпочинається з цифри 3 на сторінці “Вступ”). Сторінки нумеруються у правому верхньому куті аркуша. Обов’язкова нумерація таблиць і рисунків, яка може бути наскрізною.

Наведені у тексті цитати або статистичні дані з економічної літератури повинні супроводжуватися відповідними посиланнями на джерела, з яких вони взяті та оформлені у наступному вигляді: [8, с. 12], де 8 – номер джерела за переліком літератури, 12 – сторінка.

Список використаної літератури наводиться в кінці реферату (не менше 15-ти літературних джерел наукового характеру, виданих за останні 5 років), яка розташована в алфавітному порядку за прізвищем автора (або при відсутності автора за назвою), з наведенням повної назви праці (або статті та назви журналу), видавництва, року видання та загальної кількості сторінок по кожному літературному джерелу. Реферат брошурується у папку.

Слайди розробляються і виконуються у програмі Microsoft PowerPoint, кількість яких залежить від теми, але повинна складати не менше восьми, включаючи вступ і висновки. Термін підготовки ІЗ узгоджують із викладачем. Підготовлене ІЗ захищається на семінарському (індивідуальному) занятті.

Критерії оцінювання ІЗ за умови якісного його виконання (слайди, реферат) та без порушення термінів:

– **10 балів** – якщо у рефераті (слайдах) містяться елементи наукової творчості, робляться самостійні висновки, дається аргументована критика та самостійний аналіз фактичного матеріалу на основі глибоких знань наукової економічної літератури та вільного володіння матеріалом з даної теми.

– **5 балів** – якщо у рефераті повно розкриті питання теми, студент продемонстрував розуміння та вільне володіння матеріалом, але відсутні елементи наукової творчості.

– **1 бал** – якщо питання теми розкриті на достатньому рівні, але студент не володіє вільно матеріалом, не розуміє або не може пояснити окремі теоретичні положення даної проблеми.

Тематика індивідуальних завдань

1. Формування феодалного землеволодіння в Західній Європі та обґрунтування його форм (алод, бенефіцій, феодал).
2. Методологія дослідження предмету “Історія економіки та економічної думки”.
3. Проблеми відтворення і реалізації в теорії Д. Рікардо.
4. Вклад в історико-економічну науку М. Грушевського.

5. Організація господарства феодала та селянина в Західній Європі V–XV ст.
6. Роль середньовічного міста у виникненні та розвитку ринку і його інститутів.
7. Економічні причини та наслідки феодальної роздробленості Київської Русі.
8. Трипільська культура в давній історії України.
9. Економічні погляди Фоми Аквінського.
10. Господарство Запорізької Січі в XVI–XVIII ст.
11. Характеристика цивілізаційного підходу до періодизації економічної історії.
12. Економічна теорія фізіократів (Ф. Кене, А. Тюрго).
13. Організація феодального господарства у формі фільварків: причини, основні характеристики, наслідки.
14. Економічна думка в Стародавньому Римі (брати Гракхи, Колумелла).
15. План Маршалла та його вклад у відродження господарства країн Західної Європи після Другої світової війни.
16. Грошова реформа 1922–1924 рр. в СРСР та її результати.
17. Зародження класичної школи в політичній економії в Англії і Франції (В. Петті, П. Бугільбер).
18. Господарський розвиток Західної Європи у XIV–XV ст. як основний фактор Великих географічних відкриттів.
19. Порівняльна характеристика східної та античної рабовласницької системи господарства.
20. Пам'ятки соціально-економічної думки Середньовіччя. “Салічна правда”, “Капітулярій про вілли”.
21. Промисловий переворот в Англії: соціально-економічні передумови та наслідки.
22. Меркантилізм – перша школа політичної економії. Особливості меркантилізму в різних країнах.
23. А. Сміт про економічну політику держави
24. Особливості промислового перевороту у Франції.
25. Економічна таблиця Ф. Кене.
26. Шляхи поліпшення форм та методів господарювання в системі споживчої кооперації України на сучасному етапі.
27. Господарське життя скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я.
28. Становлення великого машинного виробництва у США.
29. Мануфактурне виробництво та його особливості в Німеччині.
30. Мануфактурне виробництво та його особливості в Англії.

31. Суть теорії послуг Ф. Бастіа.
32. Мануфактурне виробництво та його особливості в Україні.
33. Економічні причини Першої світової війни.
34. Зміст і структура I, II, III томів “Капіталу”.
35. Економічні причини Другої світової війни.
36. Глобальні проблеми людства.
37. Галузева структура феодального господарства, основні господарські форми (феодальне та селянське господарство, ремісничий цех, торгова гільдія).
38. Науково-технічні досягнення епохи аграрної цивілізації.
39. У. Петті – основоположник англійської класичної політичної економії.
40. П. Буагільбер – основоположник класичної політекономії у Франції.
41. Принцип дії “невидимої руки” А. Сміта.
42. Економіка ФРН після Другої світової війни.
43. Голод в Україні 1946–1947 рр.
44. Економічні умови Версальської угоди.
45. Наслідки Першої світової війни для Англії.
46. Плани Дауеса та Юнга та їх роль у повоєнній відбудові Німеччини.
47. Проблеми розвитку аграрно-промислового комплексу в сучасній українській економіці.
48. Зовнішньоекономічна діяльність України після проголошення незалежності.
49. Відбудова народного господарства в період непу.
50. Відмова від ринкових відносин та повернення до командно-адміністративних методів.
51. Американська школа маржиналізму. Дж.Б. Кларк.
52. “Спільний ринок”: виникнення, розширення складу, перспективи.
53. Економічні причини та наслідки війни за незалежність у Північній Америці.
54. Фермерство в Україні у 90-ті роки XX ст.
55. Ремесло і розвиток міст у Київській Русі.
56. Внесок А. Маршалла в економічну теорію.
57. Виникнення козачих поселень. Відродження ремесла та його розвиток у XIV–XV ст.
58. Економічні причини та наслідки Громадянської війни в США.
59. Методологічні засади маржиналізму.
60. Предмет вивчення економіксу.

61. Економічний розвиток України в період генезису індустріального суспільства (кінець XVI – перша половина XIX століття).
62. Столипінська аграрна реформа та її наслідки в Росії і Україні.
63. Зародження кооперативного руху.
64. Наслідки Першої світової війни для США.
65. Економічне піднесення Німеччини в другій половині XIX ст.
66. Характерні риси економіки провідних країн світу в останній третині XIX ст.
67. Наслідки Першої світової війни для Франції.
68. Фінансово-кредитна система в Україні.
69. Економічна діяльність Запорізької Січі.
70. Особливості економічного розвитку України в умовах тоталітаризму, командно-адміністративної системи. Голодомор 1932–1933 рр.
71. Роль інформації в розвитку економіки.
72. Порівняйте альтернативи виходу з “Великої депресії” США та Німеччини.
73. Економічний розвиток України в роки Другої світової війни.
74. Марксистська течія в українській економічній думці. М. Зібер.
75. Проблеми ринкового розвитку у працях І. Вернадського, С. Подолинського.
76. Соціально-економічне становище Правобережної України. Аграрна реформа 1557 року та розвиток фільваркової системи.
77. “Закон попиту і пропозиції” Д. Піхна.
78. Економіка Галичини під владою Австрії. Реформи Йосифа II.
79. Соціально-економічна політика Центральної Ради.
80. Шляхи подолання кризи паливно-енергетичних ресурсів в економіці України.
81. Первісне нагромадження капіталу (на прикладі Англії).
82. Виникнення мануфактурного виробництва та його суть.
83. Теорії монополії та конкуренції Дж. Робінсон, Е. Чемберлена, Й. Шумпетера.
84. Виникнення й загальна характеристика неолібералізму: лондонська школа, фрайбурзька школа.
85. Соціально-правовий інституціоналізм Дж.Р. Коммонса.
86. Проблеми ринкового розвитку у працях І. Франка.
87. Кон’юнктурно-статистичний інституціоналізм В. Мітчелла.
88. Теорії імперіалізму.
89. Поширення кейнсїанства і його особливості в різних країнах.
90. Теорії “індустріального суспільства”.
91. Концепції футурології.
92. Економіка незалежної України.
93. Економічні реформи в Україні в роки незалежності.

Б.1. Тематичний план дисципліни та розподіл бюджету часу**Таблиця Б.1 – Розподіл годин за темами та видами занять**

Назва теми	Кількість годин за видами занять				
	аудиторні		позааудиторні		разом
	лекція	семінар	індив. роб.	СРС	
<i>I</i>	2	3	4	5	6
Модуль I					
1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки. Господарство та економічна думка на етапі ранніх цивілізацій (до VIII ст. до н.е.)	2	2	4	12	20
2. Господарський розвиток та економічна думка в період формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – XV ст. н.е.)	2	2	2	8	14
3. Формування передумов виникнення ринкового господарства. Їх відображення в економічній думці (XVI – перша половина XVII ст.).	2	2	2	8	14
4. Розвиток ринкового господарства в суспільствах Європейської цивілізації та його відображення в економічній думці (друга половина XVII – 60-ті роки XIX ст.)	8	6	2	12	28
Модульна контрольна робота	–	2	–	7	9
Всього за модулем I	14	14	10	47	85
Модуль II					
5. Господарство і економічна думка країн Західної Європи на етапі монополістичного розвитку ринкової економічної системи (70-ті роки XIX – початок XX ст.)	4	2	2	6	14
6. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)	6	4	2	8	20
7. Світове господарство і економічна думка початку XX ст.	6	6	2	8	22

Продовження таблиці Б.1

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
8. Тенденції розвитку національних економічних систем та основні напрями економічної думки в глобальному середовищі (50-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.)	4	4	2	6	16
9. Господарство та економічна думка України в умовах командно-адміністративної системи та відновлення основ ринкової системи господарства (20-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.)	4	2	2	6	14
Модульна контрольна робота	–	2	–	7	9
Всього за модулем II	24	20	10	41	95
Загалом	38	34	20	88	180

Таблиця Б.2 – Розподіл балів, що отримують студенти за результатами вивчення дисципліни (денна форма навчання)

Вид самостійної роботи	Плановий термін виконання	Форма контролю та звітності	Кількість балів
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1. Обов'язкові види СРС			
1.1. Підготовка до лекційних занять	Систематично, за розкладом аудиторних занять	Відвідування і активна робота (повний конспект лекцій) не менше 90 % лекційних занять	5
1.2. Підготовка до семінарських занять	Те саме	Активність при обговоренні питань, що розглядаються на семінарських заняттях (відповіді, доповіді, доповнення не менше, ніж на 50 % занять)	9
1.3. Підготовка до експрес-контролю	–“–		6
1.4. Підготовка до модульної контрольної роботи (два модулі)	Останнє заняття відповідного модуля	Перевірка правильності виконання контрольної роботи	20 × 2 = 40 (20 балів, два модулі)
Разом балів за обов'язкові види СРС			60

Продовження таблиці Б.2

1	2	3	4
2. Вибіркові види СРС			
2.1. Виконання ІЗ підвищеної складності (презентація)	Протягом семестру	Успішний захист ІЗ підвищеної складності (презентація)	10
2.2. Участь у конкурсі на кращого знавця дисципліни	Те саме	Участь у конкурсі	3
2.3. Призове місце у конкурсі на кращого знавця дисципліни	–“–	Призове місце у конкурсі	5
2.4. Участь у наукових гуртках	–“–		5
2.5. Участь у конкурсі студентських робіт	–“–		5
2.6. Призове місце у конкурсі студентських робіт	–“–		10
2.7. Участь у науковій студентській конференції	–“–		5
2.8. Призове місце у науковій студентській конференції	–“–		10
Разом балів за вибіркові види СРС			53

Таблиця Б.3 – Система нарахування балів за видами навчальної роботи

Навчальна робота	Вид навчальної роботи	Бали
1. Аудиторна		
1.1. Лекції	Відвідування лекцій (повний конспект лекцій)	0...0,5
1.2. Семінарські заняття	Відвідування семінарських занять	0...0,5
	Контрольне тестування	0...0,5
	Відповідь на семінарському занятті	0...1
	Виконання домашнього завдання	0...1
	Модульна контрольна робота	0...20
2. Самостійна та індивідуально-консультативна робота	Виконання та успішний захист індивідуального завдання підвищеної складності (презентація)	0...10
3. Підсумковий контроль	Іспит	0...40

**Таблиця Б.4 – Система нарахування додаткових балів
за видами робіт при вивченні дисципліни**

Форма роботи	Вид роботи	Бали
Навчальна	Участь у конкурсі на кращого знавця дисципліни “Історія економіки та економічної думки”	3
	Призове місце у конкурсі на кращого знавця дисципліни	5
	Виконання та успішний захист індивідуального завдання підвищеної складності (презентація)	10
Науково-дослідна	Участь у наукових гуртках	5
	Участь у конкурсі студентських робіт	5
	Призове місце у конкурсі студентських робіт	10
	Участь у науковій студентській конференції	5
	Призове місце у науковій студентській конференції	10

Б.2. Приклади модульних контрольних робіт

Модуль 1.1

Завдання 1. Дати одну правильну відповідь на тести.

1. Термін “цивілізація” при вивченні економічної історії переважно вживається у значенні:

- а) будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом;
- б) рівень суспільного розвитку культури, досягнутий в тій чи іншій формації;
- в) стадії (етапи) історичного розвитку людського суспільства;
- г) людство, яке є світовим соціальним фактором.

2. Тип цивілізації, для якої головним засобом виробництва є земля:

- а) аграрно-ремісничача;
- б) індустріальна;
- в) постіндустріальна;
- г) інформаційна.

3. Яку назву має революція, яка знаменувала перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства?

- а) неолітична революція;
- б) технічний переворот (промислова революція);
- в) оксамитова революція;
- г) науково-технічна революція.

4. Яку назву мають знаряддя праці з каменю, що мали вигляд невеликих відщепів і пластин?

- а) волокуші;
- б) макроліти;
- в) мікроліти;
- г) гарпуни.

5. Економічна історія Середньовіччя виділяє:

- а) ранній, зрілості, пізній періоди;
- б) тільки ранній і пізній періоди;
- в) ніякого виділення не існує;
- г) усі відповіді неправильні.

6. Першу навколосвітню подорож здійснив:

- а) Христофор Колумб;
- б) Васко да Гама;
- в) Б. Діасом;
- г) Магеллан.

7. У перший період розвитку капіталізму (XVI – остання третина XVIII ст.) провідною формою виробництва в країнах Західної Європи була:

- а) цехова організація;
- б) проста кооперація;
- в) напіввільна праця;
- г) мануфактура.

- в) сфера обігу і сфера виробництва одночасно;
- г) виробничі відносини і продуктивні сили.

16. Яку сферу суспільного виробництва досліджували фізіократи?

- а) обігу; б) промисловості; в) послуг; г) сільського господарства.

17. Хто є автором теорії порівняльних переваг?

- а) А. Сміт; б) Д. Рікардо; в) Дж. Мілль; г) У. Петті.

18. За визначенням Ж.-Б. Сея політична економія – це наука про...

- а) багатство;
- б) економічний розвиток нації, підвищення її добробуту;
- в) закони, які управляють багатством;
- г) виробничі відносини і продуктивні сили.

19. К. Маркс досліджує у першому томі “Капіталу”:

- а) теорії додаткової вартості;
- б) процес обігу капіталу;
- в) процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому;
- г) процес виробництва капіталу.

20. За Марксом, капітал – це:

- а) нагромаджений запас засобів виробництва;
- б) самозростаюча вартість;
- в) нагромаджений запас предметів споживання;
- г) засоби виробництва.

Завдання 2. Навести визначення основних понять:

- формаційний підхід;
- відтворююче господарство;
- античний спосіб виробництва;
- централізована мануфактура;
- “революція цін”;
- меркантилізм;
- реформація;
- “невидима рука” А. Сміта;
- історична школа;
- том IV “Капіталу”.

Модуль 1.2

Завдання 1. Дати одну правильну відповідь на тести.

1. Що з названого характеризує основну відмінність формаційної і цивілізаційної концепцій?

- а) підходи до розуміння джерел прогресу людства;
- б) не співпадає періодизація розвитку суспільства;
- в) по різному розглядається суть всебічного розвитку людини;
- г) для визначення ступенів розвитку цивілізацій і формацій береться різна основа.

2. Для якого типу цивілізації головним засобом виробництва є капітал?

- а) аграрно-ремісничої;
- б) індустріальної;
- в) постіндустріальної;
- г) інформаційної.

3. У який період було винайдено рибальство вудкою, гарпуни, лук, стріли, рибальські голки, плетені сітки?

- а) палеоліт;
- б) неоліт;
- в) мезоліт;
- г) латенський.

4. Який період світової історії має назву античний?

- а) перша половина I тис. до н.е. – перша половина I тис. н.е.;
- б) перша половина II тис. до н.е. – перша половина I тис. н.е.;
- в) перша половина III тис. до н.е. – перша половина I тис. до н.е.;
- г) перша половина II тис. до н.е. – I тис. н.е.

5. “Цехова” система виробництва характерна для...

- а) феодалізму;
- б) феодалізму і капіталізму;
- в) для всіх суспільств, окрім первісного і рабовласницького;
- г) капіталізму.

6. Хто з перших мореплавців відкрив шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан?

- а) Христофор Колумб;
- б) Васко да Гама;
- в) Б. Діасом;
- г) Магеллан.

7. Які розрізняють типи мануфактур?

- а) проста та складна;
- б) децентралізована і централізована;
- в) проста, розсіяна і змішана;
- г) розсіяна, централізована і змішана.

8. Економічними передумовами буржуазної революції в Нідерландах стали:

- а) колоніальна система; в) Іспанське феодальне панування;
б) реформація; г) правильні відповіді б) та в).

9. Скільки етапів пройшов промисловий переворот у Німеччині?

- а) жодного; б) два; в) три; г) декілька.

10. Одним із перших кроків Наполеона I в області економічної політики було:

- а) створення Ради в справах фабрик і мануфактур;
б) мілітаризація економіки;
в) створення Французького банку;
г) правильні відповіді а) та в).

11. Що було основним джерелом економічної думки епохи Середньовіччя?

- а) юридичні кодекси; в) мистецькі трактати;
б) церковні пам'ятки; г) правильні відповіді а) та б).

12. До якої філософської течії Стародавнього Китаю належить Гунсунь Ян?

- а) конфуціанство; б) легізм; в) даосизм; г) моїзм.

13. Арістотель відносить до сфери хрематистики:

- а) землеробство і ремесло;
б) лихварство і торгово-посередницькі операції;
в) дрібну торгівлю;
г) усі відповіді правильні.

14. Об'єктом дослідження меркантилістів були:

- а) грошовий обіг; в) торгівля;
б) натуральне господарство; г) правильні відповіді а) та в).

15. Основоположником англійської класичної школи був:

- а) У. Петті; б) А. Сміт; в) Т. Мен; г) Д. Рікардо.

16. Першим автором теорії відтворення і першим, хто поділяв капітал на основний і оборотний, а працю – на продуктивну і непродуктивну, є:

- а) У. Петті; б) Ф. Кене; в) А. Сміт; г) К. Маркс.

17. Чим визначається, за Д. Рікардо, вартість товару?

- а) корисністю; в) затратами праці;
б) природними факторами; г) споживною вартістю.

18. Дж. Ст. Мілль визначав вартість:

- а) витратами виробництва; в) сумою доходів;
б) витратами праці; г) витратами капіталу.

19. Маркс К. стверджував, що за умов ринкової економіки обмін товарів здійснюється за законом:

- а) попиту; б) пропозиції; в) вартості; г) еквівалентного обміну.

20. У теорії відтворення К. Маркса обґрунтовуються такі положення:

- а) розходження простого і розширеного типів відтворення;
б) тотожність цінності “річного продукту” і створюваних за рік прибутків;
в) неспроможність доктрин економічних криз недоспоживання;
г) випадковий характер економічних криз за капіталізму.

Завдання 2. Дати визначення основних понять:

- предмет ІЕЕД;
- кам'яний вік;
- доба середньовіччя;
- цехова організація виробництва;
- наслідки великих географічних відкриттів;
- активний торговельний баланс;
- аграрний переворот;
- фізіократи;
- “теорія економічних гармоній” Ф. Бастія;
- том II “Капіталу”.

Модуль 2.1

Завдання 1. Дати одну правильну відповідь на тести.

1. Прискорене економічне зростання США на межі XIX–XX ст. обумовлене:

- а) значним припливом емігрантів;
б) зовнішньою політикою;
в) запізненням промислового перевороту;
г) усі відповіді правильні.

2. Становленню індустріального суспільства в Японії сприяли:

- а) ліквідація феодалних відносин; в) аграрна реформа;
б) політика уряду; г) усі відповіді правильні.

- 3. Згідно з “теорією очікувань” О. Бем-Баверка прибуток – це:**
а) результат експлуатації робітників капіталістами;
б) певна частина ціни;
в) різниця між оцінкою “теперішніх” і “подальших благ”;
г) визначається вартістю спожитого капіталу і є більшим або меншим залежно від обсягів усього капіталу.
- 4. Яка зі шкіл маржиналізму базувалась на суб’єктивно-психологічному підході до аналізу економічних процесів та їх факторів?**
а) австрійська; в) американська;
б) кембріджська; г) математична.
- 5. До складу яких держав входили українські землі наприкінці ХІХ ст.?**
а) Австро-Угорська імперія, Німеччина;
б) Франція, Російська імперія;
в) Австро-Угорська імперія, Російська імперія;
г) Росія, Польща.
- 6. Яка галузь залишалася провідною в економіці українських земель у складі Австро-Угорської імперії наприкінці ХІХ ст.?**
а) сільське господарство; в) торгівля;
б) важка промисловість; г) легка промисловість.
- 7. Каразін В. виступав за заміну паничини:**
а) грошовим оброком; в) рентою;
б) відробітком; г) правильною відповіді немає.
- 8. Хто з українських вчених був першим популяризатором економічного вчення К. Маркса в Росії та Україні?**
а) І. Франко; в) М. Туган-Барановський;
б) М. Зібер; г) Р. Орженцький.
- 9. Коли відбулася Перша світова війна?**
а) 1856–1857 рр.; б) 1941–1945 рр.; в) 1914–1918 рр.; г) 1801–1803 рр.
- 10. План Юнга передбачав:**
а) скорочення суми щорічних репарацій на 20 % і ліквідації всіх форм і видів контролю над економікою та фінансами Німеччини;
б) організацію Бреттон-Вудської конференції в 1944 році;
в) розвиток кредитно-банківської справи в США після “Великої депресії”, оскільки Юнг – американський банкір, голова комітету експертів;
г) несподіваний напад на СРСР з боку фашистської Німеччини.

11. Ефективна конкуренція, за Й. Шумпетером, – це:

- а) конкуренція нового типу, побудована на новаторстві;
- б) чиста конкуренція;
- в) монополістична конкуренція;
- г) недосконала конкуренція в її різних ринкових ситуаціях.

12. З наведених положень основу методології дослідження

Дж.М. Кейнса становлять:

- а) пріоритет макроекономічного аналізу;
- б) концепція “ефективного попиту”;
- в) лібералізація економіки;
- г) правильні відповіді а) та б).

13. Неолібералізм на відміну від кейнсіанства припускає:

- а) державні заходи для інвестування збиткових і низькорентабельних галузей економіки;
- б) лібералізацію економіки;
- в) пріоритет приватної власності і вільне ціноутворення;
- г) правильні відповіді б) та в).

14. Проведення економічної реформи у ФРН Л. Ерхард розпочав з:

- а) грошової реформи;
- б) податкової реформи;
- в) лібералізації економіки;
- г) націоналізації виробництва.

15. Кого із представників раннього інституціоналізму називали “американським Марксом”?

- а) Т. Веблена;
- б) Дж. Коммонса;
- в) У. Мітчелла;
- г) правильної відповіді немає.

16. “План Маршалла” це:

- а) програма підготовки до “холодної війни”;
- б) план фінансової допомоги США європейським країнам, потерпілим від наслідків Другої світової війни (окрім СРСР);
- в) доктрина “Америка для американців”;
- г) програма післявоєнної демілітаризації економіки Японії.

17. До неоінституціоналізму не належала теорія:

- а) соціального інституціоналізму;
- б) трансакційних витрат;
- в) емпіричного інституціоналізму;
- г) суспільного вибору.

11. Термін “імперіалізм” як ознаку панування монополістичного капіталу вперше ввів в економічну термінологію:

- а) К. Маркс; б) А. Маршалл; в) Д. Гобсон; г) В.І. Ленін.

12. Основними ознаками “диференціації продукту”, за Е. Чемберліном, є:

- а) якісні характеристики товару;
б) марка фірми, упаковка, реклама;
в) умови реалізації, післяпродажне обслуговування;
г) усі відповіді правильні.

13. Що було причиною написання Кейнсом роботи “Загальна теорія зайнятості, процента, грошей”?

- а) зростання монополій; в) “Велика депресія”;
б) зростання цін; г) прискорення зростання інвестицій.

14. Провідною складовою методології Хайека є ідея:

- а) “спонтанного порядку”; в) економічної рівноваги;
б) “природного порядку”; г) правильної відповіді немає.

15. Представником соціально-правового напряму інституціоналізму є:

- а) Веблен; б) Коммонс; в) Мітчел; г) Робінсон.

16. Техноструктура у Дж. Гелбрейта це – ...

- а) група людей, яка охоплює всіх, хто володіє спеціальними знаннями, талантом або досвідом групового прийняття рішень;
б) група людей, яка здатна управляти;
в) інженери;
г) робітники, праця яких пов’язана з використанням техніки.

17. Хто розробив концепцію “трьох хвиль” цивілізації, які переживає ринкове суспільство?

- а) Дж. Гелбрейт, Р. Арон, М. Надлер;
б) Є. Тоффлер, Д. Белл, У. Ростоу;
в) У. Ростоу, Р. Тіболда, Дж. Гелбрейт;
г) А. Берлі, Дж. Кларк, Є. Хансен.

18. Головною метою досліджень неокейнсіанці вважають:

- а) досягнення повної зайнятості;
б) здійснення “економічного дива” у конкретній економіці;
в) досягнення стійких темпів зростання економіки протягом тривалого періоду;
г) досягнення стійких темпів зростання ВВП.

19. Що з названого не властиве НЕП в Україні?

- а) денационалізація великих підприємств, транспорту і зовнішньої торгівлі;
- б) заміна продрозкладки продподатком;
- в) розвиток різних форм кооперації;
- г) стабілізація карбованця.

20. Яка з тенденцій не була властивою економіці розвинутих країн у 70–80-х роках ХХ ст.?

- а) зменшення ролі транснаціональних компаній;
- б) приватизація державних підприємств;
- в) злиття підприємств;
- г) поглинання слабких підприємств сильнішими.

Завдання 2. Дати визначення основних понять:

- міжнародний поділ праці;
- економікс;
- артіль;
- ліберальний напрям;
- державно-монополістичний капіталізм;
- неолібералізм;
- план Маршалла;
- неокласичний синтез;
- індустріалізація;
- ринковий соціалізм.

Б.3. Приклади екзаменаційних білетів

Екзаменаційний білет 1

з дисципліни *“Історія економіки та економічної думки”*

Завдання 1. Дати відповідь на теоретичне питання.

Економічний розвиток Стародавнього Риму (економічні причини розквіту і занепаду).

Завдання 2. Дати визначення понять: **цивілізація, милітаризація економіки, грошовий баланс, “індустріальне” виховання нації (Ф. Ліст), неокласичний синтез (П. Самуельсон).**

Завдання 3. Дати одну правильну відповідь на тести.

1. На яких морально-етичних принципах ґрунтуються економічні погляди Конфуція?

- а) протекціоністських бар'єрів; в) економічного лібералізму;
б) гуманізму і вченні про ідеали; г) поваги до старших.

2. Що було основним джерелом економічної думки епохи Середньовіччя?

- а) юридичні кодекси; в) мистецькі трактати;
б) церковні пам'ятки; г) правильні відповіді а) та б).

3. Що було головною передумовою генезису меркантилізму?

- а) виникнення світового ринку;
б) розклад феодалізму та зародження капіталізму;
в) відкриття Америки;
г) відкриття морського шляху.

4. Предметом вивчення класичної політекономії є:

- а) сфера обігу;
б) сфера виробництва;
в) сфера обігу і сфера виробництва одночасно;
г) виробничі відносини і продуктивні сили.

5. Чим визначається, за Д. Рікардо, вартість товару:

- а) корисністю; в) затратами праці;
б) природними факторами; г) споживною вартістю.

6. Неокласична економічна теорія базується на дослідженні економічних величин:

- а) сумарних; в) граничних;
б) середніх; г) правильної відповіді немає.

- 2. Під економікою Арістотель розумів:**
 а) багатство як сукупність споживчих вартостей;
 б) багатство як нагромадження грошей;
 в) природна господарська діяльність, пов'язана з виробництвом продуктів;
 г) мистецтво робити гроші.
- 3. Предметом дослідження меркантилістів є сфера:**
 а) сільського господарства; в) обігу;
 б) промислового виробництва; г) послуг.
- 4. У яких роках XVIII ст. утворилась школа фізіократів:**
 а) наприкінці 40-х років; в) наприкінці 60-х років;
 б) наприкінці 50-х років; г) наприкінці 80-х років.
- 5. Які складові політичної економії досліджував Ж.-Б. Сей?**
 а) виробництво; в) споживання;
 б) розподіл; г) усі відповіді правильні.
- 6. Автори першого етапу “маржинальної революції” визначають вартість (цінність) на основі теорії:**
 а) трудової; в) граничної корисності;
 б) витрат; г) попиту і пропозиції.
- 7. Хто зробив визначний внесок у розвиток математико-статистичних досліджень?**
 а) Є. Слуцький; в) С. Подолинський;
 б) М. Бунге; г) О. Білімович.
- 8. Які ринкові ситуації виділяє Дж. Робінсон, аналізуючи недосконалу конкуренцію:**
 а) чисту монополію; в) олігополію;
 б) чисту конкуренцію; г) правильні відповіді а) та в).
- 9. Крива Філіпса відображає функціональний взаємозв'язок:**
 а) рівень інфляції і рівень безробіття обернено пропорційні;
 б) рівень банківського відсотка і розмір заощаджень прямо пропорційні;
 в) рівень податкових ставок і величина надходжень до державного бюджету обернено пропорційні;
 г) рівень цін та кількість грошей в обігу прямо пропорційні.
- 10. Причинами переходу від однієї фази великого циклу до іншої, на думку М. Кондратьєва, є:**
 а) сезонні коливання кон'юнктури; в) технічні перевороти;
 б) структурні зміни економіки; г) правильні відповіді а) та б).

Система оцінювання знань студентів***В.1. Поточне оцінювання знань***

Поточний контроль здійснюється під час проведення лекційних, семінарських та індивідуально-консультативних занять і має на меті перевірку рівня та якості засвоєння студентом навчального матеріалу.

Завданням поточного контролю є перевірка розуміння та умінь студента самостійно опрацювати та засвоювати навчальний матеріал, здатність осмислювати зміст теми чи розділу, уміння публічно чи письмово представляти задану тему.

Об'єктами поточного контролю є робота студентів на лекціях, підготовка до семінарських занять, виконання домашніх завдань, написання модульних контрольних робіт (МКР), а також самостійна робота.

Під час вивчення дисципліни "Історія економіки та економічної думки" студент, використовуючи основну та додаткову літературу, конспект лекцій, повинен засвоїти теоретичний матеріал (основні поняття, особливості економічного розвитку підприємства тощо).

Під час проведення семінарських занять застосовуються такі методи контролю, як перевірка готовності студентів з питань, визначених планом семінарських занять, виконання домашнього завдання (складання термінологічного словника, розв'язання задач), письмове складання з кожної теми експрес-контролю (10–15 хвилин на тести або економічний диктант), обговорення дискусійних питань з окремих тем.

При проведенні індивідуально-консультативних занять здійснюється контроль за опануванням студентами окремих програмних питань, що передбачені для самостійного вивчення, і контроль студентів, які мають поточну заборгованість з поважних причин. Контроль здійснюється за допомогою тестів, розв'язування задач, економічних диктантів, теоретичних питань в усній або письмовій формі.

Для розвитку творчих здібностей та поглиблення знань, студент може за власним бажанням виконати та захистити індивідуальне творче завдання підвищеної складності за визначеною тематикою. При умові якісного його виконання, без порушення термінів та успішному захисті нараховуються додаткові бали (10). Найкращі ІЗ студенти демонструють на семінарському (індивідуальному) занятті.

При виконанні модульних контрольних робіт (МКР) оцінці підлягають теоретичні та практичні знання, яких набули студенти після опанування певного модуля. МКР виконується письмово на останньому семінарському занятті відповідного модуля. Студент, який не відпра-

цював пропущені семінарські заняття, не допускається до МКР, у відомість виставляється 0 балів. Якщо студент не з'явився на МКР, у відомості зазначається "не з'явився" і виставляється 0 балів. Студент, який з поважної причини не з'явився на МКР, зобов'язаний надати викладачу відповідний документ.

Критерії поточного оцінювання і система нарахування балів

1. Письмове складання кожного експрес-контролю (при умові виконання не менше 50 % контрольного завдання) оцінюється 0,5 балів.
2. Відповідь на семінарі-дискусії, розв'язання задачі оцінюється від 0,5 до 1 бала.
3. Систематичність та активність при обговоренні питань на семінарських заняттях (відповіді, доповіді, доповнення не менше, ніж на 50 % семінарських занять) оцінюються 5 балів за семестр.
4. Якість та глибина засвоєння навчального матеріалу перевіряється на двох модульних контрольних роботах, які містять завдання теоретичного характеру і оцінюються по 15 балів кожна.
5. За власним бажанням студент може виконати та захистити ІЗ підвищеної складності (презентація), яке при якісному виконанні, без порушення термінів та успішному захисті оцінюється 10 балами.

Результати поточного контролю знань студентів (від 0 до 60-ти балів) і додаткові бали за виконання та успішний захист індивідуального творчого завдання підвищеної складності (10 балів) додаються до підсумкової успішності з дисципліни. Якщо ця сума не менше 60 балів, то за бажанням студента оцінка за дисципліну може бути виставлена без складання іспиту.

Перелік питань для підготовки до модульного контролю

Модуль 1

1. Предмет, методи та завдання курсу "Історія економіки та економічної думки".
2. Етапи і напрями розвитку історії економіки та економічної думки.
3. Основні етапи господарської еволюції первісного суспільства, їх характеристика.
4. Господарський розвиток держав Стародавнього Сходу.
5. Генезис факторів виробництва у Стародавній Греції.
6. Розвиток поземельних відносин і правового поля господарської діяльності в Стародавньому Римі.
7. Економічний розвиток і економічна думка в Стародавній Греції (Ксенофонт, Платон, Арістотель).

8. Економічний розвиток і економічна думка в Стародавньому Римі (брати Гракхи, Варрон, Колумелла).
9. Основні риси економіки країн Західної Європи в середні віки.
10. Розвиток поземельних відносин. Від алоду до феоду.
11. Порівняльна характеристика розвитку сеньйорального режиму у Франції і маноріальної системи в Англії.
12. Феодальне та селянське господарство.
13. Суть і значення для розвитку ринкової економіки буржуазно-демократичної революції.
14. Феодальне місто, його виникнення та економічна роль. Середньовічне ремесло.
15. Ремесло і розвиток міст у Київській Русі.
16. Торгівля і грошові відносини у Київській Русі.
17. Економічна думка Київської Русі.
18. Великі географічні відкриття та їх соціально-економічні наслідки.
19. Особливості меркантилізму в різних країнах.
20. Аграрний переворот і розвиток мануфактури в Англії.
21. Промисловий переворот, його передумови та наслідки (на прикладі Англії і Росії).
22. Історична школа в Німеччині.
23. Марксистська економічна теорія. Основні ідеї “Капіталу”.
24. Загальне й особливе у процесі становлення індустріальної цивілізації в країнах Західної Європи (Німеччина, Англія, Франція, Нідерланди, США, Росія).
25. Зародження класичної школи в політичній економії в Англії і Франції (В. Петті, П. Буагільбер).
26. Економічна теорія фізіократів (Ф. Кене, А. Тюрго).
27. Економічні погляди Дж.С. Мілля.

Модуль 2

1. Економічні передумови та сутність аграрних реформ 1848 р. в Австрії та 1861 р. в Росії. Їх наслідки для України.
2. Завершення промислового перевороту, виникнення акціонерних товариств та монополій.
3. Особливості розвитку економічної думки в Україні в другій половині XIX–початку XX ст. Ліберальний та радикальний (революційно-демократичний) напрями економічної думки в Україні.
4. Перетворення США в провідну індустріальну країну світу.
5. Економічний розвиток Німеччини та Франції наприкінці XIX ст.
6. Особливості економічного розвитку Японії і Росії в 70–90-х роках XIX ст.

7. Проблема інтеграції робітничого класу у буржуазне суспільство.
8. Буржуазний реформізм і соціал-демократія.
9. Розвиток в Україні ідей класичної політичної економії.
10. Марксистська течія в українській економічній думці.
11. Економічна теорія М. Туган-Барановського.
12. Економіко-математичні дослідження Є. Слуцького.
13. Нові тенденції у розвитку господарств. Структурні зміни в економіці провідних держав Західної Європи.
14. Розвиток світового капіталістичного господарства на початку ХХ ст. й у період Першої світової війни.
15. Становлення системи регульованого капіталізму та її відображення в економічній думці.
16. Маржиналістська революція та її зв'язок зі змінами у світовому господарстві.
17. Австрійська школа граничної корисності.
18. Математична школа в економічній теорії.
19. Формування неокласичної традиції в політичній економії.
20. Американська школа маржиналізму.
21. Світова економічна криза 1929–1933 рр.
22. “Новий курс” Ф. Рузвельта, його вплив на економіку США.
23. Основні напрями державної економічної політики СРСР в роки довоєнних п'ятирічок (індустріалізація країни, колективізація сільського господарства).
24. Відображення державно-монополістичних тенденцій в теорії імперіалізму (Дж.А. Гобсон, Р. Гільфердинг, В.І. Ленін).
25. Теорії монополії та конкуренції Дж. Робінсон, Е. Чемберлена, Й. Шумпетера.
26. Господарство України в період “воєнного комунізму” та нової економічної політики.
27. Світова економічна криза 1929–1933 років та її вплив на розвиток капіталістичних країн. Виникнення кейнсіанства.
28. Економічний розвиток європейських країн і США у період Другої світової війни та її вплив на структуру народного господарства.
29. Виникнення і загальна характеристика неолібералізму.
30. Марксистська течія в українській економічній думці. М. Зібер.
31. Проблеми ринкового розвитку у працях І. Вернадського, С. Подолинського, І. Франка.
32. Інституціоналізм.
33. Світова система господарства та фактори розвитку господарських сфер суспільств у повоєнний час.
34. Особливості економічних систем і форм господарювання провідних країн у другій половині ХХ ст.

35. Основні напрями розвитку економічної думки в другій половині XX ст. – початку XXI ст.
36. Соціально-психологічний інституціоналізм Т. Веблена.
37. Соціально-правовий інституціоналізм Дж.Р. Коммонса.
38. Кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм В. Мітчелла.
39. Методологічні дискусії 20–30-х років XX ст.
40. Розвиток економічної теорії в Україні в радянський період.
41. Кейнсіанство та неокласичний синтез.
42. Розбудова національної економіки України в умовах незалежності, її ринкової трансформації.
43. Сучасний стан розвитку української економічної думки.

В.2. Підсумкове оцінювання знань

Оцінювання знань студентів з дисципліни в цілому здійснюється на основі результатів як поточного, так і підсумкового контролю знань.

Завданням підсумкового контролю є перевірка розуміння студентом програмного матеріалу в цілому, логіки та взаємозв'язків між окремими темами та розділами, здатності творчого використання накопичених знань, уміння сформулювати своє ставлення до певної проблеми навчальної дисципліни.

Підсумковий контроль (іспит) здійснюється у письмовій формі і включає основні теоретичні питання та розв'язування задач за всіма темами дисципліни. Оцінка, одержана на екзамені, є остаточною.

Перелік питань для підготовки до іспиту

1. Предмет, методи та завдання курсу “Історія економіки та економічної думки”.
2. Етапи і напрями розвитку історії економіки та економічної думки.
3. Основні етапи господарської еволюції первісного суспільства, їх характеристика.
4. Господарський розвиток держав Стародавнього Сходу.
5. Генезис факторів виробництва у Стародавній Греції.
6. Розвиток поземельних відносин і правового поля господарської діяльності в Стародавньому Римі.
7. Економічний розвиток і економічна думка в Стародавній Греції (Ксенофонт, Платон, Арістотель).
8. Економічний розвиток і економічна думка в Стародавньому Римі (брати Гракхи, Варрон, Колумелла).
9. Основні риси економіки країн Західної Європи в середні віки.

10. Розвиток поземельних відносин. Від алоду до феоуду.
11. Порівняльна характеристика розвитку сеньйорального режиму у Франції і маноріальної системи в Англії.
12. Феодалне та селянське господарство.
13. Суть і значення для розвитку ринкової економіки буржуазно-демократичні революції.
14. Феодалне місто, його виникнення та економічна роль. Середньовічне ремесло.
15. Ремесло і розвиток міст у Київській Русі.
16. Торгівля і грошові відносини у Київській Русі.
17. Економічна думка Київської Русі.
18. Великі географічні відкриття та їх соціально-економічні наслідки.
19. Особливості меркантилізму в різних країнах.
20. Аграрний переворот і розвиток мануфактури в Англії.
21. Промисловий переворот, його передумови та наслідки (на прикладі Англії і Росії).
22. Історична школа в Німеччині.
23. Марксистська економічна теорія. Основні ідеї “Капіталу”.
24. Загальне й особливе у процесі становлення індустріальної цивілізації в країнах Західної Європи (Німеччина, Англія, Франція, Нідерланди, США, Росія).
25. Зародження класичної школи в політичній економії в Англії і Франції (В. Петті, П. Буагільбер).
26. Економічна теорія фізіократів (Ф. Кене, А. Тюрго).
27. Економічні погляди Дж.С. Мілля.
28. Економічні передумови та сутність аграрних реформ 1848 р. в Австрії та 1861 р. в Росії. Їх наслідки для України.
29. Завершення промислового перевороту, виникнення акціонерних товариств та монополій.
30. Особливості розвитку економічної думки в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Ліберальний та радикальний (революційно-демократичний) напрями економічної думки в Україні.
31. Перетворення США в провідну індустріальну країну світу.
32. Економічний розвиток Німеччини та Франції наприкінці XIX ст.
33. Особливості економічного розвитку Японії і Росії в 70–90-х роках XIX ст.
34. Проблема інтеграції робітничого класу у буржуазне суспільство.
35. Буржуазний реформізм і соціал-демократія.
36. Розвиток в Україні ідей класичної політичної економії.
37. Марксистська течія в українській економічній думці.
38. Економічна теорія М. Туган-Барановського.

39. Економіко-математичні дослідження Є. Слуцького.
40. Нові тенденції у розвитку господарств. Структурні зміни в економіці провідних держав Західної Європи.
41. Розвиток світового капіталістичного господарства на початку ХХ ст. та у період Першої світової війни.
42. Становлення системи регульованого капіталізму та її відображення в економічній думці.
43. Маржиналістська революція та її зв'язок зі змінами у світовому господарстві.
44. Австрійська школа граничної корисності.
45. Математична школа в економічній теорії.
46. Формування неокласичної традиції в політичній економії.
47. Американська школа маржиналізму.
48. Світова економічна криза 1929–1933 років.
49. “Новий курс” Ф. Рузвельта, його вплив на економіку США.
50. Основні напрями державної економічної політики СРСР в роки довоєнних п'ятирічок (індустріалізація країни, колективізація сільського господарства).
51. Відображення державно-монополістичних тенденцій в теоріях імперіалізму (Дж.А. Гобсон, Р. Гільфердинг, В.І. Ленін).
52. Теорії монополії та конкуренції Дж. Робінсон, Е. Чемберлена, Й. Шумпетера.
53. Господарство України в період “воєнного комунізму” та нової економічної політики (НЕП).
54. Світова економічна криза 1929–1933 років та її вплив на розвиток капіталістичних країн. Виникнення кейнсіанства.
55. Економічний розвиток європейських країн і США у період Другої світової війни та її вплив на структуру народного господарства.
56. Виникнення і загальна характеристика неолібералізму.
57. Марксистська течія в українській економічній думці. М. Зібер.
58. Проблеми ринкового розвитку у працях І. Вернадського, С. Подолінського, І. Франка.
59. Інституціоналізм.
60. Світова система господарства та фактори розвитку господарських сфер суспільств у повоєнний час.
61. Особливості економічних систем і форм господарювання провідних країн у другій половині ХХ ст.
62. Основні напрями розвитку економічної думки в другій половині ХХ ст. – початку ХХІ ст.
63. Соціально-психологічний інституціоналізм Т. Веблена.
64. Соціально-правовий інституціоналізм Дж.Р. Коммонса.
65. Кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм В. Мітчелла.

66. Методологічні дискусії 20–30-х років ХХ ст.
 67. Розвиток економічної теорії в Україні в радянський період.
 68. Кейнсіанство та неокласичний синтез.
 69. Розбудова національної економіки України в умовах незалежності, її ринкової трансформації.
 70. Сучасний стан розвитку української економічної думки.

В.3. Загальна підсумкова оцінка з дисципліни

Загальна підсумкова оцінка з дисципліни складається з суми балів за результатами поточного та підсумкового контролю (за умови, що на іспиті студент набрав не менше 20 балів).

Якщо на іспиті студент набрав менше 11 балів, отже отримав незадовільну оцінку (тобто 0 балів), загальна підсумкова оцінка включає лише результати поточного контролю.

До залікової екзаменаційної відомості вносяться сумарні результати в балах поточного контролю та іспиту (загальна підсумкова оцінка).

Академічні успіхи студента визначаються за допомогою системи оцінювання, що використовується в університеті з обов'язковим переведенням оцінок до національної шкали та шкали ECTS.

Переведення даних 100-бальної шкали оцінювання в національну та шкалу за системою ECTS здійснюється в такому порядку:

Шкала ECTS	Оцінка за бальною шкалою ПУСКУ	Оцінка за національною шкалою	Якісний критерій оцінки знань
F	1–34 бали	2 (незадовільно з обов'язковим повторним вивченням предмету)	Невміння осмислити зміст теми і публічно чи письмово представити його
FX	35–59 балів	2 (незадовільно з можливістю повторного складання іспиту)	Недостатні знання, слабо засвоєний матеріал, невміння самостійно викласти його зміст
DE	60–70 балів	3 (задовільно)	Достатні знання, але є значна кількість недоліків
BC	71–85 балів	4 (добре)	Міцні знання з невеликою кількістю помилок
A	86–100 балів	5 (відмінно)	Глибокі знання з творчим осмисленням матеріалу